

А. Һәмраев, Г. Садирова

Уйғур әдәбияти

Умумий билим беридиған
мектепләрниң 7-синиплири үчүн
дәрислик

*Қазақстан Жұмһурийити Билим және
пән министрлиги тәстікливген*

7

Алмута «Мектеп» 2017

УДК 373.167.1

ББК 83.3Уйғ

h42

Шәртлик бәлгүләр:

— өдөбият нәзәрийәси

— мәтин бойичә соаллар

— муназирә: қайта оқуымиз, тиңшаймиз, ойлаймиз

— тапшуруқлар

Нәмраев А., Садирова Г.

h42 Уйғур әдәбияти. Үмумий билим беридиған мәктәплөрниң 7-сипилири үчүн дәрислик. — Алмута: Мектеп, 2017. — 296 б., сур.

ISBN 978—601—07—0911—9

**h 4306020400—156
404(05)—17 33(1)—17**

**УДК 373.167.1
ББК 83.3Уйғ**

ISBN 978—601—07—0911—9

© Нәмраев А., Садирова Г., 2017
© “Мектеп” нәшияти, бәдий
безек, 2017
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгө айт мұлкий һоқуқлар
“Мектеп” нәшиятиға тәэллук

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә	4
---------------	---

ҮЙГУР ХӘЛИҚ ЕФИЗ ИЖАДИЙИТИ

Үйгур хәлиқ ефиз ижадийити жәвнәрлири	6
Ләтипиләр	7
Үйгур хәлиқ қошаклири вә уларниң түрлири	15

XI ӘСИР ҮЙГУР ӘДӘБИЯТИ

Йұсуп Хас Һажип.....	27
Махмут Қәшкәрий	35

XIV ӘСИР ҮЙГУР ӘДӘБИЯТИ

Насиридин Бурнанидин оғли Рабғузи	40
---	----

XX ӘСИР ҮЙГУР ӘДӘБИЯТИ

Нәзәргожа Абдусәмәтов	44
Абдулнәй Мұһәммәдій	52
Өмәр Мұһәммәдій	55
Мәмүн Һәмраев	63
Абдухалиқ Үйгур	70
Нұр Исрайилов	74
Һезим Искәндәров	91
Абдреһим Өткүр	100
Лутпулла Мутәллип	103
Һәзмәт Абдуллин	109
Илия Бәхтия	127
Зия Сәмәдій	133
Үйгур театрчилик сөнъити вә драматургия.....	158
Йұсуп Илияс	175
Һезим Бәхниязов	185
Зордун Сабир	188
Махмут Абдрахманов	197
Құрван Тохтәмов	201
Шайим Шаваев	212
Рәһимжан Розиев	221
Құрбан Барат	228
Мәмүнжан Һәмраев (Мәмнун)	233
Әхмәтжан Һаширов.....	235
Илахун Һошурев	241
Хелил Һәмраев	247

ЖАҢАН ӘДӘБИЯТИ

Александр Сергеевич Пушкин	252
Чинғиз Айтматов.....	268
Фәбит Мұсрепов	276
Сәбит Муқанов	284

Киришмә

Инсан вə жəмийəт мұнасивəтлириниң əдəбиятта əкис етилиши. Бəдий əдəбиятта тəсвиrləш vasitiliри вə униң хилму-хиллиғи

Əдəбият беваситə жəмийəтлик наят билəн зич алақыдар. Униңға сəясий вə мəдəний өзгиришлəр беваситə тəсир қилип туриду. Шуңлашқа əдəбият хəлиқниң ижтимаий турмушини hərхил бəдий вə эстетикилиқ көрүнүштə əкс əттүриду, шу түпəйли, кəплигəн əдəбий əсəрлəр турмушниң нəк əйниги сүпитидə мəйданға келиду. Чүнки униңда инсанларниң наят тəрзи, мизани, идеявий кəзқарашлири, интилиши, изгү-нийəтлири hərхил дəриҗидə гəвдилиниду.

Бəдий əдəбиятниң инсан тəғдиригə вə униң мəпкүрисигə, аң-сəвийəсигə болған тəсири зор. Уйғур əдəбияти əлмисақтин тартип, та бүгүнгə қəдəр хəлиқ наяты билəн зич мұнасивəтлик болуп, униң арзу-арманлирини, кəңүл-күйини вə қəлб риштилирини, hərхил тарихий вəзийəт, басқучики əһвалини вə дуния тонуш еқидилирини ашкарə намайəн қилип кəлди. Әйнə шу сəвəптин улук шаир-язғучилиримизниң ижадийəт мавзуси кəпинчə əркпəрвəрлик, вəтəнпəрвəрлик вə əрлик-қəһриманлиқ билəн беваситə бағлиқ. Нурғунлиған даңлық шаир-язғучилиримиз өз хəлқиниң бирлик-иттипақлиғини күйлиди. Кəпчиликни өмлүккə үндиди. Кəплигəн ərbap-əдип, намайəндилиримиз изгүлүк, достлук həккidiки hистийғулирини рошəн ипадилиди, язғучилиримиз болса, хəлиқниң ижтимаий турмushiда йүз бəргəн вақиəлəрни нəзəргə елип, уларниң мəниийитини чүшəндүрди. Ədəp-əхлақимиз həkqidə əсəрлəрни язди. Шуниң билəн биллə жəмийəттə орун еливатқан hərхил сəлбий көрүнүшлəрни тəнқит қилди.

Билим— у йоруқлуқ, әқил— чирақ
(Йұсуп Хас Һаҗип)

УЙГУР ХӘЛИҚ ЕГИЗ ИЖАДИЙИТИ

Уйғур хәлиқ еғиз ижадийити жәвһәрлири

Уйғур хәлиқ еғиз ижадийити жәвһәрлири мәзмун жәһәттин молбайлиғи, мавзу даирисиниң көңлиги, шәклиниң хилму-хиллиғи, бәдии образлириниң қоюқлиғи, рәндарлиғи, мукәммәллиғи, идея-виј ниссиятниң чонқурлуғи, тилиниң гөзәл, раван һәм аммибалиғи, тарихий әһмийити вә илмий қиммити билән мунәввәр миллий мираслар ичидики әң есил дурданиләрниң бир қисми болуп кәлди. Әжәдатлар бебаһа еғиз ижадийитидә хәлқимизниң өз тарихи, сәргүзәштилири, миллий аләнидиликлири, жәмийәтлик турмуш, өзигә хас тәпәккүрлири, миллий еци, дуния вә турмуш қариши, ишәнчә-етиқати, тәбиәт вә жәмийәт һадисилири, муһит шараити, реалликқа, һәқиқәткә уйғунлуғи яки әмәслиги, әпсанивийлигигә болған чүшәнчилери, муһәббәт вә нәпрәт, урпи-адәт, әхлақ пәзилити, қисқиси жәмийитимизниң бир пүтүн наяты әкс әттүрүлүп, китапхан дикқитигә рошән ташлинип туриду.

Уйғур хәлиқ еғиз ижадийити өзиниң нәччә мин жиллик парлақ тарихий мусаписидә миллий мәдәнийәт вә әдәбият-сәнъитиниң тәрәққиятиға, миллий турмушиниң жаңалинишиға мол төһпә қошқан. Уйғур хәлиқ еғиз әдәбиятиниң муһим тәркивий қисми болған ривайәтләр вә әпсаниләр, бейит, қоشاқлар, ләтипә-чақчақлар, мақал-тәмсилләр, чөчәк вә тепишмақларниң миллий мәдәнийәт йүксилишидики орни бебаһа. Бу ғәзинә-мираслиrimизни сақлап қелиш, топлап, рәтләш, варислиқ қилиш, уни заманивий әдәбиятниң тәрәққиятида пайдилиниш һәрбир инсанниң борчи. Шундақ муһим еңтияж түпәйлидин, бу дәрисликтә хәлиқниң әйнә шундақ мираслирини тәрғип қилиш аләнидә мәхсәт қилинди. Чүнки еғиз ижадийәт жәвһәрлири нутук мәдәнийитини риважландурушта толиму әһмийәтлик. Бу мираслар оқуғучиларни изгүлүккә, гөзәлликкә интилишқа сәпәрвәр қилиду.

Уйғур хәлиқ ижадийитидики көплигөн нәмуниләр башқа түркii хәлиқләр әдәбиятидому можут. Бу қазак, өзбек, түркмән, қирғиз, әзәрбәйжан, түрк, татар вә башқа қериндаш хәлиқләр билән зич мәдәний алақыларда вә бирхил бәдии-эстетикилиқ муһитта болғанлиғимизни көрситип туриду. Бәзи миллий мирасларда шәриқ вә ғәрип

мәдәнийитиниң өз ара тәсириниму көрүшкә болиду. Демәк, уйғур хәлиқ еғиз ижадийитиниң дуния фольклоридики орни алайды һәм йүксәк.

Ләтипләр

Уйғур хәлқиниң тарихида күлкә-һәзил мәдәнийитиниң орни бебаһа. Бу саһада ләтипләрниң орни алайды. У уйғур күлкә-һәзил мәдәнийитиниң өзгичилигидин, жанрлық хусусийәтлірдин, тарихий мәнийәт-әһмийитидин вә хәлиқни йетәкләйдиган күч-кувәт, қудритидин еник учур бериду. Бу өз новитидә күлкә-һәзил мәдәнийитимизниң ижтимаий вә мәдәний наятимиздики ролини еник көрситиду. Башқичә ейтқанда уйғур ләтипилири хәлиқ тәғдири билән беваситә бағлиқ. Турмушимизда йүз бәргән иссиқ-соғни ашкарә гәвдиләндириду. Ләтипләр шундақла хәлқимизниң һәрқандак вәзийәткә төзүмлүк екәнлигидин баян. У һәм шундақла жапакәш хәлиқниң арзу-ұмутлиридин, гөзәлликкә вә камәләткә (идеалликқа) болған тәшналиғидин зор учур бериду. Ләтипләр күлкә тәбиити наһайити әстәрлик һәм у хәлқимизниң эстетикилиқ бәдий дити билән чөмбәрчас бағлиқ. Уйғурлар һәзил-чақчаққа уста хәлиқ. Һазиржаваплиқ хусусийәтліримиз умумлашқан вә аммивийлашқан. Шунлашқа униң ижтимаий тәсири бәкму чоң. Бу миллий мәдәнийитимизниң йүксәклиги билән мунасивәтлик екәнлигидин далаләт. Уйғур әдәбиятида Нәсирдин әпәнди һәққидә ләтипләр интайин көп. Шундақла хәлқимиз Сәләй чаққан, Молла Зәйдин, Ңесамдин қатарлық даңлық чақчақчиларниң ижадийитини өз хатирисидә дайым сақлап көлмәктә. Улар хәлиқ ичидә күлдүрүп яшиған болсими, амма нұқсанларға егә шәхсләрни жиғлитип, тәнқит астиға алған. Қазақстан уйғурлириниң һәзил-күлкә мәдәнийити Алмута шәһири вә вилайитидики хәлқимиз вәкиллири зич орунлашқан жайларда қызығын риважланмақта. Бүгүнки таңда хәлқимиз көплигөн қызықчиларниң ләтипилирини ейтишип, көңүл-күйини көтирип, униңдин мәнивий мәдәт алмақта.

Ләтипләр һәққидә чүшәнчә

Ләтипләр — хәлиқ еғиз ижадийитиниң алайдәбир шәкли, мәзмун, мәнийәт жәһәттін интайин қисқа вә ихчам, өткүр түгүнчигә егә жанр.

Ңесам қизиқчиниң ләтипилири

Ңесамкам базарда малларниң сапа-сүпити бәкму төвәнләп кәткән пәйтләрдә балилар велосипедини сетип олтирипту. Чираильқ ясалған велосипедни башқылар охшаш бәкму махтап сетишқа мәжбур бопту. Бир херидар униңға ишинип велосипедни сетивалту. Амма у узак өтмәй Ңесамкамниң йениға қайтип кәпту:

— Ңесамка, бая бәк махтиған велосипедиңизниң қоңғуриғи чатақ. Униңдин нечқандақ аваз чиқмайдекән, — десә, Ңесамкам:

— Бәкму қайғуруп кетипсиз, укам! Оғлиңиз бир-икки ай найдиған болса, нә-нә авазларни аңлиған болаттиңиз! — дәпту.

Нәсиридин әпәндениң ләтипилири

Әпәндениң достлириниң бири башқа бир шәһәргө һаким болуп бариду. Арида бирнәччә жил өткәндін кейин, Әпәнди шу шәһәргө берип қалиду. Һаким Әпәндениң келип қалғинини аңлат, уни өйигө тәклип қилиду. Аш қилип униң алдига қойиду, лекин Әпәндинең у аш йегүзмәстин, һә дәп соал сорақтарни беришкә башлайду:

- Оғлумниң әһвали қандақ?
- Құткиниңиздин артуқ яхши.
- Аниси саламәтму?
- Найайити яхши. Есән аманжүриду.
- Ала күчүгүм қандақ?
- Яхши, у өйүңизгә нечкимниму киргүзмәйду.
- Жәдә етимчу?
- Яхши, униңға һәмминиң зоқи келиду.

Һаким Әпәндениң сөз билән аварә қилип, ашни йегүзмәстин, хизметкарларға ашни елип чиқип кетишкә буйруду. Амма Әпәнди тавақни тосап, уни көтирип әкетишкә йол бермәйду. Һаким йәнә соал беришкә башлайду:

- Ала күчүгүм оруқлап қалмидиму?
- Мән йолға чиққан күни өлди.
- Немишкә? Немә болуп өлди?
- Бөгүзиға жәдә етиңизниң сүйиги тақилип өлди.
- Техи атму өлди дәң! У немә болуп өлди?
- Хотунуңизниң өлүгини қәбиргә елип кетип барғанда зоруқуп өлди.
- Техи хотунум өлди дәң! У немә болуп өлди?
- Оғлуңизниң дәрдидә өлди.
- Вай, худа! Техи көзүмниң нури, жигәр парәммү өлди дәң! У немә болуп өлди?

- Өйүңизниң теми бесип өлди.
- Техи өйму хану вәйранболди дәң. Вай, дат пәрияд,— дәп һаким өзини йәргә уруп, жиғлашқа башлатту. Әпәнди вакиттин пайдилинип, ашни йәп, қарнини тойғузуп, орнидин туруп:
- Хәйир, хошаллиғицизда йәләлмігөн ешицизни назицизда йедук, — дәп өйдин чиқип кетипту.

* * *

Әпәнди бир шәһәргә берип, у йәрдә көп туруп қапту, ишлири тұғәп, өз шәһиригә қайтиш үчүн йолға чиққанда, жаңгаллиққа кирип тенәп қапту. Ониғанға йониғандәк, шу шәһәрниң беги оға чиққан екән, жаңгаллиқта булар Әпәнди билән учришип қапту.

- Бәг Әпәндини тохтитип:
- Қәйәрлик болисиз? — дәп сорапту.

Әпәнди:

— Әйнә, өвү шәһәрдин болимән, — дәп бәгниң шәһирини көрситипту.

— Бу шәһәрқандақ екән? — дәп сорапту бәг.

— Яман әмәс, — дәпту Әпәнди.

— Адәмлири қандақ?

— Һәммиси парихор, залим екән.

— Беги қандақ екән?

— Бегиму наһайити залим екән.

— Мени тонидиңизму?

— Яқ.

— Мән шу шәһәрниң беги болимән, — дәпту бәг.

Әпәнди чөчүп кетип бәгдин:

— Бәг һәзрәтлири, мени тонидилиму? — дәп сорапту.

— Яқ, — дәпту бәг.

— Мән шу шәһәрниң сарици болимән. Бир күн сақ болуп, бәг һәзрәтлиригә худадин өмүр тиләймән, бир күни сараң болуп, ағзимға кәлгәнни сөзләверимән. Мана һазир сиз таза сараң болған вактимда тоғра келип қалғиницизға өзәмму һәйранмән, — дәпту Әпәнди.

* * *

Бир кечиси Әпәндиниң өйигө оғри кирип, һечнемә тапалмастиң чиқип кетип барған екән, Әпәнди оғриниң кәйнидин вақирап:

— Ишикниң зәнжирини селип қой, йәнә сениндин башқа оғри кирип, саңа охшаш һечнәрсә тапалмай аварә болуп жүрмисун, — дәпту.

* * *

Әпәнди бир күни ұстидики әски кийимлири билән тойға киргән екән, той егилири:

— Әски чапан кийгән адәмгә тойда немә бар? — дәп Әпәндини қоф-лап чиқириветипту. Әпәнди жүгрәп өйигө берип, йеңи кийимлирини кийип, сәллисини орап, йәнә тойға кәпту. Той егилири уни иззәт һөрмәт билән өйниң төригө чақирип: “Қени, ғизаға бақсила!” — дейишип кетипту. Әпәнди чапининиң йеңини таваққа тәккүзүп туруп:

— Қени, чапиним, ғизадин елин, — дәпту. Той егилири болса, һәйран болушуп:

— Бу немә қылғиниңиз, Әпәндім? — дәпту.

— Дәрвәкә, иззәт һөрмәтінде чапан үчүн болидиған болса, ғизани чапиним йесун! — дәпту Әпәнди.

* * *

Әпәнди бир күни сатрашханиға кирип чечини алдуриду. Сатраш униң бешининиң бирнәччә жайини кесип, пахта йепиштуруп қойиду. Әпәнди орнидин туруп, әйнәккә қарап:

— Рәхмәт, тола убдан уста екәнсиз, бешимниң йеримиға пахта терипсиз. Әнди қалғиниға өзәм зиғир терәрмән, — дәп чиқип кетипту.

* * *

Әпәнди бир күни Төмүрләңни рәнжитип қойиду. Төмүрләң аччиғи билән: “Иккинчи үзүнни көрсәтмә!” — дәп Әпәндини Ордидин найдап чиқириветиду.

Арида бирнәччә күн өткәндин кейин, Төмүрләң Әпәндини йәнә чақириду. Әпәнди Ордиға, Төмүрләңниң алдиға, арқичә кирип келиду. Уни көрүп Төмүрләң йәнә аччиғи келип:

— Бу қандақ кириш? — дәйду Әпәндигә.

— Падишаниң әмри важип! Буниндин кейин пәкәт мениң арқамнила көрисиз, — дәпту Әпәнди.

* * *

Бир киши Әпәндидин ғәлвүр сорап киргөн екән. Әпәнди униңға:

— Ғәлвүр сиздин айлансун, берәттим, лекин үч күн болди ичитға су қуюп қойған, — дәпту.

* * *

Бир күни адәмләр:

— Әпәндим, немә үчүн адәмләр бир тәрәпкә маңмастин, hәр тәрәпкә маңиду? — дәп сорапту.

— Ыәй, наданлар! Шуниму билмәмсиләр, әгәр адәмләр бир тәрәпкила қарап маңса, йәр дүм көмүрүлүп кәтмәмдү, — дәп жавап берипту Әпәнди.

Сәләй Чаққанниң ләтипилири

Қази hәрбир давагәргө: “Қолуң билән тутуп, көзүң билән көрмігән екәнсән, ундақ даваға шәриәт ишәнмәйду вә қарилимайды” — дәп найдап чиқиридекән. Сәләй Чаққанму ешигини оғри алғанда қазиханидин әшундақ қоғлиниппу. Бавдун хәлпәт Сәләй Чаққан үстидин вай дат селип:

— У дәһри дозигијуда йоқ деди, — дәпту. Қази ғәзәплинип, Сәләйни чақирип кәптудә, сорапту:

— Сән худаниң барлығына ишәнмәмсән?

— Шундақ, тәхсир, — дәпту Чаққан. — Мән көзүм билән көрүп, қолум билән тутмиған нәрсигә мутлақ ишәнмәймән.

* * *

Сәләй Чаққан Һейтка соң мечитиниң алдидин өтүветип, икки кишиниң бир билән қаттық гәп тәгишиватқанлиғини көрүп қапту.

— Бәрмисәң бәрмә, қиямәттә алимән! — дәпту биринчиси.

— Қолундин көлгинини қил! — дәпту иккинчиси.

Буни аңлиған Сәләй Чаққан:

— Ағиниләр, дил азарлашмаңлар, қиямәттә худа пул чиқармайды, пулни хәшләйдиган базарму йоқ, ишиңларни қиямәткә қалдурмай, мошу йәрдә түгитивелиңлар! — дәпту.

* * *

Зордун һакимниң өйигө кәлгән бәгләрдин бири Сәләй Чаққанни мәсхирә қилмақчи болуп:

— Сәләй, атам сәксәнләргө кирип қалди, униңға атап коничә мәхсус бир өй яситиватимән. Шу өйгә мора очақ селиш керәк еди. Шунин үлгисини тепип берәләмсән? — дәп сорапту.

— Таза наданкәнсиздә, бегим, атиқизниң паҳтилиқ иштинини тамға миқлап қоюп, еғини сизивалсиңиз, шу сизгө раса лайық үлгө әмәсму, — дәп жавап берипту Сәләй.

Ләтипиләрниң алайдидали клири һәққидә ойлининдер. Мавзулирини ениқлаңдар. Ңесамкам немишкә өзиниң үстидин күлиду, қамчилайду? Немишкә Әпәнді һакимни алди? Униң мәхсити немә? Әпәнді немишкә чапининиң үецини таваққа тәккүзді? Әпәнді немишкә падишаниң һозуриға арқиси билән кирип көлди?

Әпәндениң бәдий қияпитини тәриплөңдар. Немә сөвәптин Әпәндигә тапқурлук, һазиржаваплик, көмтар-аддийлик, өткүр пикирлик хисләтлөр тән? Бу хисләтлөр башқа қәһриманларда байқиламду? “Фәлвүрдә су бар” дегендә қандак чүшәнчә?

1. Мәтингни ипадидалик оқуңдар. Мәтингидиң жұмлиләрниң бөлүнүп туридиган қисимлирини тепиңдер (жұплук иш).
2. Мәтингдин силәргө тәсир қылған сөзлөрни дәптириңдарға көчиривелиңдер. Силәр аңлиған қызық вақиәләрдин икки-үчини йезивелиңдер.

Деканчилиққа айт хәлиқ еғиз ижадийәтлири

Үйғур хәлиқ еғиз ижадийитидә қоشاқларниң тутқан орни алайды вә йүксәк. Уларниң пәйда болуш вә шәкиллиниш жәриянылири қедимий дәвирләргө улишиду. У чағларда ата-бовилиримиз қошақларни нахша-күйгө бирләштүрүп ейтатти. Бу әнъәнә узак үақыт тәрәккүй қилип, хәлиқ дастанчилиғиниң шәкиллинишигә зәмин яратқан. Алимларниң ейтишичә, қедимий уйғурлар наятида “Әл-нәғмә” хәлиқ театри баһар айлириниң келиши билән дехан вә чарвичиларни мәнивий жәһәттін роһландуруп, йеңи жиллик кәйпиятлирини ойғитатти.

Қедимий қолязмилардин биз қошақлар тоғрисида һәрхил мәлуматларни учритимиз. Бүгүнки күнгә қәдәр әң қедимий қошақ сұпитидә Будда (Бурхан) муһитида йезилған төртлүкни аташқа болиду.

Бурхан атлиғ бақшиқа,
Бурхан ариғ үзинкә.
Бурхан қуврағ әрдинкә,
Будумин тутуси унанурмән.

Уйғур хәлқи өзәлдинла деханчилик билән шуғулланғачқа, йәргә вә тәбиәткә бағлиқ қоشاқлар көп. Болупму ома тоғрилиқ қошақлар уйғурларниң әмгәкхумар хәлиқ екәнлигини рошән көрситип бериду. Уйғур әдәбиятиның пешиваси Маһмут Қәшқәрийниң “Дивану луғәтит түрк” әсәридә көплігән қоشاқ вә ривайәтләр бар. Улар һәрхил шеирийәт вә проза шәклидиму йезилған. Дехан хәлиқниң умумий турмушини әкс әттүридиған ривайәтләрниң әһмийити чоң. Әйнә шундақ әмгәкхумар хәлиқниң обризини ипадиләп беридиған хәлиқ ривайәтлириниң ичидә “Чимәнгүл вә чимәндопа”, “Бадам допа” қатарлық әсәрләрниң әһмийити бәләнт.

* * *

Қәдим-қәдим заманда Тәклимақан бойида бир шәһәр бар екән. Уни кишиләр Дәқиянус шәһири дәп атайдекән. Дәқиянус падишасиниң жан көйдүрүп ишлиши нәтижисидә, бу шәһәрниң адәмлири асайишлиқ ичидә күн өткүзидикән. Құнләр, айлар, жиллар арқа-арқидин өтүп, һәммә адәмләр өз иш-оқәтлиридин мәмнун болушуп, иш-оқәттин янғандин кейин, оюн-тамашиму өвҗигө чиқипту. Қәйип-сапа ишларму көпийип қапту. Падишаниң данишмәнлири падишаға мәслиһәт бериптуки, хошаллық чекидин ешип кәтсә, бир пишкәллик келип чиқиши мүмкін. Шуңа шәһәрниң кеңәйтиш қурулушини елип берип, авам пухрани меңнәт биләнму шуғулландуруп турушқа әмир қилинса.

Падиша тәклипни мувапиқ көрүп, қолай-лиқ бир пәйтни тепип, пухраларни әмгәк қилишқа орунлаштурупту. Бу чағда халайиқ арисида бөлүнүш келип чиқипту. Бирәвләр әмгәккә қарши чиқипту, бирәвләр қоллаш тәрәпдари болупту. Ахири әмгәк қилишни халимиғанларни шәһәрниң бир тәрипигә орунлаштуруп қоюп, әмгәк қилишни халай-диганларни елип, шәһәрни кеңәйтиш иши-ға киришип кетипту. Бу әмгәк 40 жил давамлишипту. 40 жылдин кейин падиша һорунлар бегиға келип, тәкшүрүп көрсә, у йәрдә бирқанчә адәмдин башқа адәм йоқ емиш. Падиша улардин башқыларни сориса, һорунларниң ваба кесили билән аллиқачан өлүп түгигәнлигини ейтипту. Сақ қалғанлардин “силәр немә үчүн сақ қалдинлар?” — дәп сориган екән, — “биз

Изан:

- Дақиянус — көп мәнилик хусусийәткә егә сөз.
- 1. Қедимий ривайәтләр қәһримани.
- 2. Қедимий Уйғур Идиқут дөлитинин пайтәхти. Назирқи ХХЖ, Шинжан-Уйғур Автоном Райониға қарашлиқ жай.

вабадин қоркуп жаңғалға қечип көткән, қосиғимиз ечип кетип, бирхил мевиниң меғизини йәп, бирқанчә заманни өткүздуқ, шуниң билән бизгә кесәл жуқмиди. Шуниң билән биз шу урукни өзимиз беғимизға терип өстүрүп, шуни йәп, жаң сақладап кәлдүк”, — дәпту.

Падиша данишмәнләргө: “бу мевини йәп көрүңлар”, — дегән екән, данишмәнләр: “бу бадам дәйдиған мевә екән”, — дәп жавап берипту.

Падиша: “һорунлар өлүп — түгәпту. Бирақ деҳан, ишchanлар бурунқидин нәччә һәссә көпийип кетипту. Уларниң бир қисми өз юртиға қайтипту, униң үстигә һорунлар туридиған жайниму бекар қилипту. У йәргиму ишchanлар орунлишиши зөрүр. Бундақ болғанда, ваба кесили жуқуп қелиши мүмкин. Буниң алдини алмисақ болмайду”, — дәпту.

Данишмәнләр бадамниң меғизини йәп, сақийип қалғанларниң сәргүзәштлиригө асасән “шәһәргә қайтидиғанларға бадам меғизи тарқитип берәйли, бадам йәп турушни кәң даиридә тәрғип қилайли, бадамниң сұритини допиға кәштиләп, кишиләргө допа кийишини жекилисәк, һәр қетим допа кийгәндә, бадам меғизини йейиш есигө келип туриду. Бу әң яхши тәрғибат болуп несаплиниду” — дәпту.

Падишаға бу тәклип толиму йекип кетипту. Шуниң үчүн у пәрман жақалап, барлық пухраларниң бадам гүллүк допа кийип жүрүшни, пат-пат бадам меғизини йәп турушини қараплаштурупту. Шуниңдин башлап бу адәт Тәклимақан бойида заман-заманлардин буян давам қилип келиватмақтимиш.

Қоشاқлар қачандын башлап пәйда болған? Әң қедимий қошақни өслитип өтүңлар. Унинда қандақ пикир ейтилған? Қошақларниң қандақ түрлири бар? Қайси өсөрдө қошақлар һөккідә мәлumat бар? Падиша немә үчүн хошал болди? Қандақ пәрман чиқарди?

Ривайәттә деҳанларға қандақ муамилә қилинған? Немишкә “һорунлар юртида ваба кесили тарқилиду” — дегән чүшөнчө бар?

1. Мәтингни бөлүп оқуңлар. Мәтингиди тәсир қылған сөзлөрни дәптириңларға йезиндер.
2. Қәшкәр дописи билән бадам меғизиниң сұритини селип, мәзмунлук композиция қуруңлар (өй тапшурмиси).

Үйғур хәлиқ қошақлири вә уларниң түрлири

Тарихий қошақлар

Әмгәкни вә әмгәксөйәр хәлиқни күйләйдиған қошақлар вә башқи-му хәлиқ ижадийәтлири аддий кишиләрниң турмушиға беваситә тәсир қилип турған. Шуниң билән биллә жәмийәткә вә әл-жутқа сиртқи дүшмәнләр тәрипидин ховуп туғулғанда, жәңгиварлық қошақ-нахшилар мәйданға чиққан. Бұғұнки күнгө қәдәр “Бәгқули”, “Частани елиг бәг”, “Оғузнамә”, “Ябақу билән күрәш” қатарлық қәһ-риманлық күй-қошақлири йетип көлгән. Бу қошақларда қәһриман-лик роһ бесим. Чүнки у чағларда ана тупракни вә өвлатни қоғдаш мүкәддәс вәзипә дәп қаралған.

Тарихий қошақлар

Тарихий қошақлар — бу хәлқимизниң тарихида йүз бәрген вақиәләргө вә еник қәһриман шәхсләргө беғишлиған лирикилық вә эпикимилиқ әсәрләртүркүми.

Тарихий қәһриманлық қошақларниң йеңи түркүминин пәйда болуши — у XVIII—XX əсиrlәрдикі ана дияр, йәни Шәрқий Түркстанда йүз бәрген тарихий-сәясий вақиәләргө беваситә бағлиқ. Қөплигөн миллий азатлық һәрикәтләр хәлиқ еғиз әдәбиятида өз әксини тапқан. Болупму йеңи мәзмундикі қошақлар пәйда болуп, шу чағдикі хәлиқ турмуши вә уларниң қәһриманлық наяты алайында бәдиий сүпәттә тәриплиниду.

Үйғур хәлиқ еғиз ижадийитидә тарихий қәһриманлыққа аит қошақлар бай сәясий-ижтимаий вә мәдәний мәзмунға егө. Мәзкүр қошақларниң әдәбий жанр сүпитетидә риважлиниши сәясий тәғдири-мизгө вә қелиплишиватқан тарихий вәзийәткә беваситә бағлиқ. Болупму улар Шәрқий Түркстан уйғурлириниң тарихини очуқ әкс әткүзүп бериду, көпинчә қайғулук сәһиписини ачиду.

Тарихий шәхсләргө беғишлиған қошақлар наһайити көп. Уларниң ичидә Афрасияп, Қарахан, Буғрахан, Арсланхан, Бұвымәрийәм, Жаһангир ғожа, “Сейит ночи”, Назугум вә йекинки дәвиirlәрни өз ичигө алған Матитәй, Сәләй чаққан, Садир Палван, Абдуқадир Дамолла вә 1916-жилқи лашманлыққа аит қошақларниң әһмийити бөләкчә. Уларниң идеявид қатлимида қәһриманлық роһ, һиссият күчлүк вә бәкму жуқури. Тарихий тәғдиригө бағлиқ Или

уйғурулариниң Йәттисуға көчүп чиқиши һәккىдикى қошақларниңму хәлиқ еғиз ижадийитидикى орни чоң. Тарихий қошақлар ичидә уйғур хәлқиниң сөйүмлүк күйчилири, мәнчиң вә йәрлик феодал күчләрниң зулумиға қарши күрәшкән миллий қәһриманлиримиз Майимхан билән Назугумниң қом-қериндашлирини, әл-жутини сеги-нип ейтқан қошақлири миллий өдәбиятимиз үчүн бәк қыммәттур! Чүнки улардики әркпәрвәрлик роһ вә һиссият наһайити күчлүк. Бу қәһриман қизлиримиз миллий азатлиқ һәрикәтләргә беваситә қатнашқан. Шуниң үчүн уларда тарихий реаллиқ еник. Буниң билән бир қатарда мәзкүр қошақларда деханчилик мәпкүрә — еқидиму кәңирәк орун алған. Мәсилән, Майимхан һәккىдикى қошақта, қәһриман қизимизниң ижтимаий турмуштиму қорқумсиз, батур болғанлигидин учур алимиз.

Кәмбәғәлниң йәрлири,
Сапан тәғмәй боз болди.
Там үстидә таш урсам,
Етим оғул қиз болди.

Қазақстан уйғурулариниң наятиға мунасивәтлик он алтинчи жил қошақлиридиму нәқ шундак, уларда қәһриманлық роһ билән деханчилик иқтидар үстүн. Шуңлашқа тарихий қошақларниң тәрбийәвий әһмийити зор.

Жаһангир ғожам

Жаһангир ғожам жәң қилғанда,
Жәңгә жигәр салдуриду.
Жәнима Жаһангир ғожам,
Алван ясақсалдуриду.

Көкүнәкниң балилири
Көпләп учам башлиди.
Жәним Жаһангир ғожам,
Бизни Хитайға ташлиди.

Ақ әләм, қызил әләм,
Жаһангир ғожам қаши қәләм.
Қачан есимдин чиқар,
Хиваз билән әткән әләм.

Назугум қошақлири

Өз миллитини чәксиз сөйгән, униң әркинлиги вә етиқат паклиғи йолида қәһриманларчә күрәшкән, батур, қорқумсиз, әр жүрәк уйғур қизи Назугум тоғрисида көплигән әсәрләр йезилди. Униң қәһриманлық һаятини, харликқа вә хорлуққа төзмигән қияпитини Билал Назим, Нәзәрғожа Абдусәмәтов, Ңезим Искәндәров, Турған Тохтәмов, Аблыз Қошур, Турсунай Һұсәйин вә Һұсәйин Та什 қатарлық шаир-язғучилар өз әсәрлиридә баян қилған. Буниңға улинип, бүгүнки күндә Назугумниң туғулған жути вә вақти, өсли исми, мәзлуми, аилиси вә сәясий-ижтимаий вакиәләр һәққидә қизиқишлиар көпәйди. Вақит өткәнсери Назугумниң исми вә һаяти ривайәткә айлинишқа башлиғанлиғиму һәқиқәт. Амма уйғур хәлқиниң мунәввәр шири Билал Назим Назугум һәққидә қиссә йезип, қәһриман қизимизниң батур қияпитини тарихий һәқиқәткә уйғун сизған. Улук шаириңиң “Фазат дәр мұлки Чин”, “Чаңмоза Йұсупхан” әсәрлиридики вакиәләр реалистик мәвқәдә йезилғачқа, биз әйнә шу әсәрләргө қарап, Назугумниң яшиған дәврини ениң көз алдимизға кәлтүрәләймиз. Қәһриман қизимизниң бешидин садир болған вакиәләргө вә Билал Назимниң “Назугум қиссә”сидә кәлтүрүлгән тарихий мәлumatlarға асаслинип, мәшіур қизимиз Жаһангир ғожа өвладидин болғанлиғидин, униң Қоқәнтә туғулғанлиғидин хәвәр тапимиз.

Жаһангир ғожа 1826 қошун башлап, Шәрқий Түркстанда һөкүм-ранлық жүргүзүватқан Чин әскәрлирини мәғлубийәткә учритиду. Амма көп вақит өтмәй Чин қошунлири тәрипидин йеңишлип қелип, әсиргө чүшиду. У Бежинда сораққа тартилип, кейин қәтл қилиниду. Әйнә шу қозғилаңға Назугум вә униң акиси қатнашқан. Амма уларму тутқун қилинип, Илиға паланған. Мәлumatlarға қарында Назугумниң диний етиқати бәк үстүн болған. Өзи зилва, буғдай өңлүк, йоған қара көз, қара қаш, назук тәнлик бир аял болғанлиғи үчүн, Қәшкөр хәлқи “Назугум” дәп нам бәргөн. Ғулжыда нәшир қилинидиған “Или дәрияси” журналида мундақ йезилиду: “Күнләрниң бир күни Назугум тағдик мөлчәр қилишқан ярниң қешиға барғанда, акиси Абдулла ғожа һәм яр бешиға берип, жиғлишип һал-әһвалини ейтишиду. Шу чағда акиси Абдулла ғожа: “Әй, сиңлим Назугум, сән бу йәрдә турмиғин, бир тәрәпкә қечип кәткин. Әгәр қачмисаң, сени қалмақлар алиду, туққан пәрзәнтлириңниң барчиси қалмақ болиду, өзәң һәм мусулман болалмайсән”, — дәйду. Назугум жиғлап туруп: “Әй, женим ака, мениңму қачидиған хиялим бар еди. Амма, сәндін жуда болуп, мән ажиз қандақ қилимән, дәттим. Әнди сени

Изан:

- Ши Сән Далойә — манжур-хитай аддий һәрбий әмәлдари.
- Солан — жуқури лавазимлик һәрбий әмәлдар.

худайимға тапшурдум”, — дәп Фулжа тәрәпкә қарап қечип жүрүвәрди”. Демәк, Назугум наһайити парасәтлик, миллий ғуури үстүн, сағлам роһقا егә, һәртәрәплімә билимлик аял болған. У акисиниң мәслинити бойичә манжур-хитай басқунчилиридин қутулуш үчүн қечип кетишкә бәл бағлиған. Амма у дәслөпки қетим қачқанда тутулуп қалған. Қүрә шәнириниң Жаңжұңи җәңгивар қизимизни черикләр башлиғи (солунға) “соға” қиливетиду. Солан уни өз жути — Сумунға (назирқи Чапчал наһийәсигә қарашлиқ) елип келип, нийити өзгіриду. Өз хәлқиниң рәсим қаидиси бойичә той қилип, уйғур қизига өйләнмәкчи болиду. Буниңға батур қызы нечқачан тәзмәтти һәм номуси чидиматти. У мусулманлық роһиниң дәпсәндә болушини һәргизму халиматти. Шу той кечиси Назугум мәс болуп есидин адашқан соланни боғузлап, өзигә керәклик қурал-сайманларни елип, йәнә жаңгалға қарап қечип кетиду. У “Юлтүз” деген йәрдин, йәни Баянғол әтрапидики яйлақлардин қечип келип, Фулжа әтрапидики Қаш дәриясига йетип келиду. У йәрдә қомучтин сал ясап, төрт күн дәрияда еқип Фулжа шәнириниң ғәрбидики тағ етәклиридики (назирқи Кәтмән тағлири) өңкүргө йошуруниду. Алтә ай давамида қәһриман уйғур қизиниң изига чүшкән манжур-хитайлар, уни байқап қелип дәрһал тутуп кетиду. Униң қошаклириниң биридә “кирсәм Қәшқәр йолиға, Қәшқәр йоли йол болғай” дейилгән еди. Буниңдин биз батур уйғур қизиниң Қәшқәргө кетидиган йолларни издигинини вә униң тапалмиғининиму билимиз. Назугумни тутувалған манжур-хитай әмәлдарлири, униң ялвурғанлиғиға қаримай, путини бағлап, атқа тақиду. Хитай әмәлдари далойи униң путиға кишән, қолиға койза селип ямулға солайду. Бу вакиәни Назугум өз қошаклирида ениқ тәсвирләйду:

Аяғимда ишкәл бар,
Бойнимизда тиңгаңзә.
Елип қачса Назукни,
Болса яхши хохәңзә.

Ямулда Назугумни күндизи төрт яйи, кечиси төрт яйи күзәткәнликтин, у бу шәпкәтсиз өсиридин қутулуп кетәлмәйду. У түрмидә роһий вә жисманий азап тартиду, бешидин өткән вақиәләрни өскә алиду. Униңдин биз ата-анисидин шәпкәтсиз айрилғанлиғини вә үч яштики оғлинни оға берип өлтәргәнлигини билимиз.

Мән көрмігән момамни,
Мени туққан анамни.
Чәнпән берип өлтүргән,
Үч яштики баламни.

Хитай әмәлдари Жаңжұң Назугумниң жинайити тоғрисида Бежинға хәт йоллайды. Жаңжұң әвәткән хәт ордиға қириқ бир күндә йетип бариду вә қириқ бир күндө жарап келиду. Хан вәһшиләрчө: “Бу хәт кечиси барса, күндүзгө қалдурмай, күндүзи барса, кечигө қоймай өлтүрүлсун” — дегендеген буйруқ чиқириду. Бу буйруқ кәлгән заман, Назугумни ямулдин елип чиқип, мәжбuriй силкишләп мойтуңзига (“қәтлған”) бешини басиду. Бир жаллат баш кесәр палтисини билигән болуп олтириду. Иккинчи жаллат арқисидин келип, бешини чапиду. “Или дәрияси” журналида бу һәктә мундақ язиду: “Назугумниң беши жұда болуп, йәргә домулап чүшти. Иккі йүзчә тұңғанлар бар еди, башни елип тәнгө тикип, намизини оқуп, йәргә дәпнә қилип, хәтмә қуръан оқуп янди. Бу вақиәләрни Молла Билал өндерни өйиге чиллап кәлтүрүп, тәпсилій сорап, аңлап билип, “1882-жили жамадийул өvvөлниң 5-күни Ғулжа диярида йезип пүтүрди”.

Уйғур хәлқиниң батур қизиниң өлтүрүлгән жайи — һазирқи Қорғас шәһириниң кона Құрә йезисиниң ғәрбидә болуп, дәрия яқисидики яр төпидә екән. Бу жайда ямул вә униң әтрапида жаза мәйдани болғанмиш. Һазирқи күндә уйғур алимлири “Назугум қәбрини” типпі, яшлар үчүн зиярәттағы айландауш керәклигини тәқитлимәктә. Бүгүнки күндә Қәтмән теғиниң әтрапида “Назугум өңқури” бар. Бу мүкәддәс жай Қазақстан уйғурлири үчүн зиярәттегі орниға айланған. Бу йәргә қериндаш қазақ хәлқиму келип, уйғур кизи йошурунған өңқуригә гүл қоюп кетиду.

Назугумниң қошақлири

Төгиләр ағзи қамқақта,
Бир акам бар қалмақта.
Қәсти яман қалмақлар,
Мән Назукни алмақта.

Төгиләр жайи тағ беши,
Болжариму яр беши.
Шу болжаға йәткәндә,
Тохтимайду көз йеши.

Ялаң аяқ су кәчтим,
Тағниң сүйини ичтим.
Чидалмай қалмақ зулмиға,
Әзиз женимдин кәчтим.

Дурдун кийгән аяққа,
Төмүр кишән бош кәлди.
Жәним дадам қешидин,
Бу жилларда ким кәлди?

Назугумниң дадиси вә акиси Һәққидә ейтқан қошақлири

Мән Қәшқәрдин чиққили,
Чүшәк селип ятқан йок.
Атам қойған чечимға,
Тағақ селип тартқан йок.

Жәним атамни көрмәй,
Өлүп кетәр болдум мән.
Мән Назуктәк һеч хотун
Ялғуз чөлдә ятқан йок.

Тағдин чүшкән төрт атлик,
Төртилиси боз атлик.
Төрт атликниң ичидә,
Мениң акам сумбатлик.

Атамни мән сегиндим,
Акамни мән сегиндим.
Тирикмекин шу дадам,
Хәвирини билмидим.

Ағамға йетәлмәсмән,
Атамни көрәлмәсмән.
Атамни көрүп өлсәм,
Һәргиз арман қилмасмән.

Атам мунда келәрму,
Мени елип кетәрму,
Теч Қәшқәргә йетәрму,
Һеч барлигини билмәсмән.

Назугумниң қомучлуқта жүрүп ейтқан қошақлири

Қомуч арилап күн чүшти,
Ялғуз бешимға муң чүшти.
Мән Назукни тутқили
Солан “капирлар” чиқти.

Худа салди бу ишқа,
Мени туғмиш қечишқа.
Солан “капир” бәк яман,
От қоймисун қомучқа.

Назук ажиз бәндени,
Бир худайим сақлиғай.
Қомучларға от қоймас,
Қәшқәр йоли йол болғай.

Қомучлуққа от қойса,
Қечип кирәй дәрияға.
Һәргиз хотун болмасмән,
Солан йұзи қариға.

Назугумниң Ши сән далойәниң өйидә жүргәндә ейтқан қошақлири

Кәпә қилдим яванға,
Хитай кәлди даванға.
Он икки күн болғанда,
Тутулдum бу наданға.

Ши сән мазбахшидур,
Ағчиси яхшидур.
Дәртни ейтип жиғлармиз,
Далойә көтсө алванға.

Назугумниң қечип жүргөндә ейтқан қошақлири

Алтә ай яттим хаманда,
Нан пишәрдим саманда.
Ажиз Назук жаңгалда,
Атам жүрәр қаянда?

Солан берип ямулға,
Әриз қипту жаңжұңға.
Жаңжұң яйи өвәтти,
Мәндәк ажиз хотунға.

Яйи чикти тутқили,
Әждінадәк жутқили.
Он бәш яйи келипту,
Назугумни тутқили.

Ңечким мәндәк болмисун,
Балаларға қалмисун.
Бизгә кәлгән жапалар,
Ңеч бәндигә кәлмисун.

Алтә айдин ялғузмән,
Қәшқәр йолин билмәсмән.
Худа мени сақлиса,
Соланларни көрмәсмән.

Алмута болди жайим,
Бөрө, түлкә һәмрайим.
Худаниң һөкми билән,
Жаңгал болди маканим.

Назугумниң Дуң ямулда ейтқан қошақлири

Хитайларниң яңзиси,
Фулачтәк бар ғаңзиси.
Чақай десәм чекилмас,
Колумдикі козиси.

Худа бәргән ғұнчәмни,
Солан “капир” үзмиди.
Солан “капир” өйигә,
Назук жұган төзмиди.

Айғимда ишкәл бар,
Бойнимизда тиңгаңзә.
Елип қачса Назукни,
Болса яхши хоҳәңзә.

Әпийүн тәргән соланни,
Тоңғуз йеғи жөзиси.
Оң қолида довзиси,
Сол қолида ховзиси.

Әпийүн тартқан жаллатлар,
Дуң ямулда тартиду.
Чөчүнлүк пәнлиюйдә,
Назук жұган ятиду.

Давахандин хәт кәлсә,
“Назугумни чепин”, — дәп,
Мусулманлар ейтиду
Шейитликни тепин дәп.

Назугумниң Ши ямулда ейтқан қошақлири

Назук бели бағланди,
Ши ямулға соланди.
Ялғуз ғерип Назукни,
Өлтүргили расланди.

Атам Қәшқәрдә қалди,
Назугум дәп жиғлайды.
Ялғуз меһриван акам,
Қалмақ ичиә қалди.

Ямул маңа кийимдур,
Өлүм вакти йекіндур.
Назугум йәккә ялғуз,
Ши ямулға соланди.

Кашки көрсөм атамни,
Қалмақтика акамни.
Көрмәй өлүп кетәрмән,
Қәшқәрдики ағамни.

Мән көрмигән момамни,
Мени туққан анамни.
Чәнпән берип өлтүргән,
Үч яштики баламни.

Алдимизда жаллатлар,
Қиличини ойнитар.
Мени мошу өлүмдин,
Қандақ киши ажритар?!

Рефлексия услубида: Назугум һәққидә кимләр қәләм тәврәткөн? Язғучиларни вә уларниң әсәрлирини атаңлар. Назугум қәйәрдә туғулған? Қачан вә кимләр билән қозғилаңға қатнашқан? Үйғур хәлқиниң миллий-азатлик қозғилициға ким рәһбәрлик қылған? Жаһанғир ғожиниң төғдири һәққидә пикир ейтиңлар. Назугум қанчә қетим қечип кетишкө урунған? Қәсти яман кишиләр кимләр? Назугумни нәгә солиған? Назугум өңкүри қәйәргә жайлышқан? Назугум кимләрни көп сегиниду вә немиләр һәққидә ойлайду?

1. Үйғур хәлқи үчүн Назугум қандақ рөмзгө егө? Бүгүнки күндө Назугумдәк қызлар барму? 2. “Виждан” вә “Һая — номус, har” дегөн уқымларни қандақ чүшинисиләр? Жәмийәтлик өхлақ һәққидә пикриңлар қандақ?

1. Назугум қошақлиридики қапијәдаш сөзләргө урғу қоюп оқуңлар. Назугумниң қечип жүргөндө ейтқан қошақлирини ядқа елиңлар вә шу мәтинге бойичә қисқичә hekайә түзүп, дәптириңларға йезинелар.
2. Назугум қошақлиридин алған тәсөввуруңларни рәсимгө сизиңлар вә унин мәзмунини сөзлөп бериңлар.

Лашманлиққа аит қошақлар (1916-ж.)

Тарихий қошақлар ичиðә лашманлиққа аит қошақларниң мәзмұни бай вә шәкли хилму-хил. Мәзкүр қошақлар 1916-жилқи Чар Россиядә йүз бәргән миллий азатлик вакиәләргө беғишиланған. Бу қозғилаңға Оттура Азия вә Дала өлкимиридә яшаватқан барлық хәлиқләр қатарида үйғурларму қатнашқан. Бу сәясий өзгиришләр үйғур әдәбиятида “Лашманлиқ” вакиәлири дәп атилип кәткән вә шу түпәйли улар бир пүтүн мавзуға бириктүрүлгән.

1916-жили қозғилаң пәйда болуп, уйғур йезилирини әнсизчилик вә паракәндичилик қаплайды. Авам хәлиқ арисида “урушқа елип маңғидәк” дегән пәтва тарқилип кетиду. Шу түпәйли Ярқәнт таранчи вә Ақсу-Чарин болуслуқлирида умумий наразилиқ күчиду. Әмәлиятта Чар Россия биринчи дуния урушиға қатнишиватқанлиғидин арқа сөпкә ишчиларни (қара ишқа) чакиришқа мәжбур болған. Йәрлик аһалигә жуқуридин кәлгән телеграммилар жараңлық оқулуп, мечит әһли алдида падиша пәрманиниң мәниити ечилишқа башлайды. Бу хил пәвқуладдә әһвал қазақ вә қирғиз болуслуқлиридиму йүз бериду. Пәрманға мувапик болуслуқ рәһбәрлири қара ишқа елинғанларниң тизимини түзүшкә алдирайду. Бу тизимлар йошурун вә адаләтсиз түзүлгөчкө, паракәндилекләр пәйда болушқа башлайды. Бәзи йезиларда авам хәлиқ тизим түзүштин баш тартиду. Бу хәвәрләр башқа мәһәлләләрдикі аһалиға дәрһал тарайду. “У яққа барғинимиздин өлгинимиз әла” дейишип, бәзи йеза башлиқлири падиша буйруғиға қарши чиқиду. Қөплигән кишиләр шу йәрдиле тутқун қилинишқа башлайды. Болуслуқниң бәзи рәһбәрлири нарази болған хәлиқни һәрбий күч билән тохтатмиса, болмайдиганлиғи һәккүдә хәвәр берип муражиәт қилиду. Падиша һөкүмити өз пәрманиниң мәниити һәккүдә йәрлик аһалиға чүшәндүрмисә болмайдиганлиғиға көзи йетип, жамаәт арисидики инавәтлик шәхсләрдин ярдәм сорашқа мәжбур болиду. Шу сәвәптин Ярқәнт таранчи болуслиғидин Һұсәйин бай Юнусов, Жалалидин Йолдашев, Ақкәнт болуслиғидин Фожамбәрди Илимов қатарлық кишиләр хәлиқ алдига чиқип, несиһәт-тәшвиқат қилиду. Бәзилири күлкилиқ әһвалға дучар болиду. Вәзийәт кәскинлишип, Ярқәнт болуслиғида наһайити соң жиғин өткүзүлиду. Әйнә шу жиғинда “қара ишқа адәм бәрмәслик, күч билән елинған тәғдирдә қураллық қаршилиқ көрситиш” лазимлиғи тилға елиниду.

Йәттису бойичә тәһдит вә ховупниң күчийип бериватқанлиғи һәккүдә тарихий учурлар бар. Мәсилән, уларниң биридә мундақ йезилиду: “Ярқәнттін чиққанда таранчиларниң Мазар мәлисисиниң әтрапида бизгә гуманлық көрүнгөн икки атлик таранчини учраттуқ. Уларниң қолида узун яғачқа орнитивалған оғақлири бар. Дәл мошу чағда башқа тәрәптин йәнә алтә адәм келип қошулди, уларниң үчи милтиқ, арисида бири қара милтиқ, қалғанлири ара, тоқмақлар билән қуралланған еди. Мән сәккиз адәмни қолға алдим. Мошу

Изан:

- Рус падишасиниң 1916-жилқи
Пәрманиға бенаән
Оттура Азия вә
Дала өлкисидә
яшаватқан хәлиқ-
ләр қара ишқа
елинған. Бу
вақиә миллий
әдәбиятимизда
“Лашманлық
вақиәси” нами
билән мәлум.

Қошақлар

Уйғур қошақлирининң шәкли аддий. У көпинчә төрт мисралиқ болуп һәрбири ритм бойичә икки турақтын (4+3) тәркіп тапиду. Бу турақлар қапийәдаш сөзләр билән тәкрапарлиниду.

Пәйттә кочиларда таранчилар жиғилишқа башлиди. Биз қолға чүшәргән сәккиз адәмму уларниң қатариға қошулуп кәтти. Барлығи атлик, улар оғақ, тоқмақ, нәйзиләр билән қуралланған. Йолда қуралланған атлик таранчиларни учраттуқ. Уларниң барлығи Ярқәнткә қарап бәт алди. Қечиси маңғинимизға қаримастин, барлық мәлиләрдә қуралланған таранчи әрлири кочиларда атлик жүрәтти”.

Әйнә шундақ қаршилиқларниң нәтижисидә, вәзийәт техиму кәсқинлишишкә башлиған. Нарази болған уйғур, қазак вә қирғизлар өз ара алақә бағлашқа киришкән. Болупму, Чоң вә Кичик Ақсу, Баян қазак, Долата, Фалжат йезилириниң турғунлири очуқ қаршилиқ көрсөткән. Улар қара ишқа “лашманлиққа” адәм бәрмәйдиганлиғини ашкарә жәкалайду. Бәзи йезиларда тизимни тартивелиш үчүн һәрикәт қилиду. Болупму Чоң Ақсу йезисидин Хожамниязов, Мәңсүр Әмиров, Төләгән Һосманов, Зиям Исламбақиев, Жәрүлла Тәжәллаев, Әлахун Сираҗдинов, Баян қазак йезисидин Қеримахун Адилаев, Муса Әзизов, Мәңсүр Насиров қатарлық кишиләр наһайити қаттық наразилиқ көрситип, падиша пәрманиға қарши чиқиду. Буниңдин чөчигән падиша һөкүмити жазалиғучи казак күчлирини өвәтиду. Йеза хәлқи хәтәр астида қалиду. Қазаклар “қайқа” давана 12 қозғилаңчини етип өлтүриду. Бу хил көрүнүшләр Қорам болуслуғидimu һәм Верный шәһиридimu орун алиду. Қозғилаңчиларниң һәрикәтлири һәrbий күч билән бастурулиду. Шундақ қилип, падиша һөкүмити Ярқәнт болуслуғидики уйғурлар арисидин 1000 ға йеқин адәмни лашманлиққа елип кетиду. Қөплигән қозғилаңчилар Хитайға қечип кетишкә мәжбур болиду. Умумән ейтқанда, авам хәлиқниң қаршилиқ көрситишиниң башқиму сәвәплири бар. Аһалиниң көп қисми намратчилиқта яшатти. Улар йоқсизчилиқниң азавини тартип кәлгәчкә, падиша пәрманиға очуктын-очуқ қарши чиққан. Әйнә шундақ уйғур хәлқиниң бешидин өткән ечинишлик вәзийәт 1916-жилқи тарихий қошақларда толуғи билән әкс етилгән .

Он алтинчи жил қошақлири

Қайқа даван тағлири,
Төкүлгәнду қанлири.

Тутуп нәйзә салғанда,
Сиқирғанду жәнлири.

Аңлаңлар, халайиқлар,
Олата ейтқан қошақни.
Лашманлиққа тутуп бәрди,
Нәмәм дегән шейитни.

Тохнияз дегән батур
Қайқа үстидә ятур.
Көпниң сөзини сөзләп,
Өз бешини йәп ятур.

Ишик алди топ седә,
Атқа сеп берәй бедә.
Залимларниң дәрдидә
Болди жүрәкләр зедә.

Чөл қайқиниң үстидә,
Қар кәтмәй йетип алди.
Шейит болған әрләрниң
Баллири житим қалди.

Өстәң бойи сұзук таш,
Маңғанларниң көзи яш.
Бу пәрманни чиқарған
Николай — залим бағри таш.

Или уйғурлириниң Йәттисуға көчүп чиқиши һәққидә қошақлар

Бу йолда тола менип,
Путум қапирип кәтти.
Нарвуға чүшәй десәм,
Өкүз алдирап кәтти.

Көчмән көчкән адәмләр
Қилвиға қарап манди.
Көчмәй қалған адәмләр
Хитайға қарап қалди.

Бу йолда тола мандим,
Бу йол — мениң йолдишим.
Нерип ечиңкәлгәндә,
Су бәргән қериндишим.

Ярқәнт дегән йәрләрдә
Қарияғач тола екән.
Фериплик әсир қилса,
Хәлиқ дәртлик болар екән.

Хонихай йолида таллар,
Һәр талида мажанлар.
Сүйдүң шәридә ишләп,
Еқип кәтти бу жанлар.

Хойма хар болуп кәттүк,
Сүйдүң шәридә ишләп.
Ярим халта өвәтипту,
Бир тогичини чишләп.

Челәк, Челәк дәйдекән,
Махтиғанчә бар Челәк.
Кәлгәндә яяқ кәлдүк,
Кәлмигән бу шум пәләк.

Чөлләргә чиқип кәтсәк,
Чөлниң бөриси бардур.
Көчмән көчкән әлләрниң
Қери чөриси бардур.

Миң жұапа билән салған
Қалди бағу бостанлар.
Жайимиздин айрилип,
Ичтә қалди арманлар.

Кәлмәймиз дегән билән,
Хитайлар келип қалди.
Ақ падишадин Ғулжини
Соқушмай сорап алди.

Яркәнтләргө биз келип,
Қара өйләрдә яттуқ.
Шәһәрдә тартмиған дәртни,
Яркәнткә келип тарттуқ.

Яркәнтләрдә дәрт тартип,
Сағирип саман болдуқ.
Илидин ажрап чиқип,
Көп әнди яман болдуқ.

Өсөккә баармиз дәп,
Әски там ара яттуқ.
Өй жайимизпүткүнчә,
Топрак түвидә яттуқ.

Өсөккә баармиз дәп,
Үйғурлар хиял қилди.
Яркәнт дегән йәрләргә
Көчүп барғанлар болди.

Лашманлиққа айт қошақлар қачан пәйда болған? Лашманлиққа нарази болған мәһәллә-жутларни атаңлар. Падиша һөкүмити немә көзлигөн? Хәлиқ немә үчүн қарши чиқти? Олата қошақлирида кимниң исимлири аталған?

Жұплұқ иш: Қозғилаңниң пәйда болуш сөвәплири немидин ибарәт? Немишкә авам хәлиқ қара ишқа беришқа нарази болуп, унинга қарши чиқиду? Рәсмий өхбаратларда қандақ мәлumat бар?

Қошақлар шәкли бойичә өдәбий нәзәрийәни ядқа елиңлар.

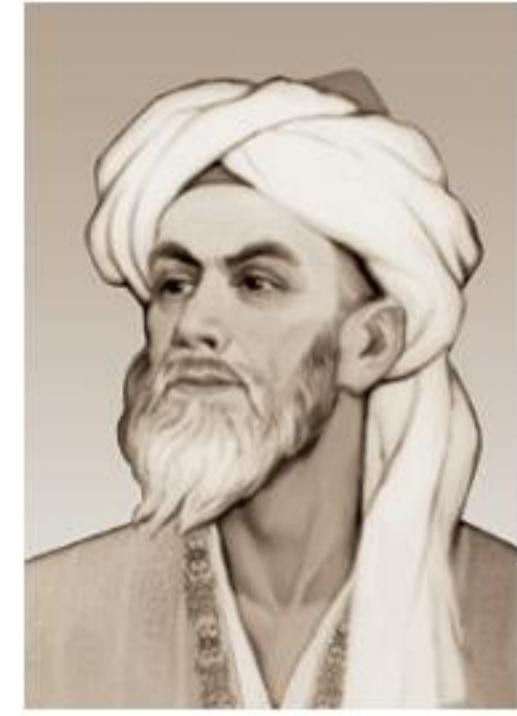
XI ӘСИР УЙГУР ӘДӘБИЯТИ

Йұсүп Хас Һажип (1019—1085)

Йұсүп Хас Һажип — уйғур шәриқ классицизмидегі асасчысы вә классик әдиплиримизниң пешивасидур. У ислам мұнитидики пасаһәтлик сөз дурданилиримизниң саһиби. Аллегориялық сөз сәнъитиниң тәкрапланмас үлгисини яратқан бүйүк әдип. Униң оттура әсир Хақанийә (Буғрахан) тилида йезилған “Қутадғу билик” диний-пәлсәпәлик шеирий трактати — түрк мәдәнийитиниң алтун ғәзнесі.

Әдипниң турмуш наяты вә ижадий паалийитигә бағытқы мәлumatлар интайин аз. Алимлар “Қутадғу билик”ниң 1069-жили Қарахан падишишалиғиниң пайтәхти Қәшқәрдә йезилғанлиғини вә мәзкүр әсәр тамамланған чағда, әдипниң 50 яшларға келип қалғанлиғини етиварға елип, униң тәхминен 1019-жили дунияға көлгөнлигини оттуриға ташлимақта. Амма 2016-жили ЮНЕСКО тәрипидин дуниявий миқияста Йұсүп Хас Һажипниң 1000 жиллик тәвөллуди атап өтүлди. Бу рәкәмгә асаслансақ, у чағда әдипниң 1016-жили туғулғанлиғидин дәрек алимиз. Амма бу рәкәмләр мұним әмәс. Қандакла болмисун, әдип өз дәвриниң атақтық вә данишмән намайәндиси.

Йұсүп Хас Һажип өзиниң “Қутадғу билик” әсәридә наятниң өткүнчи құдрәткә вә мәнийитиниң өзгиришчанлиғини шеирий бәйтләр билән ипадилигән. Әдип ижтимаий турмушни вә инсанниң ички — роһиға мұнасивәтлик қиммәт гөзәл қарашларни һәкқаний тонушниң муһимлиғини қәйт қылған. Чүнки бу мәсилиләр беваситә жәмиәт билән инсанниң өз ара мұнасивәтлирини тәртипкә селиш һәм униң мустәһкәмлиниши үчүн һавадәк һажәт болған. Йұсүп Хас Һажип турақлиққа — мәңгү мәна-хусусийәткә егә еқидә-чүшәнчә сүпитидә алайды дикқәт-етиварини бөлгән. Бу Құнтуғди аллегориялық облизида очуқ намайән болиду. Құн путунлук шәклини нечқачан йоқатмайду вә һәр дайим нурини бирдәк чачиду. Турақлиқ вә мәңгүлүк — униң мәркәзлик мәзмун-мәнийити. Шунлашқа

Күнтуғди әдип үчүн адаләтлик рәмзи. Адаләтликниң мәнийити күнгө охшаш өзгәрмәйдіған хусусийәткә егә. У күнниң нури кәби һәммә инсанға охшаш тәкши чечилиши керәк. Падиша тәрипидин бәқитилгән қанун адәләтлик болушқа тегиши. Бу адил һөкүмранлиқ-ниң бирдин бир шәрти! Шу чағдила дәләт түзүми тәртипкә келиду, уни идарә қилиш ишлири рәтлиниду. Жәмийәттә тинчлик, хатир-жәмлик орнайды. Йұсуп Хас Һажип наятын турақсиз, йәни өзгиришchan һадисиләр һәккідә өз қарашибариниң оттуриға ташлайды. Әйнә шундақ өзгиришкә тегиши нәрсә-чүшәнчиләр — у жәмийәт, дәләт вә бәхиттур. Униң пикричә, жәмийәт билән дәләтниң сири — бирхиллиқтін хали. Бу уқымларниң асаси вә мәниси — турақсиздур. Шуңлашқа бу һадисиләр Айтолди обризиға мәркәзләшкән. Ай күнгө қариғанда өзгирип туриду. Толун ай вақти өтүп кәткәндә, өз көркидин кетиду, сөлитини йоқитиду. Шуңлашқа Йұсуп Хас Һажип Айтолдини бәхит обризиға қияс қылған. У дәләт (бәхит) рәмзи. Бәхит әйнә шундақ бекарар нәрсә. У бирдә бар болса, бирдә йоқап кетидиған хусусийәткә егә. Униң тәбиити қолниң кириғе охшайды. Бәхитниң йәнә бир аламити — у ғапиллик, йәни бепәрвалиқ билән бағлиқ. “Қосиғи тоқ ишт — овға яримайды” — дәйду әдип. Семизлиққа мәһкүм адәм әтики күнни унтуп қелишқа қадир яки у һәккідә аз ойлайды. Һорунлуққа адәтлиниду. Әдип үчүн жәмийәт, дәләт вә бәхит чүшәнчилири бир туташ вә мәнадаш. Улар турақлық һадисиләргә зит чүшәнчиләрдур. Чүнки буларниң һәммиси инсан наятынин қисқилиғи вә өлүмниң бекарарлиғи билән беваситә мунасивәтликтүр. Инсанниң наяты тәбиэткә охшаш өзгирип туриду. Қишлоға, яз келиду. Йәр-жанаң көкләйду. Вақит өтүп йопурмактар сарғиийип, ғазаң болиду вә улар йөргө чүшүп, йоқап кетиду. Адәмниң наяты шундақ. Уму айдәк толуп көкләйду, амма қериғанда йәнә шу йерим ай кәби солиду. Бәхит вә дәләтни қәлби ойғақ вә зерәк адәмләрла қолда тутуп туруши мүмкин. Бу қарааш Күнтуғди билән Айтолдиниң арисидики сөһбәттә ениң өз ипадисини тапиду.

Айтолди өлүмниң хислити һәккідә оғли Өгдилмишкә әтраплик чүшәнчә бериду. Өлүмниң һәрқандай киши үчүн йәнә бир әстәрлик мәнаси бар. Униң синоними әқил һәм ой. Әқиллик инсан өлүмниң нечқачан әстин чиқармайды. Өтнә аләмдә яшаватқанлиғини өсла унтумайды. Қерилик болса — у бечарилиқниң аламити. Мал-дуниясиму униңға әскәтмайды. Байлиқ топлаш биләнла яшиған киши — әйнә шу бечарилиққа тутқун. Бу әнсизчилик ишарити. Бу түркүмдиктерине инсанлар бәхит қойнида яшиғандәк қылғини билән, у дунияниң әйибини қәлбигә синдурувалған болиду. Демәк, Йұсуп Хас Һажип үчүн өң муһим нәрсә, у әлгә хизмет қилиштур. Буни у “тапуғ” дәп атайду. Жәмийәттики барлық инсанлар, уларниң өз-кичиклигигә

яки бай-гадайлиғиға қаримай, хизмәткә тәйяр болуши керек. Бу еқидә һәрбир адәм үчүн бүйүк бир хисләткә айлиниши лазим. Падишаниң хизмити болса, у техиму улук! Чүнки у өз елигө, болупму яратқучи Құтқа (Яратқучи худаға деген мәнада) хизмет қилған болиду. Униң тапуғи өл вә қут алди-дики жа瓦апқәрчилиги билән өлчиниду. Демек, Йұсуп Хас Һажипниң ойи билән ейтқанда, наят турақлиқ (мәңгү) вә турақсиз (вақитлик) надисиләрдин тәркип тапиду. Бу униң әң муһим қанунийити һәм сири. Уни һәммә инсан тоғра чүшиниши һажәт. Йұсуп Хас Һажип жәмиийәтниң турақсизлик мәниийити һәкқидә алайды тохтилиду. Бу муһим нұқта — Өгдилмиш билән Одғурмиш сөһбитети давамида рошән гәвдилиниду. Құнләрниң бир күни Құнтуғди Өгдилмишкә өз падишалиғиниң пак нийәтлик инсанларға мұнтаж екәнлигини баян етиду. Өгдилмиш униңға жәмиийәтни ташлап кетип қелип, тағ етигидә йеганә яшаватқан Одғурмиш атлиқ қериндишиниң бар екәнлигидин вақип қилиду. Падиша һәйран болуп, немә үчүн бу зат адәмләр биллә биллә өмүр сүрмәй, бәлки тәркидуниячилиққа берилеп яшаватқанлиғи һәкқидә тәптишләп сорайду һәм униң жәмиийәткә қайтип келишини өтүнүп, Өгдилмишкә жекиләйду. Өгдилмиш Одғурмушниң йениға келип, падишаниң хетини тапшуриду. Амма тәбиәттә йеганә өмүр сүрүш, униң құндилик етиқат-таәтигө, ениға мувапиқ келидиганлиғини чүшәндерүп, жәмиийәткә бармайдиганлиғини етиду. У падишаниң өтүнүшини рәт қилиду. Өгдилмиш һәйран болуп, бу қарариниң сәвәвиини сорайду. Одғурмиш жәмиийәтниң үч әйивиниң бар екәнлигини етип бериду. Бу әйипләр адәм аң-сәвийәсигө сәлбий тәсир қилип туриду. Униң пикричә, жәмиийәт бу гунакарлар яшайдиган бир мақандур. Адәмләр әлмисақтын тартип бу гуналардин қутулалмай аварә болушиду, бәлки улар билән чирмишиб-бағлининп яшайду. Чүнки жәмиийәттә үч хил ләzzәт һөкүм сүрүп туриду. Униң бириңчиси — қосақ-қерин ләzzити, иккінчиси — әр-аял ишқ ләzzити, үчинчи-си — тирикчилик (буниндин келип чиқсан байлық вә бийлик) ләз-зити. Қанчә вақит, қанчә дәвирләр өтсимиу инсанлар жәмиийәттиki бу үч хил ләzzәттин задила қутулалмайдиганлиғини, шунлашқа улардин ваз кечәлмәйдиганлини өслитип өтиду. Одғурмишниң тә-китлишичә, бу жәмиийәтниң сақаймас ағриғидур. Шунлашқа у бир

Изан:

- Аруз вәзни — шәриқ шеир сәнъитиниң алайды шәкли. У уйғур әдәбиятида X әсирдин башлап өзләшкән. Йұсуп Хас Һажипниң әсәри аруз вәзнидә йезилған. Көплігөн уйғур шаирлири мошу вәзиндә шеир йе-зип, ижат қилип кәлмектә.

әвлаттин иккинчи әвлатқа жуқуп туриду. Шу сәвәптин у инсанларниң бу тилға елиниватқан ләzzәтләрдин кечәләйдіғанлиғыға көзиниң йәтмәйдіғанлиғини еник ейтиду. Өгдилмиш бу хил жәмийәт әйиплириниң мәнийитини чүшәндүрүп беришни сорайду. Одғурмиш немә сәвәптин қосақ-қерин ләzzитиниң ховупидин әнси-рәйдіғанлиғини һәртәрәплімә чүшәндүриду. Бу ләzzәткә берилгән инсанларда — ачкөзлүк аламәтлириниң қозғилидіғанлиғини вә униң сәвәвидин инсан мұжәзидә сәлбий нұқсанларниң пәйда болидиғанлиғини һәм буларниң алди елинмиса, у чағда бу нұқсанлар инсанлар мәпкүрисини қаплада кетидіғанлиғини қәйт қилиду. Ачкөзлүкниң башқа мәниси — қизғиниң вә һәсәттур. Одғурмиш көзи тоймасликқа мұптила болған кишиләрдин умумхәлиқкә нечбир пайдисиниң болмайдығанлиғини вә униңдин жәмийәт ронақ тапмайдығанлиғини алайиңдә тәкитләйду. Униң пикричә бу һәвәс жәмийәт әхлақиға айт гөзәл қараашларни сұлаштуриду һәм чирикләштуриду, яхши нийәтлик кишиләрни әнсиритиду вә уларниң хатиржәмлигигә дәхил йәткүзиду. Униң зийинидин көплигән әвлатларниң еңи зәйиплиниду. Одғурмиш бу һәвәсниң дәрдидин жәмийәт әхлақи бузулуп, қанчиму инсанларниң пак еқидиси билән вијдан-номуси йәр қилинғанлиғини ейтип бериду.

Одғурмишниң пикричә, бу һәвәстин қалса, иккинчи ләzzәттинму, йәни әр-аял ишқ әйивидин келидіған ховуп-хәтәр йетәрликтүр. Бу әйиптин көплигән тәғдир вә қанчилигән жәмийәт (дөләт) вәйран қилинған. Бу әйипниң мәнисиму йәнә шу қизғиниң билән һәсәткә берип тирилиду. Башқиңе ейтқанда, бу жәмийәткә чүшкән күйә. Туғулған бала әхлақлық өсүп йетилсә — яхши, амма у бала әмәс, бир балаға айланса иш чатақ. Әр вә аял арисида ная յоқалса, ундақ жәмийәт узакқа бармай, бәрбат болиду.

Одғурмишниң ейтишичә, жәмийәтниң үчинчи әйиви — у тирикчилик ләzzити билән беваситә мұнасивәтлик. Бу һәвәскә берилгән адәмләрниң күни байлиқ топлаш билән өтиду. Байлиқ топлиған кишидә бийлиkkә болған интилиш-ихласи күчийиду. Бийлиқ билән ғәзнигә интилған кишидә өзәмчиллик һиссияти жуқури болиду. Буму инсан мейисигә чүшкән бир қуруттур. Йұсұп Хас Һажип Одғурмишниң бу наяттин һечнәрсини тәләп қилмиғанлиғи үчүн униңға Қанаәт дәп нам бериду.

Өгдилмиш Одғурмишниң бу ейтқанлирини толук қобул қилас майду. Чүнки инсанлар Одғурмиш охшаш жәмийәттин безип кетидіған болса, у чағда инсан нәсли յоқайду. Әвлат қалдуруш — бу һәрқандак адәмниң борчи. Инсан ач қалса, униңдин келидіған яхшилиқму аз. У чағда өмүрниң немә мәниси қалиду? — дәп қадилиду

Одғурмишниң көзигө у. Демәк, инсанларда жәмийәтниң бу хил үч ләззитигө қарши туридіған нәпс чүшәнчисини йетилдүрсө, у чағда улар наалал вә нарамниң мәнисини тоғра чүшинип йетәләйди. Демәк, инсанлар үчүн өз нәпсигө егә болуш әң муһим қәдрийәтләрниң биридур. Өз нәпсигө өзи егә болалмайдыған инсанлардин келидиған хәтәр яман. Өгдилмишниң пикричө, әл ғеми билән яшиған адәм һечқа-чан нәпси аваргәрчиликләргө берилмәйди. Хәлиқниң дәрди билән хошаллиғига ортақ яшайды. Демәк, әң бүйүк вә гөзәл чүшәнчө — у әл ғеми билән яшаштур. Шу сәвәптин Йұсүп Хас Һажип Өгдилмишкә Әқил деген уқымни бериду. Һаятқа болған қанаәт, һәргизму униң әзвәлликлиридин толук ваз кечиш әмәс, бәлки қәлбидики қанаәт-шүкристилик һиссият-екидилирини ойғитиши билән бағлиқ. Демәк, Йұсүп Хас Һажипниң ойи билән ейтқанда, Әқил вә Адаләт чүшәнчилириниң мәнийити өзгиришсиз, йәни турақлиқтур. Бу чүшәнчиләргө яндашқан жәмийәт гүллиниду вә һәртәрәплімә риважлиниду.

Елигниң Айтолдиға соали

**683. Елиг ейтти: уқтум бу әрдәмлириң,
Құсуруң барму, ейт, биләй мән сениң.**

Айтолдиниң Еликкә жағави

**685. Құсурум шудурки, турақсиз атап,
Йүрәрләр кишиләр ара яманлап.**

**688. Йеңи нәрсә болса, кона нә керәк,
Сәрә нәрсә болса, яман нә керәк.**

**692. Төрәлгән немиләр бари йоқилур,
Төрәлткән бир Алла, нә қылса қилур.**

**693. Тириклик деген у шамалдәк кетәр,
Қачар, тутса турмас, аңа ким йетәр?**

**694. Қуванма бәхиткә, келәр һәм кетәр,
Ишәнмә бу дәвләт алар һәм берәр.**

**695. Турақсиз әмәс болса дәвләт өзи,
Нә яхши ки бу бәхит әй қози...**

**696. Келип кәтсә болса бу дәвләт яна,
Йорук күн қараймас еди, көр, мана.**

* * *

697. Елиг деди: билдим турақсизлиғин,
Болурму кетип йәнә кәлмиғин?

Айтодинин Еликкә жавави

699. Сөйүп истигән тез тапалмас мени,
Қачурса әгәр, тез туталмас мени.

700. Мени тутса чиң гәр кишиләр тепип,
Сөзүм шуки, кәтмәймән ундин қечип.

702. Бу Айтоди ейтти: маңа чиң кишән –
Ерур қанчә нәрсә, берәймән нишан.

703. Тәвазулук болсун мени тапқучи,
Кичик пеил һәм сөзни юмшак қылғучи.

704. Өзини тутса у ашмай һәддидин,
Яман-әски ишларға бармай йекин.

705. Йиғилған мелини бузуп чачмиса,
Түзәп хулқини у, пәйлин бузмиса.

706. Өзидин улукқа хизмәт қилса өз,
Өзидин кичиккә чүчүк қилса сөз.

707. Кишини кибир билән рәнжитмисә,
Кичикләр күлүп һәм бозәк әтмисә.

708. Бекардин һараққа бешин тиқмиса,
Бекардин-бекарға мелин чачмиса.

709. Оюнға бәрмисә тилу-қолини,
Дурус қилса дайим хий-пәйлини.

710. Турақсиз бәхиткә шулардур кишән,
Мошу хилда бағланса, қачмас, чүшән.

713. Тутушни билсә дәвләт қачмай турар,
Қечип кәтсә кәлмәс йенип тез гезәк.

Оғдурмишиниң баянлири

3344. Һава, нәпс – бу, динниң бүйүк дүшмини,
Таэттин аздурагар улар бәндиди.

3345. Һаваға берилсө, тутқун болур,
Десәм тән арзусин, мени қул қилур.

3347. Әшундақ сәвәптин шәһәрни қоюп,
Бу йәргә келипмән еғир йүк йүдүп.

3349. Ки ялғуз турурсән дедиң әй қаяш,
Худа яди һәмра, маңа бәс, адаш.

Үгдилмишиниң ейтқанлири

3375. Нәсилсиз өлсө әр, түгәйду урук,
Жаһанда ат, орни қалар бош-қуруқ.

Одгурмишиниң ейтқанлири

3376. Жағап бәрди Одғурмиш: бу һәқиқәт,
Буниңда йәнә бар бөләкчә наләт.

3377. Әгәр яхши болса оғул-қиз зерәк,
Сениң ейтқининдәк болур у, демәк.

3378. Яман болса лекин, йиғлатқан сени,
Сән өлгөндә, тезла унутқай сени.

3519. Жаһанни нечүкмү махтарсән маңа,
Униң әйивини мән ейтайин саңа.

3533. Бу дуния вапасиз бәхит бекарар,
Немә бәргән болса, йәнә тез алар.

* * *

3573. Жаһан татлиғи бу үч нәрсидур,
Бу үчинин ләzzити баравәр туур.

3574. Йемәк-ичмәк ерур бу үчинин бири,
Хотундур у бирси, сөйүнсә ери.

3575. Үчинчи, тән сақлиқ, тириклиқ шудур,
Бу үч ичрә бу бәк керәклиқ ерур.

3576. Бу үчтә бар олған ләzzәт hәммиси,
Бөләк, үчкә йәтмәс, әй әл каттиси.
3577. Йемәк-ичмәк у бир ләzzәттур, қаяш,
Вә лекин йеники ямандур, адаш.
3578. Уч бармақ билән у бир гал үчүндур,
Униңдин нери барса қарниң толур.
3579. Йегән аш сиңмисә, мизаж бузулур,
Бузулған мизаж, әр кесәл боп ятур.
3580. Өлүмдин хәвәрдур кесәлниң иши,
Өлүмдә ләzzәт йоқ, әй hoшияр киши.
3581. Йәнә бир ләzzәтки — хотун ләzzити,
Соғ суға чүшмәк униң меңнити.
3582. Униңдин кейин, көр, оғул-қиз ерур,
Бу йүкни көтәрмәк мәшәқәтликтүр.
3583. Ишит, бу бейитни ейтқан немәдәр,
Оғул-қиз, хотун әр күчини кесәр.
3585. Ләzzәт нәдә болса, жапаси биллә,
Чүчүк қайда болса, келур соң аччиқ.
3591. Булар ичрә қаттиқ, яманирақ йеғи —
Вужут — нәпс, чиқиур питнә hәр чеғи.
3624. Қарап туруп көйдүрмә өзүңни күчәп,
Өзүңни отқа атма бу дунияни дәп.

Йұсуп Хас Һажипниң туғулған күни һөкүидә қандақ көз-қараашлар бар? Құнтуғди обризиниң рәмзи немидин ибарәт? Айтолди немишкә тұрақсизлиқниң бәлгуси? Одғурмиш немишкә жәмийәткә йенип келишни халимайды? Өгдилмиш қандақ пикирләрни ейтиду?

Йұсуп Хас Һажипниң мәвқәси немә үчүн Өгдүлмиш көзқаришиға үйғун? Униң үчүн қайси қәһриманниң пикри тоғра? Қандақ ойлайсиләр?

1. Мәтіндін силәргө тәсир қылған икки бәйтни көчирип йезип, унің һәрбір мисрасини төрт боғумға бөлүп, үнлүк оқуцлар (топлук иш).
У бәйтни ядқа елиңдер (йеккө иш).
2. Өгдилмишкө охшайдыған шәхслөр һәккідегі қисқиче мәлumat топлаңдар.

Маһмут Қәшқәрий

(1008—1103)

Оттура әсир уйғур әдәбиятиның бүйүк нама-йәнди, түрк дуниясиниң мәшһур әнциклопедист әлламиси Маһмут Қәшқәрий тәхминән XI әсирниң 20-жиллири Қараханийлар дәлитиниң пайтәхти Қәшқәрдә туғулған. Унің “Дивану лугәтит түрк” мәшһур әсәри дуния мәдәнийәт тарихида йүксәк орунни егиләйді. У түрк тиллиқ хәлиқләрниң мәдәнийитини вә түрк цивилизациясини йеңи балдаққа көтиришкә вә унің техиму риважлинишиға асас яритип бәргән шәхс. Әдип мәзкүр әсәрни йезип чиқиши үчүн на-нейити көп вакитни сәрип қилип, қайта-қайта ишлигән. Бу һәктә М. Қәшқәрий мундақ язиду: “Мән түркләрниң, түркмәнләрниң, оғузлар, чигилләр, яғмилар, қирғизларниң шәһәрлирини, қишлақ вә яйлақлирини көп жиллар давамида кезип чиқтим, лугәтлирини топлидим, түрлүк сөз хусусийәтлирини үгинип ениқлап чиқтим. Мән бу ишларни тил билмігендегім үчүн әмәс, бәлки бу тиллардикі һәрбір кичик пәриқләрниму ениқлаш үчүн қилдим”. Әдипниң бу пикригө қариғанда, унің ана тил сөйгүси, етиқати интайин күчлүк болғанлиғини байқаймыз. Қедимий ана тилимизниң өң гөзәл, нәпис тил болғанлиғидин учур алимиз. Бу Маһмут Қәшқәрийниң Йұсуп Хас Һажип охашашла ана тил мәдәнийитигө алайынде етивар бәр-гәнлигиниң очуқ бир испати. Улар түрк тилиниң әрәп-парс тилидин қелишмайдығанлиғини алайынде тәқитлигән. Һәр икки улук зат түрк хәлқигө мирас қалған, бу сөйүмлүк тил-мәдәнийитиниң риважлинип, гүллинишиғе зор төһпиләрни қошқан. Улар ят милләтләрниң тилиға қарғуларчә чоқунуш вә өз ана тилини пәс көрүш — сәлбий нүксан сүпитетінде хатимә бәргән. Демәк, бүгүнки әвлатларму өз ана

Изан:

- Шәриқ классицизми — бу ислам мұнитида шәкилләнгән сөз сәнъити. У узақ әсирләр давамида риважлинип, өзигә хас үлгилериини бәрпа қылған.

Көшкәр — бу йәрдә яшаватқан хәлиқни хақанийә түрклири вә уларниң тилини хақанийә тили дәп көрсөткән. У бу тилни “әң очуқ вә раван тил хақанийә өлкисидә яшиғучиларниң тилидур” — дегән. Қедимий Қәшкәрдә наһайити соң мәдрисиләр болуп, түрк дуниясини өзигә мәптун қилип туратти. Қәшкәр ислам мәдәнийитиниң узун вақитлик вә алайдың тәһпикар мәркизигә айланған еди.

Бұгүнки күндә әдипниң “Дивану луғәтит түрк” әсәри көплигөн түрк тиллириға тәржимә қилинған. Мәзкүр әсәрдә көпинчә луғәт бериліп, сөз-ибариләр һәртәрәплімә шәрхиләнсіму, унинде орун алған хәлиқ еғиз ижадийити жәвнәрлири билән шеирийәткә айт мирасларниң бәдий қиммити наһайити зор. Биз бу әсәрләрниң сүпитетінде қарап, оттура әсир әдәбият мұнитиң наһайити жуқури бир мәдәний басқұта риважлиниватқанлиғидин вә унин бай һәм хилму-хил екәнлигидин учур алимиз. Алимларниң ейтишичә, “Дивану луғәтит түрк”тә орун алған әдәбият нәмунилири һәрхил бәдий әнъәниләрниң мевисидур. Унинде қедимий әждатлиrimiznин мол хәлиқ еғиз ижадийитиге егө болғанлиғидин башқа, шәриқ мәдәнийитиниң тәсиригө учриғанлиғини байқаймиз. Бәзи шеирлар арз вәзнидә вә бәзилири қедимий аллитерация услубида йезилған.

Баһар тоғрилиқ қошақлар

(“Дивану луғәтит түрк”тін қошақлар)

Әсли нусхиси:

Қар, муз қамуғ әрүшди,
Тағлар суви ақиши.
Көкшин булит әрүшди,
Қайғук болуб үгришүр.

Мәзмұни:

Қар, музлар һәммиси ериди,
Тағларниң сүйи акти.
Асманда көк булут пәйда болди,
Улар асманда қейиқ ошаш үзмектә.

Если нұсхиси:

Қүйди булат яғмурин,
Керип тутар ақ торин.
Қирқа қодты ол қарин,
Ақин ақар әнрәшүр.

Если нұсхиси:

Қақлар қамуғ көләрди,
Тағлар баси иләрди.
Ажун тини йилирди,
Тү ту чәчәк чәркәшүр.

Если нұсхиси:

Тұмән чәчәк тизилди,
Бұқундән ол язилди.
Үкүш ятиб үзәлди,
Йәрдә қоба әдришүр.

Если нұсхиси:

Қулан түгәл қомитти,
Арқар суқақ юмутти.
Яйлағ тада әмитти,
Тизич туруб сәкрәшүр.

Если нұсхиси:

Алин төпү яшарди,
Орут отин яшурди.
Көлин сұвин күшәрди,
Сиғир, буга, мөңрәшүр.

Если нұсхиси:

Қизил, сарығ, арқашип,
Йипкин йашил йүзкәшиб,
Бир биргәрү йөркәшип,
Ялңуқ ани таңлашур.

Если нұсхиси:

Ағди булит күкрәйү,
Яғмур толи сәкрийү,
Қалиқ ани үкрийү,
Қанча барир бәлгүсүз.

Мәзмұни:

Булат ямғурины қүйди,
У ақ торини һаваға яйди.
Ақ қарлирини қар ұстигә ташлиди,
Шарилдағ сәл ақти.

Мәзмұни:

Чоңқурлар суға толди,
Тағлар беші көрүнмиди.
Дуния иссик һәпәс алди,
Түрлүк чечәкләр ечилди.

Мәзмұни:

Түрлүк чечәк тизилди,
Фунчилири йейилди.
Йәр астида узак ятқан,
Әнди бир биридиңайрилмақта.

Мәзмұни:

Қулан кейин наяжанға кәлди,
Тағ өшкилири, жүрлар жигилди.
Улар яйлақтарға барди,
Топ тоғболуп сәкрәшти.

Мәзмұни:

Идиrlар гүл вә кокатлар билән безәлди,
Қурған чөпләр көкирип кәтти.
Көлләрниң сүйи көпәйди,
Сийир вә буқилар мөришәр.

Мәзмұни:

Қизил, серик гүлләр үнүп чиқти,
Түрлүк гүлләр чирмишиб
Арқа арқидиңбаш чиқарди,
Кишиләр буниңға һәйран болиду.

Мәзмұни:

Гүлдүрләп булатлар пәйда болди,
Ямғур қаттиқ яғди.
Һава булатларни учиратти,
Уларниң баар жайи бәлгүсиз еди.

Если нұсхиси:

Қүш қурғамуғ тирилди,
Әркәк, тиши тирилди,
Өгүр алиб тарилди,
Йинқа яна киргүсүз.

Мәзмұни:

Қүш, қурут һәммиси тирилди,
Әркіги, чишиси жиғилди.
Топ төбөлуп ямриди,
Қайта угисиға кирмәйду.

Если нұсхиси:

Тәғмә чәчәк өкүлди,
Буқуқланиб бүкүлди.
Тұксин тұғұн тұғұлди,
Ярғалимат йөркәшүр.

Мәзмұни:

Нәрхил гүлләр көпәйди,
Гүл ғунчилири ечилди.
Тұғұнләргә охашаң оралди,
Ғунчилар ечилишқа башлиди.

Киш билән язниң талиши

Если нұсхиси:

Киш яй билә тоқушти,
Қиңир көзүн бақиши.
Тутушқали йақиши,
Утғалимат уғрәшүр.

Мәзмұни:

Киш билән яз тоқунушти,
Бир биригәнғири көз билән
қараشتы.
Тутушқили башлашти,
Бир бириниециш мәхситидә.

Если нұсхиси:

Киш яйғару савланур,
Әр әт мәнин тәврәйүр.
Иchlәр йәмә сәврийүр.
Әт йин тақи бәкришүр.

Мәзмұни:

Киш язға қарши сөз башлиди:
Менинда адәм, найванлар бәдени
чиникиду.
Ағриқларму йоқайду,
Гөшләр қатиду, қувәтлиниду.

Если нұсхиси:

Ул қар қамуғ қишин инәр,
Ашлиғ, тариф аниң үнәр.
Явлак яғи мәндә тинәр,
Сән кәлибан тәбрәшүр.

Мәзмұни:

Қар пәкәт қишта яғар,
Ашлиқ, терилғулар шундин үнәр.
Дүшмәнләр қишта жим болар,
Сән (яз) кәлгәндә тәвринәр.

Если нұсхиси:

Сәндә (язда) қопар чаданлар,
Қодғу сиңәкйиланлар.
Дүк миң қую, түмәнләр,
Қудрук тикиб йұгрұшәр.

Мәзмұни:

Сәндә (язда) көпийәр чаянлар,
Паша, чивин, иланлар.
Миңлиған, нурғунлиған
Қуйруқ көтирип жүгришәр.

Если нусхиси:

Яй қиши билә қәриштә,
Әрдәм ясина қурушти.
Чәрик тутуп күрәшти,
Оқтағали өтрушүр.

Мәзмуни:

Яз қиши билән қеришти,
Махтиниш оқ ясинаңләшти.
Черик тутуп күрәшти,
Оқ атидиғандәк болушти.

Если нусхиси:

Балчик балиқ юғрулур,
Чиғай явуз йиғрилур.
Әрнәкләри оғрилур,
Узғуч билә әвришүр.

Мәзмуни:

Қиша патқақ, лай догилиниду,
Кәмбәғәл адәмләр шүмшийиду.
Бармақлири соғда музлайду,
Пәкәт пүвдәп исситар.

Махмут Қәшқәрий қанчинчи өсирдө яшиған вә қандақ өсөрни йезип чиққан? Әдип түрк қәбилилири тоғрисида немә язиду? Баһар тоғрилиқ қоشاқлардикі тәбиәт көрүнүшлири һәкқидә ейтіп бериңлар. Өсөрдө қиши вә яз немә үчүн бир-бири билән талишиду? Қошақларда қандақ һайванатлар аталған?

Өсөрдіки қошақларниң адәттиki қошақлардин пәрқи қандақ? Муәллипниң қишиниң пайдиси һәкқидә ейтқан пикирлирини ениқлаңлар. М. Қәшқәрийниң мәвқәси қандақ? Бу һәктө немә ейтисиләр? Қиши вә яз талишини бейит шәклигө қияс қилишқа боламду?

1. Икки қошақни көчирип йезип, шеир турақлирини тәһлил қилиңлар. Мәзкүр қошақларни ипадилик оқуп, ядқа елиңлар.
2. “Көкшин булут өрүшди, қайғуқ болуп үгришур” мисралиридики бәдий образларни ениқлаңлар.

XIV ӘСИР УЙГУР ӘДӘБИЯТИ

Насиридин Бурнанидин оғли Рабғузи

Уйғур әдәбиятиның ярқын истедатлық вәкили вә иптихари, уста тәржиман, қиссәнәвис вә шаир Насиридин Бурнанидин оғли Рабғузи XIV әсирниң ахиди вә XIV әсирниң бешида яшап, ижат өткөн. Униң туғулған вакти вә ижадий паалийәтлири һәккүндө мәлumatлар интайин аз. Алимларниң ейтишичә, у Қәшкәргө тәвәлик Улук йоллуқ Рабат дегендеген жайда өмүр сүргөн. Бәзи мәлumatларға асаслансақ, у Хорезм шәһириниң Рабат Оғуз жайида дунияға көлгөн. Шунлашқа у Рабғузи дегендеген тәхәллусини өзигө алған. Қандакла болмисун, әдип қараханилар дәвридики түркій әдәбиятқа аит әнъәниләргө варислиқ қилип, сөз сөнъитимизниң йеңи мәзмун вә йеңи шәкилдө риважлиниши үчүн зор, карамәт төһпиләрни қошқан. Униң мәшһүр “Қисса-сул-әнбия Рабғузи” әсәри XV—XVI әсирдә көчирилгөн нусхиси бизгө йетип көлгөн. Мәзкүр әсәрниң тили түркійләрниң қәшкәр-хорезм тил мәдәнийитигө йекинирақ. Униңда 72 диний һекайиләр орун алған. Қөплигөн һекайилириниң мәзмунуни Библия билән Қуръан Қәrimгө беваситә улашқан. Бу һекайиләрдө қурулуш вә шәкил жәһәттин пәриқләр көп. Униңда проза билән шеирлар алмишиб туриду. Бу өз новитидә қедимиң уйғур будда мәзмунидики қиссә-һекайичилик әнъәнилири билән зич мунасивәтлик екәнлигидин далаләт бериду. Әдипниң қиссилириниң ичидә қалиғачниң адәмгө достлуғи, Лоқмән һаким, әпсаниләр вә Қази Қомач қатарлиқ һекайиләр салмақлиқ орунни егиләйду вә уларда әдәп-әхлақ мәсилилири алайды тилға елиниду. Яхшилиқ вә яманлиққа аит мәсилиләр мұлаһизә қилиниду. Рабғузи өзимү көплигөн лирикилиқ шеирларниң муәллипи. Буниңға “Жилниң төрт пәсли тоғрилиқ тәсвирий тәсиратлири” намлиқ әсәри дәлил. Болупму униң баһарға беғишлиап язған ғәзили, муәллипниң әрәп-парс вә түрк мұнитида шәкилләнгөн шәриқ мәдәнийитини толук егилигөн шәхс екәнлигини билимиз.

Күн һәмәлгө кирди әрсә, кәлди аләм нәврузи,
Кәчти бәһмән зәмһәрир қиши қалмади қари, бузи.

Күн келәр миң көрки артиб, тирилур олмиш жәһан,
Таң һәзирләб, нәқши бирлә безәнур бу йәр йүзи.

Үйғур хәлқиниң тарихида Норуз мәйрими алайдың ижтимай-мәдений әһмийәткө егә. У барчә жаһанниң йеңилинишидин бешарет бериду. Норуз тирилиш вә яшириш пәслиниң хәвәрчиси сүпидә тәңлик билән һәм һажәтликниң символидур. Шуңлашқа Рәбғузи бу мәйрәмни өзгичә интилиш һәм сегиниш билән күтүвалғанлиғини ейтиду. Мәзкүр мисралардин муәллипниң Норузни наһайити хошалхорам қарши алидиғанлиғини вә бу айәмни алайды улуклиғанлиғини көрүмиз. Һазирғичә бу уйғур-түрк тилидики норузға беғишлиған дәсләпки мәденийә жанри. Рәбғузидин кейин уйғур әдәбиятида Һәйдәр Хорәзминиң мәшһүр дастани “Гүл вә Нәвruz” вә бүйүк мутәпәккүр, шеирийәт гүлзариниң султани Һәэрити Мир Әлишир Навайиниң ижадийитидиму Норуз мәйримигә аит лирикилық мисралар бар. Навайи “Һәр түнүң қәдир улубан, һәр күнүң Нәвruz” дәп улуклиған. Чүнки уйғур хәлқи үчүн Норуз — у баһар ейидики

Метафора вә аллегория (башқичә ейтиш)

Оттура әсир уйғур әдәбиятида аллегория (идея, чүшәнчә вә образларни әстәрлик бәдии тәссәввур қилиш) наһайити жуқури гөзәл уқумға егә бәдии-эстетикилық мизан-чүшәнчә. Йұсуп Хас Һажипниң “Қутадғу билик” әсәри әйнә шу бәдии услубниң мевиси. Маһмут Қәшқәрий вә Рәбғузиниң әсәрлириде аллегория кәң қоллинилған. Аллегориялық услуп әсәр тилиниң гөзәллигини вә раванлиғини тәминаләйду. Тилниң жәлипкарлық хусусийити — бәдии васитиләр билән беваситәмұнасивәтлик. Бәдии васитиләр — иккى түркүмдин тәрkip тапиду. Улар тәсвирий вә ипадә васитилириду. Тәсвирий васитиләр образларни ички мәзмунини ачижу. Ипадә васитилири әсәрләрниң шәкли билән мұнасивәтлик. Тәсвирий васитиләричидә метафораалаидәхусусийәткөегә. Метафорада ирисигә охшитиши, жәнландуруш, эпитет, гипербола (көптүрүш), литода (пәсәйтис, кичиклітиш) услуб-васитилири кириду. Метафора — йопук түрдә қияслаштур, шу түпәйли охшитиштин пәриқлинин туриду. Мәсилән: Әмәр Мұхәммәдийниң шеирий мисрасидики “Бағларда жүргендә сийпатты шамал” деген ибарисини алсақ, шамалниң иш-һәрикити инсанларниң иш-һәрикитигә маслаштурулған. Шаир бағ шамилиниң наһайити шәпқәтлик аниның өз пәрзәндесиниң бешини силиқ вә алайдың меһриванлиқ билән сийпіғанлиғиға охшитиши арқылы өз оқуғучисини ишәндүриду. Охшитишибу очук вә ашкарә түрдә селиштурушвә қияс қилиштур. Охшитишларда кәби, охшаш, шунчә, худди қатарлық сөзләр жәzmән қоллинилиду. Мәсилән: Йәнә шундақла -дәк, -тәк сөз қошумчилири биләнму ипадилиниду. Исмайил Саттаровниң “Һә, көзлири шунчә нурлуқ, худди чолпан” шеирий мисралырида кәз — нурға вә чолпанға охшитилған. Чолпан у қараңғулуққа йоруқ беғишлийдиган қудрәткө егә. Эпитет — бу инсан вә нәрсиләргә сүпәт бериштур. Мәсилән, шаир Һезим Бәхниязовниң “Ей, әзиз Вәтән, алтун бәшүгүм” шеирий мисрасидики әзиз вә алтун сөзлири Вәтән обризиға сүпәт бәргән. Шу түпәйли, китапхан Вәтәнниң жандының әзиз екәнлиғини вә униң алтундымуқиммәт екәнлиғини чүшиниду.

тәңкүнлүк, түқан-қериндашлық, бәхит-саадәт, изгү, арзу-арман рәмзи сұпитидә қобул қилиниду. Норуз мәйримигә еқидә қилиш билән инсанларниң нийәтлири чоқум паклиниду. Норуз ейи кириши билән уйғур деханлири яхши нийәтләр билән Аллаға дуаларни оқуп, йәрләргө урук чачиду, бағвәнләр көчәт олтарғузиду. Норуз ейидин башлап, пүтүн жилниң бәрикәтлик болушини Алла-тәаладин тиләйду. Бәзи җайларда ат чаптуруш, күрәш, қошқар вә ғоразларни өз ара соқуштуруш күчийип кетиду. Норузниң бу күнлиридә аланидә җошқунлук бәхш етилиду, дутар челинип, дастан-күй, нахшилар жараңлайду. Дашқазандың чәшүриләр пиширилип, омачлар қайнайду. Әриз вә гуналар унтулушқа башлап, муһтаж аилиләргө менир-мурувәт көрситилишкә башлайду.

Рәбғузиниң мәзкүр өсәридә тәбиәт вә инсанийәт яратқучиниң мәһъсули, һә, әвлия-әнбиялар билән пәйғәмбәрләр, диний әрбаплар болса, мусулманларниң ғайә-гүлстани екәнлиги баян қилинип, җошқун һиссиятлар билән шәрхилениду. Адәм Ата билән Һава Аниниң топидин яралғанлиғидин башлап, Ноh, Идрис, Ибраһим, Исмайил, Яқуп, Йұсуп, Давут, Сулайман, Мұһәммәт, пәйғәмбәрлириниң өмридин елинған ибрәтлик қиссиләр көп. Бу вакиә-сюжетлар шәриқ дуниясида наһайити көп таралған. Болупму униң “Йұсуп—Зұләйха”, Лоқмән һаким қиссә-һекайилириниң тәрбийәвий әһмийити жуқури вә бәдииyllиги үстүн. “Қиссә-сул-әнбия” қәһриманлириниң ичидә аланидә образларниң бири — у Лоқмән һакимдур. “Лоқмән” бу данишмән дегән мәнани билдүриду. Лоқмән һаким обизи — бу шәриқтә наһайити көп таралған әқиllик вә дана адәмниң қияпити. Әсәрдә у бирнәччә қиссиләрдә орун алған. Шуларниң биридә Лоқмән һакимниң алдиға кәлгән кишиниң райини қайтурмайдыған, мәрт-мәрданә шәхс сұпитидә гәвидиләнгән. Нийити яман бир киши униң сехилиғини пайдилинип алған қәрзини — мин дилдә алтунины қайтурғуси кәlmәй, пайда көрүши бу яқта турсун, әксичә техиму қәризгә патқан екән. Муәллип бу беҳил кишиниң әһвалини вә ички кәчүрмилирини баян қилиду. Қәриздар бу пәс киши Алла-тәалада тәвбә қилмиса болмайдығанлиғини чүшинип, у “әндики новәт худайим бәрсә, қәризни икки һәссә қилип қайтураттим” дегән сағлам нийәткә өтиду. Ахирқи һесапта бу кишиниң яхши пайда көрүп, қәриз-пәриздин оңай қутулғанлиғи һекайә қилиниду. Лоқмән һакимға беғишланған қиссиләрниң асасий идеяний мәзмүни — адәм яхшилиқнemu вә яманлиқнemu өзиниң нийити арқилик тапиду. Яманлық ойлиған инсан, униң азавини өзи тартиду. Демәк, һәрбир инсан үчүн пак нийәтлик болуш өзи үчүнму вә жәмийәт үчүнму интайин муһим. Муәллипниң пикричә, ибрәтлик ой-талғам мәнбәси

яхшилиқ қилиштур. У инсанни тоғра йолға башлап туриду. У “тат-лиқ болмақму тил вә жүрәктин, аччиқ болмақму тил вә жүрәктин” болидиғанлигини тәкитләйдү.

Ейтиш: Рәбғузиниң өсәри қандақ атилиду вә униңда нәччә диний һекайә бар? Әдип Норуз мәйрими тоғрисида қандақ пикирләрни алға сүриду? Норуз һәққидә йәнә кимләр өсөр язған? Рәбғузы тилға алған пәйғембәрләрни атаңлар. Улар һәққидә немә билисиләр? Лоқмән һакимниң йениға көлгөн беҳил киши тоғрисида өз пикриңларни ейтиңлар.

Әдип өсәрлириниң асасий идеяйи мәзмуни немидин ибарәт? Рәбғузиниң лирикилық өсәрлири һәққидә қандақ мәлumatлар бар? Үйғур хәлқи Норуз ейини қандақ қарши алиду? Норуз мәйримини қазак, қыргыз вә өзбек хәлқи қандақ күтүвалиду? Норуз неминиң рәмзини билдүриду? Рәбғузиниң Лоқмән һаким билән беҳил киши һәққидики пикригә қошуламсиләр? Ыерқандақ яман кишигө тәрбияй бәргили боламду?

1. Рәбғузиниң “Йұсуп-Зұләйха” тоғрисиди өсәридин бир рубайини дәптириңларға йезиңдер (йәккә иш).
2. Мұнтаҗ адәмләргө қандақ ярдәм көрситилиду? Қисқичә һекайә йезип келиңдер (ижадий иш).

ХХ ӘСИР УЙГУР ӘДӘБИЯТИ

Нәзәрғожа Абдусәмәтов

(1887—1951)

Нәзәрғожа Абдусәмәтов (тәхәллуси “Уйғур балиси”) — заманивий уйғур реализм сәнъитинин асасчысы. У XX әсирниң бешида шәкилләнгән йеңи мәдәнийәтниң ярқын вәкили, өткүр қәләм егиси сүпидидә тонулуп, тарих вә әдәбият саһалирида, болупму драматургия билән шеирийәттә интайин зор утуқларни қолға кәлтүргән. У өз дости-замандиши Абдулла Розибақиев билән биллә уйғур хәлқиниң аң-сөвийәсини пүтәнләй һәм түп-асастын өзгәрткән, униң өз кимлик еқидисини тиклигән вә шундақла тарихий томурини ачқан мәшһур шәхстүр. Нәзәрғожа Абдусәмәтов миллий әдәбиятимизниң тарихий пүтүнлигини жарый қилип, хәлқимизниң наһайити бай сөз сәнъитигә егә егәнлигини һәртәрәплімә тәстиқләп бәргән. Әдип өз әсәрлири арқылы заманивий уйғур зиялисисиниң қандақ болушини, униң салাহийитини ениқлап көрсөткән. Униң мөвқәси бойичә ейтқанда, һәрқандақ зияли үчүн өз хәлқиниң муң-зари билән яшаш, аңлық наятыни милләтниң ронақ тепиши үчүн сәрип қилиш муһим. Хәлиқниң башқилар билән баравәр тәң һоқуқта, паравән яшишини тәминләш үчүн күришиши тәбиий. Н. Абдусәмәтов хәлиқ тартқан жапани биллә тартқан, хошаллиғына биллә ортақ болған әдиптур. Өз тәғдирини һечқачан өз хәлқидин айрип қаримиған, униң тәғдири-турмуши үчүн женини пида қилишқа тәйяр, өз хәлқигә сөйүнгән һәм уни жаһаләт вә наданлық дуниясидин йоруклуқ вә тәрәққият алимигә елип чиқишини арзу қилған шаирдур. Мәшһур алим өз хәлқини әсирдин әсиргә улашқан ғәпләт уйқисидин ойғитиш үчүн күрәшкән, қашشاқлиқтин қутулдуруш мәхситидә нурғун әжир синдүргән әжайип вәтәнпәрвәр һәм милләтпәрвәр инсандур. Н. Абдусәмәтов коммунистик еқидиләрниң түви-тәктидә инсап-иман, яхшилиқ аз екәнлигини еник чүшәнгән данишмән уйғур

зиялисидур. У дәсләп Октябрь инқлавини аддий хәлиққә азатлиқ елип келидиган сәясий-ижтимаий қозғилиш сүпитидә қобул қылған һәм уни яхши қарши алған. Бу һәқтә Абдулла Розибақиев: “Бу киши Шуралар (Кеңәш Иттипақи демәкчи) һөкүмитигә дост, униң йолиға киргәнлириниң бириңчисидур” — дегән еди. Уйғур хәлқиниң қәйсәр сәрдари Н. Абдусәмәтовниң ижадий паалийитигә жукури баһа бәргән, уни алайды һөрмәтләп, хәлиқ тәғдири мәсилилиридә интайин йеқин болғанлиғини дайым тәкитлигән. А. Розибақиев әдип һәккىдә Чар Россиядә йүз бәргән “Октябрь инқилавига қәдәр вә инқилаптин кейинки уйғур әдәбиятиның, тарихиниң техиму риважлинишиға соң һәссә қошқан закавәт әдиплиримизниң бири вә алас салғучиси дәп билимиз” дәп етирап қылған.

Истедатлиқ тарихчи, шаир, журналист вә жәмийәт әрбаби Н. Абдусәмәтов 1887-жили Йәттисуниң (Назирқи Уйғур наңийәси) Фалжат йезисида һаллиқ вә аңлиқ дехан аиласидә дунияға кәлгән. Атиси Абдусәмәт өз дәвриниң саватлиқ вә саладийәтлик шәхслиридин болуп, 1883-жили Шәрқий Түркстанниң Или тәвәсидә партиған миллий азатлиқ һәрикәтлиригә паал қатнашқан еди. Яш Нәзәрғожиниң келәчәктә йетүк тарихчи алим вә даңлиқ әдәбиятчи болуп йетилишидә бу илғар пикирлик затниң төһписи соң болған. Н. Абдусәмәтов өз атисиниң мәслиһити бойичә “Таранчи түрклириң тарихи” әмгигини йезип чиққан. Әдипниң ижадийити уйғур әдәбиятида өзигә хас алайды орунни егиләйду. У миллий сөз сәнъитиниң тәрәққиятида Европа әнъәнилиригә асасланған реалистик бәдииүт услубларниң сиңип киришигә йол ачқан. Йенди уйғур әдәбиятиниң асасчиси сүпитидә нәсрий вә нәзмий әсәрләрни язған. У Өмәр Мұһәммәдий билән биллә Кеңәш уйғур сөз сәнъитиниң дәсләпки қалиғачлириниң бири. Униң “Назугум” повести, “Омақ вә Амрақ”, “Кичиккинә Риза” охшаш һекайилири, “Коча парици” намлиқ һәжвийлири Сәли Тутуң, Рәбғузи, Билал Назим қатарлық бүйүк язғучиларниң қиссилиригә охшап кетиду. Н. Абдусәмәтов көплитгән шеир вә дастанларниму язған. Улар хәлқимизниң тарихи билән бир туташ:

Әй, Хантәңри, сениң етиң бәк улук ат,
Уйғурларниң тарихидин орун алған.
Уйғур хәлқи муқәддәс дәп ишәнгән...
Көп-көк музлук егиз даван улук Музат.
Әл байлиғи — көк майсилиқ тәкши Текәс,
Ақсу, Көксу яқисида еди Кеңәш.
Әл сақчиси қаратма боп сән тураттиң,
Дүшмәнләргә нәдә мунда келип тәжәш.

Н. Абдусәмәтов “Үйғурстан”, “Кемиғигә”, “Яш уйғурға”, “Йеңи яшларға” қатарлық көплигөн шеирлирида өз хәлқиниң арзу-арманлирини, азатликқа болған ихлас-интилиширини, әркпәрвәр роһини һәм мустәққилликкә болған тәшналиғини жошқун вә отлук ниссиятлар билән йәткүзгән. Тарихий һөжүәтләргә асасланғанда, 20-жилларниң ахирида Қенәш Иттипақида сәлбий вәзийәтләр шәкиллинишкә башлайду. Көплигөн қазақ, қыргыз, өзбек вә уйғур зияилириниң наятида қара булутлар пәйда болиду. Уларниң көпинчиси тар милләтчиликтә әйиплининп, тәқип қилиниду. Қенәш Иттипақида йүз бериватқан вақиәләрни тәһлил қиливатқан сәзгүр алим өз наятиға соң тәһдит келидиғанлиғини сезип, 1928-жили Шәрқий Түркстанға өтүп, Ғалжат йезисиға йеқин Жағистайға орунлишиду. Әйнә шу вақиәләр асасида йезилған вә “Әзиз жөлиги Тәңриқулға” бегишланған “Сал” намлық шеириға муражиәт қилайли.

Салда баримән, әтрапта долқун,
Наидап бариду қайнамға ғолқун.
Йолум қараңғу, қолда чирақ йок,
Қирғақ көрүнмәс, көнүлдә жиқ док.

Сални жутарму дәһшәтлик опқун?
Башни қайдурди вәһшәтлик долқун.
Шундақ йолчимән кәлгүси мәжүул,
Көңүл тиләйду, қирғақта ақ йол...

Шундақ жүримән долқун ичидә,
Еқип баримән ғолқун ичидә.
Қутурған долқун сални чайқайду,
Дәһшәтлик опқун әлни пайлайду.

Қачан чиқармән саһилға, адаш?
Салниң үстидә чиқти көп талаш.
Қирғақ көзләйду жирақтын салчи.
“Саһил йеқин” дәр омулчуқ палчи.

“Сал” (Әзиз жөлигим Тәңриқулға)

Мәзкүр әсәрдин бу икки бир-бирини қиймайдыған симаниң өз ара наһайити йеқин өткәнлигини һәм дост-мәсләкдаш, мундаш қияпитини байқаймиз. “Сал” — бу муәллипниң наяти, “дәһшәтлик опқун” — бу Сталин дәвридә шәкилләнгән сәясий-ижтимаий муһит. “Қутурған долқун” — бу сахта коммунист найдақчилар обризи, “чиқти көп талаш” — бу Сталин жүргүзүватқан “хәлиқ дүшмини” сәяситиниң ақивети. Амма шаир А. Розибақиевниң мәслинити бойичә өз туғулған жутини ташлашқа мәжбур болғанлиғини вә

жөлигиниң наһәқ өлүмгө мұптила болидиғанлиғини сәзгән. Лекин ишәнмәсликкө тиришқан. Іәр һалда “Саһилниң йеқинлиғидин” үмүтвар болған. Сталинчиларниң А. Розибақиевни өз сәпдашлири һәм йеқин достлири Ораз Жандосов (миллити қазак), Магази Масанчи (миллити туңған) билән қошуп ату жағасиға буйриғанда, қаттиқ нарази болған, әләм чәккән.

Н. Абдусәмәтов Гулжа шәһиридә йүз бәргән сәясий-ижтимаий өзгиришләргиму паал арилашқан, маарип ишлирини жәнландурған вә бәдий һәвәскарлар ижадийитини күчләндүргән. Шаир 1952-жили 65 йешида Жағистайда вапат болған.

Үмүт

Тағда көрүнди ялтирап чирак,
Қарап маңсамчу, кәтти бәк йирак.
Үмүт юлтузи алдайду шундақ,
Йәттим дегәндә, кетәр ол нерақ.

Турмушқа

Немә болди саңа, турмуш, оңалмидин,
Қизиқип жән сөйәрдәк болалмидин.
Көзүмдин йоқалсун дәп қоғласамдә,
Чаплаштиңдә, ажралмидин.

Бармекин яхшилиқтин сәндә әсәр,
Салисән толарағи қишта зәһәр.
Ачләрдә ялаңғачни көргән чағда,
Шумлуқлар чиқирисән тәһи бетәр.

Шум турмуш, йәткүзмидин мурадимгә,
Қәһәргинчә барғузмидин мәктәбимгә.
Яш боғун, йеңи өсмә мән нә қилдим?!
Салурсән зәһәриңни йүрәгимгә.

Бу күндә мениң саңа чеғим йәтмәс,
Йелинип үиқилсәмдә, сөзүм өтмәс,
Мениңдәк янчилғанлар йәргә сиғмас,
Бу қилған ишиң һәргиз әстин кәтмәс.

Назугум

Назук Фулжә шәһиригә йеқин жутларниң биридә яшиғучи Уйғур аталған таранчиниң бирла қизи еди. У омақ қилиғи, өткүр тили, шерин сөзи, әлтәк йүрүши билән аилисини өзигә амрақландурған бир аилиниң амрақ әркиси еди.

Уйғур таға убданла дәвләт егиси, малдар кимсә еди. Буни таранчи миңгарма дейишетти. Уйғурниң малчилири таран, қалмақлардин ибарәт еди. Уйғур қишлоғи жамаэттин ажrimas үчүн мәлидә қишлимиша, яз күни терилғу вақтида жамаэт оқёткө кетип, мәлидә ишқа яrimas қери чөриқелишини етиварға елип, пүтүн аилә, бала жақисибилән яйлаққа чиқатти.

Уйғурниң аилиси төрт жәндін ибарәт болуп, Назугумдин соң бир оғли бар еди. Бу өз демәтликлири — бәгләрниң, байларниң балилири пүткүл өмрини шәһәрдә оюн тамашә, мәшрәп, бәзмә билән өткүзгөндә, уларға қошулмай, тағ қиячидики тәбиәт көркини тамашә қилип жүрүшни миң həссә убдан көрәтти.

Уйғур таға адәттикичә норуз ейиниң айығидарап көкләккө чиқти. Буларни қишлоғи бойи көрүшкә тансиқип турған малчилири хошалхорамлиқ билән қарши алди.

Уйғур таға жүсүнини бир көргән киши сиге охшатқан, лекин хатиригә кәлтүрәлмigән ойнақлиған, шайран бир жигит иjилсиригән охшаш көч арилап жүрүп, Назугумни учритип:

Сән сегиндиңму мени? Хойма сегиндим мән сени,
Сән нә йериңдә сегиндиң? Мән жигәримдә сени, —

дәп етинин чулвуридин тутуп, йетиләп берип, түшкүн отлаққа чушәрди.

Бу чағда Уйғур таға hәйран болуп таң қетип туратти, Назугум сөзгө силиқ чечән қиз үчүн:

Сән мениңдин соримиғил, көргил чирайимдин уни,
Сән мениң Бақийим болсаң, дәрдимни билгәниң қени? —

дәп чин амрақлар үчүн бир бирсииңирай вә өңлирини көрүшниң йәтгүсими кинайә билән уқтурди. Бу өткән жилда Уйғур тағиниң яйлиғида дадиси билән бирнәччә күн меһман болуп, Назугум билән ойнап жүрүшүп, иккиси өмүрлүк жора болушқа вәдиләшкән Бақи жигитму өз дилбири билән бирикеп, кәлгүси яз, гүлләр тоғрисида сөзлөшмәктә еди. Уйғурниң малчилири Назугум hозуриға бир бирдин келип, надуқ соришип янди. Малчиларниң hәрбириниң чирайидин хошаллиқ бәлгүлири көрүнүп туратти. Надуқчилар өгүчә келип болғандын кейин, Бақи жигит, Назугум көңүл ачмақ үчүн қирға

чиқип кәтти. Булар ғәмсиз жүрәтти. Кәчкүрун қой кәлгәндә, қойчи йеңи меһманларни көрүп, тола шатланды. Үйғур таға, Айим айлам, Полат укамлардин һадуқ сорашти, лекин арзулуғи болған Назугумни учратмиди. Назугум болса амриғи билән ойнатти... Бирақ Назугумни көрушкә тәшна болған әшна қойчи Назугум көрүнмигендин кейин, мошу нахшиларни ейтеп муңланди:

Алтай бақтим қоюңни, бир көрмидим боюңни,
Бир көрмисәм боюңни, бөри қирсун қоюңни.
Қойчи болмас әр едим, қойчи қилдиң, сән Назук!
Доқни билмәс әр едим, доқчи қилдиң, сән Назук!
Қайнап турған қайнамға, қамақ селип баққан йок,
Алтай жүрүп арманда, бир боюңни көргән йок.
Тал боюңни көрушкә қойчи ақаң арманда,
Назугум дәп истәйду, дәртлик көңүл арқаңда.

* * *

Һава очуқ, күн адәттикидин ошуғирақ нурин чечип, кәлгүси вақиәгө яйлақ хәлқиниң көзлирини ечиварак қаратмақ үчүн, көзләрни чекилдуруп туратти. Һайванлар кәлгүси вақиәни сәзгәндәк, буқилар азнап, төгиләр бозлап, қой қозилармәрәп, айғирлар кишинәп, яйлақ ичидә бир ойнақлық башланмиш еди, иштларниң һувлишидин “мұнажжим бова” ағисиз бир ишниң учур кәлгүсини, йәни яйлақ ичидә бир ғәним болғусини билип, буни Үйғур тағамға әйтиштин әйминип, буруктум боп туратти. Үйғур акам болса дуниядин бехәвәр аилиси билән шат еди. Гоя бүгүнки күнниң күндикидин нурлуғирақ болуп, яйлақни нурға ғәриқ қилип, муңсиз аилисигә сепилгән нурлирини Үйғур өзлирини йеңи қонушлири билән қутлиғандәк көрәтти. Суларму адәттикидин үнлүгирәк шақирап, су бойида гүлләр үстигә чүшкән алмаз мундилақлири — жола көзлирини қамаштуруп, валилдап туратти. Гүлләр һәм түрлүк гия хүш пурақлирини кимләрниңду димақлириға йәткүзүп, у йәрдә мәңгүлүк ядикар қалдурушқа алдиратти.

Хуласә, бүгүн һәрнәрсә өзгәргән: һәрнәрсидә пәвқуладдә бир охақлық бар еди. Тәбиэтниң әркә балиси таран қизи Назугумму бүгүн адәттикидин ташқири ясанған еди. У Назугумниң сумбатлиғини техиму иллиқландуруп, йәлпүнүп турған сумбул яңлиқ қара чечи, қаш үстини бесип турған яришимлиқ кокули, чоканларни дорап, икки яңиғиға селиндерған чирайлиқ секилиги, әркәкләрчә жүрүштуруши Назугумни техиму назуқлатқан еди. Булар әтигәнлик чайдын кейин акиси билән бөлжүргән териш үчүн чиқип кәтти. Булар яйлақ маңлийидики учма һаң, қия ташлиқ хада ташлардин өтүп,

бүк жаңгалларни арилап, бөлжүргөнлик көк дәпсәнгө йәтти. Көк дәпсәнму тәбиәт қоли билән ясанчук қыз охшаш ясанған еди. Көк дәпсәнни чөгүләп турған шанлиқ егиз тағ, асманға тақашқан көп-көк рәңму рәңтағ гүллири қаш үстигә қисқандәк, тағ қаптал вә етәклирини көркемләндүрүп, безәп, таққа башқичила ләтапәт бәр-гәндәк. Көк дәпсән үзини қип қизилбөлжирәп турған бөлжүргөн-ләр зенәтләп, тәбиәтниң барлық көркини мөшундақ көрситишкә тиришқандәк көрүнәтти, хуласә, булар көк дәпсәндә муңсиз еғинап, бөлжүргөнгө амрап кәтти. Бөлжүргөн тәрмәктәләр еди... Учалиқ-тиналиқ бу тәбиәт әрклирини йочун синип, солунқап, чөгүләп, әгип жүрмәктә еди. Бәзибир қушлар Назугумни зилва тал гүлигө охши-тип, қонмақчи болғанлирида, униң мидирлигинини көрүп, учуп кетәтти. Лекин ала йешилтағ кепинәклири ғолға толук патмай, йәлпүнүп турған сумбул чачларға бир қонуп учупавайлап пуриғандәк қилип жүргини бәлгүлүк еди. Кейикләрму бу жұсунни жаң егиси яки тағ гүллиридин биригө охшиталмай, аңқиришидин ажиз боп туратти. Бу 8 миндән айлә таранчидин ялғуз әlvәк туруш, әркин жүрүшни хатиридин чиқармаслық үчүнла қалдурған тәбиәт соғилири аләйтән әркиләр, мандала виқар билән шақырап екіп турған булак бойиға чүшүп олтарди. Байиқи кейикләр буларниң тағ гүллири болмай, жаң егиси екәнлигини аңқарған болсима, уларниң иллик чирай шәклигә мәптунияттын зиян зәхмәтериши мәслигини билип йеқинлишип, конада достлар охшаш ижил болушуп кәттиләр. Кейикләр билән қошулуп ойнарлар, һәммә көзләр бир биригө охшаш еди. Тоғриси: көк дәпсәндә әркинлик, ижиллик, әминлик еди. Бунда һәрнәрсә авун, һәрнәрсә әlvәк, тәбиәт барлық нәрсениң тәл-төкүз мәшәдикиләргө йәткүзгөн еди. Ағнақ турмуш, амрақ жүрүш бу йәрдила еди.

Көк дәпсәнниң һавасиму үгүттөк сап, таза еди... Тағ кәйнидики бозәкләрниң ичидин чиққан, aһ вағ билән бузулған дәдисәлик һава мунда йок еди. Зулум, жәвир, вәһшәт кәби инсанларниң жигәрини әзгүчи дәдисәләрдин көк дәпсән һаваси таза еди. Лекин инсан қениңға уссиған вәһший манжур хитайларбы әминлик жутқиму байиқи дәдисәлик бузук һавасини әвәтип, мундики һавани булғашниң пейида еди... Мана шох ahy балилири, кейикләр бирнәрсидин чөчүп, чөрилиригө ғилас-ғалам қарап, немининду һидини сезип, орғуп сәкришип, қечишқа башлиди... Көк дәпсән һаваси бузулған, шамал нәләрдин бир түрлүк қаңсиқ пирақни кәлтүрүп, сап көңүлләрни булғап, әнсиәш салди. Мәхмәл кәби көк дәпсәнниң йенида һәр түрлүк наз немәтләргө өкүп, тоюмсириған боп, изиқишип жүргөн учалиқ, тиналиқларниң барчиси қиран қияюп тозди, демәк, егиз

тағ бешидики қаратмida турған овчилар таран әркилирини тутқан еди. Тәбиэт таманидин соға қилинған уйғур әркиси бу күн тутқун, таран әркинлиги вә әркилиги үчүн бу күн адаққи күн, адаққи дәқиқә еди... Овчилар Ғулжидин чиққан даринниң нөкәрлири еди. Овчилар бу олжилириға түмән миң кейик атқандин ошуғирақ шатланди. Назугумни бир лавлақ қалмақ мингәштүрүп еп маңди. Буни у өзигә сивиға қилишқа ойланди. Ағисини яяқ һайдиди. Булар көрүнгөн егиз тағни ешип, улуқ су бойидики отақлириға йәттиләр. Отак хәлқи күтүлмigөн қиммәт олжиларни көрүп, қин қиниғататмиди. Барлық қалмақларниң көзи Назугумда. Қөңүллири бу қиммәт баһа олжиниң кимниң несивисигө чүшүшидә еди. Бу чәттә қалған бир йолдашлири янғанда йүз бәрди. Әндикі мәсилә олжы бөлүшүш мәсилиси еди. Һәммиси Назугумни несивә қилишқа тиришатти. Чәк салди. Чәк бир дөтирәк қалмаққа чиқти. Буңа рази болушмастин талашти... Қанлар төкүлди, башлар йерилди... Қоллар сунди... Тұғулуп мундақ вәһшийәтликни көрмigөн уйғур әркилири тутқун кейиктәк мөлдүрләп турди... Қанлар ичидә булғинип, инрап ятқан бир қалмақ мундақ талашқандин буни даринға соға қилайли, дәп вакириди. Һәммиси макул дедиләр. Бирақ байиқи лавлақ унимиди. Йәнә талаш... Соқуш... Лавлақ өлди, қалғанлар иттипақ билән қизни даринға соға қилмақ болдиләр. Оғлан лавлақ аилисигө берилди... Қөпни көргөн, қанчә тарихий вақиәләрни бешидин өткүзгөн уйғурларниң мүқәддәс теги — Хантәңри бунчә вәһшәт, зулмәт вә тутқунлуктарға жансиз шаһит болуп қалдиләр!.. Назугум әнди кәткән еди!.. Ижилсиригөн кейикләр тәлмүрүп қарап, узитип қалди.

Көзлири яшлик еди. Қалмақларниң бәт қилиғидин рәт болған яш уйғур қаңғир қахшап, һөкүрәп, һөңгүр һөңгүржиғлиған еди. Бу күн уйғур балилириниң әlvәк турмуши, амирап жүрүшигә хатимә чекилгөн. Өткән азатлиқ күнләрниң ялдамиси болған икки нәпәр яш уйғурму асарәт илкигө чүшкән күндур. Буниңға пүткүл Уйғурстан, барлық уйғур ажуни қаңғир қахшиса сәзадур. Бу яш уйғурларни қанхор вәһшиләрниң илкидин қутулдурмақ үчүн пүткүл уйғур ажуни қозғилиши лазимдур. Қозғал, уйғур ажуни! Азатлиқ илкиндә. Тәлмүртмә уларни!

Ейтиш: Н. Абдусәмәтов қайси саналарда қәләм төврөткөн вә қандақ өсөрлөрни йезип қалдурған? Әдип немә үчүн өз жутини ташлап кетишкө мәжбур болиду? Бу һөккүдә у қайси шеирида языду? Н. Абдусәмәтовниң өң үеқин сөпдиши вә дости ким?

Н. Абдусәмәтов немә үчүн “Үйғур балиси” дегөн тәхәллусини алиду? Өз хәлқиниң миллий кимлигини тиклөш үчүн қандақ өсөрлөрни йезип қалдурған? “Дәһшәтлик опқун” — дегөн ибарини бәдий васитиниң қайси түригө ятқузуш мүмкін? Н. Абдусәмәтов немә үчүн уттур мәнада ейтиштин көрө көчмө мәнада ейтишни тоғра несаплайду?

1. “Үмүт” вә “Сал” шеирлирини ядқа елиңлар. Мәзкүр шеирлардин силәргө тәсир қилған сөз ибарилирини көчирип йезиңлар.
2. Назугум қияпитини өкс өттүрүшкө мунасивәтлик эпитетларни көчирип йезип, уларни шәрниләңлар. Назугум һәккидә қошумчә өхбаратларни топлаңлар.

Абдулһәй Мұһәммәдій (1901—1937)

Абдулһәй Мұһәммәдій — өз хәлқиниң ғемида яшиған мутәпәккүр алим, улук намайәндә, йеңи маарип чириғини яндурған устаз, ярқын истедат егиси, мәрипәтчи вә шаир. У Абдулла Розибақиев, Нәзәрғожа Абдусәмәтов, Исмаил Тайировлар билән бир сәптә туруп, мәвқиәдаш болған һәм өз хәлқиниң тәғдири үчүн женини пида қилған мәдәнийәт ислаһатчисидур. У Челәк тәвәсигә қарашлиқ Байсейит йезисида дехан аилисидә туғулуп, шу йәрдики мәктәптә тәlim алған. Кейин у өз билимини Алмута шәһиридә ечилған жәдитчә (йеңилаш) билим бериш орнида давамлаштуриду.

Шаир жәдитчә билим елип, уйғур хәлқиниң мәдәний ойғинишиға өзиниң карамәт тәһисини қошиду. Уму Абдулла Розибақиевниң таллиған йолини тоғра көрүп, Октябрь инқилавидин кейин Шура (Кеңәш) һөкүмити тәрәпкә өтиду. Бу һөкүмәт башта ишчи-дехан мәнпийитини көзлигән еди. Шуңлашқа Абдулһәй Мұһәммәдій Октябрь социалистик инқилавини әркпәрвәрлик вә азатлиқ идеялири билән бирликтә мужәссәм қариған. Яш мәрипәтчи — алим өткүр қабилийәткә егө болғачқа, уни Москваға оқушқа өвәтиду. У Бухарин намидики рабфакта (ишчи факультет) билим елип, Алмутиға қайтип келиду. Бу йәргө кәлгән заман, миллий маарипимизниң һулинин селиш ишлириға паал қатнишиду. Йеңи латинчә уйғур йезиғинин

асасини тұзуп чиқип, йеңічә тәlim-тәrbийә ишлириға алайды диктат бөлиду. Амма сталинчилар униң жәдитчә билим алғанлиғини вә миллий мектепләрниң латинчиға көчөргөнлигини унтумайды. Мәшһүр ислаһатчи тар милләтчиликтә әйиплинип, тәқипкә учрайду. У 1937-жили Абдулла Розибақиев, Исмайил Тайиров вә Ораз Жандосовлар билән биргә “хәлиқ дүшмини” атилип, ату жазасиға һөкүм қилиниду. Амма у 50-жайларда көплигөн зиялилар қатарыда ақлинип чиқиду.

Шаирниң дәсләпки шеири 1921-жили бесилған. Униң “Яш гүлләр” намлиқ шеир топлими 1935-жили нәширдин йорук көриду. А. Мұһәммәдий уйғур хәлқиниң йәнә бир мунәввәр шаир-язғучиси Нур Исрайилов билән қоюқ ижадий һәмкарликта болған. Униң Н. Исрайилов билән бирликтә яш өсмүрләргә беғишлоап язған “Балиларға соға” намлиқ әсәри можут. Шаир өзиниң дәсләпки шеирлирида йеңи заманни мәденийиләйду. Кеңәш һөкүмитиниң яш өсмүрләргө билим бериш имканийәтлирини яратқанлиғиға интайин хошал болиду. Йеңи заманниң инсанларға азатлиқ елип көлгөнлигини алайды шаирлиқ һиссиятта күйләйду. Амма у барғансири сәясий вәзийәтниң өзгириватқанлиғидин вә униң сәлбий йөнилишкә қарап риважлиниватқанлиғидин тәшвишлиниду, көңлигө жарапағет чүшиду. Шунлашқа униң лирикисидин мұң-зар төкүлүп туриду. Әдип ечилип-йейилип, зилва үни билән өз нахшилирини ейтальмайды. Униң әрқинлик нәпәси боғулушқа башлайды. Биз бу һиссият долқунини, униң “Яш жүригим”, “Ечилмас көңлүм” қатарлық лириклириидин ениқ пәриқ қилип алалаймиз.

Яш жүригим

Яш жүригим әрқин елип тепәлмәйду,
Көңлидики ғәзнисини сепәлмәйду.
“Уйғурстан, елим!” дәйду тепирлайду,
ТАР қәпәздин чиқип учуп кетәлмәйду.

Күндә ойлап, күндә жиғлап, күндә сөғинип,
Күндә көйүнүп, арман қилип туралмайды.
Турмуш — очум қаттық қоруп тутуп алған,
Та әзәлгә ажрап бошинип қачалмайды.

“Уйғурстан, елим! Сениң алдинда мән
Тизлиной, сәждә қилай, баш қояй һәм.
Гунайим көп, әйивим чоң, хатам нурғун,
Кәчүргин сән, бу кишимдин паклиной мән.

Хизмитиңни шу чаққичә қиласмыдим,
Уссизликта бир жутум су берәлмидим.
Қанат қоюп учуп йәтсәм қешиңға, ах,
Бойнумдики бу қәрзимни үзәрмидим.”

Дәйду ечинип дәрт ичидә чидалмайду,
Ах уруп, қайғу жутуп жүрәлмәйду.
Таңда чиқип йәлпүп өткөн шамал билән
“Үйғурстан, елим Саңа салам” дәйду.

Ечилмас көңлүм

Рәңму рәңлиңгүл ечилған беги болса,
Гүлгә бекіп булбуллири сайрап турса,
Барчә немәт һазирлинип тәйяр турса,
Ферип көңлүм, сунук көңлүм бир ечилмас.

Туар жайим та әзәлгә шунда болса,
Жан достлиrim, йекинлиrim келип толса,
Бир тохтимай күндө тоюм болуп турса,
Яридар көңлүм, ғерип көңлүм бир ечилмас.

Олтарғанда бәхтим, тәхтим жәннәт болса,
Пак жәнимниң жананиси келип қонса,
Шерин сөзләп, әркилитип сийап турса,
Шу чағдиму йерим көңлүм өсли толmas.

Ечилип, йейилип сазәндиләр ойнап турса,
Зилва үнлүк нахшичиси махтап турса,
Жуган, чокан пота селишиб ойнап турса,
Ағриқ көңлүм ениң билән һәм сақаймас.

Күлүп турған қара көзи жандин өтсө,
Незиқап бир толғинип алдимдин өтсө,
Мұһәббәт шәрбитини жамлап төксө,
Ениңға бу мискин көңлүм һеч ечилмас.

Толуқ ғолға патмас сумбул чачлиқ болса,
Гоя узун иландәк толғинип турса,
Ойнап хошал хораммени күлдүрмәк болса,
Һеч күлмәсмән, һаман көңлүм бир ечилмас.

Дуния келип алдимда баш егип турса,
Барчә һәсрәт, ғәм қайғусиқуллук урса,
Ужмақ ичидә нур қизлири биллә болса,
Сәргәрдан бу көңлүм мениң һеч ечилмас.

Яш көңлүм, бу сунук көңлүм, ғерип көңлүм,
Әсли толмас сәргәрдан бу йерим көңлүм,
Әсла күлмәс, бир ечилмас һеч бу көңлүм,
Таки Уйғурстан елим күлмигүнчә.

Нутуқ өстүрүш усулида: Абдулһәй Мұһәммәдий қәйәрдә туғулған вә қанчә жил өмүр сүргөн? Немә үчүн у қисқа наят кәчурди? Әдип қәйәрдә билим алған? Әдипниң қайси өсөрлири униң һәқиқий устаз екөнлигини тәстиқләйдү? Шаирниң дәслөпки топлиминиң намини атаңлар.

Әдип шеирлириниң идеяний мәзмуни һәққидә қандақ пикриңлар бар? Немә үчүн у “хизметиңи қиласылмады” дәйду? Абдулһәй Мұһәммәдийниң хәлиқ алдидики қәрзи-борчи немидин ибарәт? Униң көңли немә үчүн ечилмайды? Шаирниң өң улук армини немә? Өз хәлқиниң бәхти үчүн қандақ арзуларға чөмиду?

1. “Яш жүригим” шеирини турақтарға айриңдар вә уни ядқа елиндер.
2. “Тизлиной, сәждә қиласы, баш қояй һәм” ибарисини дәптириңларға көчириңлар. Мәзкүр ибарини изаңлаңдар!

Өмәр Мұһәммәдий

(1906—1931)

Өмәр Мұһәммәдий — йеңи уйғур реализм сөз сәнъитиниң асасини салғучиси, талантлық қәләм саһиби, педагог-устаз, йеңи әдәбият классигидур. У 1906-жили Алмута шәһириниң Йеңишәр йезисида туғулған. Өмәрниң ата-аниси кәмбәғәл деҳанлардин еди. Аниси туюқсиз вапат болуши түпәйли, 6 йешидин башлап житимчилиқниң дәрдини тартқан вә турмушниң еғир жапалирини кечип, кишиләрниң ишигидә өскән. Октябрь инқилавидин кейин Шуралар (кеңәш) һөкүмити қурулуп мәктәптә билим елиш пурситигә

еришкән. Кейин у Ташкәнткә берип, аз санлиқ милләтләр үчүн ечилған билим дәргәнини пүтәргән. Алмутиға келип, 9 жиллик уйғур мәктевидә муəллимлик хизметини өтигән. Кейинәрәк у Яркәнт тәвәсидики Зәрват мәктевигә йөткилип, у йәрдә устазлиқ қилған. Уйғур хәлқиниң мәшһүр язғучиси Зия Сәмәдий мундақ язиду: “Зәрват мәктевидә өткән оқуғучилик наятын мениң яшлик-балилық чағлиримниң әң парлық мәзгиллири несаплиниду. Муəллимләр ичидә ялқунлуқ шаир Өмәр Мұһәммәдий маңа нисбәтән тәсири наһайити зор болди. Өмәрниң әдәбият дәрисини чоңқур иштияқ билән тиңшаттим. Өмәр шу чағдин тартип, маңа беваситә устазла болуп қалмай, тәпәккүрүмдә улук инсан қияпитидә шәкилләнгән еди”.

Хәлиқниң ижтимаий-мәдәний вә күндилик наяты — шаир үчүн гөзәл-эстетикилиқ сүпәттә тонушниң бирдин бир амилиға айланған. Шуңлашқа бәдий деталларни қоюқ пайдилиниш арқылы өз дәвриниң әйнән көрүнүшини әкс әттүрүп вә инсанларниң реал қияпитини рошән көрситип беришкә мувәппәк болған. Әдип бәдий һәқиқәтни — наятниң нәқ өзи дәп чүшәнгән. У некайилириниң жәлипкарлық күчи-құдритигә алайидә диққәт билән қарап, әсәр қәһриманлириниң обризини сәмимий вә халислиқ турғуда тәсвирлигән. Мұһәммәдий һекайилириниң дунияси уйғур хәлиқ еғиз ижадийити билән рус классиклири А. Чехов вә М. Горький вә татар язғучилиридин А. Ибрагимов билән Һади Тақташниң реалистик тәжрибилиригә интайин йеқин. У уйғур әдәбиятиға “аддий инсан” мавзусини елип кириши арқылы, мөмүн кишиләрниң обризини вә мәшәқәтлик турмушниң ечинарлық көрүнүшлирини тәсвирләп бәргән. Ойлаймизки, мәшһүр язғучиниң һекайилири чоң ижтимаий-мәдәний сүпәткә егә романлар билән бир қатарда туриду. Униң әсәрлири XX әсирниң бешидики уйғур әдәбиятиниң шаншөһрити вә мәдәний утуғидур. Өмәр Мұһәммәдий һекайилириниң қәһриманлири — көпинчә кәмбәғәлләр, аддий пухралардур, амма улар ижтимаий турмушни өзгәртишкә интилған инсанлардур. Улар шәкилләнгән сәлбий наят өлчәмлиригә чидап туралмайду вә көнмәйду. Чирикләшкән жәмийәткә хатимә бәргүси келиду. Бу XX әсирниң бешида Чар Россиядә йүз бәргән Октябрь инқилави билән зич мунасивәтиктүр. Ө. Мұһәммәдий ишчи-деханларниң шәхсий мүлүккә қарши қозғилишини тоғра дәп несаплиған. Өзиму дехан оғли болғачқа, жәмийәтниң йецилиниши вә өзгириши тәрәпдари.

Шу сәвәптин униң қәһриманлири колхозлаштуруш жәриянындағы паал иштракчысы вә йетекчиси сұпитидә гөвдилиниду. Әсәрниң баш қәһриманлының иш-һәрикәтлири вә ички кәчүрмилири жәмийәтлик түзүмгө мәркәзләшкән вә униң үецилиқ рәмзигө айланған. Амма бу қәһриманлар шәхсий мұлукни байлардин тартивалсала, ижтимаий вәзийәт өзгириду дәп ойлайду. Улар адәләтлик қанун билән баравәр тәртипкә аласланған жәмийәтни қуруватимиз дәп чүшиниду. Әмәлиятта улар “үеци” адәләтлик жәмийәт қуруш үчүн ижтимаий мұлукләрниң адәләтсиз тартивелиш жәриянынға иштрак қилиду. Шуңлашқа әдипниң әсәрлиридә кона заман адәләтсизлик, үеци заман адәләтлик рәмзи болуп сүпөт алиду. Өмәр Мұһәммәдий өзимү наятни икки хил шәкилдә, йәни уни қошсүпөт тонуп, өзи яшаватқан үеци дәвиргө муһәббәт, өткән заманға — нәпрәт бағлайду. Бундақ қиммәт қарашиның пәйда болуши — шу адәләтсизликкә чирмишип кәткән дәвирниң ижтимаий әһвалиға беваситә мунасиивәтлик еди. Қандақла болмисун, Өмәр Мұһәммәдий деҳанларниң батрақчиликқа пүтүлгөн жапакәш турмушини өзгәртишкә интилған. У жәмийәт паравәнчилегини қолға кәлтүрүш бойичә тинмай өмгөк қилди, хәлиқ ғеми билән яшиди. Язғучи Жамал Босаковниң пикри бойичә ейтқанда, ялқунлук шаир “өзиниң өткүр қәлими, дунияға үеңічә көзқариши билән пикир жүргүзгүчи, хәлиқчил, новатор, күрәшчан язғучиларниң бири болди. Шуңлашқа хәлқимизниң бу шаирни “Батур жиллар күрәшчеси” дәп атап кәткени бекар өмәс”.

Өмәр Мұһәммәдий наяттын тамамән яш кәтти, бевақит солди. Шаирниң арзу-үмүтлири көп еди. Амма у өз хәлқиниң келәчигигә чәксиз ишәнгөн вә уни чәксиз сөйгөн әдип.

Төвәндін

Мәлини сөғиндиңму?

— Бүгүн төрт күн болди, ухлиған уйқамниң тайини йоқ. Яхши, бүгүн ахири ишимни түгәттим. Беғиңлар салқин, чирайлиқ, кәң. Бүгүн раса ухлайдекәнмәндә... Илахун кулакниң бегиму бу? — дәп сориди Садик сөзиниң айиғида.

— Իә әИлахун кулакниң беги. Һазир колхозниң.

— Шуңлашқа кәң вә чирайлиқтә, — дәп жавап берди Патәм.

Раст, дегендәк авал бир байниң болуп, кейин колхозға өткүзүлгөн кәң қоюқ дәрәклиқ, алмилиқ, шаптуилиқ, юмшақ чимәнлик бағ еди. Башқа күнләрдә бир чирайлиқ салқин бағ болған болса, бүгүн Садикниң көзигө техиму чирайлиқ көрүнгөн. Чүнки Садик баштингаяқ колхозлашқан икки үчйезидики яшлар ячейкилирини һәм

пионер отрядлириниң ишини қарыған, колхозниң мәдәний-ақартиш ишлириниң қандақ йолға қоюлғанлигини билгини наһийәдин чиққиниң бүгүн 6—7 күн болди. Шу күнләрниң ичидә биринчи күнлири анчә болмисиму, ахирқи күнләрдә күндүз вә кечиси ишләп, наһайити һарған. Шунлашқа бу йәргә кәлгән күни язниң, май ейиниң, айдиң салқын кечисиниң үстигө, сап һаваси, булбуллири, каккуклири билән бу бағ техиму чирайлиқ көрүнгөн еди.

Садик билән Патәм клубтин техи йецила янди. Баятин бери яшлар ишлири билән тонушуп, кәчқурунирақ яшлар жиғинини түгитип, Патәм яшларниң хәтчиси болғанлиқтин вә Садик униңға тонуш болғачқа, Садик Патәмниң өйигө қонғили кәлди. Чейини ичип, иссиған тәнни раһәтләндүрүп вә Садикниң ятидіған йери бағда, бүглүктә болғанлиқтин, Патәм Садикқа орун көрситиш үчүн баққа чиқип кәтти.

Бағдикі наһайити чирайлиқ, қатар тизилишип өсүватқан алмилар вә башқиму дәрәқләр бостанлишип, очук асманниң тақ оттурисида ләйләп жүргән толун айниң омақлиқ нурлири билән құчақлишип турмақта еди. Йәрдикі қелин, юмшақ чимәнликкә қелин йопурмақлық алмиларниң йопуқлиридин түрлүк рәндә узун созулуп чүшүватқан айниң салқын шолилири тәнгә алайдырахәт берип турмақта еди. Бу баққа киргән кишиниң чиққуси кәлмәйду. Садикниң бүглүти шундақ бостанлиқ алминиң түвидә, йешил чимәнликниң үстидә болуп, униң көрпилиригө чақмақ болуп ай нурлири чүшкән налда, булбулларниң хошал сайрашлири бағни өз бешіға алған еди.

Патәм өйгө кирип кетәй десиму, Садик уни қоювәтмиди. Чүнки Садик колхоз һалидин вә йезиниң башқа яқлиридин йәнә азирақ параң селишни ойлиған еди. Шунлашқа Садикниң оң йекіда бүглүк үстидә олтарған Патәм сөз ачти:

— Қени, болмиса колхоз тоғрилиқ йәнә немә сорайсөн, сора?

Бу соал Садикқа вакитсиз берилгәчкә, у немә соришини билмәй қалди.

— Сөзлисәңдә өзәң, мән кәткәндін кейин немиләр болди?

— Қөрдүңларму немә болғинини?

— Қөрдүм, әнди ушшақ чүшәкләрнидәймәна.

— Немә болар еди, авал колхозда азирақла киши еди. Һазир пүтүн йеза туташ колхоз болуп кәтти. Нәччә ай болди шунчә сениң кәткиниңгә?

— Бәш алтай болса керәк. Қени, — дәп у қоли билән санашқа башлиди. — Январь, февраль, март, апрель, май. Бәш ай боптудә.

— Сән сөзлә, болмиса, қандақ, йеци барғанда үгинәлмәй жүргәнсөнду тайлиқ?

— Вай, сорима, қалаймиқанла болуп кәтти башта, һечкимни тоңумаймән, лекин кейин үгинип кәттим. — Нәнийәгә кетиш тоғрилиқ ойлап кәткәчкә, Садик сөз қилмиди. Арида жим житлиғөкүм сұрұшкә башлиди.

Патәмму саңгилатқан путини мидирлитип, алминиң қоюқ чечәклигән шахлириға йөләнгән һалда мәрһум атиси тоғрилиқ анисиниң: “Атаң рәмитиниң өмри, қизим, байларниң босуғисида өтти, мана әнди силәрниң вақтиңдар қандақ яхши”, — дегән сөзлирини ядига кәлтүрдидә, “Раст, һазир ейтеп түгәткүсиз чирайлиқ вә кәң раһәт дуния”, — дегән ойға кәтти.

Садик аста Патәмгә бурулуп қариdi. Патәмниң қизарған сол мәңзигә чүшкән айниң шолисини көрди. Садик дәрру өткән язда клубта Патәм билән биллә ишлигәнлирини әслиди. (Шу чағда: “Әтә йәнә кетимән, Патәм йәнә қалиду”, — дегән ой Садикниң ойидин өтти.) Аңғичә Патәм Садикқа бурулуп қариdi:

— Мәлигә икки чамдамла йәрдә туруп, йоқапла кәттиңғу, Садик, мәлинин сегиндиңму?

— Иш билән болуп, нәдин есимгә кириду дәйсән. Бир яқтын пионер ишлири, иккинчи тәрәптин комсомол ишлири, мана әтилиkkә йәнә кетимән, йәнә ишни, наһийәдики ишни, сегинип қалдим, техи...

— Әтилиkkә мәнму бараймекинтаң наһийәгә? — деди Патәм бу сөзни аңлап. Садик жәнлинип кәтти.

— Һой, ундақ болған һаләттә, биллә кетәйлук, немә ишиң бар еди?

— Қадир акам колхозниң иши тоғрилиқ берип келиң дегән еди.

— Шундақ қилайли, болмиса, әтилиkkә әтигән кетимиз.

— Мақул, болмиса, кечикмәйла йенип келимәнғу, — орнидин турди Патәм.

— Мән кирип кетәйла, Садик, сән ухла, һерип қалғансән.

Төвәндін көтирилди

“Иштин башқа һечнәрсини ойлиғисиму кәлмәйдila бу қизниң”, — деди ахири ичидә Садик. Шуниңдин кейин Садик ондисиға йетип, чирайлиқ сайришиватқан булбулларниң сайрашлири астида өткән күнлирини әсләп, өңдөр хиялға кәтти...

...Садик туғулғанда, ормичилиқ қилип жирақтын һерип ечиp келиватқанда, дадисиниң алдиға чиққан хуш хәвәрчи тоғрилиқ аңлиғини униң ядига чүшти.

— Оғул дәмсән? — дәп хошал бир күлүп, хуш хәвәрчигә 15 тийин берип қарши алған еди Садикниң дадиси... Шуниңдин кейин Садик етизликларда ата анисірма ориғанда, догиланған бағниң көләңги-

сидә бөшүк билән достлишип өскән. У сәккиз яшларға кирип, ата анисинин сүйини тошуп, беғини бағлиғидәк болғанда, Садиқларни қизил нурға чөмүлдүрүп таң атти. Униңдин икки жил кейин Садиқниң дадиси өлүм чүшигидә ятти. Андин кейин Садиқ аниси билән биллә язда йәнә ата кәспи болған ормичиликни қилип күн өткүзді. Шундақ күнләрниң биридә анисиму оғли билән хошлашқандин кейин, Садиқ төрт тамға егө болуп, батрақчилигини давам қилип ишләп журди, аз вақиттин кейин, у яшлардин иш сориғачқа, униңға мәктәпниң қаравуллиғини елип бериду. Садиқ шу күндін башлап яшлардин алған хизметини ада қилип, өзиму ахшими яшлар тәрипидин ечилған ликбезда оқуп, анисидин яңливаштын туғулиду. Бу вақта әнди Садиқниң алдига йорук, дәсләпкидин техиму қызық йеңи кәң турмуш ечилиду. Шуңлашқа Садиқ йеңи турмушниң ичидә қызықип, йеңи һәвәс вә күч билән кириду. “Йезамни ясаймән”, дәп өзигә вәдә берип, аз күнниң ичидә дегендәк Садиқниң тәшәббуси билән йезинин мечити комсомоллар ячейкиси арқилик елинди. Шуниндин кейин, Садиқ елинған мечитни көрүп көңли көтирилип, техиму зоқ билән ишләшкә башлиди. Шуңлашқа Садиқ аз күнләрдин кейин өзиниң ишchanлиғи билән комсомоллар ячейкисиниң хәтчиси болиду.

Мана әнди Садиқ авалқи Садиқ әмәс, у пүтүнләй өзгәргән, у анисидин яңливаштын туғулған. Бузулуп кетип барған мечит Садиқниң ишлиши арқисида чирайлиқ, иссик клуб болди.

Қийсийип, жиқилип чүшәй дегән мунариси орниға қизил байрақ қоюлди. Құндә кечиси клубта зиччидә болуп хәлиқ толған, хошал хорамезит, журнал оқуватқан. Була әмәс, йезидики колхозниң булақ көзиму башта Садиқ тәрәптин коланған, шуңлашқа мана Садиқниң ишләмчанлиғидин вә төвәндин, турмушниң төвәнки қетидин пишип чиққанлиғидин, яшларниң наһийәлик конференциясидә Садиқ наһийәлик пионерлар бюросиға баш болуп сайланди. Садиқ төвәндин жуқуриға көтирилди. Шуниндин кейин наһийәгә кетип берип, мәлидин чиқип кәйнигә бурулуп:

— Бир талай ишлиrim бар еди йезида. Йезини ясап түгитәлмидим. Хәйир, мән әнди наһийәни ясаймән, йезини ясайдығанлар йезида қалди, — дәп наһийәгә кәткән.

Наһийәдә Садиқ техиму ясалди, йеңидин техиму йеңи киши болуп өсти, төрт бәшай ишләп, чирайлиқ пурақ чечип, көңүлни ғидиғлап яз кәлгәндә, яшлар һәм пионер ишлирини қарап кәлмәк болуп үчтөрт йезиға чиқип, ахирида өзи өскән йезиға кәлгән еди. Дегендәк, йезини ясашта яшлар ичидин Патәмниң чиққанлиғини көрди.

Мана у яшлар хәтчиси, колхоз башлиғиниң ярдәмчиси, йезида шимайлишип ишләйду. “К.А.” гезитиға талай муштириларни жи-

тип бәргән. Униңдин башқа йәнә қандак ишларни қилған, санап түгәткүсиз... Буларни көрүп Садиқниң хошаллиғи ичигे патмиди вә шуниндин кейин:

“Биз төвәндин көтирилдүк, һә?” — дәп ичидә ойлап қойдидә, бағдикі гүлләрниң хушпурақлири арисида чөмүлүп, татлиқ уйқыға кәтти.

Сорима әнди

Билинәр билинмәскинәчиққан юмшак салқин тағ шамилиға салмақлиққинә еғаңлиған қоюқ өскән көктатлиқлар, қизил, сериқ вә ақ рәңдікі чечәкләр арисидин әтигәнки күнниң биринчи нурлири шақирагатмиларға чекит болуп чүшкәндә, Садиқ билән Патәм мәлининә четидә кетип баар еди.

Йешил чимәнлик сазлиқниң оттурисидин йерип өткән йолниң оттурисида атлирини аста менишқа селип, Садиқлар кетип баратти: егиз қарлық тағлар арисидин сөйүп қариған күнниң шолиси Садиқларниң көләңгилирини узун қилип алдига чүширәтти. Нава сап вә салқин еди, әтрап кәң бошлуқтын ибарәт, сазлиқ наһайити жирақта. Наван навандатоп тоғболуп өскән таллиқлар көрүнүп қалиду...

— Бұғұн йенип чиқидигансәнду? — дәп сориди Садиқ. — Йә қонуп, әтә чиқамсән? — Садиқниң ойи бойичә, Патәм бұғұн қонуп, әтигәнликкә чиқишиңа тегиш еди.

— Бұғұн йенип чиқимән, немә қилимән қонуп, колхозда иш тиқилип ятса, — деди Патәм. Бу сөздин кейин Садиқниң есиге йәнә йезининә иши келип чүшкәчкә, қизип кәтти.

— Ех, Пати, билсәң едиң, колхозда иш қайнаватидудә, — дәп икки путини Патәм тәрәпкә қилип, егерниң үстигә олтирип, йене бир зоқ билән сөзләшкә башлиди.

— Колхозни раса бир комсомолларниң колхози қиливетиш керәк, әнди қени, ишлигинә шуни.

— Ңелиму ишләватимәнғу.

— Ва, шундақ болсими, бұғұндин башлап партиячейкидин йол йоруқеливалсаң, йезидики муәллимләрдин пайдилсансаң, йеза мәктивини пүтәрдинғу, китапларни оқуп турup, саламәтликкә лайық қилип, йене колхоз йезисини салсақ, тамақ үәйдиган йәрләр айрим болса, әсқи заманниң әсқи хаманлирини тамамән бузуп ташлисак... Ех, Пати, давай шундақ ишләшкә баштаймиз...

— Қени, сәнма ярдәм қил, болмиса.

— Ва, мән тәйяр һәрқачан, йеқинғу аrimiz, найити онла километр келиду. Мән һәммә яқтın ярдәм беримән.

— Болдум, болмиса, раса бир колхоз йезиси тұзитиветәйли, зади көргән киши һәйран болсун, қизларниң ятидиган йери башқа, балиларниң башқа, клублири, мектәплири раса чирайлиқ болар еди, һә, Садик.

— Сорима әнди.

Шуниңдин кейин арида чоңқур жим житлиқта Патәмниң көз алдидimu, Садиқниң көз алдидimu ишлик гән ишлириниң қаймиғи сүрәтлинишкә вә у сүрәтләрдин кейин, мундин кейинки ишларниң чирайлиқ көләңгиси ямғурлуқ қараңғу түндә чақмақ чекилип көрүнгән қоюқ йопурмақлық қейинларниң узун көләңгилиридәк көрүнүшкә башлиди.

Әйнә йеза комсомоллар ячейкиси башта мундақ өмәс еди. Һазир өз алдиға клубта. Башта там гезит йоқ еди, кейин клубниң бир темиға чирайлиқ сизилип, там гезити йепиштурулди.

Бурун күндә сәһәрдә жим еди, кейин һәр күни яшлар жиғилип, нахшилар ейтип тәнтәнилиқ ойнашлири, әйнә яшларниң өмлишип ормиға чиқишлири, йәнә һәр өйниң ойиғида тизилип турған “К. А” гезити... Билмәймән, йәнә қанчилик ишларни ишлидуқ, санап түгөткүсиз.

Ah, мундин кейин мана чирайлиқ йеза ясилип, турмуш гөзәл болмақчи, йоған мектәпләр, клублар, ашханилар, билмәймән, йәнә қанчилик нәрсиләр. Буларниң һәммиси Патәм билән Садиқниң оидин атларниң меңиши билән тәртиплик бириниң арқисидин иккинчиси тизилип өтмәктә еди.

Өмәр Мұһәммәдийниң қәлимігө мәнсүп өсөрлөрни атаңлар. У нәдә туғулған вә қәйәрдә ишлигән? Шаирниң турмуши һәққидә қандақ мәлumatлар бар? Язғучи Зия Сәмәдий Өмәр Мұһәммәдий һәққидә немә язған? Хәлқимиз Өмәр Мұһәммәдийгө қандақ унван бәргән? Язғучи Жамалдин Босақов шаирниң ижадиға қандақ баһа бәргән? Әсөрниң баш қәһримани Садик немә үчүн хурсөн болиду? Патәм иккисиниң армини немә?

Өмәр Мұһәммәдий аддий кишилөрниң турмушини қандақ тәсвирилігән? Бу кишилөрниң күндилик турмуши реаллиққа үйғунму вә у силәрдә ишәнчә насил қиласынды? Әдипниң қайси пикерлири силәр үчүн қиммәт? Қәһриманиниң қайси иш-һәрикәтлиригө қошулмайсиләр? Мұлукни тартивелиш тоғрисидики пикерләргө қандақ қарайсиләр?

- Садиқниң тәшəббусилирини атаңлар. Топқа бөлүнүп, муназирə қилиңлар.
- Униң мечитни пайдилиниш һəққидики пикрини дəптириңларға йезиндер. Бу һəктө жут choңлири вə ақсақаллири немə дəйдү? Уларни қисқичə йезивелиңлар.

Мөмүн Һәмраев

(1907—1955)

Мөмүн Һәмраев — уйғур реалистик əдəбиятiniң асасини салғучи əдиплəрniң biри. У XX əsirniң биринчи йеримидики уйғур хəлқиниң бешидин өтүватқан ижтимаий вə мəдəний вақиəлəрни дəслəп қетим кəң əпикилиқ планда тəсвиrligən истедат егиси. Мөмүн Һәмраев уйғур реалистик əдəбиятини йеңи балдақقا кəтəргən вə униң иқбалини еник кərsitip бəргən сəз зəргаридур. У Өмəр Муһəммəдий, Абдухалик Уйғур, Зунун Қадирий қатарлық язғучи-شاирлар билəн бирликтə заманивий уйғур тилиниң бəдии тəсвиrləш истиқбалини намайəн қилған. Мөмүн Һәмраев 1907-жили Йəттисуға қараплиқ (назирқи Уйғур nəhijəsi) Чарин йезисида тəмүрчи аиласидə дунияға кəлгən. У дəслəп Алмутида билим елип, андин 1927-жили кəплигən уйғур яшлиrinиң қатарида Ташкəнткə оқушқа кетиду. У педагогикилиқ билим елип, оқушни тамамлиғандын кейин Өзбəкстанда муəллим болуп ишлəйdu. Өзбəкстанда йеңи миллий маарипniң тиклинишигə зор тəhpə қошқан өткүр həm aңlıq məripətchidur. Бу йəрдики кəплигən уйғур мəhəllilərдə билим дəргаһлиrinи ачиду вə яшларға йeничə тərbiyə beridi. У чағларда Ташкəнт həmmə түркii хəлиқlirinиң чоң мəдəний мərkizi edi. Бу йəрдə өзбək, қазақ, қарақалпак, қирғиз вə уйғур тиллирида нəширлəр, мəтбуат орунлири вə чоң алий оқуш орунлири бар edi. Мөмүн Һәмраев əйнə шундақ мəтбуат орни болған “Шəriq һəқиқити” гезитидə тилчи-əдəбий хадим болуп ишлəйdu.

М. Һәмраев чоң əпикилиқ əсəрлəрniң муəллиpi. Униң “Еғир күnlərdə” повести билən “Долқунлар арисида” романи заманивий уйғур əдəбиятиniң алтун ғəznisiidur. Ədipniң “Долқунлар арисида” романиniң dəsləpki nəshri 1934-жили латин həripi bilən Өзбəкstan niң “Өздəvnəshiridə” йорук көргən. Униң кирилл

йезиғидики өсәри 1988-жили елан қилинған. “Долқунлар арисида” романыда өкс етилгөн вақиәләр наһайити жүддий вә өткүр. Бу шу чағдикі вәзийәтниң сұпәтлик гәвдилиниши үчүн түрткә болған амил вә у өсәрниң миллий колоритини күчәйткән. Амма тарихий вәзийәт қанчә чигич болсими, бу “еғир күнләр” хәлқимизниң әмгәкхумар әхлақиға вә сөнъетсөйәр еқидисигә қилчилику тәсир қилмиған. Жапаға үгинип қалған хәлиқ, күндилік турмушини унтумайду, оюн-құлқө билән нахисини ейтеп, омини орувериду. Мөмүн Һәмраевниң пикричә, деханлар үчүн етиз — у тирилиш, наят мәнбәси. Һәтта өлүмгө мәһкүм қилинсими, улар ахирқи минутлирида “гүл түвидә жан беришкә” тәйяр. Бу уйғур хәлқигә хас гөзәл етиқат. М. Һәмраевниң өсәридә қериндаш қазақ хәлқиниң меңриван вә мәртлик қияпитини сизип чиқиду. Чарвичи хәлиқ билән дехан хәлиқ арисидики иллик кәйпиятларни гәвдүләндүриду. Бу туққанчилиқ вә қериндашлик рәмзила болуп қалмастин, бәлки адәмгәрчилик вә инсанпәрвәрлик хусусийәтләрни өз ичигө алған аң-екидә еди. “Долқунлар арисида” романидики әнъәнивий сюжет — у “ашиқ-мәшүқлар” вакиәси. Униңда байниң оғли икки өз ара муһаббәтләшкән яшларниң арисиға чүшиду. Қизни өз некасиға алмақчи болиду. Қембәғөл жигит буниңға нәпрәтлинип, байларни йоқитиш үчүн хәлиқни қанлиқ күрәшкә чакириду. Бу романтиклиқ сюжет А. Низарийниң “Рабийә вә Сәъидин” классикилиқ дастанида, Зунун Қадирийниң “Ғунчәм” вә Л. Мутәллипниң “Чинмодән” драммилирида орун алған. Уйғур хәлқиниң ижтимаий турмушидики тәңсизлик адәттә нека мәсилесидә ярқын көрүнәтти. Бир-биригә ашиқ болған қембәғөл яшлар өзлириниң мәхситигө йетәлмәй қалидиган ечинишлиқ вақиәләр йүз берип туратти. М. Һәмраев бу мәсилелдә хәлиқ мәнпийитини көзлигөн.

Сюжет һәккидә чүшәнчә

Сюжет — тәсвирлиниватқан вақиәләрниң өз ара алмишиш вә толуқлиниш жәрияни, ипадә вә тәсәввүртизмиси һәм бир туташгөвдиси. Реалистикәсәрләрдикі сюжет һаятниң ижтимаий тоқунушлириниң һәм қәһриманларниң өз ара қариму-қаршилиқлириниң бирлигидә вә пүтүнлүгидә өкс етилип, асасий қурулма өлчими сұпитидә рояпқа чиқиду. Классикилиқ өсәрләрдә болса, ижтимаий тоқунуш сюжетниң қурулма асасиғатүрткә болмайду. Бәлкиәтиклиқ уқымлар “адаләтлик—адаләтсизлик”, “һалал—һарам”, “адәм—Алла” етиқатлиридики мұлаһизиләр өсәр сюжетиниң йөнилишини шәкилләндүриду. Сюжет арқилы өсәрниң мавзусини, униң бәдиий-идеявий қатнимини, композиция вә шәкилгө айт хусусийәтлирини ениқлашқа болиду.

Көңүллүк сәпәр

(“Егер күнләрдә” повестидин парчә)

Язниң томуз күнлири еди. Етиздики ашлиқлар чүрүш болуп, алди пишқан. Адәмләр һаваниң иссиқлиғидин дан хорап кәтмисун, дәп биләк түрүп, қизиқ ормиға киришкән еди. Бу күнләрдә терилғу иши бириниң кәйнидин бири тәйярлинип турғачқа, йеза хәлқи бир күнниму бекарға өткүзмәскә тиришатти. Хусусән, бу ай, бу күнләрдә хәлиқниң күндүзки вақти йәтмәстин, кечилириму ишләйдиган мәзгили еди.

Йеза хәлқи айдиң кечиләрдә сап һава, кәң етизларға топлишатти. Топ топшох жигитләр, ишchan, хушхүй қиз жұганлағыр биригә лапқут қилишип, орма орушатти. Оюн күлкәңақчақ билән нахша ейтишатти.

Омини тола оруп,
Билигин талдиму, яrim?
Яшлиқта ойнап өстүк,
Жүригин қандиму, яrim? —

дайишип, һәр күни ай патқичә ишлишэтти.

Хаңдикі жигитләр болса, язниң бу көңүллүк күнлиридә етизниң бу қизиқ мәрикисигә йетип келишкә жүрәклири алдиратти. Хаңдикиләргә йезиға йениш үчүн бир күн йолдин қелиш бир айдәк билинәтти. Бу һалда турған хаң жигитлири көп өтмәйла йолға чиқатти. Мал солашқа мәхсус вагонларда, маллар билән биллә дегидәк йетишип, “Т” деген станциягә йетип келип чүшти. Буларға бу йәрләр туғулуп өскән йезилириға йетип кәлгәндәк, униң тәбиитигә киргәндәк, униң һавасини жутқандәк билинәтти. Шуңлашқа буларниң жүрәклири яйрап, қин қиниғапатмай кетәтти.

Кәң чөл оттурисиға селинған кичиккинә станция алдида у яқтинг бу яққа чүмүлидәк миғилдап жүргән кишиләр бир биригә наһайити охшатти. Һәммисиниң үсти бешибирхилда, чирайлири өчкән, көзлири ғәм билән толған, умумән кишиниң наһайити ичи ағриғидәк бир көрүнүштә еди. Буларниң көпчилиги путлирини аран арағрнидин қозғитишиди. Һәтта чакқан кийингәнлириниң көрүнүшидин һарғанлиғи, паскинилашқанлиғи көзгә мана дәп көрүнүп туратти. Буларниң арисида бәзибирлири панасиз қалған ғерипларға охшаш туратти. Бир топ өски кийимгә оранғанларниң көләңгилири станция алдида қап қарақара май билән боялған йәрдә у яқтинг буюққа жүрүп туратти. Бәзибирлири икки иккидинүчтін болуп олтиришатти. Станция алдиға есилған йоған панусниң өткүр

нурлири астида уларниң бир тәрипи ақуч, қараңғу тәрипи болса қарамту болуп көрүнэтти. Шундақтиму буларниң көзқарашлирида, чирайлирида қандақту бир хошаллиқниң нишани ипадилинип тұратти. Топ тоғолушуп олтарғанларниң бәзибирлири қаттық авазлар билән сөзлишип, бәзилири ғиңшип нахша ейтатти. Әң яман әһвалдикиләр өз ара құлұшүп, көңүллирини хошал қылмақта еди.

Келәчиги тәләйлик көрүнгөн бу тәләйсизләр һурийәт банициси билән өйлиригә янған ишчилар екәнлигини билиш тәс әмәс еди. Шу топларниң ичидә Еләм билән Мәсиммү бар. Булар хелә узун оюн құлқәщақчақ билән олтиришти. Вагонда орун болмиғанлиқтин, бирнәччә кечә құндүүхлимай, надуқ йәткәнлигигиму қаримай, әтә кетишниң қайғусини қилишти.

— Адаш, әтә кетәйли дәйсән, йол болса узун, биздә һарву кирасиға бәргидәк пулму йоқ, немә қилимиз? Бу яқларниму ойлап қоюш керәк, — деди Еләм Мәсимгә қарап.

— Իә әйдостум, у йеқини ойлимаяқ қой, қанчә қылған билән, сениң билән биз яш. Техи күчүмиздин қалғинимиз йоқ, бу йолларда пиядә болсими кетимиз. Мошу қолумиздики азғина йол озуғимизниң барыда деханларниң йезилириға йетивалсак, униң у йеқини йәнә ойлишармиз, у йәрдә бир күн, бу йәрдә бир күн орма оруп болсими кетивәрмәймизму? Бу йәрдә күнни өткүзүп ятиверишниң һажити йоқ, — дәп жавап бәрди Мәсим.

— Сениң бу дегиниң төгра, адаш, лекин сән ағриқтин қопқили бир ай толғини йоққу? Мән сени үзүлүп қаламдекин, дәп қорқимән.

— Үғу шундак, мениң өзәмгә хелә мағдирим бардәк сезилиду. Өйгө янимиз дегәчкиму, өзәмни наһайити убданла сезимән.

Еләм Мәсимниң пикригә қаршилиқ қилмиди. Шу мәслинәт билән иккиси бир биригбешини йеқин қоюшуп, шерин уйқыға кәтти.

Булар ахшам бу станциядә кәңирәк ләмпә болмиғанлиғидин, очуқчилиқта йетип қалған еди. Надуқ йәткәчкә, худди өлгәндәкла ухлап, күнниң рәһимсиз қиздурғинини сөзмиди. Күнниң хелә көтирилиши билән Мәсим көзини ечиپ, керилип созулуп, яқ бу яққа қариведи, ахшамқи йолувчиларниң бириму көрүнмиди. Бу йолувчиларниң йолға пули барлири йерим йолғичә болсими һарву кира қилип, йолға раван болған еди. Әнди бирмунчә балилар болса, мәшәдә қалимиз, Ташқәнт, Пәрғаниға берип, пул тепип кетимиз дейишип, бир мәслинәткә келишәлмәй жүрәтти.

Мәсимниң көзи буларға чүшти. Еләм болса худди ана қойнида ухлиғандәк, қиздурған күн астида раһәтлинип, езилип ухлимақта.

Мәсим Еләмни охитаймекин, дәп охиталмай һәйәл қилди. Еләм өзи оханмиди, күн барғансири қәри зәрбілән қиздурмақта. Мәсим

йолдин қалидиған болдуқ, дәп Еләмни ахири охатти. Құм чөлжайнида күнгө қахлинип толғанған иландәк толғинип, Еләммү оханди. Қөзини ечиp, әтрапқа бир қарап:

— Уh! Тазиму ухлаптимиза! — дәп қөзини угилап орнидин турди. — Адаш, һадук чиқип, йеникла болупла қаптимән, бирақ күнниң тәпти сәл езип қоюпту. Паh, күн тазиму иссиптиғу, — дәп анчиму ойлинип турмиdi, станциядин сәл чәттә болған күмүчтөк сүзүк, муздәк, салқын булақ сүйигө 15 минутчә чөмүлүп “құрғайдәк” болувелип, — жүр, адаш, башқа кәлгәнни көрәйли, пиядә мәнимиз, дехан бар йәргә тоғра кәлсәк, ормисини оруп, йол озуғимизни жайлап кетәрмиз, — дәп Еләм күди кәписиниңстигә артишқа башлиди. Мәсиммү чоң хошаллық билән тутуш қилди. Қалғанлар билән хошлишип, йолға раван болди.

Кәң созулған бепаян ай далажум чөбілән оралған, әтрапта көзгө көрүнәрлик нечбир наятлиқниң бәлгүси билинмәйду.

Жім житлиқ билән оралған қум чөлдәрикәтләнгән гәвдиләргө чөл тиничлигини бузуп, шир ширқилип өтүп турған қум кәсләнчүклирила бу қум, чөл баявандаған егилириниң барлығидин хәвәр берәр еди. Йолувчиларниң хиялға чөккән башлирини хиялдин вақитчә қутулушқа шулар сәвәп болатти. Буларға бұгүн бәш күн, һаман дәшт баявандабулар тоғра кесип чиқимиз, дәп чоң йолдин чиғир йолға кәткән еди. Бу чиғир йолдики кона излар, қачанду бир вақитларда бу йәрләргө инсан айиғиниң тәккәнлигини билдүрүп туратти. Булар барғансири таққа йеқинлашмақта. Шунидиму бу ғар таш қойнида наятниң барлығы булар гуман қилатти. Шундақ болсыму, чиғир йол шу тәрәпкә кәткәнликтин, ихтиярсиз шу яққа менишқа мәжбур болди.

Бу әтрапта көзгө сүрткидәкму гия көрүнмәйду. Бәзи бәзидәншәтлик күнниң иссиқлиғиға чидалмай, қуруп кәткән янтаклириға буларниң көзи чүшүп қалатти. Лекин у гияниң көрүнүши көңүл бузуштын башқа нәрсигө яrimас еди.

Бәш күн дегендә буларниң йолға алған озуқлириму түгиди. Бир яқтн 5 күн тохталсиз йол меңип, путлар һалсирап, дәрманидин кетишлири, иккинчидин, барғансири күчийиватқан тәшналиқ, қосақниң ечиши буларни бәк алдиратти. Униң үстигә бәш күн бойи дәмсиз маңғанлиқтин, путлириниң асти аппақ аппақақирип, су көтирилип, 2—3 йәрдин тешилди. Шундиму булар ярдәм үчүн ясап алған ақ таяқлириға гәвдисиниң еғирлиғини селип, алға қарап илгирилимәктә еди.

Һалсиз, ичигө кирип пилдирлап қалған көзлирини зорлап, һәр тәрәпкә қараңша мәжбур болатти.

Мәсим йолға чиқишин 20 күн авал ағрип қопқан еди. Еләм болса көпирәк маңса, путини аяп қалатти. Чүнки төмүр йолниң зәй өйлиридә, ай далалирида жетип жүрүп, пути ағриқчан болуп қалған. Шуңлашқа еғир иш, узун йол, қаттиқ соққа чидимас болуп қалған еди. Барғансири иккисиниң өгө өгилиришиқирап, пут ағриқлири күчәймектә еди.

Чүш вактида күн буларниң бешіға қадалди. Бу иссиклиққа 5 күн бойи чидисиму, ахирқи дәрмани пүткини үчүн, икки чекилири зиңилдап, йерилғидәк йәргә йәтти. Көзлири туманлишип, күн нури билән хошлишишқа барғансири тайин тапмақта еди. Мәсимниң тақити түгиди, ғәйрити қалмиди. Шу йәргә кәлгичә номус күчидин Еләмгә нал ейтмисиму, әнді налини ейтишқа мәжбур болди:

— Еләм! — дәп үн қатти у. — Достум, мән болмидим, өлүгүм күм чөлләрдә жалмисила мән разидим, — дегән сөзни ейтиш билән Еләмму қайғу басқан бешини көтирип:

— Илаҗимиз йок, бу құм чөлдиңгутулушқа көзүм йәтмәйду, силжишқа налим болсими, сени ташлап кетәлмәймән, биллә туғулдуқ, биллә чөл баявандажан беришкә мәнму рази, — дедидә, тамамән мағдирсиз гәвдисини қап қарақумға ташлиди. Буларниң женини ач зеринчилик “Мән алимән” десә, иккинчи яқтнан иссиклиқ “Мән алимән” дәп талишатти. Буларниң тамақлири чакилдап, тиллири-му қуриди. Бу әтрапта су бар йәр көрүнмәйду. Су барлыгини билдүргидәк бирәр гияму көрүнмәйду. Хусусән, тәшналиқ буларниң жүрәклиригә өтүп кәтти. Ичи-қарни ачлиқтин бир биригәйепишип, ичини төмүр ара билән татлиғандәк татлимақта. Буларниң чидаминиң адакқи минутлири еди.

Мәсим “Ух!..” дедидә: “Ахирқи хошлишиш шу болсун” дегәндәк дунияға бир көз ачти. Адаққи қувәтлирини жигип, көзини Еләмгә буриди. Еләм у чағда путсиз қалған дәшт кәсләнчүктәк, йәр бегирлап қаяққиду силжимақта еди.

“Исит яшлиғим, үмүтлирим! Хош!.. Исит...”, — дегән 3—4 еғиз сөзгө аранла тили кәлди Мәсимниң. У шу сөзлириниң арқисидин Еләмгә немиду демәкчи болуп, һәрикәтләнсими, униңға үнини йәткүзәлмиди. У пәкәт Еләмниң силжишиға гөнсиз көзлирини зорлап ечиp қарап турди. Қерилар: “Киши өлүш алдида жән қачуруп, ятқан йеридин қозғилип кетип жән бериду”, — дәйдиган. Бәлки бу “жән қачуруп жүргини болса керәк”, — дәп ойлиди Мәсим.

Құм чөллириғамәхсүс у йәрләрниң зенити алтун рәңлиқ кичиккинә сериқ чечәк тикәнлик гүл болидиган, уни көргән киши құм чөллирини рәнжитип елип, чеккисигә қисидиган. Бу гүл өзинин бу чирайлиқ рәңги билән құм чөллириғароh, алайтән бир хусусийәт беридиган екән.

Мана мошу гүлләр қум чөлләрдинөтүп кетип барған йолувчиларниң зоқини көлтүрәтти. Еләмниңму силжип кетип барған йери худди шу тикән гүлләрниң бири еди. У гүлгә йекин кәлди, гүл сөзсиз, қум чөллиригемэхсүс яралған болсиму, униң йилтизириниң су көрүш муддәтлири өтүп кәткәчкиму, әйтәвир, худди мошу йолувчиларниң өзлиригә охшаш полишип, қум чөллиригәналәт оқуп, дуния билән хошлишиш алдида турғанлиғи билинип туратти. Еләм бу гүл түвигә бериши билән Мәсимгә көз ташлидидә: “Бери кәлгин, ахирқи минутлиримизда гүл түвидә биллә жән берәйли”, — дегендәк шәрәт қилди. Мәсим пүтүн күчини жиғип, миң мәшәққәт билән йетиш барди. Еләм гүлни чайнашқа башлиди. Аң таңделип, тәлмұруп қарап турған Мәсимгә Еләм “чайна!” дегендәк қариidi. Мәсиммү бир четидин чайнашқа башлиди. Буларниң ағзи қан арилаш нәмләнгәндәк болди, анчә өтмиди, серик гүл тамам йоқалди. Буниң йилтизирини колашқа қолларму тақәтсиз һәрикәт қилишқа башлиди. Йилтизириму чайналди. Еғизлири түкүрүккә толуп, чидамсизлик билән татлап турған аш қазанлири гүл йилтизириниң кириши билән һәрикәтлинишкә киришти.

Мәмүн Һәмраев қачан вә нәдә туғулған? Униң қәлимігө мәнсүп өсөрлөрни атаңлар. Язғучиниң деҳанлар һәққидики пикрини изаһлаңлар. Немишкә улар “гүл түвидә жән беришкә” тәйяр? “Долқунлар арисида” романидики яшларниң сап муһәббити һәққидә пикриңларни ейтиңлар. Бу хил романтикилық сюжет қайси өсөрлөрдә учрайду? “Еғир күнлөрдө” повестиидики баш қәһриманлар кимләр? Еләм билән Мәсимниң бешіға қандақ күнлөр чүшиду? Кимләр уларға ярдәм қолини суниду? Немишкә Мәсим “Исит яшлиғим” дәп аһ уриду?

Муәллипниң пикричө, уйғур хәлқиниң турмушыда можут тәңсизликни нәдин байқашқа болиду? Қыз елип қечиш өнъәниси қандақ қылған һаләттө, өз күчидин қалиду?

1. “Еғир күнлөрдө” повестиидики силәргө тәсир қылған сөз-ибарилирини тәһлил қилиңлар.
2. Еләм вә Мәсимниң ижадий портретига қисқичө язма түрдө изаһ бериллар.
3. Икки яшниң муһәббити һәққидә дәптириңларға рәсим сизиңлар (психологиялық иш).

Абдухалиқ Уйғур

(1901—1933)

Абдухалиқ Абдурахман (Уйғур — уинқ тәхәллуси) — уйғур хәлқиниң мәшһүр қәһриман пәрзәнти, уинқ азатлиғи үчүн күрәшкән мунәввөр мәрипәтчиси вә ялқунлук жәнгивар, милләтпәрвөр шаири. Әдип 1901-жили 9-февраль күни Турпанға қарашлиқ Йеңишәһәр мәһәллисидә тиҗарәтчи аилисидә дунияға кәлгән. Атиси Абдурахман Мәхсүм яш Абдухалиқни Турпандики диний мәдрисигә оқушқа әвәтиду. Турпан вә Қәшкәр хәлқи бай еғиз ижадийитигә вә уинқға варислик қилиш бойичә мол тәжрибиләргө егә еди. А. Уйғурму чоң аниси Әрәмисаниң ривайәтлирини аңлат өскән һәм уинқ ейтқан хәлиқ қоشاқлирини, әлнәғмилирини, ләтипилирини, һекайә-чөчәклирини қизиқип тиңшиған. Һәтта у чоң күй-нәғмә дастанчилиқниму өзләштүргән.

Кейинәрек Абдухалиқ Уйғур хитай вә монғол мәктәплиридә тәлим алиду. У кичик чөғидин башлапла әрәп, парс, хитай, монғол вә рус тиллирини үгинишкә башлайду. У чоң дадиси Межит Һажымни әгишип, Россияниң Қазан, Шәмәй шәһәрлиригә барған. 1915-жили Шәмәйдики русчә башланғуч синипта билим алған. У чағларда Шәмәй шәһири қазақ зиялилири үчүн әң муһим вә күдрәтлик мәдәний вә илим-пән мәркизи еди. Шакарим, А. Бекейханов, А. Байтурсынов, М.Дулатов, М. Тынышбаев, М. Шоқай, Ж. Досмухамедов қатарлық зиялилар йетилип чиқип, йеңи қазақ мәдәнийитиниң риважлинишиға зор ұлұш қошувататти. Бу йәрдә көплигән башқа милләтләр вәкиллири билим елишқа келәтти, әмгәклирини елан қиласатты. Қазақ зиялилириниң ижадийитиму “Тәржиман”, “Ихтисад”, “Шора” вә “Вақит” қатарлық журналларда бесилип чиқатти. Бу йәрдики қайнақ муһит вә жәмийәтлик күч-кувәт яш А. Уйғурға өзиниң зор тәсирини йәткүзиду. Абдухалиқ Уйғур Октябрь инқилавидин кейинки болуватқан ижтимаий вә сәясий өзгиришләрни тәпсилій үгинишкә киришиду. Мошу дәвирдә у рус язғучиси Максим Горькийниң “Ана”, “Челкаш”, “Макар Чудра”, “Боран қуши” қатарлық романтикилиқ өсәрлирини оқуп нағайити тәсирлиниду.

У 1923-жили Москвадики алий мәктәпкә чүшүп, уни тамамлап өз вәтенингә қайтип кәлгән. Әдип Турпанда Мәхсүт Мұнити, Искән-

дәр ғожа қатарлық тәрәккүйпәрвәр кишиләр билән “Ақартиш бирләшмисини” қуруп чиқип, йеңи мәктәпләрни ачқан. Әмгәкчи хәлиқниң мәнивий наятида жәнлиниш кәйпиятлириниң овж еливат-қанлиғини байқап, Шәрқий Түркстанниң көплигөн жайлирида билим дәрганлирини ечиپ, яш өсмүрләргә билим-тәрбийә бәргән. “Жаһаләт сәмәрисидин ғәпләттә ятқан” милләтни ойғитип, йеңи илғар миллий аң-сөвийәни шәкилләндүруштә зор тиришчанлық көрсөткән, әжайип жараңлық, исиянкарлық мисраларни вә отлук хитапларни мәйданға ташлиған. Шаирниң йүксөк миллий роһи XX əсирниң бириңи йеримидики уйғур әдәбиятиға алайыдә түс берип, китапханлар арисида зор тәсир қозғыған. Абдухалиқ Уйғур қазақ хәлқиниң от жүрәк шайри Миржақып Дулатовниң тәсиригә беваситә учриғанлиғини униң “Ойған” шеири тәстиқләйду. Мәзкүр шеирниң мәнийитини вә Абдухалиқ Уйғурниң Шәмәй шәһиридә билим алғанлиғини несанқа алсақ, у беваситә қазақ шайри билән учрашқан болуши ентинал. Һазирғычә бу һәктә мәлumatлар йоқ, әлвәттә. Амма М. Дулатовниң “Оян қазақ” топлыми дәсләпки қетим 1909-жили Уфада, иккинчиси болса 1911-жили Оренбургта нәшир қилинип, қазақ даласиға кәң тарқалған.

M. Дулатов:

Көзінді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Откізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қазағым, енди жату жарамас-ты.

A. Уйғур:

Өй, пекир, уйғур, ойған, уйқун йетәр,
Сәндә мал йоқ, әнди кәтсә, жан кетәр.
Бу өлүмдин өзәңни қутқузмисаң,
Ah, сениң һалиң хәтәр, һалиң хәтәр.

Япониялық тәржиман Миура Котаро XX əсир уйғур әдәбиятиниң жәңгивар роһини йәткүзүшни мәхсөт қилип, у А.Уйғурниң ижадийитини таллап алған вә уни “күрәшchan уйғур шайри” дегән. А. Уйғурниң мәвқәси бойичә ейтқанда, һәрқандак зиялиниң борчи, — у өз хәлқи үчүн йеңи тәрәккият йолини бәлгүләш, ижтимаий нұксанлар үстидин ғәлибә қилиш вә шундақла өз миллитини ховупхәтәрдин ағаһландуруштын ибарәттур. Буниң үчүн пәкәтла жәңгивар роһ билән тинимсиз күрәш елип бериш лазим — дәп чүшәнгән. Мәшһүр демократ хәлиқчил шайр пүткүл аңлиқ наягини өз елинин бәхит-саадити үчүн сәрип қылған вә шу йолда әзиз женини қурван қилип, қәһриманларчә налак болған.

А. Уйғур Октябрь инқилавидин кейинки йүз бериватқан өзгиришләргө алайын қызықип, өз хәлқиниң ечинишлиқ тәғдирини өзгәртиш үчүн белини мәһкәм бағлайду. У өз елиниң һәқиқий азатлиғи өз тәғдирини өзи бәлгүләш роһидики арзуси үчүн қәттүй вә сунмас ирадиси билән күрәшкә чиқиду.

Толғинип иңрайду өл-юрт залимниң зулумидин,
Чин жигитләр, әзимәтләр қутқузур имкан билән,
Күну-түн һеч уйқидин, виждан азаби йәничү,
Өлни ойғатмаң тиләк, таңда бир чуқан билән.
Абдухалиқ ушбу йолдин қайтма башың кәтсимиу,
Өлни қыл ғәмдин халас, қилични бояп қан билән.

1932-жили Шәрқий Түркстанда гоминдаң мустәмликичилиригө қарши умумиүзлүк хәлиқ қозғилини партлап, соң ғәлибиләргө еришиду. А. Уйғур бу қозғилаңни һәммә жәһәттин қоллайду вә униң қизғин мәнивий тәшвиқатчи-авантгардига айлиниду. Отлук жүрәк шаир “Ләнәт саңа залимлар”, “Ғәзәп вә зар”, “Арман”, “Көрүнгән тағ жирақ әмәс”, “Музлиди” қатарлық әсәрлири билән залимларниң жирткүч қияпитини, жинай иш-һәрикәтлирини паш қилиду. Мәзкүр әсәрләр хәлиқ аммисиниң басқунчиларға қарши күрәш қилиш ирадисигө зор илһам бәргән.

У Турпандики диний мәдрисидә билим алғанда, дәсләп уйғур классик әдәбиятиниң мәшһур намайәндилери Атай, Сәккакий, Лутфий, Навай, Мәшрәп, Зәлилий вә парс классикилиридин Шәйх Сәиди, Фирдәвсий қатарлиқларниң иҗадий паалийити билән тәпсилій тонушқан вә уларниң мираслири әдипниң әдәбиятқа болған һәвәсини техиму күчәйтивәткән.

Хуласиләп ейтқанда, Абдухалиқ Уйғурниң иҗадийитидә биз үч соң бәдий еқим вә йөнилишләрниң мужәссәмләнгәнлигини байқаймиз: биринчиси — уйғур хәлиқ еғиз иҗадийити, иккинчиси — уйғур вә шәриқ классицизми, үчинчиси — йеңи реалистик әдәбият нәмунилири. Әйнә шу үч соң әнъәнивий булақтар бирикп, әдип иҗадида соң бәдий дуния һасыл қилған. Демәк, у уйғур шеирийитини ислаһат қилғучи намайәндидур. Көплеген шеирлириниң шәкли шәриқ ұлгисидин болса, мәзмұни — ғәрип, йәни реалистик услугларға тәэлүктүр. Болупму әдипниң иҗадийитидә рус вә түркій хәлиқлириниң реалистик сөз сәнъитиниң тәсири зор.

Ойған

Әй, пекир, уйғур, ойған, уйқун յетәр,
Сәндә мал йоқ, әнди кәтсә, жан кетәр.

Бу өлүмдин өзүңни қутқузмисаң,
Ах, сениң һалиң хәтәр, һалиң хәтәр.

Қоп! — дедим, — бешиң көтәр! Уйқуңни ач!
Рәқибиң бешини кәс, қенини чач!
Көз ечиң әтрапқа убдан бақмисаң,
Өлисән арманда бир күн наилаж.

Нелиму жансизға охшайду тениң,
Шуңа йоқму анчә өлүмдин ғемиң?
Қичқарсам қимирлимайла ятисән,
Ойғанмай өлмәкчиму сән шу петиң!?

Көзүңни йоған ечиң әтрапқа бақ,
Өз иқбалиң һәкқидә ойла узак.
Кәтсә қолдин бу ғенимәт пурсити,
Келәчәк ишиң чатақ, ишиң чатақ.

Ечинар көңлүм саңа, әй, уйғурум,
Сәпдишим, қериндишим, бир туққиним.
Көйүнүп һалиңға, ойғатсам сени,
Аңлимайсән зади, немә болғиниң?

Келиду бир күн, пушайман қилисән,
Тәктигә гәпниң шу чағ йетисән.
“Хәп!” десәң у чағда ұлгәрмәй қалар,
Шунда Уйғур сөзигө тән берисән.

Нә қилай

Достлириим, йорумиған зулмәт заманни нә қилай,
Басқили болмас тикәнлик бу заманни нә қилай.

Чәрхи гәрдун тәскири билмәк керәк яранлириим,
Тәскири чәрхлиқ болуп қалған заманни нә қилай.

Әй, пәләк, саңа қарап чәрх һәм тәтүр болди раван,
Йол тонуп жүрәлмігән қарғу заманни нә қилай.

Нәгә барсаң, барчинин ағзида бар дәрди Вәтән,
Һардуқи, тиббиби йок, дәртлик заманни нә қилай.

Сөзлигәндә ушбу күндә барчә хәлиқ ағзида бар,
Сөзлисәм қәлблири парчә яранни нә қилай.

Булбул билән қарғини, бил, пәриқ қилмас һеч киши,
Булбули бечаригә зиндан жаһанни нә қилай.

Булбул һәм илаҗисиз жүрүп бу күндә бағ ара,
Самий¹ булбулму йоқ, мундақ заманни нә қилай.

Әй, пәләк, сәндин шикайэт ейтиду бу Уйғури,
Йәтмисәң һалимға сән сәндәк заманни нә қилай.

Йәккә нутук өстүрүш: Абдухалиқ Уйғур қачан вә қандақ аилидә дунияға көлгөн? Яш шаир қәйәрдә билим алған? Қәйәрдә сөпәрдә болған? Япониялик шаир А.Уйғурға қандақ баһа бергөн? Шаирниң өсөрлирини атаңлар.

Абдухалиқ Уйғурниң ижадийитидә қанчә чоң бәдиий еқим вә йөнилишлөр мүжәссәм? Уларниң тәсирі һәққидә силәр немә ейтқан болар единлар? Әдипниң көңли немә үчүн ечиниду?

1. “Ойған” шеириниң ритмини, өлчимини ениқланалар һәм уни ядқа елиңлар (йәккә иш).
2. “Нә қилай” өсөриниң композициясини ениқланалар. Немә сөвәптин муәллип “заман” һәққидики ибариси 5 вә 6 бәйтлиридә учрашмайды? Әсәр қапијөлирини йезивелиңлар вә изаһлаңлар.

Нур Исрайилов

(1910—1937)

Нур Исрайилов — уйғур хәлқиниң көрнәклик намайәндиси, талантлық шаир-язғучиси, мәрипәтчиси. У Нәзәрғожа Абдусәмәтов вә Өмәр Мұхәммәдий билән бир қатарда Кеңәш дәвридики реалистик уйғур әдәбиятиниң асасини салғучи әдиплиримизниң бири. Нур Исрайилов 1910-жили Йәттисуға қараашлиқ Палтивай йезисида (назирқи Әмгәкчиқазақ наһийәси) дунияға көлгөн. Амма у төрт яшқа толмайла, атисидин айрилиду. Аниси уни туққанлириниң биригә бериветишкә мәжбур болиду. Житимчилиқниң

¹ Самий — тиңшиғучи, хәвәрдар.

дәрдини толиму тартқан яш шаир, кичигидинла наятқа пишиқ, ишләмчан болуп йетилиду. Наятниң еғирчилиқлириға қаримай, биринчи балдақ татар мәктивини тамамлайды. Андин у билимини Алмутидики Зәрват мәктивидә давамлаштуриду. 1926-жили Ташкенткә берип, аз санлиқ милләтләргә можаланған билим дәргаһида оқыйду. Н. Исрайилов мәтбуат саһасида ишләп жүрүп, өз билимини техиму мукәммәлләштүрүш үчүн Өзбекстан илмий тәкшүруш институтида билим алиду, кейин мәзкүр билим дәргаһида аспирантурини тамамлайды. Әдип ижадийәттиki дәсләпки қәдимини шеир билән башлиған. Бу һәктә төвәнки шеирида мундақ язиду:

Кичик қалдим, кичик,
Айрилдим атамдин.
Лекин челиш кичигимдинла
Шаир қилди мени.

Нур Исрайилов Өмәр Мұхәммәдий охшашла XX əсирниң бешида йүз бериватқан ижтимаий-сәясий өзгиришләрни қоллап-қувәтлигән һәм “челиш” қайнимиға кирип, наятни йенцилаш үчүн күрәшкә атланған. Шуңлашқа әдип “У назир”, “Түрксіб”, “Большевик баһари”, “Йекимлиқ аһаң”, “Дәвиргә нишан”, “Шаирә” қатарлық шеирида йеци тарихий вәзийәткә мәденийә язған. Ишчи-деханларниң жапакәш әмгигини улуқлиған.

Композиция һәккидә чүшәнчә

Композиция (*composito*) — латинчә сөз болуп қурулма, *тәртип* деген мәнани берип, бәдий әсәрниң шәклигә аит тәркивий қисимлирини вә униндики вақиәләрниң алмишиш һәм өзгириш тәртивини нәзәрдә тутиду. Һәрқандақ лирикилық вә эпикеслиқ әсәрниң өзигө мувалиқ композицияси болиду. Чүнки композиция бәдий шәкилниң өң муһим уюштурууш амнидур. Шуңлашқа у бәдий әсәрдә қурулма жәһәттин бириктүрүлгән вә қураштурулған пүтүнлүк сүпитидә намайән болиду. Лирикилық әсәрләрдә композиция көпинчә тезис-антитета — синтез шәкли билән нәзәргә ташлиниду. Эпикеслиқ әсәрләрдә композиция — киришмә, асасий вақиәниң башлиниши, вақиәләрниң йешилиш мәркизи (кульминациялық чоққиси) вақиәләрниң йәкүнлиниши. Буларға қошумчә эпилог (кошумчә муәллиплик ой), қияпәт (портрет), қәһриманларниң өзлүк сөһбити (монолог), өзгилик сөһбити (диалог), тәбиәт тәсвири (пейзаж), фабулавә сюжет тәсвирилариниму өз ичигө алиду.

Н. Исрайиловниң наялттн яш кәткенингә қаримай наһайити нурғун өсөрләрни йезип қалдурған. Уларниң ичидә 1931-жили нәшир қилинған “Таң нахшилири” шеирлар топлыми әдипниң талантини вә ижадий паалийитиниң йөнилишини һәртәрәплимә намайән қилип бәргән. У наһайити қисқа вақит ичидә “Яш ленинчилар” (1934), “Йеңи нахшилар” (1935), “Ризвангүл” (1937), “Құнләр”, “Қизил туғ нишани” қатарлық онға йеқин китаплирини нәшир қилған. Н. Исрайилов Мөмүн Һәмраев охшаш уйғур реалистик әдәбиятиниң бәдий мәйданини вә иқбалини ашкарә көрситип бәргән. XX әсирниң бешіда йүз бериватқан ижтимаий вә сәясий тоқунушларни очуқ вә тәнқидий көзқарашта гәвдилігән. Мәркизий Азиядә овж алған коммунистларға қарши басмичилик һәрикәтниң зиянкәшлик ақивлетлирини бәдий бояқлар билән тәсвирләп, жәмиәтни йеңилаш бойичә күрәшкән батур инсанларниң обризини тиклигән. Колхозлаштуруш жәриянины қоллап-қувәтләп, йеза егилигидә йүз бериватқан йеңи ижабий өзгиришләрни мәденийилигән. У йеңи жәмиәткә зор ишәнчә-үмүт бағлиған. Амма өзи мәденийилигән вә күйлигән жәмиәт, әдипниң ирадисидин, әқил-қабилийитидин әндишә қилип, униңға “хәлиқ дүшмини” қалпиғини кийгүзді. Н. Исрайилов 1937-жили көплігән зиялилар қатарида ату жазасиға һөкүм қилиниду. Амма вәзийәтниң өзгириши түпәйли язғучиниң исми ақлинип, униң әсәрлири уйғур әдәбиятiniң алтун ғәзниسىгә айлиниду.

“Қизил туғ нишани”

(повесть тин парчә)

Алдираш ишикни ечиp, бир милиционер кириp кәлди вә һодук-кан налда Әмитахунға қарап:

— Әмәт ака, бир хотун кәлди, — деди у он ямпишидики тапанчини түзә түзитә,— басмичилар әски Һәққулаватта дәйду, кечичә улар Нәсиредин байниң өйидә аш қилип йәп, шунин өйидә қонуп қелишти дәйду, илдам берінлар дәйду.

Әмитахун орнидин чачрап қопуп кәтти. Буниң кәйнидин қалғанларму қопушуп, қайғурушқа башлиди.

— Қени у хотун? Қичқарғын, бу яққа кирсун, — деди чәбдәслик билән.

— Назир қичқиримән. — Милиционер чиқип, хотунни башлап кирди. Бу хотун оттура бойлуққина кәлгән вә йеңигина пәрәнжигә оранған еди.

— Мана өзи, — дәп қоюп милиционер униң ағзидин чиқидиған сөзләргә дикқәт қиласа еди.

— Басмичилар қәйәрдә, сиз өзиңиз ким? — силиқлиқ биләнгинә сориди Әмитахун хотундин вә өзи униң алдиға келип, жавап құтти. Өй ичикиләрниң һәммиси бу хотунни орап елишти.

— Мән Нәсирдин байниң тоқилемән, — деди хотун вә үзидики чачвинини жулуп алди. У он бәш яшар, чирайлиққинә, қара қәләм қаш, қара көз, буғдай өңлүк, қаңша бурунлук, дүгләк анар үзлүк, қарашқа аддий вә йекимлиқ бир қыздәк еди. Униң чирайлиқ түзүлгән гәвдиси кәң вә пүрмә қилип тикилгән ала йоллук шайә көйнәкниң ичидә худди бәзгәк адәмдәк титрәр еди. Сөзлисө, калпуклири ичидин худди үнчидәк аппак чишлири көрүнүп турар вә оң қеши дайимий сәкринип, ойнар еди.

Өй ичикиләр бу қызниң мунчивала қәһриманлық қилишиға һәйран болуп, иза тартқинидин йәргә қараشتы вә қайси бирлири: — Бу түн кечидәңдандақ қилип кәлдикинә? — дейишип, пичирлишип қоюшар еди.

Ишик алдida турған милиционер һәйран қелип, көзлирини чәкчәйтіп тицирқап, қызниң ағзиға қарап қалди.

Әмитахун неч һәжәпләнмәстин қызниң алдиға кәлдидә:

— Хош, сиңлим, — деди сөләтликкинә бир аһаңда, — қени, сөзләңә, немә көрдиңиз? Басмичилар нәдә? Сиз уларниң басмичи екәнлигини нәдин билдиңиз?

— Бир иккиүн болди Намангәндін апам кәлгән еди, — қыз қандакту бир тартиниш, һодуқуш, титрәк астида вақиәни һекайә қылди. — Биз апам билән узақ параң қилишип олтирип, техи йеңи ятқан едуқ, қапқыларни тарақлитип, бирнәччә атлиқ адәм кирип кәлди. Апам иккилән наһайити қорқуп кәттүк.

— Вай, басмичилармекинәй, қызим, шәрмәндә болидиған болдуқ әнди, — дәп апам вайсапла кәтти. Аңғичә Нәсирдин жүгрәп чиқти. У сарайда соң хотуни билән еди. Һойлидики иштлар һавшупла кәтти. Нәсирдин иштларни жай жайигаһайдаветип, байиқи атлиқларни қарши алди. Буларниң соңимидекин, әтималим, оттура бойлук, қара сақал, семиз кәлгән тоңғуз қапақ бири аттын чүшүп, Нәсирдин билән хелә сөзлишип турди. Аңғичә бизму чирақларни яндуруп, орунлиrimиздин қопуштуқ. Ңелиқи Нәсирдин билән сөзләшкән тоңғуз қапақ адәмниң мәйдилиридә оқлар, тапанча, милтиқлири бар. У қалғанлириға бирнемә дәп буйруқ бәрдидә, өзи Нәсирдин билән сарайға кирип кәтти. Қалғанлири атларни бағлишип қалди. Нәсирдин бизгә буйруқ қылди. Биз чай қайнаттуқ, андин кейин аш қилишқа кириштуқ. Шу арида мән даланниң ишик алдida туруп, буларниң гепигә қулақ салсам:

— Ахунни өлтүрүш керәк. Ахунни ужуктуруш. Бүгүн биз сениңкидә қонимиз, бизни сәһәрдә охитивәткин, — дәп Нәсирдингә

жекиди. Қалған гәплирини уқалмай қалдим. Әйтәвир, хелә сөзләшти. Аңғичә ешимизму пишти. Улар илгири һарақ ичишип, андин кейин полуни йейишип йетиши. Мән нечкимгә ейтмастина, бир атни минип чиқип кәттим. Силәрни Хожиаватта дәп өтүп кетип барсам, булар мениң алдимдин тосап елишти, — деди қыз оң йенида турған милиционерларни көрситип: у өзини жөндәп, бурутини толғап, Әмитахунға қарап қойди.

Әмитахун йәр астидин униңға қарап қойдидә, йәнә қызға соал беришни давам әтти:

— Уларниң һәммиси қанчә киши? Ятқиниға хелә болдиму?

— Улар мәс болуп йетиши. Һәммиси болуп ончә бар, — деди қыз ойлинип туруп. — Патирақ бармисаңлар, улар кетип қелиши мүмкин.

— Болди, иш тамам, — деди Әмитахун йенидики милиционерға қарап бурутини толғап, — чиқ, ейт, һәммиси назир болсун!

— Хоп! — милиционер чөчигән һалда оң қолини илгәктәк егип, Әмитахунға честь бәрдидә, чаққанлық билән кәйнигә бурулуп, илдам чиқип кәтти.

— Рәхмәт, сиңлим, қилған хизметицизгә, — деди Әмитахун туюқсиз бешини хиялдин елип вә икки көзини қызға қадиған һалда:

— Шу түн кечидә нечнемидин қорқмай кәлгәндін кейин, жүригицизму бар екәндә... Яшаң, — дәп қойди.

— Сизгimu рәхмәт, Әмәт ака, — дәп қыз назлиққина жавап берди.

— Исмиңiz немә, сиңлим? — дәп сориди Әмитахун вә житимлар-чә бойнини қисип, қиздин жавап күтти.

— Зора, — дәп жавап берди қыз вә қоллирини һәрикәтләндүрүп, — мән сизни хелидин бери тонуймән, — дәп қошуп қойди.

— Нәдин?

— Нәсиридin һәрқачан сизни яманлап, сөзүцизни қилиду.

— Bah... — Әмитахун ағзини ечиp күлди вә қызға қарап, — мән яман адәммәнкәна. Мәйли, дегәnlәр дәвәрсун. Хоп, биз барайлуқ әм-сә, сизчү, сиз биз билән кетәмсиз йә мәшәдә қаламсиз? — дәп сориди.

— Кетимән...

Қолға чүшти

Әмитахун өзиниң қол астидики он милиционери билән Әски Һәққулават йезисиға кирип кәлгәндә, горазлар 3 қетимиллап болуп, қондақтын чүшкән мәзгили еди. Таң сүттәк пакиз ақармақта. Шамал боранхелә селиккән. Йәрниң асти аппақ, худди ямидәк жирик қируглар билән көмүлгән. Әтрап жим жит. Пәкәт йезинин барлық йошурунлуклирини жутуп, Қара дәрия чуқан селип ақмақта.

Әски Һәкқулаватниң худди қәбирстанға охшап кәлгән пака пака там өйлири өлүм жим житлиғидантиду. Униң әгир сәгиғар кочи-лирида һечбир адәм уруғи йоқ. Пәкәт Нәсирдин байниң һәммә иеки һим ясалған һойлисисиниң тар, кичик ишиги алдида уйқисирап үгдәп қалған, ала гүллүк чапанға кирпидәк түгүрлинип оринип алған бир киши хорәк тартип олтириду. Бу молла Сабир құrbешиниң жигити — Жәлил пучук дегән киши.

У йолдашлирини “дүшмән”дин жесәп олтиrapа еди. Униң кичик балиниң киндигидәк кичиккинә вә дүгләк бурниниң учи соғда аппак ақарған. Қалпуклири худди пурап қалған гөшкә охшаш көкәргән вә униң қаттиқ хорәк тартиши астида һәрикәтлинәр еди. Қөзлири жумулған вә бешидики сәллиси аппак қиры басқан һалда еди.

— Силәр мәшәдә туруңлар, силәр кочиниң у бешиға бериңлар, бирнеминиң ақ қарисини^билмигичә чуқан чиқармаңлар. — Әмита-хун тапанчисини ялиңачлап, қалғанлириға қоли билән шәрәт қилип, — қалғиниңлар мениң кәйнимдин жүрүңлар, — дедидә, там яқилап, Нәсирдин байниң һойлисиға қарап кетиши.

— Теч...Ишик алдида бири бардәк қилиду, — кәйнидикиләргә пицирлиди Әмитахун.

Булар тамни яқилап, қураллирини тәйяр һалға кәлтүрүп, Нәсирдин байниң ишигидин бирнәччә қәдәм нерирақта тохтиди. Жесәкчи нериқи кочидики атларниң түяқ қекишлирини аңлап, сәскинип орнидин турди вә кочиниң у ян бүйениға сәп селип, милтиғиниң затворини қайрип бәтләп, тәйяр һалға кәлтүрүп алди.

— Үнүңни чиқарма! — Әмитахун униң арқисидин кәлгән бойичә каригидин қисип алди.

— Басмичилар, қалғанлири нәдә, ейт! Болмиса назир өлтүрүве-тимән! — Қалған милиционерлар милтиқ тәңләп турушти. Жесәкчи-ниң өзи өчүп, қорқинидин ғал ғалтитрәр еди.

— Ейт дәймән! — Әмитахун уни бир икки қетим каригидин қис-қан бойичә силкип силкивәтти.

— Улар ухлаватиду, өйдә, — деди жесәкчи титрәп.

— Башлиғи ким?

— Молла Сабир.

— Қанчә жигити билән?

— Өзи ялғуз.

— Қалғанлири нәдә?

— Әләмгә өтүп кетишкән.

— Растини ейт.

— Худа бар, егәким, растим.

Әмитахун уни алдига тартип әкелип, күч билән иштиривәтти. У домилап чүшти вә ағзидин қан аққили башлиди.

— Арқамдин жүрүңлар. — Әмитахун икки милиционерни өзи билән елип, һойлиға кирип кәтти. Йәнә икки милиционер ишик алдida қарап қелишти.

Әмитахун Молла Сабир қурбеси ятқан өйниң ишигини әпләп туруп, пудидики йоған өтүги билән бир тәпкән еди, ишикниң бир қанити жулуунуп чүшти. У жүгрәп өйгө кирдидә:

— Көтәр қолуңни! — дәп вақириди.

Молла Сабир шайә йотқанлар арисидин чиқип, ялаңпаشتақ Әмитахунға ецили билән доңғийип алдираш уйқилиқ һалда ястуқлар тегини ахтурмақта еди.

— Көтәр қолуңни, залим, болмиса бешиңни елип қолуңға тутқузимән! — Әмитахун вақириған бойичә тапанчисини асманға қаритип бир пай атти вә жүгрәп берип униң каригидин алдидә, қурбешиниң яңиғиға бир уруп қоювәтти. У өйниң төр тәрәптики темиға берип, тәкчигә тирәжәп туруп қалди.

— Өлсәммү сән Ахунниң қоли астида өлмәймән... елишимән, йокал нери! — дәп вақирап еди у.

— Немә қарап туруш, тут, пут қолинибағла бу залимниң! — Әмитахун йолдашлириға буйрук қилди.

Қурбеси булар биләнму хелә елишти, лекин һечнемә қиласмиди. Уни жигитләр қолини кәйнигә қилип бағлап қоюшти. Бу арида қалған икки милиционер Нәсирдин байни тутуп, қолини кәйнигә бағлап елип чиқиши.

Буларни Әмитахун Чинаваттиki штабқа елип кәлгәндін кейин, сораққа алғили башлиди:

- Жигитлириң нәдә?
- Һәммиси тарқалған.
- Растиңни ейт.
- Растим шу... Тарқалған.
- Қураллар нәдә?
- Йоқ.

Әмитахун аччиқланди. У териккән һалда тапанчисини ялиначла- велип, уни техиму қистиғили башлиди.

— Ейт, хумпәр. Болмиса өлтүрүветимән. Сениндәк бир хумпәрниң йоқи яхши, ейт яхшилиқчә, қураллар нәдә дәймән?

— Йоқ. — Қурбеси худди борсуқтәк домсайған һалда ажиз аваз билән жавап берәр еди. Униң бир четидә тамакини пүқиритип чекип олтарған қери милиционер Исрайилму сөзгә кәлди:

— Яхшилиқ билән ейт, Сабир, — дәр еди у.

— Бу хұмпәрниң анисини көзигө көрсәтмисәм мән...

Әмитахун чечилар, жаңиллинар еди.

— Ейтамсән, йоқму, ейт?!

— Немини ейтай?

— Ярақтарни қойған жайни.

Қурбеші явайи бир һалда қошумилирини түрүп, көзлирини алайтип, чишлирини ғучурлитип:

— Авақтын бошитамсән? — деди.

— Болди, мән сени бошитимән... Илгири сән маңа қуралларни тепеп бәргин, — деди Әмитахун Исрайилға көзини қисип қоюп. — Сени бошитиш мениң ихтияримдіғу, йәнә немә керәк саңа.

— Тоғра, — тәстиқлиди Исрайил.

— Әски Һәққулаватниң, — қурбеші сәскинип орнидин турди вә вәһшиләрчә Әмитахунға көзини бир алайтип қойдидә, сөзини йәнә давам әтти, — гөрстанлиғида.

Қурбеші тәтүр қаравалди вә жәһли чиқип, сақилини сийпиғили башлиди. Әмитахун Исрайилниң қулиғиға пичирлап алди. У илдам чиқип кәтти.

— Растини ейт.

Қурбеші жавап бәрмиди вә суға чүшүп чиққан қери иштлардәк шүмшийип, үзини тәтүр өриди һәм йәргә тикилип, сақилини пат пат чайниғили башлиди.

Униң көзлири қип қызылғөштәк қизарған вә чәкчәйгән һалда еди. Әмитахун йәнә униңға хитап қилди:

— Ейтқиниң растму дәймән?! Һәй, залим!

Алдираш бир милиционер кирип кәлди. У ишиктин кириши билән қурбешиға бир алийип қарап қойдидә:

— Атлар тәйяр, Әмтака, — дәп қоюп чиқип кәтти.

Молла Сабирниң көрситиши бойичә, әски Һәққулаватниң гөрстанлиғидин бир гөргө көмүлгән 17 ярақ тепилди. Бу ярақтарни Әмитахун атларға артип, Хожиаваттики сепилға кәлтүрүп алди. Йеза ичидә: “Молла Сабир қолға чүшүптәк... Көмүп қойған ярақлири тепилиптәк...” — дегән гәпләр дүр кетәр еди.

Әмитахун таң атқичә ухлимастин, ойлинип чиқти вә әтиси әтигәнлиги көк деңизниң сап қойнида күн ғерич жукури өрлигән чағда сепилниң солақханисидики молла Сабир билән учрашти. Уму таң атқичә ухлимастин, һәрхил планлар үстидин баш қатуруп чиққанлиғи үчүн, униң көзлири, қапақлири ишшиған, көпкән һалда еди.

— Рәхмәт саңа, молла Сабир һәзрәтлири, — дәп Әмитахун униңға қарап бурутлирини толғап, — әнди сениң қилип бәрген “улук” ишиң

үчүн мән сени бошитимән... Сән бошандиң. — У әнді мийиғида күлүп қойди вә һойлидик милиционерларниң бир иккисинича-кирди:

— Тудахун, Халмәт, маяққа келиңлар.

Икки қураллық, бири оттуз, йәнә бири оттуз бәш яшларға киргөн милиционерлар жүгрәп киришти вә Әмитахунға һәр иккиси честь берип:

— Биз кәлдүк, — дәп қоюп тик турушти.

— Вай, соң рәхмәт сизгө, Әмитахун, соң рәхмәт, — молла Сабир Әмитахунға қол қошлап, худди лалма иштлардәк әркиләп һәжийип, қылғили қилиқ тапалмастин, униң алдида чөгүләр еди.

— Мана бу кишини, — деди Әмитахун милиционерларға қарап, — неч “хапа” қылмастин, шу бойичә “бәжирим” һалда... Әнжан ГПУсинаң ихтияриға апирип тапшурусыләр, вақит созулмисун. Патирақ, — дедидә, илдам ишикни ечиш, талаға чиқип кәтти.

Молла Сабир қандақту бир явайилиқ аваз билән вакырап, униң кәйнидин жүгәргөн еди, милиционерлар униңға милтиқлирини тәңләп тохтатти. У ғулғуйланди, терикти вә жәһли чиқип, муштумлирини көрситип, худди ғалжир иштниң ағзидин акқан шөлгәйдәк, шөлгәйлирини аққузуп, Әмитахунниң кәйнидин тиллап қалди.

— Әh... сән Ахунниң бир қошук қенини ичмисәм, атамниң оғли болмай кетәй... хәп, хәп, тохта сени...

Милиционерлар буниң күтринишиға қетип күлүшәр вә йәнә бири:

— Тола валақлима, тур орнуңдин, — дәп вакырапар еди.

Бу чағда Хожиаватниң базирида толған хәлик худди судәк ақар еди. “Өлмәс” йезисиниң әмгәкчилири тарихтин сәһипиләр ечиш, кимниңду узак һекайисини дикқәт билән тиңшашмақта еди...

Йеза һужум астида

Булутлуқ сәһәр вакти еди. Хожиаватниң үстидин ғуюлдан қандақту бир көңүлсиз шамал өтәр еди. Ахшам башланған сим сим ямғұр техичила тохтимиған. Коцилар патқақ, көңүлсиз йезиниң тиничлигини бузуп, йекин ариларда милтиқ етишлар, ешәкләрниң наңриши астида: “Маяққа!”, — дегән буйруқ авазлири аңлиниду.

— Иш чатақ, йолдаш начальник, қылтаққа чүштуқ, — икки милиционер жүгрәп Әмитахунниң алдиға кәлди. — Бизни басмичилар орап елишти.

Әмитахун складниң алдида қолиға бәш атар милтиқни тутқан һалда неминиду қайрип сундурмақта еди. У сәскәнди вә икки милиционерға:

— Оқни айимаңлар. Етиңлар! — дәп буйриди вә өзи оң йениға қийпаш қилип есивалған дурбунини қутисидин чиқиривелип, шота билән өгүзгә чиқип кәтти. Кочиларда чуқан вә жиға зериләрәнли-нар еди. У дурбуни билән еғилниң өгүзидики ғозапайиниң арқисиға өтүп, йезини қари迪. Лекин һәр тәрәпләп етилип турған оқлар Әми-тахунға коча вақиәсини билишкә мүмкінчилик бәрмиди. У өгүздин сәкрәп чүшти вә милиционерларға қарап:

— Оқни айимай етиңлар! — дәп вақириди вә өзиму атқили башлиди.

Ямғур барғансири күчлинәр, чақмақ чекілар, боран күчийәр еди. Сепилниң ичигә оқ худди ямғурдәк яғиду.

— Ахунни көзлә!.. Айима оқни, Ахунни көзлә... — дәп вақириған аваз худди ешәк һаңриғандәк аңлиниду.

Мана бир чағда пәм билән Мәмәйұсұптын чиқип кәлгән басмичи-лар чуқан селишип, коча кочиниңзидин сепилниң оң қанитини көзләп келишти. Сепилниң дәрвазилири һим етилгән еди.

Милиционерлар чекинди, Әмитахун:

— Берилмәңлар, әркәкләр! — дәп вақирадар вә өзиму дәрваза тә-рәпкә ғуюлдитип оқ атар еди.

— Ахунни!

— Ат!

— Оқни айима!

— Ат!..

Басмичилар сепилниң дәрвазисини қапсап елишти, кочидин “ха... ха...” дегән бир мәнасиз чуқан көтириләр еди.

— Сундур қапқини! — Қапқиға басмичилар һүжүм қилишти.

Бирнәччиси келип, яғач, ташлар билән уруп, сундуруп ачмақчи болди. Лекин ачалмиғандын кейин, қызыл алма гүллүк чапан кийгән, башлириға сәллә ориған икки басмичи дәрвазиға ямашқили башлиди.

Әмитахун еғилдики йоған көтәминиң кәйнидә марап ятқан һалда, қолиға милтиғини елип, дәрваза тәрәпкә қаритип атти.

Етиш зиян кәтмиди, дәрвазиға есилип чиқиватқан икки басмичи бирдин дүгләп чүшти.

— Һарам тамақлар, өл! — дәп вақирадар еди құрбеши.

— Дәрвазидин атилип чүш! Сундур дәрвазини! Ахунни қолдин чиқарма!

Қараслап чиққан оқ шарилдан йеғиватқан ямғурда вуж вужқи-лип, кәйни кәйнидин мөлдүрдәк йеғип туар еди.

Йеза хәлқи өзлири билән аварә. Қайси бирлири ишик түңлүкли-рини һим йепивелип олтиришиду, қайси бирлири тоғра кәлгән йолға

өзлирини етишиду. Қайсилири болса бедиликкә, пахтилиққа, топа яки қиғ арилириға мөкүшкә алдирайду.

Ушшак балиларниң чир чиржиғлашлири, аниларниң вай селишлири күч бериду. Иштларға худди йеға тәккәндәк һувлишиду, навшүйду.

— Бу яққа!

— Қорғанниң у қанитидин ал!

— Қорқма, жени очумимизға чүшти! — дегән авазлар аңлиниду.

— Берилмәңлар, жигитләр! — Әмитахун өз йолдашлириға буйруйду. — Шуларниң оқида өлгичә, боғулуп өлгинимиз яхширақ. Берилмәңлар, жигитләр! Оқни айимаңлар!

— Стволлар оттәк қизип кәтти, оқлар түгәп қеливатиду.

Әмитахун бу сөзни аңлиғандын кейин, наһайити қизип кәтти.

У дәрру бир милиционерни чақирип алди.

— Шерип, маяққа кәл, бол!

Шерип жүгрәп Әмитахунниң алдыға кәлди.

— Хизмәт, йолдаш начальник.

Әмитахун һечбир ғәм сүрмәстин Шерипқа:

— Саңа вәзипә, көрүп турисөн, биз қандақ әһвалда. Дәрру ақиқтиң атлап, баққа чүш. Андин бир амал қилип дәрру Пайтуққа — штабқа хәвәр бәр! “Бизни басмичилар ариға еливалди, әһвал яман, оқлар түгәй дәйду, стволлар қизип кәтти, йерилип кетәй дәйду, дегин жұму. Йәнә сөрүлүп жүрмиғин, патирақ бар.

Шу заман Шерипму “хоп” дедидә, дәрру кәйнигә бурулуп, жүгрәп кәтти. Амма у: “Бу хұмпәр басмичиларниң қолиға чүшүп қалсам ... тиллиримни, қулаклиримни, бурунлиримни кесивәтсә... Яқ, яқ, бу мүмкін әмәс. Қизил әскәр бизгә ярдәмгә келиду. Биз бәрибир бу хұмпәр оғриларниң икки путини бир өтүккә тиқимиз”, — дегән ойниму кәчүрди.

— Сундур, һә...һә!

— Сундур!

— Йәнә ур!

Басмичилар нәдинду бир йоған сөрини тепип елип, бирнәччиси бир болуп, дәрвазини урғили башлиди.

Дәрваза барғансири дәз кетәр вә ажызлишар еди.

— Гум... бақ! — Әйнә дәрвазиниң бир тахтийи сунуп чүшти.

Шерип бар күчини жиғип, арилиқтиki патқақ ериқтин өмләп өтүветип, икки басмичини көрүп қалди. Улар көздин жүткәндін кейин, алға интилди. У бир һойлиға сәкрәп чүшүп, еғилға кирди вә бағлақлиқ турған бир чипар атқа ликкидә минип:

— Уh... бума тәләй, — деди. Бирпәсниң ичиңде у яғач вә пахтилиқлар арисиға кирип, көздин өчти.

Хәвәр билән

Шерип қара тәргә чүшкән атниң яйлиға чиң йепишқан һалда Пайтуқниң тар кочилиридин өтүп, инқилавий Советниң чоң дәрвазиси алдиды тохтиди. Униң алдини һәrbий кийимдик жесәкчи Петухин тосиди.

— Кимсән? Тохта! — милтиғини тәңлиди у.

Шерип ат үстидин:

— Мән! — вакириди вә оң қолини көтирип, — Белиқчи наһийәсидики Әмәтниң горизонидин. Маңа начальник керәк, — дәп етини “чу” дедидә, аяқлири билән атниң қосығына тәпти. Атниң пүтүн үсти бешису һәм қара лайға миләнгән.

— Немишкә?

— Керәк! Зөрүр...

Шерип һодуқуп, гоя ат уни әмәс, бу атни һапаш қилип кәлгәндәк насирап еди. Петухин бу һалға һәйран болди. Шерип терикип жесәкчигә вакириди.

— Маңа начальник керәк дәймән!

Аңғичә Петухин милтиғини мұрисигә есивелип:

— Һазир, туруп тур, — дедидә, жүгрәп һойлиға кирип кәтти.

Шерип вакирап қалди:

— Илдам бол, илдам!

Начальник идаридин чиқип кәлди, у Петухинниң жүгрәп келишини көрүп, зиннәпайида икки қолини янчугыға селип, һәйранлик билән қарап қалди.

— Немә болди? — сориди у.

— Сизни сорайду, йолдаш начальник.

— Ким?

— Әмитахунниң горизонидин.

— Кирсун.

— Яқ, йолдаш начальник. У атлиқ. Қандақту бир шубәнилиқ һалда. Бир вакиә болғанға охшайду. Униң өзи өчкән.

— Болсичу, мәйли, кирсун, ейт.

Петухин жүгрәп чиқип, Шерипни башлап кирди.

— Йолдаш начальник!

— Իә, Шерип, сәнму бу? Немә болди? — дәп сориди вә униң алдиға йекин келип жарап күтти.

Шерип аттын ирғип чүшти, у һаман һодуқар еди.

— Мени Әмитахун әвәтти, — деди у, — биз харап һалда, төрт тәрәптин басмичилар крепостьни қоршавға алди. Йеза тери перәң.

— Хош, йәнә?

— Йәнә шу. Йәнә бизниң оқлар түгәп қалай деди, күч аз. Уларда болса наһайити жиқ. Милтиқ стволлири йерилиш алдида туриду, биз чекиндуқ. Әгәрдә пат ярдәм бәрмисәнлар, иш чатақ...” — дәп сөзини кәсти.

Начальник жәнилләнди. Калпугини қоруштуруп, қаттың чишли-ди. Шерип икки көзини начальникниң ағзидин алмас еди.

— Шундақ, иш чатақ, — деди начальник өзичә бешини көти-рип, — Петухин! — дәп вақириди. Петухин жұгрәп кәлди:

— Хизмет, йолдаш начальник! — деди у.

— Илдамлиқ билән сигнал бәр! Әскәрләр топлансын!

Петухин һойлиниң бир четидә өскән қери өрүк дәриғигә есиқлик төмүрни дараңлатқили башлиди.

— Даң...даң...даң...

Бирпәсниң ичидә әскәрләр Петухинни орап елишти.

— Қатарға! — дәп жиддий вақириди начальник. Әскәрләр қатар тизилишти.

Начальник Шерип ейтқан хәвәрләрни қисқичә баян әтти. Улар бу хәвәрни аңлап қызып кетишти. Бирлири: “Илдамирақ берип бас-мичиларни қолға чүшәрсәк екән”, дейишэтти ичидә.

Шерипниң пешанисидин аққан иссиқ қан сирғип, униң бойниға кирди, шу арида штабниң дохтури чиқип, униң бешини теңип қой-мақчи болди.

Шерип бу қизиқчилиқта бешиниң ағригиниму сәзмәс еди. Шун-лашқа:

— Яқ, бешим ағримайду, керәк әмәс, қоюң, таңмаймән, — дәп унимиди. Лекин уни дохтурму қоюп бәрмиди вә өзичила:

— Ким урди бу йәргә? Немә билән урди, қандақ қилип? — дәп соал бәрди. Шерип құлұп қоюп:

— Яқ, ағримайду, неч вақиәси йоқ, — дәп қоюп тарихини сөзләп бәрди.

— Әйип өзәмдә, — деди у, — Алди кәйнимгәжаримай етимға қамчини уривериптимән. Қандақ қилипкінтаң, билмәймән, туюқсиз етимни сазлиққа тартиптимән. Сазлиқтин өтәй дәп қалғанда, етим патқаққа тиқилип қалди. Мән наған едим. Шу арида бир пиядә адәм пәйда болди. Бу бир аддий деҳанларға охшар еди. Бирақ тәри тоңғузниңкідинму яман еди... У “Мән сизгә ярдәм қилай”, — дәп етимни сазлиқтин чиқиришқа ярдәмләшти.

Шу арида етимни йетиләш билән болуп қалдым. У мениң бу ава-ричилиғимдин пайдилининп, бешимға таш билән урувәтти. Қарисам, бир яман адәмгә охшап кәтти. Маңа есилғиливатиду. Мән қарап турмидим, бир оқ билән хиражәткә чиқардим.

— Көр буни, хохәңзә! — йәлкисидин қақти дохтур. Шу арида қызыл өскәрләр тәйяр болушти. Қайси бирлири пулемет, милтиқ, бәзилири оқ дориларниелип, йолға раван болушти.

— За мной, марш.

Шерип һәммисиниң алдида атни чепип баар, униң кәйнидә начальник вә өскәрләр...

Күнниң қайси вақти екәнлигини билип болмас, сим симмәғур йеғип тура.

— Яхшилиқчә берил дәймән, хұмпәр Ахун! — қурбеші вақирада еди.

— Баш кәлмәңлар, жигитләр, — Әмитахун өзиниң йолдашлириға буйрап вә кәйни кәйнидиңзиму атар еди.

— Ур!

— Сундур!

— Оқни айима, хұмпәрләр!

Кочида чуқан көтириләр, дәрвазиға оқ етиш давам қиласа еди.

Бу арида сепилниң темидин бирнәччә басмичи һойлиниң ичигә сәкрәп чүшти.

Кочидикиләр қапқини сундуруп, бирдинла һойлиға етилишти.

Әмитахунниң йолдашлири чекинди.

— Берилмә, жигитләр! — дәп вақирада еди Әмитахун. У нағайити қизип кәтти. Белидики қол бомбисини елип, дәрваза тәрәпкә қаритип атти. Йерилған бомбидин басмичиларниң бирнәччеси һалак болди. Қалғанлири йәнә кәйнигә чекинди. Лекин учисиға бирнәччә қәвәт чапан кийгән, бешиға йоған сәллә ориған, чәйзә бурунлуқ қурбеші ат үстидә девингән һалда, узун қол тапанчисини давамлиқ атар һәм: “Чекинмә, Ахунни өлтүрсөк болғини...” дәп вақирада еди.

— Ah... — бир милиционерға оқ тәгди. У қаттың бир вақиридидә, тамниң алдиға жиқилди. Қалған милиционерлар йол билән чекинип, чекинип, тамдин сәкришип арқиликқа чүшүшти.

— Ыним...

Әмитахунниң оң қолиниң икки бармиғини оқ алди. Униң қолидики тапанча йәргә чүшти. Лекин у берилмиди. Өлгән милиционерниң милтиғини елип, тамдин атилип чүшти.

— Рөниңни чүшәрмә, қериндашлар, адақкий тамча қенимиз қалғычә урушимиз, етишимиз. Бәри бир униң қолидима өлүм... андин көрә урушуп өлимиз.

Басмичилар сепилни пүтүнләй қолға чүшәрди. Уларниң бир мунчилири сепилниң складлириға һужум қилишта болса, йәнә бир мунчилири алға интилар еди.

Әмитахун өзиниң йолдашлири билән Хожиаватниң тар кочилири

арқилик Гүзәргә урунди. Униң қол астида пәкәт төрт милиционер қалған еди. Буларниң қайсибирлири оқ йегән, яридар болған.

Йеза ичи тери перәң Kochilarда қурук чуқан билән милтиқ авазлирила күч бериду. Шамал күчлүк. Иштлар һавушмақта, ямғур.

Басмичилар бирнәччә қисимға бөлүнүп, Хожиаватни пүтүнләй орап алған еди. Улар жүрүшни давам өтти.

— Ал!

— Бас!

— Ат!

— Һаа а...

Авазлар барғансири йеқинлишиду. Коча кочиларйол ағизлири — һәммиси басмичиларниң қолида. Икки тәрәпләп етилған милтиқлардин худди ямғурдәк оқ яғиду.

— Берилмә, жигитләр! — Әмитахун өзиниң йолдашлириға вақирап қоюп, өзиму етишни давам өтмәктә.

— Қылтаққа чүшүп қалдуқ, йолдаш начальник. — Арида бир милиционер Әмитахунға пицирлиди. — Арқимиздинму һужум қилишиватиду.

Әмитахун сәсқинип, кәйнигә бақти. Гүзәрниң у бешидинму йега кәлмәктә еди.

— Мечитниң нойлисига, — дәп қойди Әмитахун. Буларниң он қанитида Хожиаватниң чоң мечити бар еди. Милиционерлар чекинә чекинә мечитниң нойлисига интилишти.

— Оқни айима.

— Берил... Ахун...

— Берил, яхшилиқ билән!.. Болмиса жәниңдә зайд кетиду. — Мәмәйұсүптин чиқип кәлгән басмичиларниң башлиғи Исраил қурбеши атни чаптурған бойичә мечитниң нойлисига кирип кәлди. Бунин арқисида оттузға йеқин жигити һужум қилмақта еди.

— Мана саңа болмиса, мана болмиса... — Исраил қурбеши ат үстидә туруп, Әмәткә қаритип тапанчисидин қатар оқ чиқарди. Лекин бу оқларниң бириimu Әмитахунға тәгмиди.

Әмитахун мечитниң мунариға далдилинип туруп, топму тоғра қурбешиға атти. Оқ зайд кәтмиди. У “Ah... хум...пәр...” дәп бир һувлидидә, қандақту бир һалсиз аваз чиқирип, аттын домулап чүшти. Қалғанлар бу һални көргөндін кейин, кәйнигә чекиништи. Лекин етишни тохтатmas еди.

— Оқ түгиди, Әмәт ака, — бир милиционер милтиғини йәргә етип урди вә мунарниң үстигә чиқип кәтти.

— Адақкий қетим, — йәнә бир милиционер ахирқи оқини чиқарди.

Шу арида һәммиси мунарниң үстигә чиқип үлгәрди.

— Берил!

— Яқ!

Басмичиларда оқ етиш хелә селикти. Улар бирәр амал билән мунарға от қоюш яки униң тегидин хишлирини қомирип ташлаш пикригә кәлди.

— Ah... адақкий қан... — Бир милиционер йәнә пичирлиди.

— Роһиңдарни чүшәрмәңлар, жигитләр! — деди Әмәт меһрибанлик билән. Йәнә бир милиционерниң қолиға оқ тәгди. Йәнә бириниң милтиғиниң стволи йерилеп кәтти.

Кочиларда қиғдәк ятқан сәллиликләрниң өлүклирини, “жан достлири” атлишип өтәр вә қайсибирлирини далдиғирақ елип чиқип кетишәр еди. Ямғур сулири қанлар билән боялған. Қара дәрия һаман һәддидин ташқири көкәмилик билән ғулғуй чиқирип, шақырап, долқунлинип ақар.

Пайтуқтин чиқип кәлгән әскәрләр удул кәлгән бойичә икки взводқа бөлүнүп, бири иккинчи Хожиават тәрәпкә өтүп кәтти, йәнә бири биринчи Хожиаватни қапсап маңди.

Хожиаватта оқ етишлар хелә селиккән еди. Лекин ваң чун күчлүк.

Бу арида 1 Хожиаватсепилини қапсап кәлгән қизил әскәрләр пулеметтин от чачти.

— Ура!!!

— Огоны!..

— Ура!

— Огоны! — начальник нечнемигә қаримай, әскәрләргә от ечишқа әмир берәр еди вә өзи дурбуни билән ян йениғақаар.

Сепил тәрәптин күчлүк авазлар тарқалди. Милтиқларниң етилиши авалқидинму күчәйди. Йеза пүтүнләй от астида қалди. Адәм бурниға милтиқ дорилириниң, һәрхил көйүк нәрсиләрниң қансик пурақлири пурайду. Етилишлар, авазлар техиму күчәйди.

Дүшмән қайтмиди. Улар барлық күчини топлап, қизилларға қарши әвәтти. Пулеметқа қарши худди қойдәк жүгригән дүшмән ямғурдәк йеғип турған сансиз оқта бириниң кәйнидин бири худди қаригайлардәк жиқилар еди.

Іәрбир етилған оқ зайдә кәтмәйду.

Мәмәйұсұптын чиққан басмичилар дәрия бойлап берип, икки Хожиават арисидики гөрстанлиқтін чиқип, иккинчи взводни қапсап алди.

Бириңчи взвод сепилни қолға елип, қалған басмичиларни қоғлап, Мәмәйұсұп тәрәпкә кәтти.

— Ah, ахирқи қеним! — Бу арида мунардин йәнә бир пай оқ етилди вә: — Берилмәймән! — дегән аваз аңланды.

— Бизниңкіләр!

— Бизниң.

Кимду бири хошал вақиравәтти. Иккінчи взвод һалқини бузуп-үзүп, йезиға кирип кәлди. Пулеметчи пулеметтин гөрстәнлиқниң бир четидики тұғмәнниң яри арилиғидин пүтүн йезини оқ билән жүйди.

Шерип ат үстидә милтиғини ойнатқан һалда чоң йолдин чепип, биринчи Хожиават тәрәпкә өтүп көтти. Униң бешини бағлиған латиси чугулуп кетәй дәп қалған.

Мунар әтрапида қалған бирнәччә басмичи қандак қилип болсмы, мунар үстидикі Әмитахунларға бир зиян кәлтүрүп кетишни ойлар еди.

Улар ойлап ойлағмунарни тұтүн билән көмүш, от қоюш қарыға келишти. Бирмунчилери мечитниң ишиклирини сундурушқа киришти, қайсибирлири ғозә пайә тепип келишти.

— Болдиму?

— Илдам болуңлар!

— Көйүп өлсүн бу хунисләр.

Фоза пайә, hәрхил яғач ташибилән мунарниң айиғини көмүшти. Егиз мунар теч турар еди.

— Яндур!

Буларға қачқан басмичиларниң йәнә бирмунчиси келип қошулади. Лекин hәр икки тәрәпләп қызил әскәрләр басмичиларни қисип, кирип келивәрди.

Басмичилар мунар әтрапиға дөгиланған нәрсиләргә отни туташтурди. Қоюқ ис бурухтум болуп чиққили башлиди.

— Оғонь!

Қызиллар бу қалдуқни һалқиға алди. Улар “Ура!” қичқиришип, йезиға кирип келишти. Kochиниң hәр булуница қип қызилқанға милинип, өлүкләр ятар еди. Мунар қоюқ ис ичидә қалди.

Исму, булутму — билгили болмайду.

Ямғұр селиккән. Кошилар лай, hойлиларда худди лай судәк қоюқ патқақлар қаяққиду ақиду.

Әмитахун сәнтүрүлүп сәнтүрүлүмұнардин чүшти. У мунарниң ишигини тепип, уни сундуруп, талаға чиқти. От әнди ялқун алмақчи болуп турар еди. Бешиға йоған ақ сәллә ориған бир бовай мечитниң деризисидин Әмитахунни қорулға алди. Униң йоған тапанчисиниң мушкиси Әмитахунға қаритилди. Әмитахун болса, бовайға кәйнини қилип, отни өчириш чарисиға кирди...

Бовайни көрмәс еди.

Нур Исрайиловниң тәржимә нали тоғрисида қисқичә тохтилиңдар. Язғучиниң қөлимигө мәнсүп өсөрлөрни атаңлар вә қисқичә ейтіп беріңлар. Улар қачан нәшир қилинған? Н. Исрайилов өз билимини қандақ мүкәммәлләштүргөн? “Қизил туғ нишани” өсөридики басмичиларниң өшөддийлигини гөвдүлөндүридиған вақиәлөрни еникланылар. Улар мечитни сундуруп, униңға неме сөвөптиң от қойиду?

Язғучиниң тәғдири өсөрлиридә байқиламду? Неме үчүн у “Хәлиқ дүшмини” атилип көтти? Қачан ақланды? “Қизил туғ нишани” повестиңиң баш қәһримани Әмитахунниң толук қияпитини изаһлаңлар. Униң иш-хөрикәтлиригө қандақ баға берисиләр?

1. “Қизил туғ нишани” повести бойичә силәргө яққан бир эпизодни яки диалогни бәлгүләңлар вә уни үнлүк образлиқ вә ритмлиқ оқуп беріңлар (топлуқ иш).
2. Өсөрдики һәрбір қәһриманни бир сөз билән тәрипләңлар.

Ңезим Искәндәров

(1906—1970)

Ңезим Искәндәров (Тетик — унин бәдий тәхәллуси) — Қеңәш уйғур әдәбиятиның мәшһүр намайәндиси, социалистик наят күйчи-си, отлук қәлб егиси, даңлық мәрипәтчи-устаз, уйғур маарипиниң пешиваси. Әдип 1906-жили Йәттису вилайити Ават үйезисида (назирки Уйғур наһийәси) дехан аилисидә туғулған. У оттура билим алғандын кейин, көплигөн уйғур яшилириниң қатарида Ташкәнткә берип, у йәрдикі чоң алий дәргани САКУға (Оттура Азия коммунистик университет) окушқа чүшиду. Алий билимлик яш Ңезим Искәндәров Алмутиға келип, Зәрват мәктәп 1929-жили Яркәнт шәһиригө көчирилгендә, у шу йәргә берип, устазлиқ иш-паалийитини давамлаштуриду. Шаир Қеңәш дәвридә шәкилләнгән социалистик наятқа мәденийә оқуди.

У жиллири елан қилинған һәммә шеир вә топламлири рус вә башқа тәржимә қилинди. Үмүтвар яшлар уни әгишип, шеир мисралирини ятқа алди. Ңезим Искәндәров 30-жиллири Сталин тәрипидин йүз бериватқан хәтәрлик сәясий вәзийәтниң жараСәтлириниму йошурун өз қәлбигә синдурувалған еди. Шаирниң ирадисини һечким сундуралими. Чүнки у болуватқан вақиәләрни вақитлик дәп чүшәнгән еди. У “хәлиқ дүшмини” атилип, тәқипкә учриған жиллириму китапханлар өз хәлқигә сәйүнгән шаирниң лирикилиқ мисралирини ядқа ейтқан вә һәргизму шаирға болған изгү-ихласидин ваз кәчмігән. Уни көргән-билгән уйғур зиялилириниң бир өслимисидә шаирниң хатириси мундақ изаһланған: “1966-жили 1-сентябрь күни мәктәп һойлисида тәнтәнилиқ линейка башланды. Бир вақитта қәдди-қамити келишкән, егиз бойлуқ Ңезим Искәндәров өзигила хас бом авази билән сөз алды. Әлвәттә, жиғилғанларниң һәммиси униң сөзини дикқәт билән тиңшиди. Шәхсөн өзәм алайыдә һиссиятлар илкідә қалдым. Ңезим Искәндәровни дәсләпки көргән адәмгә ташқи қияпити сүрлүк көрүнгини билән өзи наһайити ақ көңүл, кәмтар, аддий адәм екән. Буни мән мәктәптә оқуватқан пәйтимдә яхши чүшәндим. У һечқачан һечкимгә авазини көтирип гәп қылмайдыған. Аддий дехан биләнму, соң рәһбәр билән охшашла мұнасивәт қиласы”. У тәбиитидинла қорқумсиз, қәйсәр болуп өскән. Өзиниң бешиға күлпәтләр кәлгәндиму, сунмас ирадиси билән қарши турған. Әдипниң әдәбий мирасини мәзмун жәһәттин шәртсиз һалда икки дәвиргә бөлүп қараңыз болиду. Бириңчиси — XX әсирниң бириңчи йеримидағы ижадий паалийити. Бу дәвир яш әдип үчүн конилиқ билән “челишиш” дәвридур. “Қизил туғ”, “Ленинсиз бәш жил” шеирлиридин тартип “Хош сапан”, “Дум-дум барабан”, “Най-най деханлар” шеирлириғи социалистик һиссият бесим вә чәксиз. Бу Ңезим Искәндәровниң шеирида йеңи мәденийә жанриниң вүжүтқа кәлгәнлигидин вә униң бәдий мәзмун вә шәкил жәһәттин толук шәкилләнгәнлигидин учур бәрди. Шуңлашқа әдип:

Ойниғин, алтун сазим,
Барсун униң долқунлинип
Шат улук әл нәғмиси.
Кәтсун жирақ ялқунлинип,
Чал мениң, әркин сазим,
Синипий күрәш ишқини чал.
Таң билән құчақлишип,
Социал ели даңқини чал. —

дәп жараСәтлиқ, хушхой нахша ейтип, күй челип, ашкарә мәғрурланди.

Поэма һәккідә чүшәнчә

Поэма — эпослуқ характерға егөчөң лирикилиқ жанрларниң бир түри. Униңда бәлгүлүк бир сюжет һасил болуп, ижтимаий вә мәдәний вақиә садир қилиниду. Поэмидики қәһриманларниң өз ара мунасивәтлири, мұлаһизилири лирикилиқ тоқунушни бәрпа қилиду. Бу жәрияндә муәллиппик һиссият, ишқ мунасивитигө айт көйгү-сөйгү қәйпиятлири қәһриманлар образлирида мужәссәмлиніп кетиду.

Поэма — һәжім жәһәттін алғанда, соң вә оттурадәрижидики лиро-эпикеслиқ жанрдур. У қәһриманлық, романтикилиқ, сатирикилиқ вә тәнқидий түс елиши етимал.

Әнди иккінчи дәвиргә — иккінчи дүния урушидин кейинки ижадийитини ятқузушқа болиду. Бу дәвирдә уйғур әдәбияти йеңи шәкил вә йеңи мәзмунда риважланған. Тарихий вәтинимиздин бир түркүм истедатлиқ шаир-язғучилар келип миллий әдәбиятимизни бейитти. Бу әдәбий долқун жәңгивар вә ялқунлук шаир Һезим Искәндәровниң ижадийитигө йеңи идеяйиң роһ-мәзмун бәрди. Әдип-ниң ижадийитидә хәлиқ тәғдиригә һәм униң тарихиға айт әсәрләр көпийишкә башлиди. Әйнә шундақ әсәрләрниң даирисиге “Назугум” дастани, “Күчар қизи”, “Тиян Шан” вә Абдулла Розибақиевқа бегишлиған “Устазимға” қатарлық шеирлири кириду. Уларда хәлқимизниң тәғдиригә айт өңдөр ой-пикерләр орун алған. Шаир:

Керисамму, қара чечим ақирип,
Саңа дегән муһәббитим қеримас.
Пак қәлбингә дағ йәткүзгән намәрткә
Көңлүмдики муз тағлири еrimas... —

ечинип, һәсрәт чекиду.

Жүрәктин чиққан бу хил әң есил туйғулар униң “Назугум” дастанида күчлүк һиссият долқунлирини пәйда қилиду. Мәзкүр поэма шаир ижадийитидики әң жирик вә үзвий әсәри болуп қалғуси. Шаир нурғунлиған бебана әсәрләрни яритип, Қазақстан уйғур әдәбиятиға зор төһпиләрни қошти.

Қазақстан

Кәң дала көп көйболуп гиләм яйған,
Чирайлиқ, ала йешильтоли бостан.
Тағлириң асман билән қучаклашқан,
Нур азат, әркин өлкә Қазақстан.

Сайму сайбулақтарда улук сүйүң,
Шохлининп, ойнақлишип узун аққан.

Таң билән йәлпүп өткән шамаллириң,
Бир юмшақ, қандақ юмшақ Қазақстан.

Көң тұзләң, терилғулук йерин сениң,
Деханлар артель болуп ишләп ятқан.
Трактор, машинилар йәр найдиған,
Көрәмсән, алға маңди Қазақстан.

Тағлириң егиз-егиз асман бойлуқ,
Мал-варан, чарвилириң отлап ятқан.
Саз-чимән, яйлақлириң чәксиз гөзәл,
Оралған чимәнләргө Қазақстан.

Чөлүндә узун-узун төмүр йоллар,
Келәр чағ тарихинда бәтләр ачқан.
Төмүр йол, чөллирини ават қилип,
Гүкирәп сәндә ойнар Қазақстан.

Селинған қучигинда заводлириң,
Тохтимай таңда хошал ишләп ятқан.
Қурулуп электр станцияләр,
Қараңғу кечиләргө йоруқ яққан.

Егилик, мәдәнийәт, шәһәрлириң,
Күн санап алға қарап қәдәм басқан.
Өсмәктә социализм чечәклири,
Қойнуңда ғәмсиз өлкә Қазақстан.

Сән един бурун заман жәбир чәккән,
Биләмсән, путун, қолун кишәнләнгән.
Бүгүн сән әркин, азат кеңәш ели,
Чирайлиқ гүлстаним Қазақстан.

Назугум

(поэмидин парча)

Шунқар, Кәтмән тағлирини әйләйин баян,
Асман пәләк тағлиридин көрүнәр жаһан.
Егиз көктә қанат қекип учиду қиран,
Улук таққа гоя өзи ялғуз бир хақан.
У тағларни маканлиған әзәлдин кейик,

Әсирләрдин һаят сүргөн явайи ейик.
 Силиқ хада ташлирида ақ сақал текө
 Күзәт қилип һанда қарап туратти йәккә.
 Фарлирини яйлап жүргөн арқари әркә,
 Сөлитигә ярашқандәк сақили кәкә.
 Йөгимәчтәк мұңғұзлири турған қайрилип,
 Нәччә қетим қулиғидин кәткән айрилип.
 Буға, марал, уланлири әжәп аламәт,
 Алтун мұңғуз ача ачәскән карамәт.
 Мөлдүрлигөн булақ кәби көзи — пәзиләт.
 Қарап турған қара көzlәр йүз мин ҳижаләт.
 Бу тағларда кишинәп ойнапиiliған тулпар,
 Ташлирини маканлиған ақ пеләк тошқан.
 Түзләңдири чәксиз ятқан сәмәндәр яйлақ,
 Гөзәл тағлар киндигидин туғулған тайлақ.
 Кәң иидирлар баһар, язда гүлгө көмүлүп,
 Узун сайлар улуқ суға ятқан чөмүлүп.
 Бу тағларниң нами улуқ, замандин заман,
 Момләй, алтун, мирғияси аләмгә аян.
 Гөзәл тағлар һазир қайнақ илhamға камил,
 Бурун, бурун заманлардин ата маканим.
 Топриғиңни көзгө сүрсөм әрзийду сениң,
 Дастанимға мәдәт бәрдин яр болуп мениң.
 Пиязлиғим, сени көрсөм сөйүнәр көңлүм,
 Тарихиңни вараклисам көйүнәр көңлүм.
 Қени Назук улуқ әлниң қәһриман қизи,
 Қирлириңда ялаңғидақ қаптиғу изи?!

Қәтмән, Шунқар тағлириниң етәклиридә,
 Ака укаегиз пакажирлар паянсиз.
 Чонқур донай сайлириниң тегидә мәхпий
 Ечилмиған талай сирлар техи баянсиз.
 Шу сирларниң бири көптин аләмгә мәлүм,
 Йүзләп киши аңлап, оқуп, алғанду тәлим.
 Шу сирларни баян қылсам, йетәрму күчүм,
 Жәбир-зулум дуниясидин чиқарму өчүм?!

Қарам тәғдир кимни хорлап, кимни әзмиди?!

Қени, кимниң көзлиридин ақмиған қан яш?!

Қени, кимгө күлпәт-әләм болмиған сирдаш?!

Бир заманлар кәтти өтүп зулум қайниған,
 Қара түнәнқараңғу түн жәнни қийниған.
 Дәһшәт, зулум көврәп-тешип һәддидин ашқан,

Әлниң бәхит армининиаяққа басқан.
 Мана шундақ қара түндә туғулди Назук,
 Қайғу әләмінде жутуп туғулди Назук.
 Шу әләмдин өз әркини тапмиди мәзлум,
 Униң наят бөшүгини тәвәткән зулум.
 Чәксиз азап дуниясиға тәзмиди Назук,
 Інек күрәштин зади үмүт үзмиди Назук.
 Бәхит издәп, қәһриман қызы көтәрди исиян,
 Аңа һәмдәм болди һәрдәм езилгән инсан.
 Фәзәп, исиян толқунлири кәтмиди жирақ,
 Сансыз қайнақ жүрәкләрдә қалди у бирак.
 Тарихимдин өчәрмиди күрәшниң изи,
 Йоқармиди хәлқимизниң қәһриман қизи?!
 Залим ханлар қоярмеди Назукни әркин,
 Тутуп бағлап елип кәлди ямулға әркин.
 Гөзәл қизни көрүп дүшмән чүшти қәстигә,
 Қәһриман қызы көнәрмеди явниң бәстигә?
 Яв қолида қалди Назук, ямулда сәрсан,
 Бәхит издәп бу аләмдин тапмиди дәрман.
 Өз әркини арман қилип қайниған тиләк,
 Тепирлайду азатликни сегинип жүрәк.
 Гөзәл Назук чүшти қатил Дарин қолиға,
 Шарақлиған төмүр кишәнәяқ қолида.
 Қараңғу, зәй, тар зинданда, ятти ямулда,
 Бота көзи қарап талмас Қәшкәр йолиға.
 Бұғұн әтатой тамашақтылмақчи Дарин,
 Назук қизни бир соланға бәрмәкчи хаин.
 Тойға атап нәччә пахлан союлди қоза,
 Қурут билән сүт, нариғи, тулумда боза.
 Қени, әнди Бақи жигит келәрму яри,
 Кичик чағдин қәлби сөйгән әзиз нигари.
 (Йәтмігәнму техи аңа Назукниң зари?)
 Қачан келәр жүрәк бағри, җан вападари.
 Тақити йок, кечә күндүжүтти бекарар,
 Назук жени бир көрүшкә болди интизар.
 Жүрәк көйүп дәрт отида болмақта кавап,
 Үмүтлири тар қәпәздә болмақта харап.
 Келәрмеди Бақи жигит ғәзәпкә толуп,
 Сөйгән яри Назук қызға мәдәткар болуп.
 Қачармеди яв қолидин ямулни бузуп,
 Тарақлиған кишәнләрни парчилап, үзүп.

Икки ашиқ қучаклишип көрүшәрмеди,
 Еғир қайғу дәртлирини бөлүшкәймеди.
 Пұтәрмеди, йоқармеди Назукниң зари,
 Ақ боз атни минип кәлсә Бақи дилдари.
 Өзи сөйгән әзиз ярға қилмасму вапа?!

Һарам тәғдир Назук қызыға салди миң жапа.
 Кечә құндүжәтти Назук тәлмүрүп көзи,
 Солди гұли, ғазаң урди анардәк йүзи.
 Назук қызни азат қылар жигит бармекин?
 Бақи омақ дилдариға бәлким зармекин?

Дәрткә толуп гөзәл қызниң болди бағри қан,
 Ярниң оти лавлап тәндә, көйәр устихан.
 Бақи төзүп туармеди әзиз яриға,
 Чидармеди ашиқ жанниң мун зариға.
 Йәтти хәвәр, чиқти Бақи атлиқ Илидин,
 Явға наләт нәпрәтқуп, қайнап дилидин.

Дәрткә толуп ғәзәп билән атланди явға,
 Бәлни бағлап алди садақ, башланди ғавға.
 Әймәнмиди соланларниң зулмидин, қандин,
 Пұтти қара, тақәт сәвиркәтмәктә жандин.
 Кәлди Бақи Назук ятқан ямулға йетип,
 Қарақчини боғуп, суға ташлиди етип.
 Құрә жим жітітүт уйқида аңланmas бир үн,
 Бақи үчүн болди сирдаш пәкәт қара түн.
 Назук қызни азат қылди зиндани бузуп,
 Құчаклашти икки жүрәк, туташти пирақ.
 Сөнәрмеди муһәббәттин янған от чирак!

Әнди Бақи Назук яри туарму қарап,
 Бир бириңінчаклишип, жиғлишип зарлап.
 Қалди солан азап жутуп, қалди дәрт билән,
 Узун өтмәй чиқти чуқан, урулди бир жаң,
 Қара түндә башланғандәк гоя улук жәң.
 Қатил дүшмән атланди яв, ятмиди ухлап,
 Жаң жұңғай соланлири кәлмәктә қоғлап.
 Нурғун атниң айиғидин чиқти будун чаң,
 Бақи сирдаш йолға чүшти. Атти сүзүк таң.
 Ақ боз ети кәтти узап, чөлләрдин өтүп,
 Егиз тағлар қучак ечиپ туратти күтүп.
 Барғансири жаң жұңқоғлап кәлмәктә йетип,
 Сансиз ләшкәр арқисидин қанлиқ оқ етип.
 Явуз дүшмән әждинадәк ғәзәпкә толған,

“Атам боз ат, анам боз ат, қолуңни узат,
 Құтқуз мени явдин жирак, йолумни узарт”, —
 Деди Бақи, басты атқа ялан қамчини,
 Көзлиридин төкүп мөлдүр яштин тамчини.
 Кәлди Бақи Назук билән Илиға тиник,
 Ленко, Или қарши алди, көрүнді иллик.
 Кәтти Назук сални тоқуп, дәрияда еқип,
 Қалди Бақи явниң келәр йолини бекип.
 Көптин кейин кәлди дүшмән ләшкири қаплад,
 Узун, қара чәңзиләргө нәйзини саплад.
 Егиз құмда Бақи турди оқни яғдуруп,
 Талай явни чүшәрмектә аттын ағдуруп.
 Қара нийәт рәқип дүшмән болмақта қурван,
 Йәр зимиинни басти манан, чаң билән туман.
 Яғди нәпрәт, өлүм оқи хаин заманға,
 Қалди явниң жәсәтлири дүгләп яванда.
 Бақи жигит дүшмән билән қилди қанлық жән,
 Әскәр билән бирақ ялғуз болалмиди тәң.
 Оң қолиға тәгди бир оқ, акты қизил қан,
 Явға әсир чүшәрмиди техи тирик жән!
 Ақ боз атни минип қачти дәрияға қарап,
 Или ғәмкин ақар еди йейилип тарап.
 Салди атни улук суға, турмиди қорқуп,
 Кәтти Бақем, кәтти еқип, бир чиқип чөкүп.
 Көргөн киши бу дәһшәткә турагму төзүп,
 Ақ тулпари чиқти өртүп, бу қатқа үзүп.
 Яки сениң саһилинда қалдиму ухлап,
 Техи дүшмән тинғини йоқ, кәлмектә қоғлап.
 Сөзлө, Или, қәһриман қыз кәтти қай таман?
 “Сални бағлап, қомучлукқа бәқинди аман”.
 Қелин жаңгал Назук қызға болди яр макан,
 Көрүнмиди көк асмандин өзгә йәр жаһан.
 Қара тұндә болди сирдаш асманда юлтұз,
 Құндүз тұниғемра еди Илида қундуз.
 Ялғузчилик чөл явандажүрәккә патти,
 Узун тұнләр қорқуп, егиз тоғрақта ятти.
 Тилсиз дүләй қелин жаңгал һувладайду тинмай,
 Назук қарап туар еди көзини жуммай.
 Қара боран дәрәқләрни жулуп чиқирип,
 Қуюн тазлар ойнар еди құмда пеқирап.
 Таң атқичә қери тоғра чалатти равап,

Ферип жиға, муңлук үнләр кәтти тарап.
 Мана шундақ күн кәчүрди Назук яванда,
 Бақи жигит кәлмәс еди ушбу заманда.
 Талай күнләр күтти Назук, кәлмиди Бақи,
 Күтәр йенип кәткәнмеди пәләкниң чаки.
 Йәнә қиймай күтти Назук ұмұт арманда,
 Әгәр наят болса келәр Бақи жаһанды.
 Өтти вақит, кәтти мәзгил, кәлмиди яри,
 Йәр зимиңнікетти өрләп Назукниң зари.
 Қатил дүшмән Назук қизни талай күн издәп,
 Тапалмиди әр Назукни издәп жаһандын,
 Отни қойди қомучлукқа һәрбир тамандын.
 Янди қомуч, отта көйүп кәтти шақирап,
 Дүләй боран маңди һайдап, отни вақирап.
 Кәтти көйүп, қелин жаңгал, әжайип орман,
 Йәр асманнибасты туташ қап қаратуман.
 Гөзәл орман көмүр болуп қалди зар қахшап,
 Кәтти қушлар угисини амалсиз ташлап.
 Кәтти янған боран билән аләмгә тарап,
 Тилсиз йеға турди көкәп, зимиңни талап.
 Талай жүрниң оғлақлири өлиду көйүп,
 Сансиз қирғул жүжилири кетипту өлүп.
 Қачти Назук бәлни бағлап қум чөлгәрап,
 Қөйди етәк, яқилири ялқун от ялап.
 Назук әнди қаян барсун, жумди көзини,
 Тиник аққан қара суға атти өзини...

Ңезим Искәндәровниң туғулған жути һәққидә тохтилиңдар. У қандақ өсәрләрни өз хәлқигә тәғдим қилди? Шаирниң наят мәвқәси вә тәбиити тоғрисида қандақ мәлumatларни алдиңдар? “Қазақстан” намлиқ шеиридики бәдиий васитиләрни ениқлаңдар. “Дала — көк гиләм”, “Шамаллири юмшақ” — бу ибариләр бир биридин қандақ пәриқлинип туриду?

Шаирниң “Назугум” поэмиси вә Нәзәрғожа Абдусәмәтовниң Назугум һәққидики өсәриниң пәрқи һәққидә муназирे қозғаңлар (топлук шәкилдә). Ңезим Искәндәровниң тәсөввуридики Назугум қандақ?

1. “Қазақстан” шеириниң ритмини, боғумлук тәркивини вә умумий өлчимини ениқлаңладар (йөккө иш).
2. “Назугум” поэмисидики қапијәләргө изаһ бериңлар. Иккилил қапијәләрни оқуңладар. Қайси жұмилләрдө аһаңдашлық бесим екәнлигини ениқлаңладар (жұплук иш).

Абдуреһим Өткүр

(1923—1995)

Абдуреһим Тилләшов (Өткүр — әдәбиј тәхәллуси) — уйғур хәлқиниң даңлиқ шаири, миллій әдәбиятимизниң әң көрнәклик вә истедатлиқ вәкиллирини бири, мәһсүлдар алым вә тәржиман. У өз хәлқиниң муң-зари билән өмүр сүрүп, милләтниң еғир жүкини йәлкисигә артип, әл-жут геми үчүн қәғәздә қәләм жүгәрткән, илһамбәхш өткүчи ялқунлуқ шаир. Абдуреһим Өткүр 1923-жили Шәрқий Түркстаниң (назирки Шинҗаң-Уйғур автоном райони) Құмул шәһиридә тијарәтчи аилисидә дунияға көлгән. Атиси Тилләш вапат

булуштын илгири, өзиниң йеқин дости Һосман һажим деген кишигә тапилап кәткән екән. Абдуреһим у чағда техи әндила төрт яшқа толған еди. Һасман һажим өзиниң пәрзәнти болмиғачқа, Абдуреһимни арзулап тәрбийә бәргән, өзи тијарәт билән шуғулланғачқа, яш балини биллә елип, сода ишлири билән Бежин, Шанхай қатарлық вә башқиму шәһәрләрни арилитип келәттекән. Өзи саватлиқ, көпни көргән, мәрипәтпәрвәр, оқумушлуқ киши болғачқа, Абдуреһимни дәсләп өзи оқутуп саватини чиқарғандын кейин, диний мәктәпкә оқушқа бәргән. У 1936-жили Үрүмчидә гимназиядә үч жил билим алғандын кейин, шу йәрдики әң соң билим дәргани — Шинҗаң дарылфуниға (университетиға) чүшүп, педагогика факультетини өла баһалар билән тамамлайды.

Абдуреһим Өткүр сунмас ирадиси вә қәлими билән уйғур хәлқи дуч көлгән тарихниң әң қийин һәм дәһшәтлик, қабаһәтлик бир заманлирида ижат қайнимида тавланған. Әдип өзиниң ижади билән мәңгү әркинлик күйчиси екәнлигини жәрий қилған. Үниң шеир вә прозилири уйғур ижаткарлириға йеңичә илһам вә қайта ойлиниш әта қиласлайдыған, йәнә шундақла дәвирләрниң өз ара бағлинишни

тәминләйдиган вә мәдәнийәт ришилирини қайта улалайдиган тилсім күчкө егидур. Абдуреһим Өткүр “Музлиған шәһәр”, “Баһар чиллаймән” қатарлық бир түркүм ялқунлук шеирлирини язған. Шундақла даңлиқ вә жәңгивар шаир Лутпулла Мутәллип билән һәмкарликта “Чинмодән” намлиқ оперисини язған еди. Шәрқий Түркстанда һөкүм сұрұватқан хитай-манжур мустәмликичилири, болупму қанхор Шиң Шисәй, униң поэтик авазидин қорқуп, түрмігә ташлиған. 1956-жили уйғур дияриға коммунистлар келипмұ вәзийәт оңшалмиди. Көп вақит өтмәй аталмиш “Мәдәнийәт зор инқилави” башланды. Хунвәйбинчи чала актив груһлар уйғур зиялилирини тар милләтчиликтә әйипләп, бәкму сазайә қилды. Әйнә шуларниң қатарида Абдуреһим Өткүр бар еди. У өмринин йеримини наһәк түрмидә өткәзди, һәрхил миллий камситишларға учриди. Әдип:

Қәләм сунди, әләм әзді дилимни,
Шамал дарип кекәч қилди тилимни.
Қолум тутмас, путум басмас паләч мән,
Немәм билән қилай рази елимни!

Қара жиллар бөшүгидә туғулдум,
Туғулдыму, қәпәз ичрә боғулдум.
Өмрүм мениң һәсрәт билән өтәрму,
Өлгө хизмәт қилай дегән оғулдум. —

дәп язған еди.

Амма у нечқачан қәдимини пүккөн әмәс. Әксинчә у хәлиқни күрәшкә, ижатқа вә һурлуққа чақирди, ялқунлук шеирларни язди, милләтниң тарих түйғусини ойғатти. Миллий әдәбият вә мәдәнийәт һәққидики пикирлири яш әвлатлар арисида тәсир қозғап, роһини көтәрди. Мәшһүр шаир өзиниң бир шеирида:

Өмүр мәнзили ақ қәғәзгә охшаш
Іәр басқан қәдәмдин бир изиң қалар.
Я маҳтан, я өкүн, өзәңниң иши,
Өң адил һөкүмни әл аңа язар, —

дәп һәрқандақ инсанниң иши, униң нийити — мәнавийити арқиلىқ әмәлгә ашидиганлиғини тәқитләйду.

Яшлиқ

Яшлиқ чеғим — гүл беғим,
Қәдри улук бир чеғим,
Һәйвитим һәм сөлитим,
Һәм йөләнчим, зор тегим.

Яшлиқ, тириш заман шу,
Билмәк — қутлук нишан шу.
Билим тапмай қутулуш,
Һеч болмифан хиял у.

Билмәкниң чеғи яшлик,
Илһамниң беги яшлик,
Наятиң бир қача сүт,
Қаймиғи, йеғи яшлик.

“Озған өмүр — атқан оқ”.
Яшлик кетип қайтқан йоқ.
Пәйғембәрму, султанму,
Тағдәк өмүр тапқан йоқ.

Қуяш патса мәгруптин,
Туғар әтә мәшруқтин.
Яшлик кетип бир йоли,
Қайтмиған һеч тарихтин.

Көкләм кетип көлгән бар,
Жанан истәп сөйгән бар.
Кәткән яшлик арқидин,
Ким қоғлишип йәткән бар?

Үгән, яшлик, челишқин,
Билик теғиға ямашқин.
Бир жиқилсаң, бир қопуп,
Наятқа кәң йол ачқин!

Хәшлә, хаинлар, хәшлә

Хәшлә, хаинларәй, хәшлә, бу әлниң малини хәшлә,
Йетишмәй қапсиләр у һәм елип сән жанини хәшлә.

Хенимға һосма дәп хәшлә, бегимгә тасма дәп хәшлә,
Талан тараждинқалған парчә нанини хәшлә.

Деханға ачқузуп бозни, дуканға тутқузуп бөзни,
Селип алванни йүз қатlam, ичип сән қанини хәшлә.

Көлидә белиғи көп дәп, йәр асти байлиғи көп дәп,
Қәдәмдә миң тепип һейлә, ечиp сәn қанини хәшлә.

Палани ақчиду көкчибу Откүрму яман докчи,
Дәп парчилап бу милләтни, сетип вижданини хәшлә.

Ейтиш: Абдурәһим Откүрниң тәржимә һали тоғрисида қандақ мәлumatларни алдиңлар? Ким уни түрмигө ташлиған? Униң қөлимигө мәнсүп өсөрләрни атап көрситиңлар. Муәллипниң “Өмүр мәнзили ақ қәғәз” вә “ақ қәғәз вә из” ибарилири арқылың һаятий қаришини ениклаңлар. Шаирниң “Яшлик беги” қандақ еди? Немишкә у челишқа чақириду? “Хәшлә, хаинлар, хәшлә” шеиридики “яман докчи” сөзигө нәзәр ағдуруңлар. Немишкә шаир өзигө қаритилған бу сөзләрни пайдиланған?

Топлук усул билән): Абдурәним Өткүрниң тәржимә һалиға тохтилип, Ңезим Искәндәров өмри билән селиштуруңлар. Улар қандақ дәвирлөрдә яшиған? Қандақ охшашлиқтар вә пәриқләр бар?

1. “Хәшлө, хайнлар, хәшлө” шеирини төрт мисраға айландуруңлар. “Қазақстан” шеириниң ритмини, боғумлук тәркивини вә умумий өлчимини ениқлаңлар.
2. “Яшлик” шеириниң өлчимини ениқлаңлар вә лирикини ядқа елиңлар.

Лутпулла Мутәллип

(1922—1945)

Лутпулла Мутәллип — заманивий реалистик уйғур әдәбиятиның мәшһур вәкиллириның бири. У наятида күчлүк вә орғуп турған иштияқ билән әдәбият вә сәнъеткә берилгән жәнгивар, тәрәққийпәрвәр отжүрәк, ғайилик шаир. Лутпулла Мутәллип 1922-жили Йәттисуға қарашлық Ҙоң Ақсу (назирқи Уйғур наиййәси) йезисида дунияға көлгөн. У Фулжә шәһиридики татар мәктевини тамамлап, кейин шу йәрдикі рус гимназиясидә оқуған. Болғуси шаир Үрүмчи шәһиридики педагогика алий оқушорнини ғәлибилик тамамлайды. Униң дәсләп-ки “Бу мениң яш ғунчә гүлүм ечилатти”, “Май күрәшchan ай”, “Яшлик үгөн”, “Жилларға жавап”, “Тәсиратим”, “Хиялчан тиләк” қатарлық шеирлири вә “Мұнәббәт вә нәпрәт” намлиқ дастаны, “Әжәл һодуқушыда”, “Униң кәлгүси зор һәм парлак” қатарлық фельетонлири, “Рус хәлқиниң садиқ оғли Пушкин” охшаш көплигөн мақилилири уйғур әдәбиятиның мәңгү алтун ғәзнеси болуп несаплиниду. У шундақла йеңи уйғур драматургиясиниң асасчилириның бири. Ялқунлук шаирниң театрчилик паалийитиму наһайити зор әһмийәткә егә. У өз паалийитидә театрчилик саһаси бойичә нәзәрийәвий тәтқиқатлар, сценарий ижадийәтләр, сәһниләштүрүш маһарити бойичә мәсилиләрни тәпсилій үгөнгөн һәм актерлук биләнму беваситә шуғулланған. Л. Мутәллипниң “Театрниң

келип чиқиши вә риважлиниш тарихи”, “Сәнъеткә муһаббәт” қатарлық мақалилири, “Чинмодән” (дости Абдуреһим Өткүр билән һәмкарликта язған), “Чимәнгүл”, “Борандин кейинки аптап”, “Күрәш қизи”, “Самсақ ақаң қайнайду”, “Тайир-Зоһра” қатарлық сәһнә әсәрлири дәвир әйнигидур. У жаңы дили билән өзи яшаватқан муһитниң қариму-қаршилиқлирини күзәткән, униң нұксанлирини бәрбат қилиш үчүн күрәшкән. Бу әсәрләр уйғур театрчилик сәнъитигә йеңи мәзмун берип, тәрәкқият йөнилишини бәлгүлигән. Лутпулла Мутәллип чин муһаббәткә садик ялқунлук шаир болуп, өз заманисида шәкилләнгән жаһил-наданлиқтин қутулуш үчүн жөнини курван қылған. Хәлқимизму жаһаләттин қутулушқа толиму интизар болуп, қәһриман оғланлириниң жошқун илғар паалийитигә тәшна еди. Әдипниң хәлиқ аң-сөвийәсини ойғитишисти бу жанлық паалийәтлири күчлүк тәсир қозғиган. У нечбир иккиләнмәйла уйғур жәмийитидә һөкүм сүрүватқан зиддийәт-тоқунушларни ашқарә қылған. У яратқан көплигән қәһриманлар хәлиқ ғемида яшайду, йеңи яшларни тәрбийиләш үчүн тинмай өмгәк қилиду. Улар илим-пәнни яқладыған тәрәкқийпәрвәр инсанлардур. Бу образлардин биз Л. Мутәллипниң чин жүригидин орғуп чиққан хошаллиқлирини, үмүт-тәлпүнүшлирини, изгү-интилишлирини очуқ байқаймиз. Л. Мутәллип наһайити қисқа наят яшиди. Амма әдип өз ижадий паалийити билән һәрқандақ кишини һәйран қалдурғидәк мол, бай ғәзнә, жәлипкалиғи интайин күчлүк әсәрләрни ижат қылди. Истедатлық шаир XX әсирниң биринчи йеримида қелиплашқан сәясий-ижтимаий әһваллар, әл ичидә йилтиз тартқан наданлиқлар, өп-чөрини қаплиған мәдений қашшақлиқлар билән тинмай күрәшкән. Бу күрәштә хаинларни сөккән вә һәддидин ашқан байвәччә-бәгләрниң зораван қилмишлирини ечиp ташлиған. У наданлиқ-хурапәтчиликкә қәтый қарши туруп, жанлық вә тәсирчан шеирлири билән хәлқимизгә зор илһам-мәдәт бәргән, илим-пәнни тәшәббус қилип, һәқиқий муһаббәткә садик вә вападар болушқа чақирған.

Вәтән әла, хәлиқ әла!

Қара булутлар учришип, чақмақлар чақсун,
Мөлдүрләр йеғип, дәриялар сәл болуп ақсун,
Чиш һиңгайтип әжәлләр алийип бақсун,
Мәнзил тосап жаңгаллар көксини яқсун,
Шу чағдиму Вәтән әла, хәлиқ әла!

Деңизлар апқут ясап, қирғактын ташсун,
Жаһан қапсап, жут боранларғәддиин ашсун,

Тағлар өрүлүп, өткүл йолларни бассун,
Йолда путлаш әждиңа, лөҗиләр ятсун,
Йәнә бәрибир Вәтән әла, хәлиқ әла!

Миллион еғир қураг топлағирдин етилсун,
Зәһәр газлар, ис түтәкләрін ян чечилсун,
Алда чәксиз жәң жедәлмәйдани ечилсун,
Синашта тәғдирниң түгүнлири йешилсун,
Мәйли охшаш, Вәтән әла, хәлиқ әла!

Йәрләр титрәп, тағлар бир биригәрулсун,
Соқуш “әвлиялириниң” қара құли сорулсун,
Таң нурида қара зулмәт қойни йорулсун,
Биз күткән йеци гүлбағ пақирап қуулсун,
Шундиму бизгә Вәтән әла, хәлиқ әла!

Лөжи япон миҗиғлинип зәри зәбуյболсун,
Гитлердинму дунияда наму әсәрқалмисун,
Зулум, ғоға та әбәткә кәтсун, йоқалсун,
Ужуқсун зомигәрлик һеч қопалмисун,
Һәр синашта Вәтән әла, хәлиқ әла!

Вәтән ишқи көкригидә болса әгәр,
Һәр ғерич йәр сениң үчүн бебана гөһәр.
Бәс, һәм шу йәрдә яш вә адакқи қан төкүләр,
Тамча қандин чөл құчақладап, чимәнләр көкләр,
Һәр минутта Вәтән әла, хәлиқ әла!

Жанлинип, күрәш наятлиқниң ачқучи,
Вәтәнпәрвәрлик хәлиққә нурлар чачқучи.
Болғин шуңа чақ ирадилик бир жәңчи,
Болсун саңа бүгүн һәрбий йециш бириңчи,
Алға чамда, Вәтән әла, хәлиқ әла!

Тәсиратим

Оқуп әшъарлирини ғәриқ мәс болуп,
Тәсиратим чинисигә тәсират толуп.
Көзүм бир нұқтиға қарап қетип қалиду,
Вужудум хиял бәһригә петип қалиду.
Йепип китапни өзәмгә соал беримән:

Навайи қандақ бир улук адәмдур дәймән.
Қениду шу Навайи, қени, бир көрсөм,
Мубарәк қоллириидин униң бир сөйсәм.
Қарап турсам “Хәмсә”ни язғанда,
Қарап турсам қәләмдә гөһәр қазғанда.
Қарап турсам Пәрһатқа рәсим сизғанда,
Қарап турсам Шириңгә гүлләр тизғанда.
Қарап турсам Бәһрамниң қияпитигә,
Қарап турсам Гүләндәмниң латапитигә.
Қой, шаир, сөзлимә жөлүп йоққа,
Навайи көмүлгән әмәс тупраққа...
Жұриги патмайду аләмдәк, ләһәткә,
Рохи йөләнмәйду самаға әһәткә.
Униң мазарини һәрбир варақтын издә,
Гүмбәз қәбриниңәр мисрадин издә.
У ижат дәриясиға чөмүлгән,
У һәр мисра түвигә көмүлгән...

Жилларға жавап

Вақит алдираңғу. Сақлап турмайду,
Жиллар шу вақитниң әң choң йорғиси.
Аққан сулар, атқан таңлар қариланмайду,
Йорға жиллар өмүрниң яман оғриси.

Оғрилап қачиду арқиға бақмай,
Бир бириңіглишип, йорғилишип.
Яшлик беғида булбуллар қанат қақмай,
Йопурмақлар қуюлиду полишип.

Яшлик адәмниң зилва бир чеги,
Толиму қисқа өмри, бирақ.
Житилса календарьниң бир вариғи,
Яшлик гүлидин төкүлиду бир йопурмақ.

Жиллар шамили йәлпүниду, әрләр көмүлиду,
Бу йопурмақсиз яғач бечарә болиду... қақшал,
Жиллар сехи, қурук кәлмәйду, әпкелип бериду,
Қизларға қорук, әрләргә сақал.

Бирақ жилларни тиллаш тоғра кәлмәйду,
Мәйли өтивәрсун өзинин йоли...

Адәмләрму вакитни қолдин бәрмәйду,
Чөлләрни бостан қилған адәмләр қоли.

Жилларниң қойни кәң, пурсити нурғун,
Тағдәк ишлар жиллар билән өрә туриду.
Қарап бақ, ахшамқи бовақ кичиккинә Турсун,
Түнгүн өмләп, һә... бүгүн меңип жүриду.

Мәйли, сақал соға қылса қылсун жиллар,
Мәнму тавлинимән жиллар қойнида.
Иҗадим — шеирлиримниң из тамғиси бар,
Алдимдин қечип өткән һәр жил бойнида.

Қеримасмән күрәшниң кәскин чегида,
Шеирим юлтұз болуп янар алдимда.
Өлүм — пәстә қелиш, күрәшниң даванлик теғида,
Чидам — ғәйрәтниң йәңгини һәрдәм ядимда.

Есилармән милтиқ етип тавланған қолға,
Йепишармән байрақ билән алға атлиған йолға.
Күрәш баявинида һармасмән өсла,
Йеңиш билән келип чиқимиз кәң ғалип йолға.

Жиллар, мәйдәнни тутуп қақаҳлап күлмә,
Алдинда қизириштин артуқ көримән өлүмни.
Қеритимән дәп артуқ көңүл бөлмә,
Ахирқи жәңгә атап қоярмән оғлумни.

Жиллар деңизи толқунлук болсаңму,
Опқунлириңни яриду бизниң караб.
Жилниң өтүши билән қоркутуп бақсаңму,
Иҗат жилларни қеритиду, дәп беримиз жавап!

Икки лирика

Халаймән, достум, булақтәк,
Хошал, шақирап еқишишқа.
Халаймән, өркин тайлактәк,
Иҗат яйлиғида қийғитишишқа.

Халаймән, шеирим уруклирини
Вәтән бағлириға чечишишқа.

Халаймән, дәрия, қуруқлуқта
Рұна гүлләрни ечишқа.

Туғди анаң, сени чоң қилди,
Шуниң үчүн
Тәрбийилиди, он қилди.
Лекин сән йәнә тириш,
Убдан адәм бол.
Униң үчүн —
Иккінчи мәрипәт анисидин туғул.

Мәрипәт издә, еринмә,
Сәрип әткин күчүңни.
Бояқ биләп бойиғичә тешиңни,
Илим билән зенәтлигин ичинни.

Нутук өстүрүш бойичә паалийәтләр: Лутпулла Мутәллип қачан туғулған вә нәдә тәлим алған? У өз ижадийитидә қайси саяларни риважландурған? Л. Мутәллипниң язған өсөрлирини атаңлар вә ушбу өсөрлөрниң йезилишиға кимләр тәсир қылған? Шаир қандақ ижтимаий хұнүқ һадисләр билән күрөшкән вә қандақ паалийәтләрни тәшәббус қылған? Немишкә у “Вәтән өла, хәлиқ өла” өсөридә зомигөрликкә қарши чиққан? Мәзкүр шеирниң қайси мисраси жараңлық оқулуши керек вә немә үчүн? “Тәсиратим” шеирида ким күйләнгөн?

Силәрниң пикриңларчә, “Вәтән өла, хәлиқ өла” шеирида қайси қанатлық вә жараңлық сөзлөрниң мәнаси жуқури? Өсөрдики бир биригө қарши турған уқымлар билән чүшәнчиләрни ениқлаңлар. “Тамчә қан” бәдиий васитисиниң арқа мәнасини тепиңлар. Немә үчүн шаир “су” билән “қан” уқумлирини бирләштүргөн?

- “Вәтән өла, хәлиқ өла” вә “Тәсиратим” шеирлириниң турақлирини бөлгүлөп, ипадилик оқуңлар. “Жилларға жавап” дәслөпки төрт бәнтини ядқа елиңлар.
- “Жилларға жавап” шеиридики қанатлық ибариләрни дәптириңларға йезиңлар вә уларни изаһлаңлар.

Ңезмәт Абдуллин

(1925—1986)

Ңезмәт Абдуллин — уйғур кеңәш әдәбиятиның ярқын намайәндиси, XX əсирниң иккىнчи йеримида ижат қылған көрнәклик уйғур романisti, йеңи тарихий прозисиниң асасини салғучисидур. Истедатлиқ язғучи 1925-жили Йәттүсіңа қарашибарлық Баяндай (назирқи Әмгәкчи-қазак нәнийәси) йезисида дунияға кәлгән. У Тәшкәнсаз йезисидики йәттә жиллик мәктәптә тәlim алиду. Амма иккىнчи дуния уруши йүз бериши түпәйли, еғир-мәшәқәтлик жиллар башлиниду. Бу мудниш жиллар униң чоң вә əтраплиқ билим елишиға яр бәрмәйду. У көплигөн яшлар қатарида урушқа атлиниду. Бу жиллири талантлиқ ижаткар өзиниң дәсләпки шеир вә ңекайилирини йезишқа башлиған. У уруштин кейин Қазак педагогика институтиға оқушқа чүшүп, 1951—1955 жиллири Алмутида нәшир қилинидиған “Йеңи өмүр” журналиға хизмәткә елиниду. Мәзкүр журналда бөлүм башлиғи вә жавапкәр хәтчи хизмәтлирини атқуриду. Ңезмәт Абдуллин хелә жиллар бойи Қазақстан Язғучилар иттифаки уйғур әдәбият кеңишигә рәhбәрлик қилип, әдәбиятимизниң вә мәдәнийитимизниң суръәтлик риважлинишиға бир кишилиқ һәссини қошти.

Зерәк вә тиришчан яш Ңезмәт Абдуллин атиси Абдумутәллипниң изи билән меңип, өз хәлқиниң сөз вә нахша-күй сәнъитигә зор иштияқ бағлиған еди. Бу гөзәл ихлас уни егиз чоққиларға йетеклигөн. Мәшhур язғучи һәм шеирийәт һәм проза саһасида үнүмлүк ижат қылған. 1954-жили униң “Гүлстан китави” намлиқ дәсләпки китави йоруқ көриду. Мәзкүр əсәр өзиниң жәлипкар күчи арқилиқ уйғур китапханлириның дикқитини бирдин өзигә тартивалиду. Муәллипниң “Анайәт”, “Давутжан”, “Мұhәббәт вә һәсрәт” қатарлиқ чоң поэмиларниң вә “Қиядики қиранлар”, “Һәк егиләр, сунмас”, “Бенакарлар”, “Турпан тәвәсидә”, “Жұтдашлар”, “Отлук чәмбәр” қатарлиқ повесть-романлири уйғур әдәбиятиниң алтун ғәзнисидур. Бу улук əсәрләр XX əсирниң иккىнчи йерими迪ки уйғур сөз сәнъитиниң йүксәк тәрәкқиятидин учур бериду. Әдипниң “Бенакарлар” повести XX əсирниң бириңи йерими迪ки уйғур хәлқиниң ижтимаий-мәдәний наятида йүз бериватқан өзгиришләрни өз ичигә алған болуп, хәлқимизниң бенакарлиқ-қурулушчилиғиға айт

әнъәнилири, тарихимизда өткөн әжайип устиларниң пидакарлик әмгәклири, болупму Йәттису уйғурлириниң турмуш урпи-адәтлири вә ең кәң әдәбий мәйданда тәсвирлиниду.

Бәдии әсәр қәһримани һәкүмдә чүшәнчә

Бәдии әсәр қәһримани — әсәр вақиәлиригә иштрак қиливатқан шәхс яки һайванатлар обизи. Адәттиki шеирлардиму лириклиқ қәһриман бәрпа болуп туриду. Бәдии әсәр қәһриманлыри өз иш-һәрикәтлири вә мәвқәси арқылы әсәрниң объективлик вә субъективлик идеяйиң йөнилишини бәлгүләйди. У шундақла бәдии тоқунушларниң түгүнини йешип бериду. Бәдии әсәр қәһриманлыри дәвирниң һәрхил ижтиай-мәдәний көрүнүшлирини гәвдиләндүрүп, инсанларниң ички түйғу-кәчүрмилерини, бәдии харәтери һәм қияпитини яритип бериду. Биз әсәр қәһриманлыриға қарап, униң жәмийиттимиздә кәң таралған типик образму яки әмәсму, айрип алалаймиз. Персонажларниң нутқи-тили — униң обизини гәвдиләндүрүштәасасий өлчәм.

Бенакарлар

(повесть тин парчә)

Яркәнткә кәлгән күнниң әтисигила уста йеңи кәнтниң йеңи ашпузули — Турдахун биридин рус мәмурыйити тәрипидин көчмәнләргө йәнә бирқанчә йеникчиликләр берилгәнлиги, йәнә биридә болса — йәрлик бай феодал Веливай Йолдашевниң Ғулҗида әмәлгә ашмай қалған мәдрисә бенасини әнди бу йеңи шәһәр — Яркәннә қурушни нийәт қылғанлиғи мәлум болди. Төрт тәрәптин төрт коча өтидиған зор мәйданда қәд көтиришкә тегишлик болған мәдрисә беналириниң искәту молжалирини бир даңлик хитай бенакари башқуармиш, у хитай сәвләткары әпийүн чекидиғанмиш... һәр һалда, гәпләр қандакла йосунда болсыму, Тохти мужаң әшу бенакар устиниң — һелики Ғулҗа тегида айрилған Хон Пик екәнлигигә шүбһиләнмиди. Эксичә, у әнди һәйәл қилмай, Хон Пиккә йолуқуш керәклигини, лекин йолуққанда йәнә униң билән ширкәт болуш үчүн әмәс, зади Веливайниниң нийәт қылған мәдрисиси қандақ бена болмақчи, униң қурулушида қандақ устилар ишлимәкчи вә уларниң өзи кимләр, нәдин?.. — дегәндәк ойлирини айдицлаштурмақчи болди.

Бу натонуш кишиниң йениға бирнәччә қетим келип кәткән ашпузул тәнжәци чибәрқут сим, модәнхан көйнәк кийгән чәбдас яш жигит йәнә келип:

— Ака, сили бирәр ғиза жоли қиласыла яки жинмома, чай кәлтүрәмдим? — дәп сориди. Тохти мужаң пәкәт шуниндин кейинла

өзиниң наһайити ечиқап олтарғинини сәзди вә илгиридин өзигә тонуш болған, лекин узақ вақит дәм тартмиған мейизлик таамларниң хушпуралыридин бәһирлинип олтарди. Тохти мужаң алдидики чәйнәктә тавлинип қалған чейидин чинисигә йәнә бир пиялә қуидидә:

— Чайму совуп кетипту, ука. Әнди ғизадин кейин иссиғини кәлтүрәрсөн... Хо ошқайси тамиғиңлар назир һели? — дәп әттәй алдиrimай сориди у. Яш тәнжан:

— Өзлири Илиходинму дәймән, акиси? — дәп ениқлидидә, устиниң тәстиқ ишарисидин кейин қанаәт билән жавап бәрди. — Илгири Илихониң әң яхши назу немәтләр болған болса, шуларниң һәрқайсиси бар биздиму! Шобәнжин әбденжин, гәйду босу... лижи вәңзәнемә халайдила?

— Бәлли, иним, ярайсиләр... Таңмәнчу?

— Мәрмәһәмт, таңмән суюашму бар.

— Узақ набут болдум, ука. Еғир ғизадин үзүлүп қалмай дәймән.

— Әмсә тоху шовисиға аш үзгизәй, акиси.

— Бу катта ашпузулунларда халиваш ичсөм, сәт боламдекин?

Сәнчүрмән болсиму купайә, ука.

— Хоп хопақа. Һели назир болиду әмсә.

Тәнжан жигит созуза мәнжәнлар тәрәпкә тез меңип кәтти. Аста униңға зок билән қарап, йәнә туғулуп өскән жути — Или шәһирини көз алдига кәлтүрди. “Бу йәрдиму худди Илидикидәк... Өз ихлимииң бар йәрниң һәммисидә — бир пурақ, бир ләzzәт болса керәк. Демисиму, Ярқәнт Ғулҗинин әнисидәк өсуветипту, шүкри...”

* * *

Хон Пик Тохти мужаңни наһайити хурсәнтилек билән қарши алди. Ярқәнт базириниң қилви тәрипи диқи бир соң қорук ичигә чүширилишкә башлиған лим қаригайлар, хилму хилашлар вә кәтмән гүжән билән һарвулар әтрапида ишләватқан адәмләр арисида техи кимниң қандақ уста, кимниң аддий мәдикар екәнлигини байқаш мүмкин әмәс. Шуңлашқа Тохти мужаң дәсләп бенакар кәлгүси иш мәнпийитигә бағлиқ болса керәк, дәп ойлиған еди. Әслидә, бенакар хитай хурсәнлигидә йәнә бир асасий сәвәп “вәтәндашлық” нис бар еди. Өз кәсип һұнәрлириничәксиз сөйидиған қадаң устилар өзлириниң вужудида ихтиярсиз тиришқандәк бир һаләттә һал әһвал сораштидә, у тәрәптики асасий вақиә, пажиәләр тәпсилатлириға чепилмиди. Шундиму көпни көргөн, көпни билидиған пешқәдәм бенакар Хон Пик:

— Сән, мән өзи — һұнәрчи. Биз бу зиминда нашамәт шанғанзилар ясайду, растму?! — дәп Тохти мужаңниң күчини синиғандәк зор мұрилирини силаштурди.

— Іәр һалда, жүрәк бағримпүтүнләй өшакта қалғандәк сезимән өзәмни. Амал қанчә, өлмігән жәнға тирикчилик керәк, — дәп уң тартқандәк қайил болди Тохти мужаң.

Тохти мужаң шу күнила Веливай, йәни Хон Пик ибариси билән ейтқанда, “Жаңгода” билән тонушти. Веливай анда санда, муһим меһманлардин халә болғанда, чүшлүк яки кәчки ғизаға қери бенакарни тәклип қилидекендә, ғиза үстидimu дайим кәлгүси мәдрисә қурулушкиниң тәпсилатини тәптишләйдекен. Лекин у Тохти мужаң билән тонушуп, униң бирдин бирнажәтлик уста екәнлигидин хәвәрдар болған бу күни өз адити бойичә, кәлгүси мәдрисә бенасиниң тәпсилатини сұруштә қылғини йоқ. Шундақла Илини хитай мәмурыйитиниң башқурушиға қарши екәнлигини билдүргүси кәлмиди, әтималим:

— Зади “ейиқни — ағам, тұлқини — тагам” дәйдиган заманқә бу, — дәп тәниликті хуласә қилди бай.

Йәттисуға келип жайлышқан уйғур чарва деҳанлириниңарисидин наһайити тез тонулған Веливайниң тәрипини көп аңлиған Тохти мужаңға униң наһайити һәмсөһбәт вә аддийлиғи яқти. Лекин оттура бой, ақ сериңкәлгән бу адәмниң наһайити идитлиқ несапчи, сода вә жәмийәт мұнасивәтлиридә хелә уста сәясәтчи дипломатекәнлигини билмәтти. Веливай әнді терилғу вә чарвидин зор кишим алидиган, пүтүн Ярқәнт аналисиға, болупму Ислам дини тәбәқисиге ғәмхорлук қилидиган катта бай болуш биләнла чәкләнмәй, бәлки у Алмута, Ташкәнт, Ғулжә қатарлық мәркизий шәһәрләрдики хилму хил товарлиқ дуканлар егилири — таза пул, алтун вә асил ташлар егилири билән мұнасивәт бағлашни ойлимакта еди.

“Жаңгодисиниң” әйнә шу хил зор миқияста әмәл қилишни көзләйдиганлиғини бирдин байқиған қери бенакар Хон Пик униңға нисбәтән болған чин инавитини аста астәз кәсипдиши Тохти мужаңғиму синдерүшни нийәт қилған.

* * *

Мәдрисә қурулудың техникалық базалығынан, пәкәт кәлгүси бена үчүн яғач, таш, хищ топлинин, известъ алебастерорнида — жун тивит, серик, сегиз топа һазирлаш ишлири кетип баратти. Тохти мужаң, асасән, яғашчиларға рәхбәрлик қилип, Хон Пик өлчәп бәргән үлгиләр бойичә сотунка лимларниңәрхил өлчәмдә һәрә, палта, бегәнләр билән кесип йонуп, жипс оймилириниискинә бурғилағылән оймакта еди. Хон Пик азду көпәпийүн арилаш тамака ғаңзисини чекип, сайиванда олтарғини олтарған. У пәкәт анда сандақолиға қаләм елип, мәхсус қәғәзләргә чүширилгән хитай вә Оттура Азия

нәқишиң өрнәклирини силиқ тахтиларға көчирип сизатти, халас. Лекин техи һечким, һечқайси уста яки таш, яки яғач материаллирини мәзкүр ұлгиләр асасида ишләшкә киришмиғен.

— Оттура Азия, умумән, маварәннәһр шәһәрлиридә, — дәп муланизә қилди у бир күни Тохти мужаң билән нәқишиң оймилар үлгилирини тәһлил қилип олтирип, — у шәһәрләрдикі көрнәклик беналарда асасий сәнъет, асасий қыммәтлик нәрсә — нәқишиң өрнәкләр мәйли яғаштин болсун, мәйли коза-гәнжидин... улардикі ойма өрнәкләр бәкму нәпис вә хилму-хил, рәңдар. Хусусән, қедимий Сәмәрқәнтниң Гөр Әмир, Регистан кәби ядикарлири. Уларда Шираз Хотән зилчилиридики Кәшмир Һиндүпәклиридики гүлләр әкис етилгән. Үйғурларниң “Миң өй” ядикариғида болса һәтта күшанлар, таки улардинму илгәрки мәдәнийәт егилири — шумерлар бенакарлиғидин учур бар. Буниңға дәлил техи сақлинип келиватқан кониниң көзи Карпаген, Вавилон хаабилиридиур. Яр, ғарлардин макан оюп пайдилиниш яки имарәту пирамидиларниң берпа қилишта шу хил тәбиийликкә интилиш әрәп дуниясида көпирәк байқилиду. Хитайдиму идир тағларниң тигидин башлаپ жуқуриға қәвәт қәвәт болуп өрләп кәткән беналар түркүмлири көп. Жирақтын қарисаң, улар һәқиқәтәнму паянсиз мәйдандикі көп қәвәтлик чедир ләмпиләр, халас. Шуңа уларни “Язлиқ сарайлар” дәп атишиду. Әнді пүтүн Азия беналириға хас бир умумлиқ шуки, уларниң қурулушкида асасий дикқәт ташқы вә ичкі һәйвәтлик, гөзәллик аламәтлиригә сәрип қилинғандә, беналарниң қиши язпайдилик болуши, мүмкін қәдәр көпирәк киши сиғиши һәм шуниңға лайик бошлук, һава, нур моллиғи охшаш мәсилеләр иккинчи дәрижидә қалғандәк... Бу жәһәттін кейинирәк һәммини үгинип, һәммини һесапқа елишқа сазавәр болған Европа, болупму Италия өзиниң Венеция, Флоренциядики мәжүзилири билән зор утуқларқа еришкән.

Қери бенакар шу хил көң вә мурәккәп муләзизиләрдин кейин, соңқур өксигендәк дәм елип, йәнә ғаңзисини туташтурди. Тамакидин башқа йәнә қандакту бир гиялар арилашқан чекимликтин чиққан ғәлітә һидлик ис дүт Тохти мужаңғиму тәсир қилғандәк болди шунда. Техицила көңли пәришан Тохти мужаң Хон Пикниң кәйпиятиға берилип, униңға сәмимийәт билән муражиәт қилди:

— Шәхсән мән өзәм Ғулжидин өзгә шәһәрдә болмидим. Шуңла сиз дегән һашамәтләрниң бириниму билмәймән. Бирақ силидәк көпни көрүп, көңлигә пүткән устилардин аңлишимчә, бенакарлиқ һүниридиimu һәр хәлиқ өз әнъәнилирини сақладап көлгәнмиш, һәмдә шундақ болуши керәккү дәймән...

Хон Пик мийиғида мәнилик һежийип, йәнә чүшәндири:

— Гәп мана шу “hәр хәлиқ өзиниңла кона сәнимигә ойнап келишидә!..” — дәп давам қилди у. — Һәммә нәрсә — миллий сәнъәтму, әдәбиятму, бенакарлық, hәйкәлтарашлық, hәтта ашпәзлик, сәйпүнлук — һәммә hәммәхусусийәт миллий даиридә болуш керәк, дегән қанун нечбир әлдә йоқ. Лекин, раст, сән ейтқандәк, шундақ укум, шуниңға интилиш һәммә хәк, һәммә әлләрдә бәкму күчлүк. Хусусән, бизниң қедимий мәдәнийәт үлгилири билән тохтап қетип қалған Азиядә!

Бенакар шу сөзләрдин кейин Веливай мәдрисисиниң мүмкин қәдәр аддий вә кәң таша болидиғанлиғини, пәкәт йәнә шу бай вә башқа тәкәббурлар хәнишини қанаәтләндүрүш үчүнла — бәзибир “чирайлиқларни” қошуп қоюшлири керәклигини ейттидә, орнидин турди.

Улар яғач материаллар үстидә ишләватқан топ тәрәпкә қарап манди. Хон Пик қолидики үлгилиригә ишарә қилип:

— Бу нәқиши оймиларни асасән, бийил қишиш ишлитимиз. Чүнки “сәнжү сән” соғлирида яғашчилиқ талада ишләлмәй қелиши мүмкин, — дәп қошуп қойди.

Тохти мужаң тәшвишлинип сориди:

— Шу чағда бийил күзгиму бенаниң тамлирини турғузалмаймизкәндә?!

— Униңға алдирашниң һаҗити йоқ. Чүнки бена дегәнму бир пүтүн адәм тени охшаш: униң һәммә зати тәл төкүбөлғандила қәд көтириши мүмкин. Болмиса, мәжруh накалардәк инишип мүкчи-йип, кишини сәскәндүриду, халас.

Сәл әзмә, сәpsатадәк көп сөзлүк көрүнгән зерәк бенакарниң “мәж-ruh, накалардәк адәмни сәскәндүриду...” — дегән сөзлири Тохти мужаңниң жәниға тәгдию, лекин у қери устиниң ғәрәзсиз екәнлигини несанқа елип, у сөзләргө анчә әһмийәт бәрмәскә тиришти. Лекин бегән билән йоған лим қариғайничаславатқан бир яғашчиниң жениға барғанда, униң лим үстидә туруп, путиниң учи астидин яғачни союп, бәәйни кәтмән чапқандәк чапмай, йәрдә туруп, бир яндин яндал чепиватқанлиғиға ғәзиви қайнидидә, яғашчи қолидин бегәнни жулуп алди.

— Хоу! — дәп Тохти мужаңни ишарә қилди Хон Пик. Чүнки қадаң уста полат бислиқ бегәнни егиз көтирип, қариғайға шундақ чапаттики, яғачтин тәкши союлуп чиқиватқан йәнәндәк хәшәк қошқар мұңгұз болуп, мужаң путлири үстидә йөгөлмәктә еди.

— Бегәнниң сепи толиму янтурак екән, раст, — деди у қариғай ахириға йәткәндә, — жулуғниң асти тәрәптин қаттиқ пана қекип қоюң, сәл тиклиниду, болмиса қаңқип, путқа кетиши мүмкин.

Тохти мужаң һәрикитидин мәмнун болған Хон Пик йәнә устинин мүрисидин тутуп:

— Әнди, мужаң, сән бирнәччә мемар билән меһрап минбирини ясашқа, безәшкә киришисөн, — деди. Андин төш янчуғидики кичиккинә бир дәптәрчинин өзигә мәлум сәһипсисигә қарап қоюп, давам қилди, — мән әнди асасөн сир бояқларжәмисини жәмләйду. Веливайниң приказчиғи яхши сир бояқларнийән бир уста кәлтүримән дедиу, йоқ болди. Буни байға ейтиду, бол сән.

Шу назада Хон Пикниң еғизидин saat чиққандәк, қурулуш мәйданиға Веливай билән униң балиси Жұалам байвәччә кирип кәлди; оттuz яшлар чамисида болған Жұалам Йолдашев һәқиқәтәнму бай шәңгән ярашқан саңибжамал, сөләтлик жигит еди. Униң бир жил давамида Петербургта тиҗарәт билән зиярәт әйләп жүргәнлигини аңлиған устилар турғы сұпитидәқиқий улук пайтәхт мәдәнийити, қайдилириниң әксини көргөндәк болди: бой турқығевирлик, қан темип турған үз көзиочук вә чирайлиқ кәлгән байвәччә пүтүнләй Европичә кийингән болуп, өзиниму шу хил ташқи сұпитигә лайиқ тутушқа тиришатти. Бу дәсләпки учришиштиму у өзиниң шу алийжанаплиқ қайдисигә мувапиқ азғинә, лекин көңүллүк дидарлишиш вә сөһбәткә сазавәр қилди барчини. У атисиниң устиларға, уларниң бена қурулушини кечиктуруватқанлиғи үчүн, һәтта мәлум лайиһә молжалириниңмуеник болмай, бир жилдин ошук вақит мабайнида асасөн яғач тартиш, тоғраш, часлаш биләнла мәшғул екәнлиги үчүн кайип чечилишиғақарши сәвирлик, һәтта қандақту бир үстүн хатиржәмлик билән муланизә қилған еди шунда. У әң улук бенаяу имарәтләрниңәслидә таштин, хиштин қурулидиганлиғини, яғачтин ясалғанлириниң арисида әң зор собор чирколарпәкәт ички Россиядә можут екәнлигини, һәтта бу Йәттису тәвәсидин Псков, Новгород шәһәрлиридики яғач имарәтләрдәк зор қурулуш яритиш мүмкин әмәслигини ейтип келип, атиси билән “жүръәтлик устиларниң” мәзкүр қурулушқа тутуш қилғанлиғини қувәтләп хуласә қилди:

— Һәр һалда, — деди байвәччә һәмминиң бираз хатиржәм болғанлиғини байқап, — бу мәдрисә бенасини бизниң оттура әсир шәһәрлиридики мечит мунарларо хаш ташқи һәйвәтлик үчүнла ала йешилғадайтип қоймай, уни мүмкин қәдәр азадә яритиш лазим мениңчә...

Бу сөзләр беваситә Хон Пикқа қаритилғанлиқтін, қери бенакарму һәйәл қилмай тәстиқ жавап берди, бирақ у йәнә өзиниң көп сөзлүк, әзмә сәpsataliққа охшаш адити бойичә, умумән, бенакарлық сәнъитидә миллий даирә билән чәклиниш, хусусән, милләтчилик

нәзәридин қарашниң интайин хаталиғини дәлиллимәкчи болуп, хуш кәйип, бепәрва байвәччини зериктурұп қойди, әтималим, Жалам байвәччә төриләрчә тәкаббурлук билән йәкүнлиди:

— Миллий бәс бәсжакавурлук улук дөләт, улук байлық егилири болған хәлиқләргә хас екән, һөрмәтлик бенакарим, — деди у қери бенакарға тиклинип.

— Интайин тоғра ейтисән, оғлум! — дәп охшаш ойлирини давам қилмақ болди бай. Лекин байвәччә алтун зәнжирлик saatини суғирип елип, бир қаридидә, уни офицер ағинилири күтүп қалғанлигини ейтип, кетишкә тәмшәлди.

Улар чиқип кәткәндін кейин, бирлири Жалам байвәччиниң мәшхүр қимарваз картичекәнлигини, йәнә бирлири — әжайип мәрт, хотунпәрәс, ишрәткәшлигини сөзләп, бираз өсәк аянларғаберилдию, йәнә өзлириниң ишлириға киришип кәтти. Буниң һәммисини дегидәк кулиғидин кәчүрүп турған Тохти мужаң Хон Пикқа Жалам байвәччә һәққидә хәлиқ арисида таралған “Дунияни Веливай тапти, Жалам байвәччә чачти”, дегән тәрипини ейтти.

— Хохәңзә! Зерәк, һошшияр жигит! Бәлкимба, мән ойлайду: байнин дунияси техи интайин аз униңға!.. — дегән еди шунда Хон Пик.

* * *

Аридин йәнә бир қишлоғын, яз өтүп, қара соғ күз күнлири кәлгән еди. Қишлоғын һашамәтлик меңрап минбири вә униң әтрапидики саласунларниң қисим қисимлириниңәрхил үлгә лайиһиләрбайичә әң асил яғач материаллиридин чекип, оюп нәқишеләш билән мәшгүл болған Тохти мужаң әнди кәлгүсі бенаниң торуслири үчүн бир хил, аддий оймиларни оюп, тәйярлашқа киришкән. Қишта асасөн иш билән болуп, һә яз айлирида сизиқ анчә мунча өсәк бойиға, қоғуңлуққа чиқип, көңлини меликә қылған уста күз келиши билән йәнә өз жутиниң һидини алғандәк, йәнә уни Ғулжә шәһири, Турпан-йүзи, Чимиләк, Моллатохтийүзи қатарлық мәлиләр чиллиғандәк, мун вә сегиниң кәйпиятлириға чөкүшкә башлиди. Ғәмкин устиниң бу кәйпиятини йопурмақлири сарғиийип, ғазаң төкүшкә башлиған суваданларму, сус чаңлишип турған асманда сәп түзүп өтүшкә башлиған турнилар авазлириму кәңәйткәндәк сезиләтти. Болупмұ, ахирқи чағларда у яқтнан кәлгән көңүлсиз хәвәрләр униң жүригини можуп, көңлини ғәш қылмақта еди.

У қери бенакар Хон Пик билән бир һожрида туруп аш тамаққа, болупмұ һәммила хитайлардәк, аччиқ чүчүксәйләргә бәкму уста болған бу кәсипдиши билән ғиза пиширип йейишкәндін кейинла,

йәнә өзиниң шу шерин вә азаплиқ ой хияллириғаңомәтти. Іемдә иштин бекар чағлирида һарвуға қатидиган атларниң бирини минип, шәһәрниң күн чиқиши четигә чиқип, йол бойида узактын узаңтарар еди. Мундақ чағларда зәһәрлик оқ јөки тегип, кесилип пичилип, яңливаштын аран әйвәшкә кәлгән нака путиниң дайым сиқирап ағришиниму унтуп қалатти. “Тән ағриғидин жән ағриғи яман екән”, дәп қоятти өз өзигә. Пәкәт бирла қетим у йеқин бир ағинисигө: “Биләмсиз, достум, бәзән уйқычан, бәзән оңумдиму өшу кесилип ташланған пақалчигим қишишқандәк болуп, йоқ пақалчәкни татлашқа тәмшилимәндә, йәнә омулуп қалимән, қараң!..” дәп һал ейтқан еди. Мана әнди, бәрги ғазаң күз күнлириниң келиши билән, у йәнә һәммини унтуп, өз жути тәрәпкә тәлмұруп, шу яқнила тиңшап қалди.

Қәшкәр, Қәшмири Һиндстандинәтүп, әрәп дуниясиға кетидиган қедимиң Ипәк йолиниң бир қисми — Фулжа йоли билән у яқтын ешәк, өкүз қатқан һарвулар, бәзән салтаң атлиқ деханлар техила үзлүксиз чиқмақта еди; әнди уларниң Яркәнт әтрапидики дехан, чарва вә шәһәр касиплиридин асасий пәрқи шуниңдин ибарәт еди-ки, бу көчмәнләр йенида көплигән бала жақақери чөриләр болуп, уларниң һәммиси дегидәк бәк пучулған, хараплашқан көрүнүштә. Болупму йәнә шу хитай зораванлириниң қисим тәқиплиридинке-чи, натонуш йәрләрдин пана издәп келиватқан бу кишиләрниң чирайлиридики налә зарлиғәкму күчлүк әкис етип туратти.

Тохти мужаңниң тинимсиз көңли әнди Алмута, Мәрвий тәрәпләргә кәткән уйғурларни кинигәндәк еди. Лекин у тәрәпләргә раван болуш үчүн өшу “муқәддәс” қурулушни аяқлаштуруп, әлімдүлилла, мусулманчә дуа елип кетиш һажәт.

* * *

Жұмә намизини кәлгүси мәдрисә мәйданида һәммә қурулушчи-лар билән биллә өтигән Веливай көп алдида узак вәзә оқуп, йәнә қурулушниң кечикип барғанлиғи тоғрилиқ баш бенакар Хон Пик билән униң муавини кәби Тохти мужаңға қаттық кайиди. Нәччә йүзлигән кишиниң бекар тамақ танавул қилип келиватқанлиғини, әндиликтә у һәм иш бешидики устиларға, һәм қатардики ишчиларға ажратқан мәбләғлиқ хиражәтләрниң тәң йеримини қисқартмақ екәнлигини елан қылди!.. Узак давам қылған еғир сүкүнаттин кейин, онлиған адәм тәң дегидәк өзлиридә неч әйип йоқ, дәп асасән бенакар Хон Пикни яманлашқа, уни “хұнұқ, сирлиқ, шубнилиқ бир мәлъун, бизки, пүтүн уйғур әһлини, һамақәт қиливатқан болуш керәк!..” — дәпчув көтәрди.

Бай тәрипидин шу қәдәр қопал вә сәвирсизликтә пәйда қилинған бу ғул ғұл болупму униңға баштн аяқ анчә риайә қилмай, әксичә, қандақту бир сәскинишлик, пәрвасизликни намайиш қилип, ғаңзисини хатиржәм чәккән һалда, тәнилик күлүмсирәп олтарған қери бенакарниң рәптайи Тохти мужаңниң әқлини һәйран қалдурған еди. У кәсипдишиға ялвурғандәк:

— Уста, өзиңиз чүшәндүрсиңизчу!.. Мәхсәт молжалирицизни байға ениғирақ ейтىң! — дегән гәпләрни қилип көрди. Бенакар тәвринәр әмәс. Хәлиқ техиму буруктум болуп, партлап кетәй дәп туриду. Немә қилиш керәк?! Веливай өзи яратқан кәскин әһвалниң артуқчә сүрлүк түс алғанлиғини сезип, сәскинишкә башлиған болсиму (кейин чекиниши номус көриду, әлвәттә), шу баштики шиддәтлик мәнзил тәрәпкә қәдәм қойди.

— Бирназа тәхир қилин, бай дада, — деди шунда Тохти мужаң. Бай “Хо ош?” — дегәндәк униңға қариди. — Әлнәмдулилла, әйни мусулманлық ләвзим, бир қулақ қақсила.

— Хош, мужаң, қени, немә демәкчисиз?!

— Мән силигә, бай дада, һәм йәрдики барчигә сәбир тақәтиләймән худадин. Чүнки униңсиз зор вә шәрәплик иш растинму йерим йолда, таки қәд көтөрмәй қеп қелиши мүмкін. Баш устидин шұбнилинишкә неч болмайду.

— Хош, мужаң, сиз өзиңиз униң асасий бенаға бағлиқ бирәр лайи-һә әндалириниң көрдүңизму зади?! — Әйни тәшвиш вә тәққазилиқ билән сориди бай.

— Көрмидим, лекин билимән, ишинимән... Асасий молжа мәлчәрләр, һәтта пүтүн бена һәмдә униң ички ташқынның мұнасип жәмики нәрсә пәқәт униң бешида, көңлидә қайнап сайраптуриду, бай. Маңа ишинин...

— Хо ош?! — деди бай техиму ениғирақ уқушқа, ишинишкә қайил болғандәк.

— Ениқ нечнемә ейтальмаймәну һәмдә бу баш устиму һели һәммини жимиләнгә уқтуралмас бәлки... Лекин у дәйдекин: “Нәммә қисим жисимлар назир болғанда, бена қурулуши бир иккиншіпә ичида туташ қәд көтириду, халас!”. Униң иш усули шундақ екән әзәлдин.

Әнди тамамән башқычә, бәлки пүтүнләй ижабий ишәнч инавәт кәйпияти һөкүм сүрүшкә башлиған бир иллик сүкүнат давам қилди. Әйнә шундақ һаләттә аста орнидин турған қери бенакар байниң алдига берип, бешини төвән әгдидә, қандақту бир мүкәддәсләр кәби қоллирини көксидә қошлаштуруп кейин дажиди вә һожра тәрәпкә

меңип кәтти. Тицирқап туруп қалған байму, униң әтрапидики молла имамлармұрыксиз һалда алиқанлирини көтирип, дуа билән сақаллирини сийап, чиқип кетиши.

* * *

Веливай, қурулуш мәйданидики ишчилар вә бенакар Хон Пик арисида йүз бәргән ихтилаптин кейин, Тохти мужаң өз жутдашлириға кайип, уларға әйни өһвални чүшәндүрди. Мәдрисә қурулушиниң көп жилға созулуп бериши, асасән, қурулуш затлириниң техи йетәрлик әмәслигигә бағлиқ екәнлигини ейтип келип, у йәнә тәжрибилик бенакарниң лайиһә молжасиитайин ениң, һәммә нәрсә тәйяр болғанда, бенаниң қурулуши наһайити тез қәд көтиридиғанлиғини тәкrap тәкитлиди. Әбая ғул ғулажетәргән бәзи яғашчи, ташчилар шундин балилар кәби домсийишип берип, йәнә өз ишлириға кириши. Уларниң арисидин пәкәт бири, йәни өз ат нарвусибылән хумдандин хиш тошиғучи Зухрүл таға йәмгә қойған етини қайтидин нарвусиға қетип, һәрқайси билән қол елишип хошлаштидә, андин етини жән аччиғида қамчилап кетип қалған еди. “Қадаң дехан етис ериқнисегинди, әтималим. Болмиса, униң мәлисидә нечбир зираитиму, мал варинимуйоқ...”, — дегән сөзләр билән хатимә қилди қалғанлар.

Тохти мужаң йәргә гугум чүшүши билән ишчиларни тарқитип, та шунғичә һожридин чиқмай, ғаңзисини чекип олтарған қери бенакарниң көңлини ясимақчи болди, шунлашқа қурулуш мәйданиниң қаршисидики кәчки базарға чиқип, тонуш туңган дәйпүсидин бирнәтчә мисқал әпийүн сетивалди. Лекин Хон Пик бу қетим әпийүнни тамакисиға арилаштурмай, идитлиқ болап, торус бориси арисиға тиқтидә:

— Өнди тамақ етәйли, жаңгода, — дәп оюқтиki дөшә пичақларни қолға алди. Тохти мужаң “жаңгода”, йәни ғожайин дегән гәпни аңлат, мийиғида күлүп қойди. Бу ибарини бенакар кинайә яки һәзил ретидә әмәс, бәлки чин сәмимийәт вә ишәнч билән ишлитәтти, йәни өз кәсипдиши Тохти мужаңға, униң йәрлик уйғурлар арисидики зор һөрмәт инавитига һласмәнлик, итаәтмәнлик билән қарап, уни шу хил тәрип билән ататты у.

— Гөшсиз немә тамақ қилимиз, устам?.. Ашпузулға чиқили, — дәп муражиәт қилди мужаң. Хон Пикму хуш тәбәссүм билән жавап берди:

— Қәскән аш барму — бар. Бәсәй, чәйзә, лаза барму — бар. Май бар, туз бар, хажу хужыбар!.. Йәнә немә керәк, жаңгода? Қени, сән әнди от қалайдудә, майни жәз қилиду.

Демисиму хитай туңганашханилирида гөштин көрө көк яш, һәрхил сәйләр көп ишлитилидиғу. Болупму қери бенакар Хон Пик хилму хилсәйләрниң пири еди. У базарға чиққанда, асасән, дора дәрмәк, сәй хиридлирини издәп, нәләрдин, кимләрдинду Гулжә, һәтта ичкири хитай шәһәрлиридин кәлгән хүшнид дора дәрмәкләрни төпивелип, пунтюза яки жүйүрмән аш хемирини, тирик пишқан гүрүч яки почақни сиркә, лазижанлар билән баплап, андин уларни бирнәччә хил сәй билән интайин тез вә иштина билән йейишкә башлайдыған. Қери бенакарниң йәнә бир алайидилиги — у ғиза һазирлаш үстидиму гоя муһим иштин қанаәт һасил қылғандәк кәйпи көтирилип, өзигә хас әшу бир сөзмәнликкә бериләтти. Бүгүнму йүз бәргән көңүлсиз әһвални тамам унтиғандәк, ечилип сөзлимәктә еди. Чилиған яки көктат билән қориған соғ сәй, иссиқ сәйләргә хитай туңганин төшлүк, хемир таамларға — уйғурларниң бәкму уста екәнлиги һәккідә муланизә қилди.

Ахири Тохти мужаң униң сөзини бөлүп:

— Немә үчүн, устам, сиз, байға бирму еғиз жавап қылмай, ғәлитет күлдициз, һә? — дәп сориди. Пәкәт шуниңдин кейин, қери бенакар өңдүрүп уң тартқандәк бир нәпәс алдидә, аста чүшәндүрди:

— Жавап қылмиғинимниң сәвәви, саңа ишәндим, йәни сениң ейтидиганлиғиңи, ейтишқа мәжбур болидиганлиғиңи билип туримәндә... Әнди күлгинимниң сәвәви болса, Веливайниң көкәп кәткәнлигини, өктәмчилигини көрүп: “Товва, бу байлар билән һөкүмранларму һәммә йәр, һәммә хәлиқләрдә охшаш болидекәндә!” дәп ойлидим. Хитайнин байлири, болупму хан вә жаңжұңлири бенакар үстилар бу яқта турсун, һәтта шаир вә алимларни һөкүм билән ижат қилишқа, йәни өзлиричә уларға муддәт мөһләтләр бәлгүлишип, шу хил қопал алдиритишқа охшаш галвацлиқтин әйлишәр еди. Мана бу йәрдиму бу кичиккинә кәнтниң кичиккинә бай һөкүмраниму, худди мөшүк йолvasқа охшиғандәк, әшуларға охшап кетидекән.

Физа үстидә үзүлгән сөһбәтни йәнә давам қылғуси кәлгән Тохти мужаң:

— Хо ош, кәмбәғәл гадайларчу? Уларму һәммә йәрдә охшаш болса керәк? — дәп сориди.

— Уларму һәммә йәрдә охшаш, һәтта сениңдәк, мениңдәк үстилар билән атәшин әдип, бүйүк алим өлүмалармууларниң наят маматиму охшаш. Тәмсили, өзимизнила мисалға ал. Сениң билән мән ясиган фанза өйләрдә, биз яратқан гөзәлликләр қойнида өзгиләр бәһри арамалиду, әйши ишрәқилиду, растму? Һә, әнди биз өзимиз болсак, өйсиз макансиз, пүтүн өмримиз бойдақ, паракәндә болуп

өтимиз. Қени, ейтқинә: мәнғу хитайниң көплигөн сәнъеткарлири кәби өй отақкурушқа зади интилмидим, чүнки бу йәрдә туруп тирикчилик қылалмайдығанлығимни баштинга яхши билгөн едим. Хош, сөнчү? Сән өсли тәтиң яғашчи, бир мәһәллә яки шәһәрдә аилә қуруп яшишин мүмкін едиғу... Немишкә шундақ қылмидин?!

— Пәләкниң гәрдиши, худаниң язмиши шундақ екәндө.

— Яқ, нечбир пәләк гәрдиши яки худаниң язмиши йоқ. Бу йәрдә йәнә шу кәмбәғәл гадайлиқсөвәп һәммигә. Ыә, сән техи 40та. Хош, немә үчүн сән өзәңдәк бир кәмбәғәл қызы яки аялға өйләнмәйсөн? Қени, шуни ейтқина маңа!

— Өзәмниң әтә нәдә, немә билән мәшғул болушумни билмисәм, өзгинин үгалиға қалайму?! Зади биздәк ялантөш гадайлар билән ким өз тәғдирини қошсун...

— Ыә әғәп йәнә шу гадайлиқта, жаңгода!

— Тоғра, устам... интайин тоғра: һәммә гәп шу бай гадайлиқта! Белиқниң чоңи кичигини, вәһшиләрниң күчлүги ажизини ялмиғини ялмиған, раст. Лекин... Лекин немиликтин бу хил чұмұлиләр чұмұлиләр билән жәң қилип қирилишиду? Шуни чүшәнмәймән.

— Чүшәнмәйдиган нечнемиси йоқ, уларму йәр тәвәөзүқ түлүк мәнбәлирини талишип, жәң қилиду, халас. Худди хитайлар билән уйғурлар охшаш, жаңгода... Әйнә шундақ, жуму!

— Хо ошшундақ болса немиликтин чұмұлилири дайим йол үстидә йүз бериду!?

— Улар тәвәлириниң чегариси, пәкәт шу чоң кичи^{йоллар} болса керәк, мениңчә, — дәп ойлинип қалди Хон Пик. Тохти мужаң худди туюқсиз кәлгән бир муһим пикирдин илhamланғандәк қизғинлиқ билән өзичә хуласә қилди:

— Әмсә, чұмұлиләр адәмләрдин, уларниң ханлиридин адил екән. Бир бирсинин^{йеригә} беһөддә бесип кирмәй, бәлки кирмәкчи болғанда халис мәйданда гәзлишип, күч елишарқән...

— Бәлки, — дәп етирап қилди Хон Пик мужаң хуласисидә Хитай-Уйғур урушида кимниң басқунчи, кимниң өз йерини һимайә қилғучи екәнлигигә рошән учур қиливатқанлиғини сезип.

Икки уста кәсип жәһәттин бир бириғәнәкәдәр йеқин, һәтта қәдинас болмисун, шундыму уларниң һәрқайсисида, қәлбий қияслирида өз хәлқи, өз миллитигә хас бинза дибилинип туратти. Адәттә уларниң сәмимий сөһбәтлири шундақ бир пәйтләрдә аяқлашқандәк болатти.

Бүгүнму худди шундақ болди: икки устинин һәрқайсиси өз хиял хатирилирилән узақ ухлалмай яттидә, андин Хон Пикму, Тохти мужаңму таңниң тезирақ етишини көз жумуп күтмәкчи бол-

ғандәк, чапанлири билән пүркүнұвалған еди. Шундақ йетип қай мәзгилдә ухлап қалғини намәлум, Тохти мужаң һожриға күн нури чүшүши билән охандидә, Хон Пикниң туруп талаға чиқип кәткенини байқиди. “Өз адити бойичә, әтигәнлик базарға чиқиптудә”, дәп ойлиди у һәм өзиму димиқта һожридин, манақсан ойлиридин қачқандәк, тез һойлиға чиқти. Сарғайған дәл дәрәк்ஷуваданлар тәписидә һейт рамзаңемиси ичилики бир гигант пануздәк һәйвәтлик ялтирап турған Қуяшниң нури униң көзлирини қамаштуруп, иссиқ тәпти билән үзлирини сийпап өтти; пада қалажәйнидин, иргулу нарвлар чақлиридин, атқәшләр йорутқан атлар түяқлирдин тозиған чаң топа һидиға арилишип, бирдә қоғун тавузниң бирдә алмиларниң, бирдә қизғанмай, көйүп пишиватқансамса хошаң, кавапниң пуриғи димаққа уриду, һәрқандак сағлам адәмниң иштинасини қозғайды. Тохти мужаң йенида нәқ ахчиси болмисиму, иссиқ дахошаң билән чай ичмәкчи болуп, базар тәрәпкә маңди.

— Гөш алсила, устам! — деди мұрисидики узун чәңзисидә парчә парчәш көтирип маңған саллах.

— Иссиқ нан, иссиқ нан елиңлар! — дәп бармақта навайчи.

Іә, базарниң ичидә болса: “Гөш гирдәяғ йәйсән!”, “Ақ нават”, “Сәвзиназук”, “Гилава”, “Нәшпүт елиңлар!” “Гүлқақ” деген авазлар.

* * *

Тәхминән 1890 жилниң маји июньи лирида, әтималим, Хон Пик билән Тохти мужаң Веливайға мәдрисиниң асасий бенаси билән дәрваза парталиниң пәштақ мунарисиниң курулуш мәйданиниң әтрапида — төр коча йәрни қоршиған көк сүрхиш тамлири турғузуватқан тамчиларниң әң мәнірлиридин 30 нәпәр кишини партал мұнар курулушиға йөткәйдиганлиғини, шунлашқа Сәмәрқәнт вә Бухара шәһәрлиридин келишкә тегишлиқ коза гәнжәрнәклириниң пат йекинда һажәт болидиғанлиғини һәм ейтип өтүшти улар. Бу хәвәр вә өтүнүшләрни интайин хурсәнтилек билән қобул қылған бай, болупму Хон Пикниң әнди пүтүн курулушни икки һәптә, әң узақ кәткәндә бир ай мабайнида үзүл кесилпүтиридиғанлиғини аңлат, техиму хуш болуп тәврәнди.

— Униң үчүн шу коза гәнжәматериалидин башқа һәммә нәрсә, һәтта бояқ пәлкүчләргиң азиз, — деди устилар. Бай қәйт қылдики:

— Сәмәрқәнт, Бухаридин келиватқан нарву карванлирини тезлитиш үчүн қошумчә ат улакжерәк ярақнәтә өгүнчидә йолға салимән. Һәrbий отряд почтиси бизниң нарвларни Алмутыға йекинлашти дегини бирнәччә күн болди... Ишниң әң күтлүк пәйтидә

туруптимиз. “Бисмилла” билән башлиғайсиләр! — Дуа қилди бай. Андин у: кечә Яркәнт шәһиригә губернатор вәкили Пантусов жа-наплиринин, қәдәм тәшрип қылғанлиғини, лекин мәзкүр әмәлдарниң немә үчүнду бай һозуриға чүшмәй, һәrbий отряд штаби арқылы өшу бир шаирму напизмудаңлық киши Билал Назимни көрүп, униңға дора дәрмәнвә башқа соғылар қылғанлиғини ейтти.

— Урушқичә һәм уруштин кейин, — давам қилди бай, — Пантусов әмәлдар бирнәччә қетим Фулжиде болған, мәзкүр әдип билән тонушуп, униң бәзи язмишлирини елип көткәнмиш. Әнди ейтишарки, шаирниң йәнә бир дастанини Қазан шәһириниң таш басмисида китап қилип бастуруптурдә, өткән күн шуни һәм муәллипкә тәғдим әйләпту у яқ.

Бираз вақит давам қылған сүкүннаттин кейин, тәжрибилик бенакар Хон Пик Тохти мужаңниң чирайиға сәп селип, устиниң наһайити наяжанлинип олтарғанлиғини байқиди, әтималим, туюқсиз сорап қалди:

— Жаңгода, сән у даңлық әдипни билсәң яки аңлиған болсаң керәк, һә?!

— Мән уларниң һәр иккисини яхши билимән, — дәп башқа немини етип, немини ейтмаслық һажәт екәнлигини билмәй, тохтап қалди.

Веливай вә бенакар Хон Пиктин қәтъий нәзәр, лекин Тохти мужаңниң қәлб һаләтлири шу күнләрдә бири — Яркәннә, бири — Челәк әтрапида туруп, өз хәлқиниң бешидин кәчкән, кечиватқан оқубәтләр һәккүдә ойлаватқан шаирлар Б. Назим, С.М. Қаший кәчүрмилири билән аһаңдаш еди сөзсиз. Мана шу һәмсезимлик уни пүтүнләй өз қойниға елип, пүтүн вужудини һулилдитип, күчлүк мәй яки қәршидә чекимликләр кәйип қылғанда, гангиритип қойди йәнә! Бу хил еғир һаләт қойнидин уста пәкәт йәнә икки күндін кейин башланған асасий беналар қурулуши жәриянида чиққандәк болди — жаңлық иш вә униң парлақ истиқбали мәнир қәлбини илhamландуруп, көңүл күйини йүксәлдүрди.

* * *

Мәдрисә бенаси билән дәрваза партал тамлири йүзлигән ташчи-яғашчи күчи билән бир һәптә ичидә дегидәк турғузулуп, әнди у тамлар әтрапида узун вә егиз пишаңрычаглар орнитилған еди. Бу пишаңрычаглар орнитиләр билән мәдрисә сарийиниң тамлири төписидин ләмпә кәби болуп көтирилидиған чедир вә ички пәштақлар үчүн яғач материаллири узитилмақ, бенакар Хон Пик молжасини пәкәт шунда толук чүшинишкә башлиған Тохти мужаң униң билән

хилму хиляғач материаллирини бена тамлириниң төрт тәрипигә топлитип, ишчиларниң һәриkitini чүшәндүрүштидә, өзлири йәнә бирқанчә устилар билән тәпигә чиқиши. Шундин кейин қурулуш мәйданида пәкәт кәлгүси чедир үчүн қасылтиларниң жәнси изналирини егиватқан қәләйи мискәйчиләр болқилириниң садаси бәйни нағра бәзмисидәк яңрашқа башлиди.

Қоллириға палта тутқан тәрипидики устилар мәдрисә сарийи ичидики асасий тұврұкләргә орнитилған лимлар үстидә дачилардәк чаққан һәрикәтлинишкә мәжбур еди, дәсләптә өзиниң нака путини әймәнгәч, лимларни минип силжиған Тохти мужаң шу чағда қери бенакар Хон Пикниң қанатлық қүш кәби учуп жүргөнлигини тамашә қилдидә, өзиму жүръәтлинип кәтти... Тәпигә көтирилгән онлиған яғач қисимлар устилар қоллиридики палта жүлдисиниң “таң түң” қилип урулуши билән изнаю жәпсилиригәл чүшүп, булжимас болуп оюп қалатти. Үч күндин кейин чедир яғачлириға мәхсус әңзиләр орнитилип, уларниң үстигә бир чәттин қәләй йепилишқа башлиди. Әнди Хон Пик асасөн бенаниң қильвә тәрипидики яғач мунарисини қуаштуруш билән мәшғул болуп, Тохти мужаңға шу мунар астидин бәлгүләнгән супа минбәрүстидә ишләшкә, йәни шу йәрдә меңрапни қуаштурушқа буйруқ бәргән еди.

Йәнә үч күндин кейин һарвукәшләр билән мәхсус устиларму коза-гәнж өрнәклирини елип келип, меңрап минбәрәтрапидики тамларни, гүмбәз кәби торусни нәқишлишкә кириши. Та шу қара сәһәрдин хұптәнгичә өз ишлири биләнла мәшғул болған устилар, бир күни әтигәнлиги чиқип, бир биринин мәжүзилиридин һәйран болушти. Болупму Тохти мужаң!.. Униң көз алдида бир чоң қүш қанатлиридәк йейилип, һәммә тәрәптин ләмпә һасил чедирниң әшу ғәрип тәрипидики қат қатқариғайға охшайдыған хитай пагодилиридәк бирнәччә қәвәтлик мунар асман пәләңқәд көтирип туратти! Уста бу мәжүзигә бәкму һәйран вә хурсән болғандәк болдию, лекин йәнә бирнәччә күндин кейин худди шундақ “хитайчә қалпак” дәрваза

парталниң мәркизи болған мусулманчә гүмбәз үстидә шәхсөн Хон Пик тәрипидин һасил қилинғанда, — униң журиги башқычә бир вәһимә наразили ғилән йенип кәтти, йәнә шу чағда Тохти мужаң өзини илгири уйғур хитайруushi башланғанда бенакар хитайға нисбәтән қандақ сәзгән болса, һелиму шундақ сезишкә башлиған еди. Тохти мужаң билән кәсипдаш, һәтта әнди қәдинас, мундаш болуп кәткән қери бенакар униң ички һалитини бирдин билип, өзиму өз қисмитидин сәскәнгәндәк болди. Шуңлашқыму өз өзилән сөзләшкәндәк мулажизә қилип:

— “Демәк, икки яқниң иккилисідә хитайчә йосун әң егиз көтирилип, ғадийип қалған! Сән шуни ойландығу, растму?” — дәп ялвурғандәк сориди у. (Тохти мужаң өңдей болғанда ғарыштың әттәй орнитип, уларни камситмақчи болмиғанлигини, зади һечбир миллий ғәрәзсиз, пәкәт пүтүн өмри ишливін әнъенде, рисалә бойичә шу хил йемишкә йәткәнлигини, һәтта һечбир йемишсизла қурулушни шундақ башлап, йәкүнлигәнлигини ейтти. Лекин буниң һәммиси Тохти мужаңға қуруқ сәпсата, хитай һелигәрлигидәк туулған еди пәкәт. Уста үчүн әң еғир ой, әң дәһшәтлик хуласә шу болдики, у пүтүн вужуди билән һәтта бенакарлық вә аш тамағисалилиридиimu худди нахша саздикидәк миллийлик, миллий зиддийәт, худди жәң мәйданидикидәк қариму қаршилиқни^{мәңгү} можут екәнлигигә ишинип қалған еди... Бу әһвалниму қери бенакар өңдей сәзді, әлвәттә. Пәкәт шуниң үчүн, кәсипдаш, муңдаш, уста Тохти мужаң үчүн, униң наһайити көңүлсиз, азаплық ой сезимлиринибираз болсиму тарқитиш үчүн, Хон Пик мәдрисә бенасиниң шәриқ вә ғәрип тәрипи迪ки икки мунариниң иккилиси үстигә йерим ай шәклини орнитиш ойиға кәлгән еди вә бу ойидин әтиси ғожайин Веливай келип, нашамәтлик мәдрисә бенасини һәйранлық, хурсәнлик билән маҳтап, өзлирини сөйгән пәйтләрдиму қайтмиған.

Ахири Хон Пик мунарлар үстигә йерим ай шәкиллирини һасил қилди вә бу һаләт Веливай билән униң әтрапидики жамаәтни, көпчилик қурулушчиларни техиму хурсәнт қилди. Пәкәт Тохти мужаң вә униңға йеқин болған бирнәччә қадаң үстилар пүтүн бенаға, болупму униң асасий мунарлириға қарап, қандақту умумий мәнзиридин “Йәнә хитай қалпигиниң бесип турғанлигини” һақарәтлик сәзгәндәк болатти. Шуниңға қаримай, улар, Хон Пиккә нисбәтән һөрмәт сақлиған һалда, бенаниң бояқ пәдәзлирини, нәқиши өрнәклирини зор һәвәс билән ишлиди, йәкүнлүк күн, дағдуғилик жүмә намизини наяжанлиқта күтүшкән еди.

Лекин пүтүн Ярқәнт тәвәсини тәврәткән тәнтәнә йеңи мәдрисидики бириңи намаз вә шәрқий дәрваза гүмбизи үстидикі пәштақтін челинған нағра, кочилардикі сәйлә тамашә, қазан қазанлардин тартилған аш, шагада мусапирларчұн худайи хәйирлиқлиниңған матаю рәхтләрниңарлығи өз кәсиплириниң мәстанилири болған үстилар көңүллиридики көңүлсиз қайчилиқни йоқиталмиди. Улар йәнә бир айдин кейин, Веливай бәргән азду көпаҳча, бир кур кийим кечигиниелип, үзүл кесилкошлашқан еди.

— Мәнғу әнди йәнә шу ләнәтлик, жаһаләтлик Сәддичин сепилиға қарап раван болимән, жаңгода, — деди муңлинип қалған қери бенакар — һә, сән қаяққа қарап йол тутисән? Яки шу шәһәрдә йәнә иш қиласын?

— Мән әнди Алмута тәрәпкә баримән, устам. Қурулуш пүткәндін кейин, өзәм бир бағлақтын бошиғандәк болсамму, бир тәрәптин йәнә һәммидин айрилған ялғуз һаңгуттәк сезиватимән, қара.

Тохти мужаңни чиң құчақладап, көзигө яш алған еди қери бенакар шунда.

— Сениң билән маңа пәкәт қурулуш иши керәк, жаңгода, — дәп хатимә қилди. — Белиққа — су, бизгө — иш керәк... Болмиса, биз өзимизниң муни билән өзимиз харап болимиз, шу! Хәйир хош, Тохти ука, бир биrimiznieskə елип өтәйли.

— Хәйир, устам, мән сиздин көп нәрсини үгәндім, шуниңға рәхмәт. Шуни билиңки, сиз билән мениңдә һеч һилләт йоқ. Бизниң бәхитсизлигимиз хәлиқлиримиз үстидики қандақту бир қара қисметкә бағлиқ болса керәк.

Видалиқ сөзләр шуниң билән хатимә тепип, қадаң устилар жәм жітәйрилишип кетишкән еди шунда.

Незмәт Абдулин қәйәрдә дунияға кәлгән вә у қандақ өсәрләрни йезип қалдурған? “Бенакарлар” повестилики баш қәһриман ким? Униң бәдий обризи тоғрисида өз пикриңларни ейтىңлар. Өсәрдә Яркөнт вә Гулжа шәһәрлири қандақ селиштурулған? Повестьлики “нәқиш вә оймиларға” мұнасивәтлик эпизод-қисимлар һәкқидә өз пикриңларни ейтىңлар. Өсәрдики йәр намлири вә исимлар һәкқидә тохтилиңлар.

Незмәт Абдуллинниң тәрәкқийпәрвәр язғучи екәнлигини испатлаңлар. Веливай Йолдашевниң обризида қариму-қаршилиқтар барму? Немә үчүн Веливай билән Хон Пик арисида ихтилап йүз бәрди? Веливай Йолдашев үчүн Яркөнт мечитини селиш “муқәддәс қурулушқа” айланғанлиғиниң сөвәви немидин ибарәт? Униңда қандақ мәдәнийәтлөрниң из-тамғиси бар?

1. Повестьлики мақал-тәмсилләрни ениқладап, дәптириңларға йезиңлар.
2. “Бенакарлар” повестини оқуп, бир парчә сүрөт сизиңлар вә униңға нам бериңлар.

Илия Бәхтия

(1932—1987)

Илия Бәхтия — XX əсир иккинчи йерими дики уйғур реалистик əдәбиятiniң атақлиқ вәкили, йеңи ижтимаий сатириниң асасини салғучи “хәлиқ шаири” унванини алған өткүр қәләм егиси. Униң өмри қисқа болсому, амма қалдуруп көткөн ғәзниси бебана. Илия Бәхтия 1932-жили Алмута вилайитигә қарашлиқ Чоң Ачинока (назирқи Уйғур наһийәсидә) дехан аилицидә дунияға көлгөн. У төрт йешида атисидин айрилип қалиду. Кичик дадиси уни Ташкәнткә елип кетиду. Уруш жиллири шу йәрдә қелип, башланғуч билим алиду. Уруштин кейин Қазақстанға келип, оттура мектәпни тамамлайды. 1952-жили Абай наими дики Қазақ педагогика институтиға чүшиди. У оқуватқан жиллиридила кичик достлириға “Балиларға соға” намлиқ дәсләпки шеирлар топлименин һәдийә қилиду. Бу топлам һәқиқий мәнада зор мәдәний йеңи лиқ болуп қалди. Шуниндин бери шаирниң “Арминим” (1958), “Булак” (1961), “Тянь-Шань жигити” (1963), “Тиян Шан шеирлири” (1966), “Гүл вә тикән” (1969), “Наят даванлири”, “Или vadisi” (1978), “Өмүр шундақ өтиди” (1981) шеирлар топламлири нәшир қилинип, балиларға бегишланған “Ақ кәптәр”, “Бовамниң соғиси”, “Көчәт тиктим, өстүрдүм” намлиқ китаплири йорук көрди. Чоң Ачинока униң үчүн “сайилисаң беғи, сәйли қилсаң теги бар” муқәддәс жут болғачқа, униңға атап өлмәс мисраларни қалдуруди. Шуңлашқа у:

Кариғина мону турған дәрәққә,
 Ана жутниң дәриғиму бөләктә.
 Йәрдә өмәс, бәлки униң томури,
 Турған охшаш билинмәмдү жүрәктә, —

дәп мәғрурлинип язди.

Умумән Илия Бәхтия өз хәлқиниң паравән турмушини күйлиди, бәхитлик наятиға мәдһийә тоқуди. У социалистик турмушни улуклиди, Ленинни дәни сұпитидә санап, әң яхши лирикилиқ мисраларни үнчә-маржан кәби тизди. Амма у социалистик наятынин нұксандырыму айимай қамчилиди. Бу жәһәттін шаир хәлиқ турмушыға бәк йекинлашти. Мәсилән, “Fәм йәймән” намлиқ шеирида мундақ языду:

Бәзи шаллақ қизивелип чақчақ қилғанда
 Фәм йәймән —
 Мәшрәпниң күлкиси үзүлиду дәп.
 Хам калла бир йәргә башлик болғанда,
 Фәм йәймән —
 Иштики инақлиқ бузулиду дәп.

Илия Бәхтия өз хәлқини муң-зари вә хошаллиғи билән биллә яшиған шаир. Шуңлашқа өз шаириға сөйүнгөн хәлиқму, униң шеирлирини ядқа алди, мәтинглирини нахшиларға айландуруп, күйләргө қатти. Лекин Илия Бәхтия һәқиқий мәнада шаир болушниң интайин тәслигини чүшинәтти. Чүнки өз хәлқиниң тәғдирини ойлаш, униң ғемини қилиш — хәлиқчил инсан үчүн наһайити мурәккәп екәнлигини унтуматти. У шуңлашқа: “Көңлидә дәрди бар инсанлар шеир языду” дегендә парадни аңлат, “Ундақ болса, бешиға муң чүшкөн инсанларниң барлығи немә үчүн четидин шаир болуп кәтмәйду?” дегендә соалға жавап издиди. Шаир болуш асан әмәс. Өз оюм, шеир язған шаирни, мәйданда жәң қилған қәһриман кәби қияс қилимән. Батур қилич билән күрәшсө, шаир өткүр сөзи билән йеңиду. Амма сөз қиличтинму өткүр” — дәп очук язған еди.

Илия Бәхтия достлукни алайды мизандың күйлигөн әдип. У һәқиқий достқа садик өткән. Әйнә шундақ достлиридин бири улук қазақ шаири Мұқағали Мұқатаев. Һәр иккисиниң өмри вә ғайиси шәкиллинин қалған социалистик түзүмгө мувапиқ яшайдыған зиялиларниңкігө зит келәтти. Ундақ чағларда иккі дост биллә болуп, кечини түнгә, түнни күндүзгө улаветәтти. Илия Бәхтия улук Абайни устаз тутуп, униң мираслирини һәртәрәплімә үгәнгән. Бу һәқтә өз ойлирини ашкарә ейтқан. XX әсирниң иккінчи йеримида қазақ вә уйғур мәдәнийитидики бу хил әнъәниләр вә өз ара мұнасивәтләр наһайити күчийип, йүксәк дәрижигө үткән.

Уйғур елиға

“Ах уурмән, ах уурмән,
 Ахлирим тутқай сени.
 Көз йешим дәрия болуп,
 Белиқлирим жутқай сени!”

(Уйғур хәлиқ қошақлиридин)

Ва, әзиз әл!

Ва, әзиз жут!

Нур, Қуяш!

Бәхтим ортақ, зарим ортақ, қериндаш.

Мұқамларға мүнәсабат

Әсирдин әсир көчүп йетип кәпсән,
 Яшайсән бүгүн,
 әтә...
 һәм кәлгүси.
 Муқамлар шатлик мундиниралғандур,
 Мұхәббәт муқамлардин таралғандур.
 Муқам деген һаят,
 әмгәк,
 бәхит,
 арман,
 Муқам деген айдиң кечә,
 һава
 һәм нур.
 Муқам у — ана тилим, дана тилим,
 Вәтәнгә сөйгү қиласы ишқи дилим.
 Муқам у — әл, хәлқымғә байлиқ, дөләт,
 Адәмгә әқил берәр билим илим.
 Муқамлар яңриған бармақта,
 қолларда,
 Дилларда,
 тойларда,
 һәм узак йолларда.
 Муқамлар яңриди сәйлидә,
 кочида,
 Яңриған муқамлар — чөлләрдә,
 өйләрдә.
 Муқамлар яңриди сөйгү бар жүрәктә,
 Ома оруған биләктә,
 дуа вә тиләктә.
 Яңриди муқамлар йекинда,
 жирақта,
 Яңриди муқамлар көк асман пәләктә.
 Рәссамниң қил қәләм учиды яңриди,
 Вәтән сөйгән оғулниң күчидә яңриди.
 Болқиға, кәтмәнгә...
 Жан берип, жор болуп,
 Үгдәп ятқан бовайниң чүшидә яңриди.
 Яңриди муқамлар,
 яңриди тохтимай,
 Яңриди етизда,
 яңриди ухлимай.

Йәр ивип,
 таш ерип,
 ечилди қизилгүл,
 Муқамға нур чечип, ечилди толун Ай.
 Яңриди булут билән зәпәрдә тәң ләйләп,
 Аниға яр болуп, бовақни әлләйләп.
 Муқамлар яңриди инсанниң қәлбидә,
 Қанат қақса асманда, һә пәстә йәр чәйләп.
 Көрәлмәй муқамниң күчини, һарини,
 Залимлар ойланды ұzməккə тарини.
 Бирақта залимлик йеңәлмәс мәртликни,
 Яңратти муқамлар дилида барини.
 Муқамлар өлмәстин турувалди өзидә,
 Йешини тамғузмай аниниң көзидә.
 Вәтәнпәрвәр батурға түгимәс күч берип,
 Шох күлгән балиниң келәчәк үзидә.
 Инсанниң дил тари күч берип өзигә,
 Әймәнмәй тик қарап өлүмниң көзигә.
 Яңриди муқамлар, яңриди баш әгмәй,
 Яңриди қан тамған қиличниң үзидә.
 Туяққа чәйләтти Искәндәр атлири,
 Муқамни чапмақ бол Төмүрниң жаллити.
 Чинғизниң текими астиға чүшәрмәй,
 Муқамни сақлиди уйғурниң әл жути.
 Муқамниң тарини үзгүзмәй, жүтәрмәй,
 Әл тинич ятмиди бешида көтәрмәй.
 Яңриди муқамлар Вәтәнниң төридә,
 Яңриди муқамлар турғанда жут өлмәй.
 Қолдин қолауушуп, қолдин қолиеткилип,
 Муқамлар таралди жаһанда улғийип.
 Өлүмгә наләт дәп, инсанға наят дәп,
 Муқамлар яңриди дилларда шат күлүп.

Залимға көнмәстин, өлтүрсә өлмәстин,
 Муқамлар сақланди жұпини бөлмәстин.
 Хәлқимниң байлиғи, жүрәкниң яйлиғи,
 Хару зарболмастин, гүлзари солмастин.

Яңриди муқамлар, яңриди қайтидин,
 Ажримай өзиниң ғәзниси әнтидин.
 Муқамлар роh берип, сайриди жор болуп,

Өйләрдин,
төрләрдин,
жүрәктин,
мантидин.

Муқамлар яңриди инсанлар дилида,
Муқамлар яңриди азатлиқ елида.
Муқамлар яңриди,
яңрайду мәңгүгө
Уйғурниң,
өзбәкниң...
жүрәкниң тилида.

Достлар ишқи

Шөһрәтни издимәй өттүм мән,
Шан шәрәпкәлмәпту оюмға...
Достларни сегинип, күттүм мән,
Кочида, жутумда, өйүмдә.

Геолог болуп мән тағ кезип,
Алтунға, күмүчкә бақмидим.
Достларниң адресин язғузуп,
Нәр жайда шуларни яқлидим.

Тәң шерик мұң қайғумшатлиғим,
Дост деген қанитим, мәнпийитим.
Үмүтүм, яшлиғим, байлиғим,
Достлирим турғанда мән пүтүн.

Әһвалим еғирлап турғанда,
Достлирим напашлап алиду.
Махтинип көксүмгө урғанда,
Бәзидә качатлап алиду.

Улар бар — мәнму бар, жүрәк бар,
Төр мениң, мантида турмаймән.
Жиғлишим мүмкинду, биракта
Уларсиз ечилип күлмәймән.

“Ким десә, утуқقا йетишкөн?”
“Мән” демәй, шунлашқа “биз” дәймән.
Жүпләшкөн жүрәкләр тепишқан,
Тепишқан жүрәкни издәймән.

Немә бар қәдирлик дост ярдин?!
 Мән шәхсөн башқисини билмәймән.
 Адишип қалмай дәп шулардин,
 Кечөю күндүзииздәймән!

Илия Бәхтияниң тәржимә нали һәккідә өз пикриңларни ейтиңлар. Немә сөвөптин у “Бәхтия” тәхәллусини алған? Илия Бәхтия язған өсөрлөрни атаңлар. Немишкә у “дәрди бар инсанлар шеир языду” — дегендә? Әдип достлук мавзусыға алайды мұраҗиәт қылған? Униң өң йекин дости ким? Илия Бәхтия кимни устаз дәп атиған? “Әзиз әл”гө қияс қилинған мубалиғилөрни вә қанатлық ибарилөрни изаһлаңлар. Немишкә әдип мұқамни “сазниң падишаси” дәп атайду?

Немишкә Илия Бәхтия бир тәрәптин социалистик турмушни күйлиди, иккінчи тәрәптин болса, уни көләмлик тәнқит астиға алды?

1. “Достлар ишқи” шеиридики турақтарни ениқлап, мәнилиқ вә ритмлиқ оқуңлар.
2. “Уйғур елиға” шеиридики биринчи бәнтни дәптириңларға көчирип йезип, уни ядқа елиңлар. “Мұқамларға муһәббәт” намлиқ шеиридики қанатлық ибарилөрни дәптириңларға көчирип йезип, уларни изаһлаңлар.

Зия Сәмәдий

(1914—2001)

Зия Ибадәт оғли Сәмәдий — заманивий миллий әдәбиятимизниң пешивасидур. У XX әсир уйғур хәлқиниң мәшһүр мутәппәккүри, йеңи ана тилимизниң сабиби, тәнқидий реализм асасчилориниң бири. Язғучи 1914-жили Йәттисуға қарашлиқ Хонихай (назирқи Талдиқорған виляити, Панфилов нанийәси) йезисида деңан аилисидә дунияға көлгөн. У башланғуч билимни Ярқәннә алған. 1922-жили Алмутидин көчирилгөн Зәрват мәктебидә өз билимини ашуриду. Мәзкүр мәктәптә униңға Өмәр Муһәммәдий әдә-

бият пәнидин дәрис бәргән. Амма у 1931-жили ата-аниси билән Ғулҗиға кетишкә мәжбур болиду. У чағларда Сталин дәвридә йүз бериватқан “кулакларға” қарши ижтимай сәясәт адәттиki үйғур деҳанлириғиму өз тәсирини йәткүзүватқан пәйтләр еди. У 1934-жилқи Шәрқий Түркстанда йүз бериватқан әтияз вақиәлиригө бағлиқ, Үрүмчи шәһиридә муәллимләрни тәйярлаш курсини пүтириду. Ғулжә шәһиридә авал муәллим, андин мәктәп директори болуп хизмәт қилиду. Амма Шиң Шисәй Сталинчи коммунистларниң изи вә тәжрибиси билән меңип, көплігөн үйғур зиялилирини қамаққа алиду. Зия Сәмәдийму Абдуреһим Өткүр, Әхмәт Зияй қатарлық зиялилар билән түрмигө палиниду. У өзиниң әң муһим яшлик дәврини тутқунда өткүзиду. Пәкәт 1944-жили Ғулжидә миллий азатлик қозғилаң йүз бериши түпәйли, у азатлиққа чиқиду һәм үч вилайәт инқлавиға паал қатнишиду. Шәрқий Түркстан азат болғандын кейин, йеңи һөкүмәтниң мәдәний назири болуп тайинлиниду. 1950—1953-жиллири йеңи һөкүмәтниң мәдәнийәт башқармисиниң рәһбири сұпитидә хизмәт қилиду, андин маарип министриниң орунбасари болуп тайинлиниду. 1954—1955-жиллири йеңи һөкүмәт тәркивидә язғучи вә сәнъкарлар иттипақини башқуриду, андин 1956-жили Шинжәң-Үйғур автоном райони тәшкиллинип, икки жилдин артуқ Мәдәнийәт министри болуп ишләйду. Амма 1958-жиллири Хитайдың сәясий вәзийәт өзгирип, гуманлық шәхсләр түрмигө ташлиниду, көплігөн үйғур зиялилири тарихта новәттики қетим азаплинип, сазайә қилиниду. Социалистик һакимийәт Зия Сәмәдийгиму ишәнмәйду вә уни жисманий вә мәнивий еғир оқубәтләр қайнимиға ташлайду. Мәркәздин жирақ йәрләргә сүргүн қилиниду. 1961-жили Зия Сәмәдий Қазақстанға көчүп чиқиду. Бу йәрдә үнүмлүк хизмәт қилип “Қазақстан хәлиқ язғучиси” намлық әң шәрәплик унванға муйәссәр болиду. Зия Сәмәдийни ижадийити 30-жиллири башланған. У чағда үйғур театрчилиқ сәнъити овж алғанди. Зия Сәмәдийму Лутпулла Мутәллип, Зунун Қадир, Абдуреһим Өткүр охшаш истедатлық яш талантлар қатарида “Қанлық дағ”, “Зулумға завал” “Рошән”, “Беши йоқ намайәндә”, “Көйүмчан ана”, “Сири ечилди”, “Сирлик минутлар”, “Хитай зинданлирида”, “Лашман”, “Ипархан” вә “Мүһәббәт дастани” қатарлық сәһнә әсәрлирини язиду. Кейин язғучиниң “Или дәрияси бойида” киноповестиму жарий қилиниду. Зия Сәмәдий Қазақстанға көчүп чиқип, “Майимхан”, “Жиллар сири”, “Фени батур”, “Әхмәт әпәндим” вә Истәк вә қисмет” қатарлық көплігөн романларни язиду. Бүгүнки күндә униң “Жиллар сири” тетралогияси (төрт китави), “Әхмәт әпәнди” дилогияси (икки китави) заманивий үйғур прозисиниң йүксәк

идеяйи, бәдии-әстетикилиқ байлиғи, ғәзниси вә йүксәк чоққиси болуп несаплиниду. Зия Сәмәдийниң романлириниң мәзмуни жәнгивар миллий тәғдимизниң әйнән ипадиси вә өз тәғдирини өзи бәлгүләшкә йүзләнгән ханиш-екидисидур. Әркпәрвәрлик роһи-ниссиятида йезилған “Майимхан”, “Жиллар сири”, “Әхмәт әпәнди” қатарлық романлири бекіндиликқа вә мәhkүмлүк роһқа қарши күрәшниң әң илғар ипадиси болуп қалғуси. “Мәзкүр романлардикі әң асасий идея — у уйғур хәлқиниң қуллук аң-сөвийәдин қутулуш үчүн елип барған миллий-азатлиқ чарә-тәдбиририни реалистик планда тәсвирләштур. Зия Сәмәдийниң пикричә, XX әсирдә қуллук аң-сезимни вә психологияни қоллап-қувәтләш — бу әң хәтәрлик жәмийәтлик гуналарниң бири һәм инсанийәтни зиддийәткә иштириш тәдбиридур. Язғучиниң ойи билән ейтқанда, бу һәм оттура әсир қуллук психологиясидин учур бериду. Шу сәвәптин һәрқандак хәлиқ униңға қарши көтирилишкә мәжбур. Зия Сәмәдий бир-биридин ажralmas ижтимаий вә мәдәний надисиләрни өз ара бириктүрәлигән. У тарихниң әқлий тәрәкқиятидин адашқанлиғини ечиp көрситиду. Шуңлашқа әдипниң ойи билән ейтқанда, бу һаләт наятниң отлук бесимиға чидимай, еритқан төмүр охшаш өңидин кетиду. Мана бу көпчилик биливәрмәйдиган язғучи маһаритиниң бир сиридур.

Фени батур

(романдың парчә)

Достини өңкүрниң ичигә башлап киргән Мәһәмәтжан:

— Қайсини халисаң, шуниңға олтар, адаш. Қариғина, мундақ “мамуқтәк” орундуқларда нә түрүк султани, нә орус падишиаси вә нә хитай хақани олтармиған болғеди, — дедидә, йесарақ кәлгән үч хил ақ, қызғуч, қара ташни көрсәтти.

— Мону еқи кичигирәк екән. Тайинлиқ түрүк султаниға атап қойсаң керәк. Пайдисини көрмігән болсақму, диндаш болғандыки шуниңға олтирай, — дәп пәшмитини таш үстигө йейип олтарди Фени.

— Сән салма башниң күчүңму, тилиңму, дитиңму бару, бирақ амитиң котарақ, — йәнә құлұшкә башлиди Мәһәмәтжан. У құлғенде ақ мәңзи титирәп кетәтти.

— Бүгүн гүлқәқәлириң қәвәтла ечилип кетипта сән кавинин. Пахтигиң ондисиға учмиғанду?

— Учмайчу, өвуларға қариғина! — өңкүрниң төр тәрипигө қолини шилтиди Мәһәмәтжан.

— Өзәң аттиңма? — ишәнмигәндәк сориди Фени есиклиқ турған көп ачилик буға мұңгузигө һәвәслинип қарап.

— Өзәм болмай асмандин Әйса пәйғәмбәр ташлап бәрди девидиңму? — рәнжиди Мәһәмәтжан. Овчиларни тиллисаң, писәң қилмаслиғи мүмкіну, овиға шәк кәлтүрсөң, кәчүрмәслигини билидиған Фени:

— Домсаймаруй, кава! Мәргәнлигингә һемишәм тән беримәнғу! — дәп юмшатти.

— Іә, мәнма “мурдини йәргә қоюп, жәрән қоғлиған “қашлик”ниң биридә. Немишкә мәргән аталмай...

Бу қетим икки дост тәң күлүшти. Хушчирай үзидин күлкә изнаси өчмәйдиған Мәһәмәтжан ата кәспи тамчилиқ болсиму, кейинки жилларда овчилиққа һәвәс қилип, көпирәк вақти тағ вә тоқайларда өтәтти. Шу сәвәптин болса керәк, “Мәһәмәтжанниң қишилиқ өйи Самийұзи, язлиқ өйи өңкүр” дейишетти. Фени билән дост болушти-ки баш сәвәп униң овчи — мәргәнлиги болди.

— Раstла! — дедидә, орнидин чачрап турди Мәһәмәтжан вә өңкүрниң алдиқи уюл таштин етилип чүшүватқан суға чилап қойған қалмақ торсуғини алди,— жүрәкни яшартип, өмрүңни узартидиған бирнәрсә қуюп берәйки, икки дуния ақаң қариғайға рәхмәт оқуysән.

— Қалмақ бозисима?

— Ичкәндә билисән, — Мәһәмәтжан кәйничә туруп торсуқтиki суюқлуқни яғач чөчәккә булуклитип қуюшқа башлиди.

— Йошурсаңму, пуриғидин билдим — буғиниң қени.

— Я, алла! — Яқисини тутти Мәһәмәтжан, — билмәйдиған нәрсәң йоқтә... йецилиқ қилай дәптимән, йәнә болмиди. Қачан тетип беки-ведиң?

— Йәнә “кавилиғиң” бардә. Сән қолуңға милтиқ тутмай, бөдүнә овлап жүргән чеғинда, биз буға етиш бу яқта турсун, тирик тутуп, шехини кесивалидиған.

— Хоп, сән билән тәң кәлгини болмайду. Монуни ичәмсән? — Чөчәкни тәңлиди Мәһәмәтжан.

— Бузулмиған болса, ичәй, — чөчәкни қолиға елип пуриди Фени вә көтирип ичиветип, раһәтлинин үн тарттидә, — һашқалла, адаш, хумардин бир чиқардиндә!

— Мәнма сени рази қылғинимға хумардин чиқтим жұму, салма баш! — разимәнлик құлқисини құлғән пети үчпүтлүққа есилған қара челәктикаи буға гөшини тәңнисигә сүзүп алған Мәһәмәтжан,— тоғрап берәйму? — дәп Фениниң алдиға қойди.

— Яқә! Мени чиши қалмиған қери девидиңму! — Фени гөшни пүтүн бойичила йейишкә башлиди. Униң мәзмут чишлири устиханниму чайнап езиветидиғандәк қилатти. “Йолvas, бәәйни йолvas!” дәп пичирлиди достидин зокланған Мәһәмәтжан.

- Шовиси барму?
 - Бир тәңнә гөш қосиғиңниң бир бүжигигима кәлмидиму, немә?
 - Әгәр буғиниң қенини ичива миған болсам, өзәңниму қошуп йәветәттим. Бирақ буға қени билән ойнашқини болмас...
 - Қасапәтәй...
 - Шу тапта чекә томурлирим лоқулдап, өгә өгилиримқизип кәтти, тола пәлә пәстәңдемә, болмиса көргүлүкни көрисән...
- Достиның чақчиғини күлкә билән йопутқан Мәһәмәтжан:
- Әнди мәхситиңни ейт. Сән бекарға “сират көрүктин” өтүп кәлмидин. Бирәр чатақ патақ...

Фени қолини бир силкип ағинисини тохтаттидә, орнидин туруп, таш астидин чиқиватқан сүйигә ағзини тутти вә нәччә күн сусиз қалған ат сияқи суни хелә узун сүмәргәндін кейин, йәнә бир қетим раһәтлиніп кериліп, салмақлық қияпәттө:

- Ичимгә шәйтандын кириналдыму, билмәймән, көңлүм “тур, ятам-сән!” дегендәкла қилиду. Өзәмни бәзидә қояр жай тапалмиғандәк сезимән...

Мәһәмәтжан Фенини әнди көрүватқандәк, униңға сәп салди. Хелила ядал қапту. Лекин көзлири авалқидинму отлук чақнап, жәзм қәтъийәтәкис етип туриду.

- Немә демәкчи екәнлигиңни уқалмидим.
- Мұғәмбірлик қилма. Қолунда хетиң бар туруп һечнемини билмәс болувалғиниңни қара. Зади молла көргән адәм линтасма болидиғанлиғи раст екәндә! — рәнжиш қилди Фени.
- Анчә мунчак қәғәзни жирап, чар китапни ямидап оқуғиним болмиса, мәндә нәниң илим билимі болғай, ағзимда илмим болса мону өңкүрдә ис пурал олтармас едим.
- Гәпни йорғилатма. Қөп сөзгө хуштум йоқлуғини билисәнғу?
- Билгәчкә сән қап жүрәккә ихтида қилип жүргәндімән.
- Һә, мана әнди дәллиң гәп қилдин.
- Тайинлик сән бирнәрсә қозғимақчығу?
- Қозғисам қозғаймән.
- Фазат ечиң, Әмир ләшкәр болғуң барму йә?

— Фазат ачқанлар сән, мән охшиған адәмләрдү? Яки уларниң бәш беши, он қоли бармекән? Қөләңгимиздин қорқуп, кона палаздәк сөрүлүп жүргән бизла...

— У дегиниңғу раст, адаш. Амма лекинғазат қилиш ушшак балиларниң һодукам оюнидәк асан иш әмәстә!

— Тәс чағлисаң, жениңни айисаң, баш пүркәп ятивәр. Хитайлар қилғулукни қиливәрсун, — Фени рәллә болуп, әсәбий титригән қоллири билән тамакини аран орап чәкти.

— Шунда сөн ғазатқа атлинип чиққиниңмұ бу? Йолуң болсун, — күлмәк болуп, Фенидин тәп тартип ағзини торавалди Мәһәмәтжан.

— Бу йәрдә қозғилалмидук. Әнди Құмул қозғилаңчилириға берип қошулақчимән. Райиң болса, маңа қошул.

— Икки жилниң алдида бу мәслинәтни қылсан յахши болатти.

— Шу вақтиму сөнғу кәйнигә созған. Үңғичә мән солинип қалдим.

— Соқуш тохтаптудәк, Гожинияз һажим хитайлар билән келишим түзәптудәк, дегенләр бар. Әнди берип қүйруққа иләшкәнниң немә һажити?

— Әстахпуралла! — жәли болған Фени орнидин турup, ғәзәп күчидә өзи олтарған ақ үеса ташни жулуп қозғапөңкүрниң тешіға ташлавәтти.

— Нұсрәт хәлпәт билән мәслинәт қилип көрәйли. Тәжрибилик қери әқлини ейтар, — деди достиниң hәс hәсобуватқанлигини сезип Мәһәмәтжан.

— Етиң нәдә? — Тәтүр қарап турup сориди Фени.

— Арчиликта. Нәгә баримиз?

— Йолға чиққанда билисән.

Мәһәмәтжан адити бойичә пешанини силап қойдидә, башқа сөз қилмай орнидин турди вә етини егәрлиди.

Дөң үстидә икки атлик пәйда болди. Улар сай бағридики бүк бараксан бағларға оралған зор йезиниң өй имарәтлирини идитли мақчидәк көзидин кәчүрүп чиқиши. Анда сандаули көтирилип, пишшиқ хишин селинған, деризилири әйнәк, пешайванлири ақартылған бай зиминдарларниң әйлиридин башқа өйләрниң һәммиси дегидәк соқма там, лай сугақ, пәнжирилик өйләр. Бирла охшашлиқ шуки, hәр һойлиниң өзигә чушлуқ чоң кичикмевилик бағлири, көктатлиқ сәйналири бар болуп, Чулукай ғолиниң таштас ташқа урулуп ақидиған тағ сүйидә көкирип мевә бериду. Чулукайниң қишимту бежириим, татқи тәмини бирдәк сақлайдиған “сарим” алмиси билән бенәм буғдайниң порпаң нени даңлиқ. Шу сәвәптин болса керәк, шәһәрлик рәвәндиләр Чулукай унини бесишиңқа қызықса, қув баққаллар яздыла, алмилар чечәклигән чағдыла, бағларниң көкини сетивалаттидә, қишичә сарим алма сетип чиқишиатти. Чулукайниң алайидилиги, налавити шуниңда еди, чулукайлиқтарни “яңчилар” дәп атишиду. Мундақ аташтики сәвәп: Илиға көчирилгән аһалини “өзини өзигә идарә қилдуруш” усулинин қолланған мәккар манжур хитай мустәмликичилери Турпан ваңлириниң әвлатлиридин Муса гүдни Или уйғурлириға (шу кәмдә “таранчи” аталған уйғурларға) “Неким бәг” қилип бәлгүлигән. Иниң — Фулжә шәһирини болса мәркәз қилип, Иниңшән — Фулжә наийәсини мәмурый түзүмгә асасән

сәксән икки шациоға бөлүп, бу шациуларни (йеза бәглирини) тайинлаш, орнидин елиш ишлирини Муса гұңнин, униңдин кейин варислириниң разилиғи, бәлгүлиши арқилик тайинлинатти, лекин нокуқ тизгини хитай һөкүмранлириниң қолида еди. Һеким бәг Муса гұңға зор имтияз бериліп, униң ихтияриға йүз өйлүк “янчи” дехан вә кәң мәйдан бөлүп берилгөн. Шу янчилар Чулукай ғоли әтрапиға деханчилиқ қилип, Чулукай йезисини қуруп, Или бойичә әң өндө ават, бағ бостанлиқтарниң биригө айландурған. 1911 жили Шинхәй инқилавидин кейин, ваңгуң түзүми чәклинип “янчи” елинип ташлансиму, әпсуски, мошу құндиму чулукайлиқтарниң пешанисидин “янчи” дегендә дақақ кәтмігөн.

Икки атлик йезиниң баш тәрипи диқи икки ташлик түгмән алдига келип тохташты. Гугум чүшүп қалғачқа, кажо йенида турған түгмәнчи уларниң кимлигини пәриқ етәлмиди.

— Бери кәл, Мөмүн таға! Биз яйи әмәс, қорқма.

— Сәнмедин, Фенәм... сәнмедин, балам! — Гениниң үнидин тониған түгмәнчи учқандәк кәлдидә, Гениниң етиниң чулвурини тутти вә қолтуғидин йәргө йөләп чүшәрмәк боливеди, Гени униң қолини аста иштирип, саламлишип, йәргө ирғип чүсті.

— Янчи адитиң техничес қалмаптуда, Мөмүн таға. Сән әмәс, мән сениң қолтуғиңдин йөлишим керәк.

— Йешиң кичик болғини билән, йолуң өндө, оғлум.

— Иккінчи мундақ гәпни қылғучи болма.

— Мақул, мақул... жүсәңлара, өйгө кирәйли. Һәй, Айшә, нәдә сән?

— Мана мән! Немә болди, атиси? — Еғил тәрәптин чөләктә сүт көтирип чиққан Айшихан йочун адәмләрни көрүп, көз бағлансиму, лечигиниң бир учида үзини қия торап тазим қилди.

— Дәрру чай қайнат, хотун! — Атиларчә буйрук қилди Мөмүн.

— Но сүйиниң гүкирәп еқишини, чақпеләкниң вицилдап пекиришини яхши көримән. Но бешіда олтирип гәплишәйли, — деди Гени.

— Чайчу, чай?

— Чейиңни ичсәк, кейинирәк ичәрмиз. Башла!

Мөмүн таға меһманларни башлап маңди. Техи әлликләргө йәтмігөн түгмәнчиниң чечи ақирип, икки мүриси чиққан вә бели түгмән тешини мүкчийип туруп чәккәчкә, еғир тағарларни тола көтәргөчкә, мүкчийип, док адәмдәк көрүнәтти.

Көвүкдишип еқиватқан но сүйиниң салқин тәпти, чақпеләкниң ғуюлдап пекириши зәптидин чачриған миңлиған су қәтриләр тәнгә раһәт, дилға арам бегишлатти. Гени нога вә чақпеләккә хелә тикилиш турдидә, андин шахлири суға чилашқан мәжнунталниң йенидин сәл көтирилип турған донай йилтизға олтарди.

— Ух... немә дегән раһәт! — деди салқин судин очумлап, очумлап ичкән Фени.

— Әтидин кәч киргичә әмгәк қилип, но бешида бир нәпәс олтарсаң, һадук дегендин әсәрму қалмас,— қошумчә қилди Мәһәмәтжан. Яшлар хушкәйип тамака оришип чекишти. Мөмүн таға насовал чақчисини чиқирип, алиқиниға йерим чимдимчә қуидидә, калпук тегигә селип, кажониң бәл яғиғиға таянди. У немиду демәкчи болуп бир икки қетим девингәндәк қилдию, уялдимекин, ағзини ечиp тохтап қалди.

— Дәрия атлап узун йолни бесип кәлгинимизниң сәвәвини билидіғансән, Мөмүн таға? — гәпни Фени тәшти.

— Арилап, арилап йоқладыған адитиң болидиған, йоқлап кәлгәнсән дәймәна.

— Бу қетимки йоқлишим башқичәрәк. Дәрдини йошурмай ейт!

— Балам, Фени!.. — Мөмүнниң тамиғиға калләк тұгұн кәплишип қалғандәк, тунжуқуп қалди вә бирдин төгә бозлиғандәк һөкүрәп жиғлашқа башлиди. Жиға авази чақпеләкниң күчлүк гүкиришини бесип кәткәндәк болди. Мөмүнниң әләм изасиниң әкесизлиги ич ичин өксүп чиқиватқан надамитидин бәлгүлүк еди. Бу териқә жиға һәсрәбалидин балиға янчиликтин “мирас” болуп қалғанмекин! жысманий езилиштин көрө миллий зулум, роһий езилиш — һақарәт, камситиши инсан үчүн нәччә һәссә еғир азапқу, ахир!

— Бола, әнди. Жиға билән һеч иш пүтмәйду. Жиғлап қахшап йәткән йеримиз мәшәғү... Болған вақиәниң чәт яқисини аңлап олти-ralmidim. Қени, өз ағзиндин аңлайчу, — деди Мөмүнниң налисидин зәрдиси қайниған Фени. Қөңүлчәк Мәһәмәтжанниң көзлиридә яш ойнап, тәтүр қаравалди.

— Ух... — Пиған чиқарди әләм һәсрәткүвидин техиму мүкчәйтән Мөмүн. У сөз қилиш орниға йәнә буқулдап жиғлашқа башлиди. Икки яш “бопту, қанғичә жиғлап, ич қарниңнибошат” дәгендәк сүкүттә олтиришқини билән, вижданлири қайнап, зораванларға нисбәтән ләнәт нәпрәткүшуп, чапсанирақ интиқам елишқа — дәртмәнләрниң аниға йетишкә тәлпүнәтти. Ахири түгмәнчи жиғидин тохтиди. Фәм ғуссиғатолған көкси қарниғираз йеникләшти, әтималым, улуқ кичиктіндидә, андин Фениға илтижә қилди:

— Мени сөзлитип, тилимни көйдүруп немә қилаттың, оғлум. Аңлиған болсаң, һәммиси раст...

Мөмүнниң деми сиқилди. Артуқ сөзләшкә мадари йәтмиди. Зади сөзләшниң немә һажити? Жүрәк жарапитини ечиp, қозғап немә килиду?

— Сөзләшкә тилиң бармиса, сөзлимәяқ қой, — дәп Мөмүнниң көңлини авутти Фени, — әнди ичиндә көйүп, дәрткә буруктум болуп теч ятамсән?

— Бәзидә, — деди баятин һәмнәпәслигини ичидә пүкүп жим олтарған Мәһәмәтжан, — башқилардин йошуруп, саклайдығанму дәрт болиду. Лекин мону сизниң дәрдиңиз, Мөмүн таға, бир аилиниң, уран жұратниң шәнигә тегидиған, сүкүт қилишқа болмайдыған еғир дәрт әләмғү!

— Қандақ қиласай... Мән бечариниң қолидин немә кәлмәк...

— Бизчу, биз! — Вақиравәтти рәнжиген, хапа болған Фени. — Бизни ойнап, тамашәңни көргили кәлди девидиңму? Зади сән янчилар босунчи болуп көнүп қалған.

— Бизни дәп өзәң бир тоқинақ бала қазагатехиму еғир дәрткә патисәнғу, оғлум...

— Мени айиғиниң шума? — Соғ күлди Фени вә тәнә арилаш деди:

— Ач ялинач, өйсиз макансизқалсаңму, номустин айрилмас керәк. Бопту, ташпақидәк бешиңни ичингә тиқип ятсаң ятивәр. Бизгә қизиңни зорлап елип қачқан хүнәсиниң кимлигини ейтип бәрсәң болди.

— Қулустайлиқ шаңюниң оғли...

Мөмүн аран шунила дәләлиди.

— Кәттуқ, адаш! — дедидә орнидин дәс турди Фени. Мәһәмәтжан-му қамчисиға тайинип, өрә болди. Икки яш Мөмүн түгмәнчиниң “чай ичиp кетиңлар” дәп ялвуруп тизгинлиригә есилғиниғиму қаримай, атлирини девитиши.

Мөмүн инриғандәк: “Қизим... женим қизим, нәдә сән?..” дәп бу қетим үн селип бозлимиди. Лекин қәлбидә, дилида жиғлиди. Уни ғәм әләмикки мұрисидин бесип йәргә чаплавәткәндәк олтирип қалди.

— Немә болдила? Вайәй, йәргә чаплишип ятқинини...

— Һеч, — аран үн қатти Мөмүн.

— Турсила, чай қайнитип қойдум. Мәһманлар қени? — Әтрапқа қариidi Айшәмхан, — әвәй, чайға олтармай, сәтлә кетипта!

Мөмүн еғир тағарни көтирип қопқандәк, орнидин тирәжәп турдио, лекин һалсизлиқму яки өйгә киргүси кәлмидиму, қайтидин олтирип қалди. Йөлимәк болған Айшәмханниң қолини аста иштирип, Фенилар кәткән тәрәпкә тәлмүруп қариidi. Айшәмхан ериниң райига бекип, қешиға олтарди. Қәдинаслар бир бириниаятти, һәрқайси дәрт әлиминибир бирсидинйошурушқа, билиндүрмәскә, көзлиридин тарам тарам қан яшлириниму көрсәтмәсликкә тиришип, халида жиғлатти. Мана икки күндин бери мошу қайғулук һаләт,

мошу үнсиз һаләт надамәт..Икки күнниң алдидә улар бәхитлик еди. Еғир өмгәктин кейин зағра йәп, қайнақ су иссиму көңүл хатиржәм едикі, өз розғарини йорутуп турған көңүл арами Зәйнәп бар еди... Зәйнәптын айрилди — аләм қараңғулашти, өй ичи гөргө айлинип, өзлири тирик әрва болуп қелишти... Уларниң һалиға ким йәтсун? Ким дәрдигө дәрман болсун? Зәйнәпни зораванлар елип қачқан күни тұғмәнниң варислиқ егиси бәгзадиниң алдыға һал ейтип барған Мөмүн дәрдини йәнә бир һәссә ашуруп қайтти. Шипаңда сайидап ятқан бәгзадә бешини пәй ястуқтын көтәрмәй туруп: “Киз дегәнни бағлақта тутушни билмигән сөн дәллигә аз бопту, бар!” дәп қоғлап чиқарди. Ата бовисидингартип хизметини қылған ғожысинаңиң бу қатиланә зәһәрхәндилиги Мөмүнниң көңүл жарапитигә туз сепип, жүригигө нәштәр санчиғандынму еғир туюлдидә, дәрдини инсан балисига ейтмаслиққа пинһан тутуп, Алладин өзгигө йелинмаслиққа қарап қылған еди. Пұтұн өмридә ишәнгән вә жүригидин орун алған адими Фениғиму бу сирни очук, ашқарә ейтмиғининиң сәвәви шу еди. Бир биригәчаплашқандәк ғәмгә петип олтиришқан өр хотун диллирида қан жиғлишип, ялғуз қизи Зәйнәпниң аманлиғини Алла егемдин тилишэтти...

* * *

Язниң қисқа тұнлиридә деханларниң чирақлири әтигәнла өчиуду. Таң бозириши билән тәң етизға маңидиган кәмбәғелләр болса тоху туманларқондаққа чиқиши биләнла орунға сунайлишип, башлири ястуққа тегә тәғмәйүйқиға кетишиду — надуқ йәткән деханниң арам раһитишудә!

Фени билән Мәһәмәтжан бир дөндин ешип, бир сайниң сүйини кечип Қулустайға йетип бериши. Чулукай билән Бұлукәйниң арилиғи, Арибозниң қия шималидики бу кәнт өслидә “янчилар мәһәллиси” болуп, Чулукайниң шәбиси несаплинатти.

— Мөмүнкам қызық адәмдә, — деди Қулустайға кириш алдидә Фени, — қәст дүшминини ейтип беришкә ағзи бармайда!

— Өмүр бойи зорлуқ зомбиликтиңбаш көтирәлмәй, жүриги можулуп кәткәндә. Андин сениң қарамлиғини билиду. Сени бир балаға тиқип қоймай дәгәнду ақ көңүл дехан, — деди Мәһәмәтжан.

— Бу мәлидә онлиған шаңю бар: конисиму, йеңисиму? Қерисиму, йешиму? Етини билмәй қандақ тапалайсән, һә?

— Чириғи йеник турған өйләрниң биригө тавакәл қилип көрәйли.

— Немә?! — Чөчүгәндәк сориди Фени, — көп хотунлук шаңюларниң, байларниң яки тәқвәдар молла ахунларниң өйлиридә кечичә чирак йенип туриду. Уларниң ишигигө бардин — чандурдум дәвә.

— Ундақ болса пал бақ, — тәнә арилаш күлди Мәһәмәтжан. Әслидә у Фениниң шәхсий мажраларға арилишидиғанлиғини, бәзидә орунсиз “қәһриманлик” қилип, иккиси арисида талаш тартишрән-жишләрму болаттию, лекин немә үчүндүр Фениниң райичә болуп, униң дегинини жирматти — дости Фени һәқниң қулиғу!

— Құлмә, кава! Құлұш орниға каллаңни ишләт. Тохта, тохта! Һелиқи Һәҗә есиңдә барму?

— Қайси Һәҗәни дәйсөнкитаң! Иштниң бешиға урсаң Һәҗә, Һәҗәрхан, Һәҗәгүл, Һәҗәрбүви... чүшидиғу бу жутта.

— Оғлақчи Һәҗәчу!?

— Шерип бөкиниң һәдисини дәмсән?

— Дәл шу!

— У әркәк чишининемә әсләп қалдиң? Йешиң кичик болсиму тонумайдыған адимиң йоқтә сән салма башниң.

— Сәндәк он жигиткә бәрмәйдиған жұган у. Терә шалвурни ки-йип, ат үстигә чиқивалса барғу, нечкимгә оғлақ бәрмәйду, жұму!

— Рустими-дастанға тәң қойғини тасла қалдиң.

Йезиниң шәриқ тәрипи, Бұлукәйгә баридыған йол бойидики пака пакатам өйләрниң бириниң ишик алдида етини тохтатқан Фени йәргә чүшүп, атниң чулвурини достиға тутқузди. Дәрваза орнида икки чәңзини ян тұврұкләргә панилиған ғорудин инишип өтүп, хотән қәғизи чапланған пәнжирингә яндашти. Мал варинийок, кәмбәғәл аилә болса керәк, һавшиған ишт болмиди.

— Өйдә ким бар? — үнлүк сориди Фени.

— ...

— Өйдә қайсиң бар дәймән!

— Ки-им? — Аял кишиниң уйқа арилаш үни аңланди.

— Мән — ямулниң яйиси!

Яйиниң нами чиқиши билән деми тутулса керәк, аял жұмип қалди.

— Бизгә Һәҗәниң өйини ейтеп бәр!

— Իә, — аялниң үни авалқидин тетигирәк чиқти, — қайси Һәҗә? — У пәнжирингә йеқин кәлди, — ак түмшүқ Һәҗәму? Шор түмшүқ Һәҗәму? Йә һелиқи Һәҗә валакму? — Сайрапла кәтти яйиға яхши көрүнмәк болған аял.

— Шерипханниң һәдисичу!

— Իә, болди, болди! — аял бешини пәнжиридин чиқарди, — биз уни Һәҗә “еийк” дәймиз. Униң өйи әву дохмуштын онға айлинип, йәнә соңға бурулуп, йәнә онға қарап икки өй өткәндә ишик алдида икки түп...

— Һәҗә “валак” өзәң охшайсән! — дедидә, аялниң сөзини ахиритичә аңлашқа тақәт қылмай кәйнигә янди Фени. Баятин һәммини

аңлап турған Мәһәмәтжан Фениниң төпип дегинигे ат үстидә сил-
киниң күлди.

Аялниң көрсөткініндәк, кочиниң сол бурулушиға йәткәндә, улар-
ниң қаршисидин кимду бирси мозайни сұрүп кәлмәктә еди:

— Фожек байниң қара һаңгисидинму ешип кәттәй бу нарамлиқ —
кечиси қотанда ятмас болувалди, — дәп зарланди у. Иккі түп дә-
рәқниң қешиға кәлгәндә мозайниң бешидин туттидә, тирәжишигә
қоймай қаша ғоруниң алдыға сөрөп апарди вә төрт айғидин қамап
туттидә, “наппа!” дегендеген пети ликкідә көтирип, ғоруни атилдуруп,
хойла ичигө ирғитивәтти.

— Көрдүңму, мән дегендеген Һәжә әшу.

— Я, пирләр! — яқисини тутти Мәһәмәтжан, — монуруң девиниң
әйни өзиғу!

— Салам, Һәжәхан һәдә! — неридинла салам берип, өзини тонут-
мақ болди Фени.

Һәжәрниң көзи өткүр екән, бир қараشتала тонувалди:

— Сәнмедиң, палван, атлинип чиқипсөн, кимни овлап жүрисөн? —
деди атликларға қарап.

— Өзәң сәт, йешиң соң болсиму, күч ғәйритиңгәштармәндә!

— Һәдәңгә чақчақ қилма, палван, ағзин қиңғир чиқип кетиду.
Аттин чүш. Хуш кәпсөн, — Фениниң етиниң чулвурини тутти Һә-
жәрхан.

— Әйипкә буйрима, аттин чүшмәймән, ишим алдираш...

— Яқә! Қолумға чүштүңму, қутулғиниңни көрәй. Дәрия сәйли-
сики палванлиғиңни көргөндин бу яң бир меһман қилиш арзуюм
барди. Мана чиллимайла, өз айғиңдин келип қалдин. Аттин чүш
дәймән! — Һәжәр үзәңгә бегини тартти.

— Көрдүңму өвү ала топақни? Һазир саңа атап каллисини карт-
тидә кесимән!

— Растини ейтай, — деди Һәжәр ундақ мундақұзүргө тән бәр-
мәйдифанлиғиға көзи йәткән Фени, — бизни тутуп қалидекәнсөн,
бир панасиз қызниң бәхтигә замин болисөн.

— Шундақму?! — Чөчүгөндәк сориди Һәжәрхан.

— Қолумдин кәлгән яхшилиқни қилай дәймәна!

— Бешиға күлпөт чүшкәнгә яхшилиқ қилисөн... саңа ким яхши-
лиқ қилидекинтаң?

— Яхшилиқ қилип ғәриқ қиливәткіним чағлиқ. Амма яхши-
лиққа — яхшилиқ тәләп қилиш оғул балиниң иши өмәс. Қойғина
шу гәпни. Бизни артуқ тутма, кечикип қалимиз.

— Совап ишқа қәдәм қоюпсөн, хәйир, амалим йок, — арман
қиған палван жигитни меһман қылалмиғиниға әпсусланди Һәжәр-
хан, — у дегиниң кимниң қизи?

- Чулукайлиқ Мөмүн тұғмәнчиниң қизи Зәйнәп...
- Болди, болди! — Фениниң немә демәкчи болғанлигини билгән Һәжәрхан униң сөзини бөлди, — Фожәк шаңюниң оғли Тусуқ ата анисиниң разилиғи билән некаһиға апту дейишишкәнғу!
- Ипласлар! Нәдикі разилиқ болсун?! Ата анисин бағлап қоюп, елип қечипту.
- Зәйнәпни Бавдун дегән житим оғулға келишип “ич күйөғул” қиливелишқа тәйярлиқ қылғанда жигитни алваңға кәткүзүветишип, қизни елип қечишқан, — қошумчә қилди Мәһәмәтжан.
- Пұтұнсұруқ бир қизни “йепиқ той” қилип сиңәрмәкчи болуп-тудә бу ялмавузлар! — деди Һәжәрхан.
- Сүкүт қылсақ бир өмәс, онниму пурлаветиду бу ачкөз мәлүнлар.
- Тусуқ дегиниңчу, — қайнап кәтти Һәжәр, — сил кесәл, йениға кәлгини болмайду, чилә пурал туридиған мәхлүк. Қесилини жуқтурұп икки жаңан чинидәк қизниң бешини йеди. Йәнә бири орун ту-туп ятиду. Әнді уни... вай, әжәл кепийәй!
- Тусуқниң өйи қайси? — сориди Фени.
- Өзәм башлап баримән, — шимайланди Һәжәрхан.
- Яқ, сән бармайсән...
- Немә дегиниң? Шу таптичу, оғам қайнап, атланғум келип туриду. Тусуқни иссик орнидин сөрәп чиқип, текимға басай дәймәна!
- Тусуқни оғлақтәк теқимиңға басқуң кәлсә, әтиләрдин шундақ қиласән. Бүгүн Бұлұкәй йолида күтүп тур.
- Бұлұкәй йолида?! Кечидә, ай даладажимни күзәт қилмақчи-мән? — тәәжүпләнди Һәжәрхан.
- Гәпни узартма. Өз жинисиңға мәдәт болимән десәң, бизни шу йәрдә күт. Кечидә жин алвастилардин қорқмайдығансән?
- Һәжә “еийқниң” кимлигини билмәйдкәнсәндә, тәлвә палван? Һәжәрханниң әрәнчә сөзигө Мәһәмәтжан күлүвәтти.
- Келиштуқ. Әнді бизгө Фожәк байниң өйини ейтип бәр, — деди Фени.
- Һәжәрхан шаңюниң өйиниң үжүр бүжүринитолуқ ейтип бәрди. Фожәкниң өйи йезиниң шималий қисмида. Қорасиниң зорлиғи, бағ арамлириниң кәнлиги башқа өй имарәтләрдин пәриқлинип туриду. Чоң өстәңниң ачимақ сүйи Фожәк шаңюниң бегиниң қақ оттурисидин кесип өтиду. Құмлач тамлар билән қоршалған чоң қоруқ байниң йеза ичидә егәлләвалған йериниң кәнлигини көрситиду.
- Бу опқан, — деди қоруқни бир айлинип, сұңгуш алдида тохтиған Фени, — сунин бешини, йәрниң көзини егәлләвалғинини қара, адаш!
- Заман зорниң дегән шудә!

— Деханчилиқ йәрлири, яйлақтиki чарвилирини демәмсән. Йәнә алсам, йесәм, тартивалсам дәпла турида бу нәпси құрғурлар! Хәп, ванпа болармеди, мошундақтарниң һәммисини, қойларни көгәнлигендәк, қил ағамчига матап, шәму шәзайә қилсам...

— Шуни дегинә! — Үн қатти Мәһәмәтжан вә тит тиболуватқан достиниң дилини юмшатмақ болуп деди:

— Залимларниң тоққузи толуп, гумран болса һәҗәп әмәс.

— Там яқилап авәрә болмайла, дәрвазини ачуруп кирәйли. Шутапта хурушум тутуп туриду. Фожәк билән Тусуқни сөрәп чиқай дәймән.

— Сөвир қил, ғәзивиңи бас, адаш, — деди Гениниң қарам нийитини сәзгән дости, — әгәр соң қапқидин бастуруп киридиқәнмиз, шавқун көтирилиду. Фожәк шаңюниң қоли узун — қаяққа сунса йетиду. Үндін көрә ғоға көтәрмәйла қизни елип қачсақ, баштики мәхсәт шуғу.

Гени йоған көк дәрвазини тақилдатти. Хелә һәйәлдин кейин калтә калтайтәлгән бирси ғудуңшип дәрваза қешига кәлди:

— Ким бу түн кечидә...

— Шаңю өйдиму? — қопал сориди Гени.

— Өзәң кимсән?

— Нияз лозун, ач дәрвазини!

Нияз лозун — “алабайталниң” намини аңлиған малай немә қиласынни билмәй, һодуқуп қалди вә титрәк авазда:

— Лозун бегим, шаңюни кичик бегим Чулукайға чақыртип әкәткән, әhi, әhә...

— Оғли барму?

— Бар, бар, Тусуқжан өйдә, — һодуққан қери малай ачқучни қулупқа салалмай хелә аварә болуп, аран ачти.

— Тусуқжанниң һожриси қайси? — Сориди һойлиға қириши биләнла етиниң чулвурини малайға тутқузған Гени.

— Әву, үзүм барици алдиқи шам йеқиғлиқ турған, әhi, әhә...

— Йеңи келинниң һожриси шуму?

— Шу, шу...

— Өйдә сәндін башқа адәм қалмиғанму немә?

— Ма малайларниң һәммиси етіз ериқларда...

Тусуқ билән қери малайдин башқа әр йоқлуғини билгәндін кейин ишәшлиқ һәрикәт қылған Гени Мәһәмәтжанға буйриди:

— Ңашим!

— Ләббәй, бегим?

— Сән мону тағам билән атларға йәм берип, челиқтурувал, бир сааттін кейин йолға чиқимиз.

— Хоп, Лозуң бегим, — қолини көксигे қойди Мәһәмәтжан.

— Мән Тусуқжанни мубарәкләп қояй, — икки чамдап тохтап, — растла, жаң сожаң чериги билән назир йетип қелиду. Шаңюниң тиник атлиридин иккисини егәрлитип қой, Һашим! — дәп қошуп қойди Фени.

— Хоп, сили дегәндәк болиду, бегим! — деди “бегим” ибарисини алайиңдә қәйт қилип Мәһәмәтжан.

Үзүм бариңға йеқин келип өтрапқа сәп селип қаридидә, путинин учида дәссәп калтә пәрдилик деризиниң қешида тохтап, өй ичигे нәзәр ташлиди Фени. Ясидақ һожриниң бир булуцида ялаңбаш, чачлири чугулган, ақ шайи көйнигиниң тартип житилған жайидин сол мұрисиниң йерими очук, оң қолида пичақ тутқан Зәйнәп жиртқуч һайвандың өзини муһапизәт қылғандәк, түгүрлинин олтирипту. Һожриниң оттурисида қелин көрпә ястукларұстидә көйнәксиз, узун иштанбағлық тамбал биләнла шамдиғайлинип гәксидәк қызға тикилгән һалда Тусуқ туриду. Униң тал талқовурғилири, гөшини шүлүвалған қойниң потусиға охшап кетипту. Униң шу бир көрүнүшила һәрқандак сәзгүсиз гараң адәмниңму ғижигини қозғап, нәпритини ашуриду.

— Бекардин бекараварә болғиниң қалиду, Зәйнәп! Ғожәк шаңюниң өйиге киргән адәм бу өйниң кули болмай чариси йоқ. Яхшилиқчә райимға көн, — Тусуқ қызға йеқинлашмақ боливеди, қыз пичақ тутқан қолини көтәрди.

— Йеқин кәлмә, йеқин кәлдиң қарниңни ешиветимән! — хитап қилди қыз.

— Дегиниңни қилип берәй, Зәйнәп. Халисан, икки хотунумниң талақ хетини назирла беримән. Һәммә дөлитим сениң ихтияринда болиду... Ата анаңбиз билән биллә туриду, гадайлиқ күлпәттин кутулиду...

— Ата анаңнесиқ ағзиңға алма, бузук. Өлүмгә разимәну, сән билән бир күн турушқому тақитим йоқ, йоқ, йоқ!

— Надан екәнсән, Зәйнәп. Атақлиқ Ғожәк бәгниң келини, Тусуқжан байвәччиниң хотуни, пүтмәс түгимәбайлиқниң егиси болушни халимамсән? Сени шәйтән аздуруватса керәк...

— Шәйтән өмәс, сәнләр! — дегән пети ишикни можуғидин жулуп елип нери ташлаветип, һожра ичиге бөсүп киргән Фенини көргәндә гоя өй гүмүрүлүп бешиға чүшкәндәк болған Тусуқ:

— Вай, жан! — дәп вақиравәтти вә орун ичиге кирип бешини пүркәвалди. Униң әкесиз қорқанлиғи йотқан астида бәзгәтәк жақылдаң титригәнлигидин билинип туратти. Һелила тутқун қыз алдида, бәйни ахуни жутмаққа тәмшәлгән арсландәк турған Тусуқниң

бу налитигә өзини туталмай парапқидә күлүвәткән Фени Зәйнәпкә мәһирлик көз қирини ташливеди, шунчә тәшвиш, әләм изигапатқан қизму мийиғида күлүветипту.

— Кийиниң, сиңлим, — деди Фени ақиларчә мәһрибанлиқ билән вә тәтүр қарап турди.

Өзлирини барчидин үстүн вә күчлүк, дәхилсиз һоқуқ егилири несаллайдыған Ғожәк шаңю охшиған зораваниң өйигә бастуруп кирип, оғли Тусук байвәччиниң хилвәт һожрисиниң ишигини жулуп ташлап өзини мәрданә көрсәткән жигитниң нийити — пак, ғәризи — адил екәнлигини мәсүм қәлбидә сәзгән Зәйнәп дәрһал кийинди. Шу тапта у виждан әмригә майил, мошу қәйсәр жигитниң пешини тутуп, қәйәргә десә, һәтта аләмниң у четигә кетишкә рази вә тәйяр...

— Шу әһвалиңға қиз әпқачтиңма, һәзиләк! — деди Фени техичилағалилдап титрәп ятқан Тусукниң кәйнигә бирни тепип, — буниндин кейин житим йесиржәмбәғәл чүмбәғелләргөрлүк қиласын?

— Я, я, яқ...

— Қәсәм ич!

— Қу, қу, қуръан урсун... ө, ө, өйүм көйсун...

— Болди! Баштики бири йетиду.

— Хоп... қуръан урсун...

— Тиңша: дадаңниң күчигә йөлинин, Мөмүн түгмәнчигә тегиши-диған болсаң, өзәңни дадаңға қошуп, уран журатиң билән өйүңгә от қоюп, көйдүрүветимән, ухтуңму?

— Ү, ү, ухтум...

— Сени убданирақ тонувалай. Ким билиду, йәнә учришип қалимизму, — Фени йотқанни сәл ечиپ, сәскинин, дәжип кәтти, — немә дегән сесиқ мәхлүк. Орниға оса қиливетипта тошқан жүрәк!

Бир қолида бурнини тутуп, иккинчи қолида Зәйнәпни йетиләп илдам чиқип кәтти Фени.

Чоң һойлиға чиққанда Мәһәмәтжан билән қери малай үч атни тутуп турушқан екән.

— Һуй, һуй, — деди Зәйнәпни көргән қери малай һәйран болуп, — бу қиз нәгә бариду?

— Нәгә баратти, ямулға апиrimiz, бу ғожисиға тән бәрмигән жаһил қизни.

— Яқ, яқа. Силәрниң жүрүш турушуңдарәмсә дедима. Қизни бәрмәймән! — дедидә, Зәйнәпниң пешига есилди қери малай.

— Һәй, байниң жундихори, арилашма!

— Шаңю бегимгә немә деймән?.. Әтә у мени қарияғачқа есип, терәмни шүлүп алар... мени өлтүрүп, андин қизни әкетинлар! — Налә қилди малай. Униң калтә йөтәллирима йоқилип кәткәнді.

— Саңа сөз тәгмәйдіған қилимиз, — дедидә, атниң чулвурини йешип, қери малайни матап, өз потиси билән ағзини чигди вә:

— Гожаңға ихласиң күчлүк екән, әнді өгүздә туруп күзәт қил, қери ғалчи! — дедидә, кесәк атқандәк, қери малайни өгүз ұстигә ташлавәтти Фени.

...Қулустайниң четидә, Бұлукәйгә баридиған йол ұстидә, Һәжәрхан “ейиқ” күтүп турған жайға келип, үч атлиқ тохташты.

— Хели әнсиридим... Олжилиқ қайтипсөн, ярайсөн, Фенәм! — деди хошал һаләттә Һәжәрхан.

— “Фенәм!” дегендә қизниң журиги орғуп кәтти. Һә, раст... У үч жил илгири Фенини чала пучукөргөн әмәсмеди? У чағда инчикә, зилвадәк көрүнгөн. Һазир, назир гәвдилік, егиз, сүрлүк сумбатлик...

Киз йәр тегидин қариidi, йәнә йәнәқариidi, тохтимай қарап турғуси кәлди...

— Амәтни қолуңға ал, һәдә! — деди қандақту ишәнчә билән Фени, — Бұлукәйдики Рәһим бовайға тапшурисөн. Бир һәптигичә Бавдунни тепип, йәткүзүп келимиз. Шу вақта Рәһим бовайниң өйидә өз ара, кәнчәнда, той ойнаймиз.

“Той” дегендә Зәйнәпниң журиги хошал тепип: “Рәхмәт, ақа” дегендәк Фениға яш әгигән хума көзлирини тикти вә чин қәлбидин “Садиқәң болай, кәйсәр жигит”, дәп пицирлиди.

— Хатиржәм бол. Һәжә һәдәңниң қимлигини билисөнғу!

— Хәйир, йолуңлар болсун! — Хошлашти Фени билән Мәһәмәтжан.

Әтиси әтигәндила, кечидә өткән қизиқ вақиә Қулустайға, чүшкә йекин болса, Чулуқай, Бұлукәй, Арабоз йезилириға пур кәтти. Кәч-қурунлуғи йеза кәнтләрниңезип өтүп, Ғулжыға йетип барди. Бу хәвәр жираклашқансири, қулақтин қулаққа откәнсири қошулуп, йоғирип, өзгирип кәтти. “Кизни кона адиши елип қечиптәк”, “Киз ерини боғузлап, алтун күмүчиниелип кетиптәк”, “Кизниң жин ашиғи ғарға әкирип кетиптәк”, “Ямулниң чоң лозуни билән яйиси әкетиптәк...” вә һаказилар. Буларниң бирила, Һәжәр “ейиқниң” өйини ейтип бәргән, Фениға зәң қоюп қаравалған “валак” аялниң “Тәвирлик жигит, тайинлиқ даңқи бар Фени палван болуши керәк...” дегини һәқиқәт болсими, у аял әзәлдин “ялғанчи” аталғанлиқтін, униң гепи Қулустайдын нери чиқмиди. Давагәр тәрәп — Тусуқниң кәйни бош болғанлиқтін, қулақ йопуруп, қозғиса өзиниң сесиғи чиқишидин қорқуп, сүкүт қилишқа мәжбур болди. Тусуқ кечиси Зәйнәп минип кәткән торуқ йорғисиниң сәһәрдә ишиги алдида пәйда болғанлиғиға хошал болди, халас. Гожәк шаңю өйидин “келин қачти” дегендә атақни елиштин қорқуп, уму бу әләмлиқ вақиәни давраң құлмай, из өчиришкә қарап қилдию, лекин қутлук

өйигө әймәнмәй бастуруп киргән “атикачини” қәйәрдин болмисун төпип, интиқам елишқа — авал өзи пухани чиққичә уруп, андин ямул зинданданыритиши қәсәм яд қилди.

* * *

Толун Ай бағ бостанғабөлөкчилә көркөм һөсүн берип турупты. Ай нурида тавланған дәл дәрәқләрниңкүмүч рәң үйпурмақлири ләйзән шамалда йеник тәвриниду. Төрт әтрапи рәңмү рәңүлзарлық шипанды қелин көрпө, мамук ястуқларға чалқийип олтиришқан меһман байвәччиләрбағниң шамий мәнзириси вә гүл чимән шәйдалири мәжнун булбулларниң бәслишип хәндән урушидин, гүлләрниң димақни яргидәк ипар пурақлиридин, хусусән, мәнир сазәндениниң “Әжәмгә” нахун урушидин кәйип сұрұшүп, бетәмсил хияллар, изгү арзу арманларғағәриқ болушқан еди.

Шу арилиқта кечә сәлкини қаяқтандыр нахша садасини учуруп кәлди. Бу муңлук сада барғанчә йеқинлиша тәмбиргә жөр болғандәк, бағ ара хушкәйпиятни техиму үлғайтқандәк болди:

Етимни қамчилап өттүм,
Бұлүкәй ғоли билән.
Ойнисаң түзүк ойна,
Іәр ишниң йоли билән...

— Немә дегән хушнәпәс! — Вақиравәтти шипанды пәйзи қилип олтарған меһманларниң бири.

— Паң, нахша дегиниңни поңзәктәк қаңқитип ойнитида! Іәссә еғир азапқу, ахир!

— Йай, тола маҳтап кәтмәңлар. жәмикамниң додиси тутуп қалмисун.

— “Алтунниң қәдрини зәргар билиду” дегендәк, нахша нәғминиң қәдрини бизләр, сазәндиләр, сәнләрдин яхширақ билимиз, уқуп қой, — деди тәмбүрни тохтатмай чәксиму, ғайип нахшичини дикқәт билән тиңшиған жәми тәмбірвә: — Уни интайин бежирим жигит екән, — дәп қошуп қойди мәшінур сазәндә.

— Үндақ болса, олтиришимизға тәклип қиласы, — деди башқи-лардин көрө нахшини наяжан ичрә тиңшиған жигит.

— Откән кәчкәннитетклип қилидиған зәрәхәтмә қиливататтиң-му һә, Рәһим? — тәнә қилди өзини өзгиләрдин үстүн тутидиған бәгзадә.

— Әжава! Бу аваз маңа тонуштәкла, қәйәрдиң аңлиғандәкla қилимәна! — Техиму дикқәт билән тиңшиди бәгзадиниң сөзигә писәң қилмиған Рәһимжан.

Хушнәпәс ғәзәлханниң ихтираслиқ авази жуқури пәдигә қөтирилди — нахшиниң қошқылыры еник, данимудан аңлинишқа башлиди:

Ат миндим егәр билән,
Ағзида жүгән билән.
Дәрди йоқмекин дәмсән,
Ойнап күлгиним билән...

— Дәл шу, шуниң өзи, — дегән пети коча тәрәпкә қарап жүгриди Рәһимжан. Униң бу қилиғиға жәми тәмбірдиңашқа “чоң сұпәт” байвәччиләр һәйран болушти.

— Сениң бу иниң, Абдуғопур, жүгәнсизрәк өскәнму немә? — датлиди бәгзадә вә әпийүн арилаштурулған тамакини түш ғаңзиға никтап туташтурдидә, сүзүп шорашибашқа башлиди.

— Шуни десилә, бегим. Бу бала нәдики коча сойтақлирини башлап кирмігеди, — деди кечә күндүзбәгзадини сондап жүридиған, бәзидә ломодилиқму қилидиган Зайир.

— Рәһимжан әшундақ бир дачәнсиз согуларға амрақ, — деди бәгниң иккінчи ғалчиси. — Бу балини байвәччә дейишишкиму тил бармайды. Исит Дәрнәк мәктевидә оқуғини.

— Һәммә бала қазашу Дәрнәктә! — Териккинидин қақилицеп кәтти ғаңза шориған бәгзадә, — әшу езитқу жәдитчи калтақуируклар нурғун әһли мусулман балилиримизни бузуветиши.

Дәрнәк мәктевинин нами аталғанда имтияз егилири — бәгләр, зимиңдар байларроһаний мутәәссипләр хатиржәм олтираалмайдиған. 1920—1925 жиллирибир түркүм миллий зиялилар Россия, Турция, Германия вә башқа мәмликәтләрдә болған, бәзилири оқуп тәлим тәрбияләп қайтқан, умумән, тәрәққиятчилар бирлишип Дәрнәк мәктевини ечип, яшларни жәлип қилиду. Бу йеңичә мәктәптә пәнний дәрисләр оқутулушниң сиртида сәнъәт санаийнәфисә, спорт ишлириғиму әһмийәт берилиду. Хәлиқни хурапәт искәнжисидә тутуп, тәрәққиятқа йол бәрмәй хорлап кәлгән хитай мустәбит мустәмликичилири йәрлик феодал хурапәтчиләргәтәйинип, уларниң қоли билән, йәни “өз йеғида өз гөшини қоруш” усулини қоллинип, мәзкүр бирдин бирмәдәнийәт очиғиниң ишигини тақаветиду. Дәрнәк тәшкілатчилиридин: Абдурахман әпәнди, Һұсәйинбәк Юнусов, жиржис һажи вә башқыларни қамаққа елип, қийнап жәвирләйду. Хелип әпәнди, Нури Разиевлар Совет Иттипақиға өтүп қутулиду. Шундақ қилип, заман тәрәққиятиға маслашқан вә мәрипәт нурини чачқан Дәрнәк көп өмүр сүрәлмәйду. Лекин Дәрнәктә тәлим тәрбиялған яшлар кейин мәдәний маарипчиларниң уютқиси болуш билән билләй миллий мәдәнийәт тәрәққиятида өз

заманисида вә хурапәтчиләргә нисбәтән соң роль ойниғанлиқтин, мутәессипләр, хусусән, хитай әмәлдарлири вә уларниң гумаштилири дәрнәкчи жәдитләрниң тәсирі хәлиққә тарқилишидин қорқуп, уларни чәкләтти, назарәт қылатти. Рәһимжан Сабирий “Дәрнәк” тә оқуған. Очук дил, ирадилик бу жигит мәдәнийәтпәрвәрлиги билән башқылардин пәриқлинип туратти.

...Рәһимжан Гени билән Мәһәмәтжанни башлаپ кирди. Ширкәйтә олтиришқан байвәччиләрниң, хусусән, бәгзадиниң соғақ рәптайини байқыған Гени жәми тәмбиргөалам қилдидә, тәкәллүпсизла олтарди вә әйминип өрә турған достыға:

— Олтаруй, анаңдин өрә чүшмигәндик. Бу йәрдә қейнатаң йоқту! — деди әттәйләп даритип, бәгзадини көрүши билән Зәйнәп вақиәси униң көз алдыға кәлгән еди.

Гедийишип, Дашигурниң бутлиридәк олтиришқан байвәччиләр Гениниң чақмақтәк өткүр сөзлиригә һәйран болушти, әтималим, орунлиридин мидирлишип, бир биригәмәналиқ қарашти.

— Қандак, мән дегән йәрдин чиқтиму?! — Тәмәна қилғандәк деди Рәһимжан, — олтаруй, тартинма, Мәһәмәтжан.

— Мәһмандарға қимиз қыйсаңларчу, — деди сайипхан орнида Абдуғопур.

— Мәзәгә бекіндер, инилирим, — тәклип қилди жәми.

Бир кечә құндуздегидәк ат үстидә жүрүп, талай малиматаңлықтарни қилған жигитләр ач, уссиз еди. Улар иккинчиләп түгмән бешиға берип, көзлиридин қан яштөкүп, жүрәклири сәкпарә болған икки дәртмәнни — Мөмүн билән Айшәмханни хатиржәм қилип, шу ан кәйнигә қайтишқан. Һәр иккiliisi тәң дегидәк муздәк жүрәж тәшналигини қандуридиған қимиздин нәччә пиялидин ичиветишип, ләzzәтлик таамларға тутуш қилишти. Жигитләрниң тартинмастин ичип йейишигәнахуш болған бәгзадә:

— Хитай хейини махтиғандәк, баятин махтиған нахшичиңни аңлап бақайлидә, Рәһимжан! — деди ғаңзини шорап.

— Буларни, — деди Рәһимжан Гениларға има қилип, — зорлап дегидәк, аран башлаپ кирдим.

— Хижаләт болма, Рәһимжан, — униң оңайсизланғанлигини сәзгән Гени, — Мәһәмәтжан өң болмиғанда, йегән ичкинимизгә шулук сайрап берәләйди, — деди.

Откән-жили яйлақ мәзгилидә қазақ тамирлири билән бир тойда биллә болуп, оғлақ тартишида топақтәк көк текини теқимиға бесивелип нечкимгә тартқузып қоймиған Генини шу күнила дост-тамирлири билән қошуп тай союп меһман қилған еди Рәһимжан. Шу кечиси өләң уюштурулди. Өләңчи қазақ келинчәклири билән бәслишип

өләң ейтишқан Мәһәмәтжан уйғурчә нахшиларни интайин иштияқ вә маһирик билән ейтип бәргән еди. Шу күндин етиварән Рәһимжан, Фени вә Мәһәмәтжанлар бир бирбүлән ижилишип қелишқан. Әгәр Рәһимжандын башқа бирси уларниң йолини торап, тәклип қилған болса, мәғрур икки жигит һәргиз бу баққа аяқ басмас еди.

— “Қарғилар қақ етиду, өз көңлини хуш етиду” дегендәк, өз көңлүмизни хуш қилип жүргинимиз болмиса, силәрдәк “жанапларға” мәзүр кәлгидәк нахшичи өмәсмән...

— Ундақ дегүчи болма, иним! — дәп Мәһәмәтжанға хитап қилди жәми. — Сениң авазиңни жирақтын аңлидуқ; өҗайип күчлүк, йекімлик екән. Әгәр устаз көрүп, чалғу пәдилиригә қелиплашсан, яхши ғәзәлхан болушиң мүмкін.

— Гәпни һөл қейиштәк тола созмай, — деди ғаңзисини жозиниң қириға токулдитип бәгзадә, — дутариңни чалдә, синап көр. Қарамитини шунда билисән.

— Пәдиләргө улишалмай, йели чиқип кәтмисун йәнә! — Заңлиқ қилди бегини хуш қилмақ болған ғалчиларниң бири.

— У тәрипидин ғәм йемәяқ қой, акиси, — дәрһал рәддийә бәрди Фени, — өзәңгө ағаһ бол. Ғалчилик еғир келип “пуссидә” қилип қалма!

Бир пәшва билән жимип қалған ғалчи бәгзадисидин мәдәт тилигәндәк қариведи, у чашқан бурутиниң бир учини чишлип жим олтирипту. Жим олтармайчу! У Фенини чәт яқидиғилиду. Униңға қопал гәп қилидекән, Фени униң “пақисини” қандуруп қоюшидин, башқылар алд�다 аброй шикәстә йейишидин әйминип, Фениға тик келидиган гәп сөздинәзини тартишқа мәжбур болдию, ичидә ләнәтләр яғдурди вә епи кәлгәндә “ваңпасини” ишләтмәк болди.

— Қени, иним! — деди дутарини қолға алған жәми аз һөкүм сұргән жим житлиқнибузуп, — “Ханләйлундин” башлаймиз.

— Во ho! — дәвәтти Рәһимжан.

— “Ханләйлун” бәш түргә бөлүниду, — давам қилди жәми, — кимдә ким “Ханләйлунниң” бәш түрини толуғи вә қаидиси билән ейталиса, башқа һәрқандақ нахшини bemalal үгинәләйду, ейталайду. “Ханләйлунға” чамиң қандак? — сориди Мәһәмәтжандын.

Мәһәмәтжан һодуқуп қалди. “Тағ булбули” дегендәк, у йеза сәралардикі сазәндиләрдин үгәнгини болмиса, шәһәрлик чоң сазәндиләр билән һәмсөһбәттә болмиған. Жәми тәмбирдәкмәшнүр әннәғминин алд�다 қандак еғиз ачалисун? Шуңа “мени қутулдур” дегендәк дости Фениға лаппидә қариidi.

— Чами келиду! — Дости үчүн ишәшлик жавап бәрди Фени, — билмәйдиған нахшиси йоқ. Қазақчә өләңләрниму зув кәлтүриду бу боғма қосақ “кава”.

Күлкә көтирилди. Өзини сипайә тутидиған бәгзадә құлувәтти. Униң чашқан қуйруқ бурутлири тик болуп кәтти.

— Кава қосақта қанчә урук болса, шунчә нахша болидекендә, вә!

— Үндақта бу адашларниң қосиғини йерип көрәйли, қанчә “Хан ләйлүн”, қанчә “Вай, надан” “жанәй” чиқидекән, вә ә!

— Уруғини терип, нахша үндүрүп сатсаңлар болидекән, адашлар, вә ә вә!

Бу япта “чақчақчилар” бәгзадиниң гупаңлири болғачқа, кәлсә қәлмисун ғожисини құлдұрушкә тиришаттидә, өшкідәк мәришәтти.

Башта тартинип, уларға пас берип олтарған Мәһәмәтжан чақчақ ухтисиға кәлгәндә рәт қилмиди.

— Йеринларни ижаригә бәрсәңлар, урук салимиз, — девиди, чақчақ қаидисини чүшинидиған жәми: “Бәлли, бәлли!” дәвәтти. Бу қетим бәгзадә вә униң гупаңчилиридин башқилар һөзүрлинип құлұшти.

— Чақчақ ухтисиға кәлгәндә “Атаңниму айима” дәйдиғу биз хәк, — деди бәгзадиниң өңгөнлигини сәзгән жәми.

— Бай билән бәккә, молла билән ишанға үз қарайдиған чақчақ боламдекән? — Әттәй даритти Фени. Лекин бәгзадә бу қетимму тәни ни қулақ түвидин өткүзүвәтти. Жәми болса “Ярайсән” дегендәк Фениға көз ташлап, дутарини сазлиди вә Мәһәмәтжанға “башла” дәп ишарә қилди. Кечиниң тиник һавасида нахша садаси жараңлашқа башлиди...

...Нәрқандак пәрәндиниң вә учар қанатниң үчүшидин көрө қонмиғи, йәргә чүшмиғи тәс болғинидәк, нахша сазниңмұашлини шидин көрө чүшүгиси тәс һесаплиниду. Диана тегидиған вә дилда тәсири қалидиған ахирқи чүшүги — шу пәдә чекити. Бириңчи “Ханләйлүн” билән бәшинчи “Ханләйлүнниң” арилиғидики мусапини бесип өткән ғәзәлхан авази ахираға сәл титрәп, нәпәси қисилғандәк болидә, овжиға кәлгәндә дутар тәңкәшлигидин чиқивирак, пәдигә чүшмәйирак қалди. Бајатин көзлирини жумған һалда пәйзә билән дутар челиватқан жәми лаппидә Мәһәмәтжанға қарап өкүнгәндәк бешини чайқиди вә зәrbә билән дутар үзлүгигә қолини урди — нахша аяқлашти. Лекин давамини күткәндәк пәйзини бузушмай техила шүк олтиришини давам қилди тиңшиғучилар.

— Мә, тәриңни сұртивәт, адаш! — дәп Мәһәмәтжанға лөңгә узатти Фени, — зоруксанму, бир иккіжетим сұрунсәнму, бәйгигә қошқан аттәк пәллигә йетәлидиң.

— Рәхмәт, Мәһәмәтжан ака! Ләвзимни йәрдә қоймидин, хижаләттиму қалдурмидин, — мәмнүнийәт вә иптихар изһар қилди Рәнимжан.

— Һодуқти, әтималим, — деди яш ғәзәлханға мәһирлик көз тиккөн жәми, — саздин сәл чиқип кәткини болмиса, һәммә “Ханләйлунни”, улар ичидә үчинчи вә төртинчи “Ханләйлунни” хусурсиз ейтади.

— Сацила яқса, демәк, һәммигә яқиду дегинә! — хошал болди Рәхимжан.

— Авази күчлүк, андин йекимлиқ екән. Биз, сазәндиләр, бухил авазни “Ләйзән аваз” дәймиз. Әгәр бу жигит мәнир сазәндиләрдин тәлим алса, яхши нахшичи болушыда шәк йок.

— Рәхмәт, устам, иллиқ ләвзилиригә, — орнидин туруп һөрмәт билдүрди хошал болған Мәһәмәтжан.

Дәрвәқә, адәм көп вақитларда вужудиға пүткән қабилийитини өзи сәзмәй қелиши мүмкін. Қачанки, тәсадипи, башқылар тәрипидин ашқарә болуп, етирап қилинидекән, хошаллиқтын гаңгирапму қалиду. Мәһәмәтжанму шу һаләтни көчүрди — у худини уқмай һәммигә бир бирләпрәхмәт оқуп чиқти. Уни мәшһур жәми тәмбір етирап қилдидә!

Шу арида икки малийиға икки тулум қимизни көтәртип, икки пахлан қозини йетәклитип Фожәк кирип кәлди. У меһмандарчилиқ йеңи башланғанда кирип, ғипла қилип чиқип кәткән еди.

— Бегимниң меһмини, — деди бом авазлиқ Фожәк шипаң алдиға келип икки қолини көксигә алған һалда, — мениң меһминим. Қечиләп болсому жаңзамға берип, қолда бекиливатқан икки кепә қоза билән икки тулум қимиз кәлтүрдүм. Ихласимни қайтурмай, қобул қилсила, бегим.

Бәгзадә рәхмәт орниға, чивинқиған аттәк, бешини лиңшитти, халас!

“Товва, — деди Фожәкни биринчи қетим көрүватқан Фени өз өзигә, — растла хәқләр дегәндәк “қара қаванға” охшаш бурни асманға қарап турида!”

— Қени, патиңә қилсила, бегим. Дәрру сойғузуп, қавап қилдурай. Вай, қозиниң кавави билән қимиз гирәлишип кетидудә! — Тамиғини чәкти Фожәк.

— Таң атай деди. Әнди нәриңгә йәйсән, әтә сойғуз! — соғла жавап бәрди бәгзадә.

— Хоп, хоп... — қозиларни елип кетишни буйриди малайлириға Фожәк. Тулумлардики қимизларни болса, бостанлиқтика көлгә чилитип қойди.

— Учқандәк берип кәпсиздә, шаңюм, — деди Фожәкни заңлиқ қилғандәк Абдуғопур.

— Учмамдиған, бәгзадәмниң хизмитидә! Шундақ уссидимжин, тамақлириим чакилдалап кәтти...

Фожәк бир кайпаң қимизни өрө турупла ичиветип, шипаң үстигә чиқти вә Фениға көзи чұшұп, даң қетип қалди. У Фени һәққидә аңлиған. Башқа бай зиминдарлар ҳаш уни хуш көрмәйдіған. Кимду бирси мал базирида жирақтін туруп Фенини көрситип қойған еди. Көзи өткүр Фожәк бир қараштила Фенини тонувалди.

— Сән бу йәрдә немә қилип жүрисөнүй, оғри? — дәвәтти һәйран болғандәк Фожәк. У “оғри” ибарисини пәмлимәй дәветип, өзи чөчүп кәтти.

— Саңа охшиған “ата” оғрининә койида жүримән, — деди Фени бекейитлиғини бузмай.

Фениниң жававиға авал Рәһимжан, андин башқилар күлүветиши. Бәгзадиниң ләвлиридә құлқә ойнап, чашқан бурути қимирлап кәтти. Ичидә болса: “Сөзмәл ялаңтөш екәна! Әву ләйғәзәлләрниң ониниң орниға мошундақ бир ғалчаң болса... Күчиму бар, һошиму бар”, дәп арман қилди.

Фениниң бир пәшваси биләнла йәргө кирип кәткідәк болған Фожәккә бәгзадиниң қошулуп құлғәнлиги жүригигә нәштәр санчиғандәк туюлди. У иза әләмгәчидимай Фениниң яқисиға есилмақ болуп девиндию, бәгзадиниң техичила илмийип олтарғиниға көзи чұшұп, тохтап қалди вә “әстахпуралла” дәп пиған чиқардидә, йели чиққан досактәк, лассидә олтирип қалди.

— Қимиз ичсилә, шаңю, — дәп қимиз сунди Фожәкниң текинә зияпәтлиригә дахил болуп жүргән ғалчилардин бири.

— Шаңюкам әжайип мәрт адәмдә! Силәр қарап туруңлар, әтила һәммимизни өйгө апирип, талқан төктікілмиса калламни чорттидә кесип, алдиңларға ташлап беримән, — деди маҳташ арилаш заңлик қилған иккинчи ғалчи.

— Шундақ болмайчу, — пурсәттин пайдилинип бешини көтәрди Фожәк, — бәгзадәм рухсәт қилидекән, меһманларни назирла йөткәп кетимән, — дәп йәңлирини түрүп, адити бойичә чәйзәсиман бурниң асманға қарыған төшүгигә чимәлтигини тиқтидә, неминидур ахтурғандәк қилди. Униң бәтқилиғидин жиркәнгән меһманлар тәтүр қаришивалди. Амма уларни Фени күлдүрүвәтти.

— Чимәлтигиңни ичкирирәк тиқ, шаңюка, “ғәзнә” техиму чоң курлукта болса керәк! — девиди шундақ құлқә садаси көтирилдики, бағ ичи жараңлап, булбуллар үркүп кәтти. Шу арида өңсилі йок киргән бирси:

— Шаңюка, шаңюка... — деди.

— Үнүңни бас! — дәп бәгзадигә қаридидә, кәчүрүм сориғандәк баш егип, орнидин туруп шипандин төвән чүшкән Фожәк малийини чәткә тартип: — атаң өлүп, өйүң көйгән болсиму маңа аста има

қилсаң болмамду, хумпәр! — У хирилдап аста гәп қилғини билән, бәрибир һәммиси аңлиди.

Фени “хәвәр кәлди” дегендәк Мәһәмәтжанға көз қисти.

— Зәй... зәй... нәп...

— Зәйнәп дәмсән? Өлмигәнду у?!

— Я яқ..қач ти...

— Немә дәйдүй мону гадай?! — Фожәк малийидин башқа гәп аңлашқа тақити қалмай униң канийиға пәнжә салдидә, нери иштиривәтти.

— Немә шунчә көпсөп кәттиңүй, лавза! — Вақириди бәгзадә.

Шум хәвәр йәткүзүп кәлгән малийини дистилимақ болуп турушиға бәгзадиниң тәнбисини аңлиған Фожәк бирдин есини жиғип, малийиниң яқисини қоювәтти вә икки қолини көксигө елип:

— Әпу қилсила, бегим, — дәп илтиҗа қилди, — келиним, келинимни.

— Бәс! Аңлидим. Ким елип қечипту? — Фожәккә ечинғанликтін әмәс, вақиәтә қизиққанликтін сориди чашқан бурут бәгзадә.

— Тайинлик бир наинсап оғридә...

— Ундақта оғрини қарақчи урупту, — деди Фожәккә жааваөн Фени.

Бу қетим Фениниң сөзигө құлұшсиму, амма бир бириғәмәнилик қарашти меһманлар.

Зия Сәмәдийниң тәржимә нали һәққидә қисқичә ейтіп беріндер. У қандақ өсөрлөрни язған? “Жиллар сири” вә “Әхмәт өпөндім” романлири қанчә китапни тәшкіл қилиду? Немишкә “Фени батур” өңқүрдіки йоған ташқа олтармиди? Баш қәһриманниң батурлуғини испатлайдыған қисимларни вә пикир-образларни ениқлаңдар. Немишкә у өз олтарған ташни өңқүрниң сиртиға ташлавәтти?

Зия Сәмәдий өсөрлириниң асасий идеяйи қатлими немидин ибарәт? Немә сөвәптин язғучи қуллук аң-сөвийә зиддийәткә йетеклигүчи бирдин бир амил сүпитидә қарайду? Язғучи Фени батурға қандақ сүпәтлөрни бериду, немишкә у башқа қәһриманларға охшимайду?

1. Фени батурниң өң муһим өстөрлик ейтқан икки пикрини дәптириңдарға йезиңдер.
2. Фени Батурни қандақ тәсөввүр қилдиндер? Бу һөктә қисқичә эссе йезиңдер.

ҮЙГУР ТЕАТРЧИЛИҚ СӘНЬИТИ ВӘ ДРАМАТУРГИЯ

Үйғур театрчилик сәнъити вә драматургиясинин пәйда болуши Европа мәдәнийити билән зич мунасивәтлиқ вә XX əсирниң бешида йилтиз тартқан жәдитчилик еқиминиң мевисидур. Сәһнә идеяйи тәрәққият вә йеңилиниш жәриянынниң күчийиши үчүн әң қолайлық услуг-шәкилгө айланди. Бу жилларда яшлар өз əсәрлирини сәһnidә қоюш арқылы, аммиға өз ғайә-идеялирини йәткүзүшкә интилди. Болупму сөз зәргарлири Октябрь инқилавидин кейин йеңи социалистик турмушни бәрпа қилиш йолида, конига қарши умумиүзлүк қозғилишқа өткөн еди. Мана шу жәриянда драматургия сәнъэтниң башқа жанрлиридин озуп, шу чағдикі авангард, заманивий әстетикилиқ қуранға айланди. 1934-жили Йәттису үйғурлириниң һаятида мисли көрүлмігән сәясий-ижтимаий вә мәдәний вақиәләр йүз беришкә башлиди. Миллий театrimиз бәрпа болди. У йеңи əвлат тәрбийиләштә әң муһим мәдәний орунға айланди. Әйнә шу жили Жалал Асимов вә Абдулхәй Садировниң “Анархан” драмиси қоюлди. Мәзкүр драма шу чағдикі үйғур хәлқини тәвритивәткөн еди. Йеңиликқа вә өзгиришләргө тәшна амминиң тәсөввурини партлап, уни йеңи социалистик ғайиләргө йетәклигән еди. “Анархан” драмиси тарихий мавзуға йезилип, үйғур жәмийитидиқи тәңсизликләрниң вә униндин келип чиқип, инсанларниң мұжәзигә жуққан нұқсанларниң зиянлиқ ақивәтлири баян қилиниду. Әсәрдә бай вә кәмбәғәл, әр вә аял арисидиқи чигич мунасивәтләр гәвдилинип, жәмийәттә овж алған һоқуқсизлиқ, дехан-

Драмиلىқ əсәрләрниң түрлири

Сәһнә əсәрлири драма, трагедия вә комедия болуп бөлүниду.

Драма. Пьесида қатнашқучи иккى топниң бир бири билән яки қатнашқучи шәхсниң өз əтрапидиқи муһит билән елип барған жиғдий қуришини тәсвирләйдіған пьесини драма дәп атайды. Муәллип драма қәһриманлириниң батурлуғини, ховуп хәтәрлириниңенип чиқишини, егер күнлөрни бешидин көчүрүшини, һәтта бәзидә жинайәт қилишини көрситип, оюн көргүчиләрниң шәпқитини яки нәпритини ойғитиду.

Комедия — камчилиқтарни заңлиқ қилип, айрим шәхсләрни күлкилиқ түрдә көрситип йезилған пьеса. Комедияның интригиси күлкилиқ болиду, унинға қатнашқучи шәхсләр күлкилиқ өһвалдақалиду.

Трагедия драма əсәриниң бир түри болуп, унинда қәһриманлар характеристи күчлүк, өз əтрапидиқи һәқиқәткә қарши турған мәшһүр шәхсләрдур. Трагедия қәһриманниң өлүми билән түгәйди.

ларниң еғир турмushi әкс етилиду. Амма буниң билән бир қатарда икки яшниң бир-биригә болған сап муһәббити, уларниң мүшкүл вәзийәтләргә қаримай, өз ара садақәтлиги наһайити гөзәл вә раван әдәбий тилда тәсвирилиниду. Шунлашқа бу өсөр адаләтсизликкә — сәмимийәт, нәпрәт; тәбиийликкә — гөзәллик муһәббәт қозғайду.

Йеци уйғур театрчилик сөнъити қачан пәйда болған? Өндөримий сөһнә өсөриниң намини атаңлар. Миллий театримиз қачан рәсмий пәйда болған? Дәслөпки қетим кимниң сөһнә өсөрлири һәрхил клубларда қоюлған? 1934-жили Уйғур театрида қайси өсөр рәсмий қоюлған?

Немишкә театрчилик сөнъитимиз жүръәтлик риважланған? Немишкә у синипий тұс елип, социалистик идеяләрни тәшвиқ қылған?

1. Уйғур театрида қоюлған сөһнә өсөрлиридин таллавелип, дәптириңларға йезиңлар. Неме үчүн уларни таллап алдиңлар?
2. “Ферип вә Сәнәм” драмисига қисқычә эссе йезиңлар.

Анархан

Абдуләй Садиров, Жалал Асимов

(4 пәрдиилиқ музыкалық драмидин парчә)

Қатнашқучилар:

1. Сайит — көмбәғәл деҳан.	8. Султанбай — бай феодал.
2. Гүлзарә — униң аяли.	9. Әлабай — бай.
3. Анархан — уларниң қизи.	10. Ранихан — Султанбайниң аяли.
4. Ләйлихан — Анарханниң сиңлиси.	11. Сопахун — бай, роһаний наҗи.
5. Һәмра — Анарханниң жигити,
байниң хизметчиси.	12. Бәхтияр — мәзин.
6. Мухпул — Һәмраниң ағиниси.	13. Лозун — һакимдар.
7. Ловар — хитай жигити,
Һәмраниң ағиниси.	14. Майимхан — Сопахунниң қизи.
	15. Ясавул.

Сөһнинин қөрүнүши

Яз, баһар вақти. Сөһниниң сол тәрипидә Сайитниң өйи; өйниң алды тәрипиниң көрүнүши: ишик алдида кичиккинә супа һәм бараңлиқ. Бараңлиқниң сол тәрипидә бир түп йоған дәрәк; дәрәқниң түвидә көң ясалған супа. Супа үстидә техи тоқуп түгәтмигән бора. Сөһниниң тәридә жирақтын көрүнүп турған мевилик бағ. Сайит билән Гүлзарә золук чай ичип олтириду.

Гүлзарә — Һәмраниң атиси билән анисиға бәргән вәдимиз бар, Һәмра болса, уму ата анисиниң арзулуқ бир оғли еди. Уму нәччә жилдин бери езилип йәнчилип Султанбайниң чакарчилиғидин қутулмиди. А...й, паяни йоқ аләм. Кимләр мурадиға йетип өткәнди, бирини жиғлитип, бирини құлдұруп, бирини шаһ, бирини гадай қылмақтын башқа немә қизиғиң бар еди сениң?

Сайит — “Заманә саңа бақмиса, сән заманиға бақ” емиш. Сени урсун, езил, йәнчил, булан, талан, йәнә сән заманиға бақ емиш... Товва, товва... хәйир, хотун, заманә — зорниң, тамашә — корниң, дәп конилар раст ейтқан десән. (*Сайит орнидин туриду. Анархан иш-хәриқәттә.*) Лекин, аниси, бу заман көрәр көзни кор қиливатиду, жұму.

Гүлзарә — Демисилә, дадиси, демисилә.

Сайит — Золуқни болса қаттиқ қуруғынәрсө қилдуқ, мән мону бориларни сетип, иптарға азирақ озуқ төпип келәй.

Гүлзарә — Шу бир чинә қайнақ су золуқ болармеди, дадиси, иш қилип, худайим күч қувәтлиринибәрсун.

Сайит — Һәй, хотун, мениң күч қувитимениңда әмәс (борини елишқа тәмшилиду), мениң һиммитимдә, мениң билигимдә.

Гүлзарә — Һай, дадиси!

Сайит — Маңа параң қилдиңма, Гүлзарә?

Гүлзарә — (*Ейтталмай.*) Немә әтсәмкин иптарға... суюқ аш етәй десәм, гөш йоқ. Бир тасқам ун бар еди, пәлимә салай десәм, яғму йоқ.

Сайит — Яғму йоқ, гөшму йоқ, хәйир! Бир гәп болуп қалар, авал апирип сатай борини, мәнмиғу издәп бақармән пул қилишниң йолини. (*Гүлзарә борини Сайитқа йөлишип, ярдәм қилиду.*)

Гүлзарә — Хәржлири йәтсө, бизәчә чай, гөш билән яғ алсила, хәржлири йәтмисө, хижаләт болмисила, дадиси... Һай, худайим, ھейт айәмләркеливатиду, қызларниң турғанла бойи әву, қандак қилимизкинтаң, дадиси.

Сайит — “Нейт кәлди, кәмбәғәлгә ғәм кәлди” дегендәк, бу ھейтму... әстахпурулла.., хә, Гүлзарә, бир гәп болуп қалар. (*Сайит чиқиду. Гүлзарә үзитип қайтиду.*)

Анархан — Апа! Шу розини тутмиса немә болиду?! Ачин ач роза тутса, худаму рава көрмәс, апа. Әнди дадам розини тутмисунла буниң өзигә.

Гүлзарә — Қизим, роза тутмиғанларни каламоллида капир дегидәк. Болмиса бизгә немә алван дәйсән, тутмисаң, дилиң көйиду, тутсаң... Бизғу мошуниң билән өтимиз. Әнди худайим силәрниң бәхит тәлийинларнибәргиди десән, қизим.

Нахша

Мундақму болармизму,
Балаға қалармизму.
Жапани тола тартип,
Налавәт көрәрмизму.

Вақ йәтсә ечилемамду,
Баққа териған гүлләр.
Қачан унтулуп кетәр,
Бешимға чүшкән күнләр.

Анархан — Апа! Жәним, апа!
Гүлзарә — Немә дәйсән, қозам!

Анархан — Сениң ейтқан нахшаң хойма тәсир қилдиғу маңа.
Мошу нахшандың йәнә бир ейтеп бәргинә, апа?! Һәжәп мұңлук нахша
екән. (*Ләйлихан охинип, уйқилиқ аписига йөлиниду.*)

Гүлзарә — (*Қизлириға*) Һәй.., қизим, бу нахша дадаң билән
иккимизгә охшашларниң қайғы һәсритидинчиқан нахша, шун-
лашқа мұңлук аңлинидиғанду.

Анархан:— **Жәним, апа, мошу нахшандың йәнә бир ейтеп
бәргинә.**

Гүлзарә — Мақул, қизим, мениң нахшам биләнла көңлүңлар
хуш болса, ейтеп берәй, қизим. (*Майимхан кириду.*)

Майимхан — Һәй, Гүлзархан чоңна, сизни апам қичқираватиду!

Гүлзарә — Мени немә қилидекән, қизим?

Майимхан — О... вай, мән нәдин биләй, тт, т, түнүгүн ейтқан
екәнғы хемир етип, кир жуюп бериң дәп, болуң чапсан!

Гүлзарә — Мақул, қизим, мақул. Анархан, мән Майимханлар-
ниңкігә чиқип, қаришип берәй. Силәр бориниң қалған йерини тоқу-
ветиңлар. Ләйлихан, сән булақтын бир қетим су елип кәл, қизим.

Ләйлихан — Мақул, апа, мақул.

Майимхан — О...ваш, маңсиңиза, хойма өзмиңизни әздиңиза,
апамниң аччиғи келиду назир. (*Пешидин тартиду.*)

Гүлзарә — Мақул, қизим, мана чиқип кетип баримән. (*Ләйли-
хан бора тоқуш билән мәшгүл.*)

Ләйлихан — Әшу Сопаҳун байнин қизи қәвәтла бир делиғур
қизғы, һәдә? Кийгән кийимлири биздә болса, һә...Растла, Һәмракам
кәлмәсلا болуп қалдиғы? Бир яққа кәттиму, йә?

Анархан — (*Улук қичинтипин*). Кәтсә келәр, укам. “Кәткән
келәр, кәтмәнлигән кәлмәс”, дегән өмәсму...

Нахша

Ахшими қараңғуда,
Хойма көйиду чирақ.
Учуп кәткән булбуллар,
Һәмрамға салам дәңлар.

Нахша ейтсам үнүм йәтмәс,
Яримниң өйи жирақ.
Пат пабармисаң әнди,
Көңли қалиду дәңлар.

(Бу чағда Һәмраниң нахшиси аңлиниду. Ләйлихан чөлөкни елип, суға мәңдиду.)

Нахша

Іемра

Іәсритим билән келурмән,
Дат ейтип яр алдиға.
Бу наятым барини,
Баян қиласай гүл яриға.
Арминим көптүр, нетәй,

(Сәһнігә кириду.)

Кәлгин, женим, мундишайли.
Іалимни ейтай!
Бу дунияда мәңгүлүккә,
Достлук сир ейтай.

Анархан

Хәстә көңүлләрни
Сениң билән шат етәй.
Өмрүм сениң билән,
Қәсәм ядәтәй.

Иккиси — Авай, гүлүм Анархан — женим Іемрайим, женим!

Анархан — Іә, Іемрам, немә болдиңиз, чирайиңиз пучулупла қаптиғу?

Іемра — Анаргүлүм, өзиңизгә бәлгүлүккү.

Анархан — Бир жұмәдин көп болди кәлмидиңизғу, йә башқа бир...

Іемра — Билисизғу, женим, байниң ишинин толилиғини.

Анархан — Іә...Мән техи...

Іемра — Ва, параң болдиң... ундақ ишлар сиз билән бизгә келишәмдү? Іә, растла, биләмсиз, тұнұғұн мән жигдиликкә чүшүведим, һелиқи бир йәрләрни көрүп, өткән бир чағлар есимға чүшүп кәтти.

Анархан — Қайси йәрләр у?

Іемра — Һелиқи кәң сайчу. Бир четидә бүккідә қомуч, бир четидә бир түп сөгәт үстидин бизгә қарап, бизниң булақ сүйини очумимиз билән елип “ұнчиму — мажанму”, “сұзгиму — тағақму” дәп ойнишиватқинимизға зоқлининпайраватқан булбуллар, андин мән сизни қорқутуп, вай, бәри, вай, бәри дәп қачқанда, сиз жүгрәймән дәп путлишип жиқилип чүшүп, қолуңизға тикән кирип кәткән.

Анархан — Іә... сиз қачқанда мән пешиңиздин есиливалған. Андин кейин сиз мени көтирип елип, булаққа бешимни чилап, чечимни һөл қиливәткәнә?

Іемра — Әнді есиңизға чүштиму, Анархан?

Анархан — Ваййәй, Іемрам! Шу йәрләрдин өттиңизма?

Һәмра — Һә, андин қайтип келип, һелиқи бир түп сөгөткә гүләңгүчни сеп, егиз өрлигинициздә ағамча тарсла қилип үзүлүп кетип, астидики шақырап еқиватқан суға чолтуққидә қилип чұшұп кәткинициз.

Анархан — Я Алла, Һәмра, әгәрдә шу вақитта сиз болмисициз буруктум болуп, өлүпла қалаттим, һә?

Һәмра — Вай, Һәмрака, женим Һәмрака! Мени қутулдуруп елиң, — дәп ялвурғанлирицизчу!?

Анархан — Есимдә... Балилиқ қандақ яхши, Һәмрам, дәртмуйок, даваму йоқ. Қөңүлму тоқ, дүшмәнму йоқ, бар хошаллик көңүл ризасинила издигән.

Һәмра — (*Керилип*) Һе...й, көңүл ризаси үчүн шу вәдиләрниң вапаси боламдекинтаң?..

Анархан — Әлвәттә, вәдини өтәш — көңүлни күтүш әмәсму. (*Ловарниң нахиси аңлиниду. Һәмра қолини жуийиду, Анархан суқуюп бериду.*)

Ловар — Һәй...й, аш чамғур, туруп чамғур, чәйзә, лаза, сүмпиязәй. Һә...й, ләй ләй, ләй.

(*Ләйлихан су әкириду, Һәмра суни көтирип өйгә кириду.*)

Ләйлихан — Һәдә, һәдә, бурнакұнки көкчи хитай келиватиду, қичқирайму, қичқирайму? Һосмилар, чамғулар, қичқирайму? Һәдә, қичқирайму? (*Һәмра чәндазисини ахтуруп.*)

Һәмра — Қичқириң, сиңлим, қичқириң!

Анархан — (*Аста қулигига*) Ямақ йоққу.

Ләйлихан — (*Әркіләп*) Қичқирайла, һәдә?

Һәмра — Қичқириң, сиңлим, қичқириң! (*Анарханга ямақ бериду.*)

Ләйлихан — (*Чиқип.*) Һәй, жаңгуда, ләй ләй, ләй. (*Ловар нахшини ейтип кириду.*)

Ловар — Қени, елиң, елиң. (*Һәмраны көрүп*) Әйо...

Һәмра — Ho ho...

Ловар — Һәмра!!!

Һәмра — Ловар! (*Құчақлишип көрүшиду.*) Қандақ сән, достум? Һә, Сүйдүңдин қачан кәлдин?

Ловар — Яхши, достум, яхши, шу мән Сүйдүңдин кәлгәнгә и, әри, сән, си, ву ә..Шу 5 күн болди.

Һәмра — Һә, оқәт әһвалиңқандақ, достум?

Ловар — Һә әәйаш чамғур, туруп чамғур, чәйзә, лаза, сүмпияз, көктатсетиң, қосақ бекиң әмәсму, һә, Һәмра, шу өй сениңкима?

Һәмра — Һә әйдостум Ловар, мән саңа ейтмидимму, мениң атамму йоқ, анамму йоқ дәп, өй Анарханиңкию, амма... (*Чимәлтигини алмаштуруп.*)

Ловар — Һә... һә... дулә (*Іемраның қулигига.*) Яхши қизма?
(Күлкә). Қиз худди хиңә ...

Ләйлихан — Һәй, жаңгуда һосмициз нәччә ямак?

Ловар — Елин, елиң. (*Бериду.*)

Анархан — Һәмрам, бу ким?

Һәмра — Бу мениң ағинәм. Оза мән байниң мелини Үрүмчигә апирип йенишимда йолда тонушуп қалған.

Ловар — Шундақ, мән сөз қилай, сиз аңлаң.

Анархан — Сөзләң, қени, аңлайли.

Ловар — Сөзләң қени аңлайли? Шу мән Бежиндин кәлгәндә нигаһ... шу йолунда ағрип қалди...

Анархан — Һә, андин кейинчу?

Ловар — Һә, андин кейинчу? Шу өлиду хиял ба...

Ләйлихан — Вай, өлмигидийәй...

Ловар — Вай, өлмигидийәй. Асман қараймән — қүш йоқ, йәргә қараймән — су йоқ...

Анархан — Вийәй, Һәмра, шундақ чөл баяванмуу йоллар?

Һәмра — Шундақ бир чөл баяванкиәй, йо һәннас!

Ловар — Мән өзәм ялғуз. У яқ, бу яққа қараймән, йә адәм йоқ, йә шәйтән йоқ.

Ләйлихан — Вийәй, қорқидицизму?

Ловар — Қорқидицизму, шу күн қизиқ, отуң охашаш нигар, шу құм қизиқ, өзің охашаш, шу мән бечарә йетиң өлүк охашаш.

Анархан — Һәй, бечарә!..

Ловар — Вай, бечарийәй! Шу мән уссап, тамақ чак-чак ятқанди, шу жирақтын жириң, жириң, жириң қоңғурақниң аваз бар.

Ләйлихан — Һә, худа, чапсанирақ кәлгиди.

Ловар — Һә, чапсанирақ кәлгиди! Шу мән ятиду, нарвам кәлмәйду, шу мән ятиду, нарвам кәлмәйду. Шу бир вакта шу хохәңзә Һәмра кәлди, маңа наң бәрди, су бәрди, шу мәндә жан кирип кәтти әмәсму.

Ләйлихан — Жәним Һәмрака, әгәр сиз болмисициз өлүп қалидекәнә?

Ловар — Шу Һәмра мени Сүйдүң әкәлди әмәсму, һә...й, достум Һәмра, шу яхшилиқни өлүп кәтсәм унтаймайду...

Һәмра — (*Күлүп*) “Бир яхшилиқ унтулmas, бир яманлик” деген әмәсму.

Ловар — Раст, раст, раст, Һәмра! Зо зо, шу мән сени көтәмә ашпузулға апириду. Зо зо...

Һәмра — Рәхмәт, достум, рәхмәт. (*Ловар маңиду.*)

Анархан — Ямиғицизни елин.

Ловар — Ямиғиңизни елиң?.. Ә.., һә... дулә, дулә.

Анархан — Яқ, яқ, алғач кетиң, бай һесавини алар.

Ловар — Һә...й, Анарханди, шу Һәмра үчүн мән жән аймайды, жән! Зо зо Һәмра, зо. (*Ловар чиқишиңа тәмшилиду. Мұхпұлниң нахиси аңлиниду.*)

Мұхпұл:

Етимни мән тоқуп қойдум,
Чевулациини тартмай.
Бу дәртләрни кимләр тартсун,
Сениң билән мән тартмай.

(*Кириду.*)

— Һәмра, мән сени издәп жүрәттим. Һә, қандак Анархан, Сейиткам, Гүлзархиндәмләр течлиқму?

Анархан — Яхшиғу, Мұхпұлка.

Һәмра — Достум, сән әнди әшу Әлабайға туруп қалған бойичә туруп қалдинма?

Мұхпұл — Шундақ охшайду, достум.

Һәмра — Мұхпұл, бу ағинә билән тонушуп қойғин.

Мұхпұл — Бу ким болиду?

Һәмра — Бу саңа охашашла қиямәтлик дост, Ловар. (*Ловарға*) —
Бу мениң достум Мұхпұл. Авал икки болсақ, әнди үч болдуқ.

Мұхпұл — Анархан билән төрт дегин. (*Күлкә.*)

Ләйлихан — Мениң билән бәш.

Анархан — Вийәй, мошу Мұхпұлкамниң гәплири хойма қизиқлиғу, Һәмрам.

Мұхпұл:

Бириң мәрвайит, бириң мажан,
Тизилипсиз яр, яр.
Бириң гөһәр, бириң яқут,
Қошулуңлар яр, яр.
Бириң булбул, бириң тоти,
Сайришиңлар яр, яр.
Бириң айдур, бириң күндур,
Бәхит болсун яр, яр.
Заман ахир болғичә,
Айрилмаңлар яр, яр, —

дәп ейтқан “боз жигит” некайисидәк, яр болушупла өтсәңлар, жүрәктә немә арман қалсун.

Анархан — Қөңүл рәшти үзүлмисун дәйсиздә?

Һәмра — Яқ, “өй соғчилиғи болса болсун, қөңүл соғчилиғи болмисун” демәкчидә бу. (*Күлкә.*)

Анархан — Қорқман, Мухпулка, үчимизниң бир вақтидики дәрия бойида олтирип беришкән вәдимизниң беги үзүлгини йоқ тәхи.

Ловар — Хо хошу әркәк охшаш қыз, шу силәрниңкі той мән көргән йоқ, шу әнди Һәмра билән Анарханиң той мән көрсө, шу мән хошал.

Һәмра — Уни мана Анархан билиду. (*Анархан иза тартип.*)

Анархан — Авал өзиңизниңкіни көрситиң, Ловарка, андин...

Ловар — Шу биз хитай рәсмидә дост, шу айрилиду йоқ (*учи қол тутушуп*), ағиниләр, Мухпул, Һәмра зо зоұчимиз ашпузул баримиз (*Мухпул, Ловар чиқишиду*).

Һәмра — Анаргұлым, мән йәнә қайтип келимән, һә...

Анархан — Мәйлициз. (*Һәмра чиқибу. Сайтниң нахиси аңлиниду.*)

Нахша

Һәжәп бәхтим қара екән
Бир күн хүш болалмаймән.
Бу тәһмәт, қәризләрдин
Құтулуп кетәлмәймән,

(*қизлирини құчақладыу*).

Гүлзарә — (кирил) Һәй, дадиси, немә болдила, чирайлири өмсилиғу, йә биридин көңүллири рәнжидиму?

Сайит — Һәй, Гүлзарә, Султанбайниң қәрзи үчүн өй вак, мал мұлкүмизнисетип берип, құтулмиведуқму?

Гүлзарә — Һой, дадиси, құтулуведуқку?

Сайит — У ялихор базарда тутувелип, пулумни бәр дәп тола аһанәтләрни қилди, хотун. Уни аз дәп, “Өлгөнниң үстигә тәпкәндәк”, һелиқи Буқимәзин наинсан дәп, дәрригә бесип, гунасиз жазалиди... Биләлмидимғу, Гүлзарә, һәжәп бозәккәнмизғу. Бу шәриәт ким үчүндур, чүшәнмидимғу?

Гүлзарә — Ай, худайим, әнди кимгиму дәрдимизни ейтармиз. Қойсила, дадиси, “Айниң 15 қараңғу болса, 15 йорук өмәсму”. (*Сайит ичкири кириду. Бәхтияр таладин кириду.*)

Бәхтияр — Сайит ака, най, Сайит ака!

Гүлзарә — Кимду бу?

Бәхтияр — Әссаламу әләйкүм! Қандак, Гүлзархан, өзлиринин өзлири течлиқмекин?

Гүлзарә — Течлиққу, Бәхтиярка, өзлириниң өй ичилиригечлиқму? Тохтихиндәм вә кичик қизи?

Бәхтияр — Шүкри, шүкри, һәммиси течлиқ. Һәдиңиз нурғун саламларниң өзинин өзини ейтти. Шундак, мениң өзәмниң өзи

Сопахунбай һажи ғүнжүнниң өзи билән Сайиткамниң алдиға бираз мәслиһәтниң өзигә келиведук, қарисила.

Гүлзарә — Қени кирили...

Бәхтияр — Әмсә мән байни башлап кирәй (*чиқуп башлап кириду*.)

Гүлзарә — (*Қизлирини шәрәт билән өйгә киргүзүетиду*.) Әссалам!

Сопахун — Вааләйкүм әссалам. Қандақ хошна, течлиқму? Իой, Сайиткам йоққу?

Гүлзарә — Базардин бираз көңли рәнжип кәптекән, қени, жуқури өтүшили (*кирип Сайитни башлап чиқиду*).

Сайит — Әссаламму әләйкүм!

Сопахун — Ваәләйкүм әссалам.

Сайит — Бир убдан келип қapsиләр, һажим...

Сопахун — “Адәм адәмгә бир өлүктә, бир тириктә” дегән екән, хош... Бәхтия, әнди немә дәймиз, ейтайли. “Әлчигә өлүм йоқ, қапақ сунса қайғу йоқ” — дегендәк, Дәндавуздин һерип ечишкәлдүк сизлигә, әнди... йә мақул, йә намақул сөзлирин өзлири билидиле... Хапа болмайсиз бизгә.

Сайит — Рәхмәт, хуш кәпсиләр, һажим.

Сопахун — Сұннити рәсули худа һәр кишиниң қәрзидур, кизи болса, әргә бериш, бу худаниң пәрзидур.

Бәхтияр — Дәндавузлуқ Султанбайниң өзи өлчи қилди. Яхши дөләт көрситәй дәп өзи вәдә қилди.

Сопахун — Бай еитиду Сайиткамға бала болай дәп. Қолумдики дөлитимни тәң көрәй дәп. Боюнлиридики 150 сәни һәм алмаймән дәп. Вәдә қилди бизгә берип ейтиңлар дәп, һә!

Бәхтияр — Расть, расть бизгә деди ейтиңлар дәп.

Сайит — Һай, әлчиләр! Султанбайниң мениңдә бир тийиниму қалған әмәс. Мән яш қизимни Султанбайға берәлмәймән. Мениң қизим бай кишиләргә лайиқ әмәс.

Бәхтияр — Расть, расть лайиқ әмәс.

Сопахун — Һай, Сайитахун! Байниң пулидин тенип иманлирини сатмисила, йәнә ямулларға апирип солитип әтмисун, Султанбайниң ачичини билмәмдиле.

Сайит — Тола сөзлимәң! Қиз мениңки, алалмайду.

Бәхтияр — Расть, расть алалмайду.

Сайит — Зорлуқ билән чаңгилини салалмайду. Кетин! Кетин! Мундин берип ейтиң Султанбайға, көңүл азари бәрмисундә мән гадайға. (*Орунлиридин турушиду*.)

Бәхтияр — Расть, расть, азар бәрмисундә. Шундақ.

Сопахун — Хоп, хоп, Бәхтияр. Қөрдүңму бизниң аброюмизни чүшәргинини, хәп, сениң әдивиңни бәргүзмисәм...

Бәхтияр — Раст, раст, шундақ қилмисақ, тохта.

Сопахун — Жұр, Бәхтияр! (*Сайит өйгә кириду. Гүлзарә Бәхтиярниң пешидин тутуп тартип, тохтитип алиду. Сопахун чиқип кетиду.*)

Гүлзарә — Іай, Бәхтиярка, “йеға яндин кәлсә, һәр бала қериндаштин” дегендәк, бу силиниң немә қилип жүргәнлири әнди.

Бәхтияр — Іә...й, садиғаң кетәй, Гүлзархан, мана шундақ йәрләрдин пайдилиніп, Султанбай өзи мени мошу ишқа путликашаң қилип қойди әмәсму, мәнму бу ишқа рази әмәс едим, амма Сайит акам Сопахун ғұнжунниң алдida тоғра парапниң өзини қилди.

Сопахун — (*талаудын*) Іәй, Бәхтияр!

Бәхтияр — Мана мана!

(*Тенәп тәмтіләмиқиду.*)

Нахша

Сайит — Бәхтимиз қара екән,

Гүлзарә — Бир күн хүш болалмаймиз.

Анархан — Қөңүлләр болди көп зедә,

Ләйлихан — Азаптин қутулалмаймиз.

(Пәрдә чүшиду)

Султанбайниң өйи. Султанбай Лозуңбәг билән сөһбәттә.

Султанбай — Тохтисила, бегим, мән көрситәй. (*Тил хәтни көрситип.*) Вай, мән бу қызы тоғрилиқ узундин бери тәйярлиқ көрүп жүргән десиличу. Бу тил хәтни Сайит сорап кәлгәндә, мана, әйнә тахта қояй, ноғуш қояй дәп жүрүп бәрмидим әмәсму.

Лозун — Іой, бай, Сайит растла қәрзини тәләп болғанмеди?

Султанбай — Іә...й, бегим, мән таш санисам, у Сайит қум сап жүриду әмәсму. Төлиши тәләп болған.

Лозун — Іә... мундақ десилә, һә, һә, һә, хош!

Султанбай — (*Лозунға пул қоюп.*) Монуни әнди көпкә тавап қилип елип турсила, мундин башқа тағдикі халта йорғиниму миндүрмәкчимән.

Лозун — Вай, бу немә жовап жүргәнлири... мән әнди... әстахпурлла... хәйир, хәп, (*пулни елип*) силиниң хизмәтлирини муниңсиз һәм...

Султанбай — Алсила... алсила... хош... Лозуңбәг, әгәр Сайит әлчиләргә мақул демәй рәт қилса, немә қилдуқ?

Лозуң — Ундақ болған тәғдирдә... (*ойлиніп*) һә, һә, тоғра, у чағда Сайитни қичқартип алимиздә, йоличә параш қилип көримиз, униңға унимиса, һә... у чағда һакимлиқ йоли билән униң нерисини...

Султанбай — Һә, бәлли... амал тапсила, бәг, топ тоғрағымул ғила десилә, мана манаңәй һәйің андин кейин десилә, бәг, хотуни рази болмасқа...

Лозуң — Шекәр ағизлирида, бай, худди сили ойлиғандәк, хотуни рази болмасқа һеч илаҗиси йоқ. Немишкә десилә, Сайит ямулға чүшкәндін кейин, бала жақисини бақидиған ким? Өзидин өзи мәжбур болиду. Нәгә бариду? (*Әлчиләр кириду.*) Һә, буларму келишип қалди. Қени, һә, келиңлар... Қени, бу яққа, һажим.

Сопахун — Қени, қени, бай, өзлири... Қени, Лозунбәг, бу яққа! Бәхтияр!

Бәхтияр — Ә, ләббәй, тәхсир. Һажим, өзлириниң өзи өтсилә, шундақ.

Лозуң — Қени, амин! (*Нәммиси дуага қол көтириду.*)

Сопахун — Амин вә һөрмити сайипханә. Аллаһуәкбәр.

Бәхтияр — Аллаһуәкбәр.

Султанбай — Қени, немә хәвәр?

Бәхтияр — Әнди һажимниң өзиниң өзи...

Сопахун — (*Сөзни бөлүп.*) Сәвир қилсила, кичиккинә. Вай, зуванициз ечилип қалдиғу.

Бәхтияр — Хоп, хоп, хоп, һажим, мәйли өзлириниң өзи...

Сопахун — Бардуқ. Жаңаплири тапшурғанлириниң һәммиси-ни баян қиливедуқ, у гадай тазим қилишниң орниға жаңаплири-ниң шәнигә бирқанчә һақарәтләр кәлтүрүп вә мәккә кәримә, мәдинә мунәввәргә басқан һажилиқ пайи қәдәмлиrimни мубарәкли-мәстин, һәттаки өйидин ишт орнида қоғлап чиқти.

Бәхтияр — Кетиң мундин деди. Шундақ, бай ака.

Султанбай — Мана, мана көрдилиму?

Лозуң — Хош, хош, йәнә?

Сопахун — (*Бәхтиярга*) Болди, болди, пан! У йәнә шундақ дедики, мән Султанбайға бир тийин қәриздар өмәс, мениң қизим Султанбайға лайиқ өмәс.

Султанбай — Лайиқ өмәс?! Һимм. Әбләх!

Лозуң — Һай, ясавул! Сән берип Һәрәм бағдикі мутәһәм бори-чи Сайитни башлап кәл. (*Сопахун һажи, Бәхтияр мәзин чиқиду. Әлабай кириду.*)

Әлабай — Қени, ундақ болса, бай, несават ишлиrimизни түги-тивалайи.

Султанбай — Макул, Әлабай, қени, несаплисила.

Әлабай — 100 жұп көн өтүк 185 сә, 50 данә булғари чәм 100 сә, миң хо ашлиғини тепип бәргәнлигим үчүн хәхләр һәккі 43 сә. Жәми болиду 328 сә.

Султанбай — Тола яхши, йәнә маңа 100 жұп өтүк, 50 данә булғари чәм керәк, униң бәдилігі силигі беридіған 500 данә ат, кала терәм бар.

Әлабай — Ундақ болса, у терилири болиду 128 сә, йәнә силидә қалди топ тоғра200 сә, қени бу пул үчүн вәдә қилған 5 кишилирини бәрсилә.

Султанбай — Най, бай, у пуллириға мән 5 кишини бешичила бериветимәнму?

Әлабай — Вай! У адәмлирини маңа сетип бәрмәйдилдә, найити мән 3 жил ишлитипла қайтуруп беримән әмәсму.

Султанбай — Нә... мундақ десилә, бопту бай... най, Нәмра, най, Нәмра!!!

Нәмра — Ләббәй, бай дада.

Султанбай — Бу яққа кәл! Сениңдә мениң 92 сә пулум бар, шуниң үчүн Әлабайға 3 жил ишләп берисән.

Нәмра — 92 сә?.. Бай дада! Қачан мән сиздин 92 сә пул алдим?

Султанбай — Ной, мутәһәм, иланниң тилидәк торук йорғинин путини сундуруп өлтүрдің — бир, йеңила елип бәргән иргулинин пачақ пачиғиниңиқардин — икки. Бу пул әмәсму, нә?!

Нәмра — У мутәһәмликни өзигі кәсип қиливалғанларға ейтсіла, атлири болса семизлиғидин нарвани әпкөчип, көрүккә путини тиқивелип сунуп өлди, униң қезисини болса қишичә гач гачайып чиқтила, нә нарвулири болса...

Лозун — Ағзиңни жум!.. Ахмақ! Техи байға сөз қайтурисәна...

Әлабай — Хош, бай, буғу бизгә тегишлиқ болди. Қалған төрт кишилири қени?

Султанбай — Улар етизда, бұгүн әтақоллириға тапшурулиду.

Лозун — Ной, нарими тәжімәл! Тола гәләймәй, Әлабайнин хизмитини қилип, тузини налаллап йә. Маң! Топ тоғраӘлабайнин өйигә бар... чиқ!!

Нәмра — Қарап турупла биригә тәһмәт қилиш шәриәтниң йә болмиса мәзһәпниң, йә болмиса қуръаниң қайси варифида йезилған? Яки болмиса... нәпси үчүн тәһмәт, нәпси үчүн зулум, нәтта нәпси үчүн шәриәт йол қоймай әмәлләрниң барлығини силәр үчүн рава қилғанмеди? Әң болмиса уят вә номус дегән нәрсиләрни билсәңларчу... Хәйир...

(Чиқиду.)

Султанбай — Буниң атисиму шундақ зәрдилік адәм еди.

Лозуң — (*Султанбайниң қулигига*) Бай... мән барлық жина-йеттин қайтқум келипла қалди.

Султанбай — Вақитни ғенимәт билиш керәк. (*Сайит кириду.*)

Сайит — Әссаламму әләйкүм! Қичқартиптила, бай?!

Султанбай — Ы... кәлдиңизму? Қени, сөзләң! Мениң 150 сәр пулум үчүн немә дәйдила?

Сайит — Немә?

Султанбай — Әгәр бәрмәсликни ойлисила, мана Лозуң бегимниң алдида жавап қилсила.

Сайит — Ый, бай, бу немә тұғимәйдіған пул?

Султанбай — Ый... монуни қарисила, Лозуң бегим. Ый, мұтәһәм! Мону қазиниң алдида бәргән тил хетиң немә! Мана қазиниң мөриси... (*Көрситиду.*)

Сайит — Ый, бай! Мана қара...йой, мән бар бисатимни сетип төләп, униң үстигә етизлирида бир жил ишләп қәризлирини үзүп, мошу йүзи қара тил хәтни қайтуруп бәрсилә дәп сориғанда, бұғұн әтә, өгүн индиңдәп бәрмигән әмәсмедиля, бай...

Лозуң — Ый, Сайит! Сән һошуң билән болғин, һошуң билән...

Сайит — Мәә...н һошум билән, бегим! Қаримамла....

Лозуң — Болди, болди, болди! Тәһмәт қилиш сән гадайларниң бешидин кәтсүн, тола ғириң пириңкілмай, байниң қәрзини чапсан төлигин!

Сайит — Ый, Лозуң бегим! Бу қәрзимни атиси турмақ, балаю нәврә чәврилиригичеләвәткән, йәнә бу ...

Султанбай — Ыәй, пулумни төлә, йә болмиса етизлирида йәнә ишләп беримән, дәп қолундин йәнә тил хәт бәр!

Сайит — Ыәй, һөрмәтлик бай, худаниң көзи болса көрүп тури-діғу, ахирәттин қорқиличу.

Султанбай — Ый, кимни һақарәт қылмақчисөн? (*Девәйләйдү.* *Әлабай тутувалидү.*)

Лозуң — (У яққа қарап). Ый, Сайит, бу яққа кәл!.. Олтар!.. Мән саңа бир йекинчилик қилайму?!

Сайит — Рәхмәт, бегим, мениңму бала жақамниңкөз йешиға бир рәһим қилсила.

Лозуң — Ыә, һә, һаманәм сән қәрзини үзәлмігендін кейин, ... қәрзин үчүн ...Анарханни...

Сайит — Бегим! Бу немә дегенлири, һелиғу мән Султанбайға бир тийин қәриздар әмәс, әгәр қәриз болғандыму калламни оттuz йәрдин чапқан биләнма, мән қызимни Султанбайға берәлмәймән.

Лозуң — Ый, һой, сән қызық адәмсөнғу, қизиңни Султанбайға бәрсөң, путүн дөләт сениңки әмәсму?

Сайит — Бегим! Көзүмниң гөһири — Анарханниң көкини сетип көргән дөләтниң ...

Лозун — Ыңай, Сайит! Сән мундақ чөшүрини хам санима, йә ямулларда чирип... һә...

Сайит — Лозун бегим! Султанбайниң төһмитигә ян бесишин мәхсәт немә? Ундақ қилип жәнни қийниғичә, қолуциздин кәлсә, астуруп етиң. Чаптуруп етиң! (*Султанбай билән Әлабай кириду.*) Ваңпа қолуңларда!

Султанбай — Лозун бәг... Униң билән сөзлишип олтиришниң најжити йок, өзлири билидилиғу... Буниндин яхшиси йок.

Лозун — Бопту, бай... Ыңай, ясавул! Ыңай, ясавул!!

Ясавул — Ләббәй, бегим.

Лозун — Мону мутәһәмни апирип, ямулға тапшуруп кәл!

Султанбай — Йоқат көзүмдин бу гадайни. (*Найдайды.*)

Лозун — Ыңай, тохта! (*Хәт пұттаруп бериду.*)

Сайит — Көзүндін йоқилемиз, һәй, қан ичәр мутәһәм бай!... Хәйир... “Айниң он бәши қараңғу болса, он бәши йорук”, жуму! Есиңда болсун! (*Сайитни найдап меңишқа тәмшилиду.*)

Әлабай — Ыңай, ясавул! Тохта! (Ясавул тохтайду). Бай! Мана мәндин алсила пуллирини.

Султанбай — Апар, апар, немә қарап турисән? (*Сайитни әпчи-қыт кетиду.*) А...сили немә ариға кирип жүридила! Мән билимән кимдин һәк тәләп қилишни, мениң һойлам даңқузул әмәс. Жайиға берип қилиң!

Әлабай — Сизгә охшаш док қилип, турған тамға үсүп, құмдин қомач қоруватқиним йок. Ағзиңизни чайқаветип ундақ...

Султанбай — ...боғуз орниға тезәк чишлип қалған ағзиңизни өзиңиз чайқаветин.

Лозун — Ыңай, һай, һай, қойсила. Султанбай, қойсила. (*Әлабай-га*) Немә қилаттила у гадай үчүн яқа житип.

Султанбай — Я... тохтисила, Лозун бегим, буниң мәхсити башқа: “Жинниң қәсти шаптулида” әмәсму, һә...

Әлабай — Сәнлимәй параң қил! У шаптулиға жин охшаш чаплишип елишни өзәңгә кәсип қилғин, бу параңни мән яманлик ойлап қилғиним йок, пүтмәй қалған қәрзиңни берәй дәватимән.

Султанбай — Ыңай, төгини чимдап өлтүридиған таш почак! Бу сехилиғини мазаю мәшриққа қылсаң болмамду, һәрқанчә қылғиниң биләнма тоху учса, тамға чиқиду, туйғун — таққа.

Әлабай — Сениңдәк докири пүкүлүп, гәжгисидә түки қалмиған туйғундин қарғаяпилақ яхши. Шунин өлеңида...

Султанбай — Һой, чаңгилим йәткән йәрни жулуп чиқимән, билисөнғу... йәнә сән қалисән, шөлгийиңни еқитип.

Лозуң — Һой, һой, чоп өзіндеңдеген адәмләр силәр, қоюңлар. Әлабай, қени, қойсила, жүрсилә!

Әлабай — Һә, шундақму, мана көрүп қаларсән. (*Лозуң Әлабайни қақырып кириду.*)

Лозуң — Һой, бай, бу шөлгәйниң техи идавити бардәк көрүнидиғу.

Султанбай — Һәй, Лозуң бегим, сили билмәйдила, мән буниң өпкисидин қаққан өмәсму, һә...

Лозуң — Һә, мундақ десилә... Хош, хош...

Султанбай — Бу алимән дәп жүргән 14 яшлик Рәнахан дегендеген қизни мән еливалдим өмәсму.

Лозуң — Һә, һә... Буниң дәрди ичидә екәндә... (*Күлкә.*)

Султанбай — Йәнә көрдилиму, буниң написәтлигини, бизниң нәслимизгә қол тиқип, Анарханға киши киргүзүп жүргәнлиги қулиғимға чүшүп қалди.

Лозуң — Муни десилә... һә... һә, уқулди, болди, у йеқини маңа қоюп бәрсилә. (*Әзән аңлиниду. Иккиси жим олтирип, әзән түгигендін кейин дуани қилип, иптарга кирип кетиду. Бәхтияр билән Гүлзарә кирип келиду.*)

Бәхтияр — (*Ичкәрки яқни тиңшап.*) Бай ака! Бай ака! Һай, Гүлзархан, булар өйдә йоққа охшайдығу...

Гүлзарә — Қарап бақсила, Бәхтияр ака, бәлки барду.

Бәхтияр — (*Нери берип тиңшап.*) Гүлзархан! Өйдекән, қарисила, мән қичқирайму, йә өзлириниң өзлири қичқирамдила?

Гүлзарә — Яқ, Бәхтияр ака. Силиниң қичқарғанлири убдан болар.

Бәхтияр — Бопту, әнди қичқарсам... Я Алла... бай ака! Бай ака!! (*Султанбай чиқиду.*)

Султанбай — Хош, немә гәп?!

Бәхтияр — Сайит акамниң мәзлуминиң өзиниң өзи силигә бираз әрзиси бар екән.

Гүлзарә — Байка, силигә нал ейтқили кәлдим әнди, рәһим қилсила.

Султанбай — Рәһим? (*Күлүп*) Мән рәһим қилай дегендә, кажлиқ қилип унимидиңлар өмәсму? Мана әнди қалған сөзүңлар болса, Лозуңбәккә ейтарсиләр. Һай, Лозуң бегим.

Лозуң — Һә.

Султанбай — Мемманлар кирип қалған екән, чиқип... (*Кириду.*)

Лозуң — Һә, һә. (*Гүлзарә тазим қилиду.*)

Лозун — Ва әләйкүм әссалам! Шу сили Сайит акамниң мәзлуми боламдила?

Гүлзарә — Шундақ, бегим.

Лозун — Сайит акамни мән қичқартқан едим, әлвәттә, Сайит акиниң бирөвниң һәккигә хиянәт қилип жүрүшлири — бу муна-пиқлиқ.

Гүлзарә — Лозун бегим, биздә нечкимниң һәккі йоқ едиғу.

Лозун — Тохта!.. Мән билимән. (*Тил хәтни көрситип*) Мана өзиниң бәргән тил хети, шу ваққиңе төлимигән.

Гүлзарә — Садиғаң кетәй, Лозунбегим, әнді мән балилиримни қандақ бақимән?

Лозун — Бала бақимән дәп баш қатурғиңе, нелиму болса, хош...

Гүлзарә — Лозун бегим, бу қуруқ төһмәт, қуруқ төһмәт адәмни өлтүриду, дегән раст гәп екәнғу...

Немишкә өсөр қәһримани Сейит “заманө — зорниң, тамашө — корниң” дәйду? Гүлзарә немидин тәшвишлиниду, қайғу-һәсрәт чекиду? Немишкә һейт көмбәғөлләргө ғәм елип келиду? Сопахун байниң қизида қандақ хисләт бар? Анархан билән Һәмра қандақ вәдиләрни бәргән вә иккиси бәргән вәдилиригө вападар болдиму?

“Анархан” драмисидиқи ижтимаий тәңсизлик немидин келип чиққан? Немишкә униңда синипиң қариму-қаршилиқтар өкс етилип, социалистик идеяләр тәшвиқ қилинған?

1. Анархан билән Һәмра иккиси арисида йүз бәргән бәргән вақиәләр һәккидә қисқиңе эссе йезиндер.
2. “Султанбай, Сопахун, Лозун” охшаш қәһриманлар һәккидә йәккә ениқлима бериндер.

Йұсүп Илияс

(1927—1999)

Йұсүп Илияс — заманивий уйғур прозисиниң чевәр мәнири, соң әпикалиқ сөнъеттә зор утуқларни қолға кәлтүргөн истедатлиқ қәләм егисидур. Йұсүп Илияс 1927-жили Йәттису вилайитигө қарашлиқ Фалжат (назирқи Уйғур наһийәси) йезисида дунияға кәлгөн. Амма Фулжиға қарашлиқ Жағистай мәһәллисидә башланғуч синипта оқуп, кейин Фулжә шәһиридә мәктәпни тамамлайды. Кейин у устазлиқ кәспини егиләп, Ғулҗидики “Үмүт” мәктивидә тил вә әдәбият пәнидин дәрис бериду. Андин у Үрүмчидики “Маарип” журналиға хизмәткә йөткілиду. Амма Шәрқий Түркстанда еғир мусибәтлик жиллар келип, көплигөн аңлиқ уйғур зиялири өзиниң иш-һәрикәтлирини күзитидиған, һәммә нәрсигө зиядә сәзгүрлүк билән еңтият қилидиған, пүтүн вужуди вә өс-һоши, ғайә-хияли уштумтут өзгәргөн сәясий тәртипкә мувапиқ қәлмәйдиған пәвқуладдә әһвалға чүшүп қалиду. Шуңлашқа улар Қеңәш Иттипақиға көчүп кетишкә мәжбур болиду. Шуларниң қатарида тар милләтчиликтә әйiplәнгән яш Йұсүп Илиясму бар еди. У маариптиki вә әдәбият тәрәққитидики өз мәсъулийитини һәм шундақла хәлиқ ғемини қилиштиki мәжбuriйитини ада қилиш йолида соң хәтәрләргө учрайдиғанлиғини сәзгөн, билгөн әдиптур.

Қазақстанға көчүп кәлгөн күнидин башлап, ижадийәт билән җиддий шуғуллиниду. У “Йеңи һаят” гезитидә вә “Жазушы” нәшриятида ишләп жүргөн пәйтләрдә уйғур миллий мәтбаатчилигиниң тәрәққиятиға вә миллий әдәбиятимизниң суръәтлик риважлинишиға беваситә соң төһпиләрни қошти. Язғучиниң “Тұгимәс нахшилар”, “Солдат һекайиси”, “Улар йәнә учрашти”, “Адимий шәйтән”, “Тонуш-билишләр”, “Унтулмас он икки жил” һекайә-топламлири нәширдин йорук көриду. Откүр қабилийәткә егөн язғучи “Еғир тиниклар” романини йезип чиқиши үчүн узак вақит издиниду вә көплигөн әхбарат-материалларни үгиниду. Мәзкүр роман униң исмини уйғурлар тарихидики даңлиқ язғучилар қатариға қойиду. Әдипниң повестьлириниң ичидә “Унтулмас он икки жил” әсәри алайында орунни егиләйду. Мәзкүр әсәр XX әсирниң оттурида Или тәвәсидә йуз бәргөн сәясий-ижтимаий вақиәләргө беғишиниду. Уйғур әдәбиятида ата-бала мавзуси қайтидин нәзәргө ташлиниду.

Бәдій әнъенә (традиция) вә йеңилиққа (новаторлук) айт чүшәнчиләр

Бәдій әнъенә (традиция — латин тилидін *traditio* — *йөткілиш, өткүзүп бериш* дегендеген үқумни бериду) бир өвлаптін иккінчи әвлатқа өтүп туридиған хусусийәткә егемен. Бұғынки күндө көплігөн язғучи вә шаирлиrimizniң әсәрлириде хәлиқ еғиз ижадийәт әнъенилирини байқавелишқа болиду. Улар өз әсәрлириде ривайәт вә әпсаниләрни пайдилинип, йеңичә идеяий мәзмунда шәрхиләйду. Шаирлар қошақ вә бейит шәкиллиридин пайдилинип, йеңи пикир-хиссиятлирини алға сүриду. Реалистик әдәбияттиki әнъениләргө тохталсақ, биринчи новәттә, биз язғучиларниң ижтимаий турмушни өз әйни пети билән көрситип, һәкәнний өлчәмдә тәсвирләшкө интиливатқанлиғини байқаймыз. Нәзәрғожа Абдусәмәтов, Әмәр Мұхәммәдий вә Нур Исрайиловлар йеңи бәдій әнъениләрни уйғур әдәбиятиғаелип киргән. Уларқолланған реалтурмуш тәсвир-услублирикөплігөн шаир-язғучиларниң әсәрлириде давамлиқ әнъениләргө айлиниду. Уларниң ижадийитидики новаторлук, йәни йеңилик беваситетегөвдилиниватқан вақиәләргө, тәсвирлиниватқан қәһриман образлириға бағлиқ. Классик әдәбиятимизда бәдій әнъениләркөп. Көплігөн шаирлиrimiz аруз шеирийитиниң өлчәмлириде йезишқа тиришиду. Жанрларға айт әнъениләрму бар: улар ғөзәл, рубай, қәсидә вә башқилар. Бу әнъениләр уйғур әдәбиятида үзлүксиз тәрәккүй қилип көлмектә.

Унтулmas он икки жил

(повесть тин парчә)

Конилар: “Кәмбәғәлниң қаяши — кәмбәғәл” дәп бекар ейтмиған екән. Қәмирдин билән Надир ака оңайла тил тепишиб кәтти. Мундақ болғини, уларниң һаят йоли бириниң узун, йәнә бириниң қисқа болушыға қаримай, кәчүргән турмушлири билән бешидин өткән қисметлири охшаш еди. Пәрқи — бириниң азирағу, йәнә бириниң көпирәк. Надир ака болса жәмийәттә йүз бериватқан вақиә һадисиләргө бәзидә қизиқип, бәзидә бепәрвалиқ билән, бәзидә синақ нәзәридә қаратти. Қәмирдин болса өз бәхтини тепиш үчүн һәрқандак мүшкүлдин өтүшкө белини бағлиған, күч қувитийетәрлик, икки қоли алдиға сиғмай жүргән жигит еди.

— Надир ақаңму яш чағлирида саңа охшаш еди, ука, — дегендеген бойи калпуклирини тамшип сөзләп кәтти у Қәмирдинни өйгә башлап кәлгәндин кейин, — бир нанни икки қилиш үчүн мән қилмиған иш қалмиди десәммү болиду. Пашиға талинип, тизимғичә су кечип Додишаң Құрәдикі шаллиқларда ишлидим. Текәс, Или дәриялирида салчиларға яллинип, яғачму акқуздум. Қисқиси, ука, бу Или аләмдә Надир ақаң басмиған тағу ташқалмиди. Бирақ, ука, бәри бир қанчә тирәжимисун, Надир ақаңниң кепини тизидин ашмиди.

Фулжыда Шәрқий Түркстан һөкүмити қурулғандын кейин, хошаллиғим қойнумға сиғмай, икки оғлумни йетиләп апирип, солдатликқа бәрдим вә уларға “балилирим, бизни узун жиллардин бери езип, ана жутумизни^{негіллөвалған} залым дүшмәнлөр — мошу гоминдаңчи хитайлар екән. Бу қанхорларни аймай қирип, чепинлар. Биз тәрәпләргө иккінчи қетим аяқ басмайдыған болсун” дедим. Қоң оғлум Бөриталада оқ тегип, шейит болди. Кичиги болса, гоминдаңчиларни қоғлап та Манасқычә барди. Һазир мәшәдә, штабта ишләйду. Өзиниң идриги барму яки амити кәлдиму, бир дохтур қызға өйлинип алди. Бир балиси бар, өзи командир.

Қәмирдин Надир ақиниң сөзини бөлүп сориди:

- У оғлуңизниң ети немә?
- Командир баламниңма? — Надир акам мәғрурлук билән Қәмирдингө қариди, — Қасимжан.
- Қасимжан дәмсиз?
- Իә әнемә сән уни тонаттиңма?
- Бизниң ротида сәясий рәhbәр болуп ишләйдиған Қасимжан дәп бир жигит бар еди. Шу бала болса тонуғанда қандақ, биз биллә жәң қилғандә.

— Бәлки, мениң у балам сән билән биллә жәң қилған болсун яки башқа балилар билән биллә жәң қилған болсун, амма, ука, көрүп сөзләшкәндін кейин, Надир акамниң бу балисида хелә хемиртуруч бар екән, дәп қалисән, — деди вә бу ейтқинини испатлимакчи болғандәк сөзини давамлаштурди, — Қасимжан өйгө кәлгәндә: “Иә, Қасимжан балам, әнди болди қилсаңчу? Пәләкниң чекини қанчә чөгүләткінимиз билән, бир катандын чиқип, иккінчисигे чушұп қалидекән. Гоминдаңчиларни Или аләмдин қоғлап, хәлқимизни азат қилдуқ девидиңлар, мону қара йәр билән еқин су бурунқидәкла байларниң қолида қалди десәм: “Иәй, дада, қачанла болса мошундақ гәпләрни дәйсиз. Իәрбир нәрсиниң мәзгили бар. Шу чағда сиз дегән пәләкниң чекини шундақ дүглитимизки, Шәрқий Түркстандың һәммә хәлиқниң бәхти ечилип кетиду”, — дәйду. Ата туруп, балиси билән такалишидиған Надир ақаң барму?! Бопту, балам, яхши ни-йәтлириңгә худайим яр болсун дәп қойимән. — У гепини тохтитип, өңдер нәпәс алдидә, бир дәқиқә туруп қалди.

— Сиз көмүр чиқидиған йәрләрни колап көргәнму? — дәп сориди Қәмирдин.

— Бу немә дегиниң? — униң соалиға яқтурмиған әлпаз билән жавап берди Надир акам. — Қөмүрни қандақ колаш, сиртқа қандақ чиқириш Надир акандын қалған ишларғу, ука. Мениң баққандәк сәккиз жил өмрүм Пиличи хаң билән Гаңгулда өткән.

— Яқ, мән уни дәватмаймән, — соалини чүшәндүрди Қәмирдин, — мениң дегиним, мәсилән, иккимиз Жағистай яки Хонихай тәрәпкө чиқип хаң ачайли дәйлүк, “мәшәдин таш көмүр чиқиду”, дәп шу йәрни колайли. Шу чағда бизниң гүжәк кәтминимизгә дегенділа көмүрниң өзи чиқамду яки балдур топа, шехил ташлар чиқип, кейин көмүр чиқамду?

— Іә, мундақ дәп чүшәндүрмәмсән, — деди Надир ақа. — Әгәр иккимизгә шундақ қилишқа тоғра кәлсө, әлвәттә, бирнәччә күн, һәтта айлап топа билән ташларни колап, андин кейин көмүр қатламириға йетимиз. Надир ақаң башқа илимни билмисиму, йәрниң көмүр қатлими тоғрисидики илимни билиду.

— Іә, барикалла, балиңизни мән техи көрмидим. Йә тонуймән, йә тонумаймән, лекин сизгә ейтқан сөзлири топму тоғрабиз вәтинимизни азат қилимиз дәп, ташқиридин кәлгән гоминдаңчиларни Үч вилайәттин қоғлап чиқардуқ. Құч ғәйритимизни киғип, Алтәшәһәр тәрәптиki гоминдаңчиларни ағдуримиз. Андин кейин өзимизниң ичилики дүшмәнләр билән һесап өткөлимиз. Шу чағда бизгә охшаш кәмбәғәлләр йәр суғағә болуп, бәхтияр яшаймиз.

— Надир ақаңни тазиму қайил қылдиндә, ука, бизниң һелиқи командир бала: “Іәммә нәрсә мәзгили кәлгәндә болиду, дада” дегиң, мошундақ дәп чүшәндүрсө, мәнму хатиржәм, өзиниңку лиги теч болматтиму.

Қәмирдин Надир ақиниң чүшәнчисини техиму мустәһкемләш үчүнму яки өзигә бу чүшәнчиниң қандақ пәйда болғанлиғини изаһәтләш үчүнму, әйтәвир, “әшу жили Манас бойидики окопларда ятқан чеғимизда биз, жәңчиләрму, худди сизгә охшаш ойлап, ротимизниң сәясий рәһбиригә соал қойғинимизда у киши бизгә әйнә шундақ чүшәндүргән еди”, — дегән сөзләрни қошумчә ейтти.

Улар гоя һәммә гәплирини ейтишип болғандәк, бирназағи чөшүккідә қелишти.

Қәмирдинни мәдикар базирида учритип келип, өзиниң ички дүниясини, буруктум қилип жүргән ой пикерлирини сөзләп кәткән бу Надир ақиниң өйи шәһәрниң четидәрәк, алди тәрәптиki ойманлықта кичиккинә сазлиқ бар, су чиқмайдыған дәңирәк йәрдә екән. Адәтики шәһәр кәмбәғәллириниңкігә охшаш өгүзидә от чөлжескән иккі еғиз соқма там еди. Һойлинин тосап турған тамлири конирап кетипту.

Надир ақиниң хотуни Һәҗәрхиндәмму әлликниң үстигә чиққан ети тирик, қорунуп тартинишни билмәйдиған очук йоруғаял екән. У ери билән биллә кәлгән Қәмирдинни гоя он жилдин бери көрүшәлмәй жүргән қериндишидәк хошал хорамкүтүвалди. Дәрнал чай қайнитип, кичиккинә яғач сандуғида сақлап жүргән муштумдәк

навитини, нәврисигө сақлап қойған алиқанчилик пәттазисини, үстігө тухум сұркігөн тоғачлирини — бар нәрсилириниң һәммисини дәстиханға төкүвәтти. Іетта Қәмирдинниң унимиғиниға қоймай, йешил комзәккө селип қойған бирнәччә тухумини чеқип, сәй қоруди.

Надир акиниң райичә болуп, та кәч киргичә униң билән биллә болған Қәмирдин:

— Хоп әмсә, Надир ака, — деди орнидин қозғилип, — тонуштуқ, билиштуқ. Өйүңизніму көрүвалдим. Аманчилик болса, келип йоқладп турагмән... әнди маңа рухсәт қилисиздә.

Надир ака бу гәпни аңлимифандәк:

— Һәжәр, һәй, Һәжәр! — дәп вақириди һойлида жүргөн хотунини вә у өйгө киргәндін кейин, — мону уқаңға бир немә дегинә, кетимән дәватиду, — деди.

Һәжәрхиндәм Қәмирдин кәтсә өйидә барлықа кәлгөн хушкәйпият билән бәрикәтниң һәммиси биллә кетидиғандәк әнсирәп, қәтъий наразилиқ билдүрди.

— Ундақ гәпни ағзиңиздин чиқармаң, Қәмирдин укам. Ңечқаяққа кәтмәйсиз, өзимиз кәмбәғәл болғинимиз билән, көңлүмиз кәң.

— Һәжәр һәдәңниң әлпазини көрдүңғу, ука, — деди Надиркам хотуниниң меһмандостлуғидин мәғрурлиніп. — Буниң дегинигә унимисаң, оттuz жиллик жорам демәстин Надир ақаңгimu йәтмиш бәшни көрситиду.

Шундақ қилип, Қәмирдин Надир ақиларниң өйидә туруп қалди. Қәмирдин билән Надир ака болап алған кесәкниң йеримини қуюп болди. Һазир һәр иккисиниң кәйипи чағ, бәзи күнлири Һәжәрхиндәммү булар билән биллә келип, чүшлүк тамиғини кесәк қуйған йәрдила пиширип бериду. Қәмирдинниң ойичә, күнигә бир йерим миндин кесәк қуюлса, он күн дегендә түгиши керәк еди. Бирақ Надир ака: “Өлмәйдіған жәнимиз барму, ука, жанни қийнап немә қилимиз. Ңелиқи сән дегендә яхши күнләрни көрәйлидә”, дәп күнигә бирәр миң әтрапида кесәк қуюшиду.

Бұгүн уларниң ғожайини келип қуюлған кесәкләрни көрүп, санап, уларниң һәммисигө әмәс, тизилғанлириға пул төләп кәтти. Бу чағда күн техи әтигөн болуп, чиланған лайниң йеримидин көпирәги түгигөн, тәкшиләнгөн мәйданға болса алтә йүздин ошуғирақ һөл кесәк қуюлған еди. Улар күндики адити бойичә мәйданни толтурup, чүшлүк тамақлирини йәттидә, бирәр сааттәк дәм елип олтиришатти. Андин кейин әтә әтигендә келип қуюдиган кесәкләр үчүн лай тәйярлап қоятти.

— Болди қилайли, ука, — деди Надир ака қелипқа чаплашқан лайларни тазилаватқан Қәмирдинниң йениға келип. — Мән мону

ғожайинни хелә түзүк адәммекин десәм, ямақниң төшүгидин өтидиган бирнәрсә охшайды. Қаригина һесавиниң инчикилигини, чала қуруған вә сәл пәлпучиғи бар кесәкләрни санақтын чиқирип, уларни бекарға еливелишниң қазинини есиватиду. Надир ақаңниң унчилик нәрсиләргә пәми йетиду, ука. — Қәмирдин күлди.

— Техи ишни түгитип, һесап өткилишмидуққу.

— Үғу шундақ. Бирақ мону ғожайинниң аяқ елиши Надир ақаңға яқмай қалди.

— Уни вактида көрәрмиз.

Надир ақа кәтминини жуюп мұрисигә салдидә, қелипиға лай селиватқан Қәмирдинни көрүп:

— Болди қыл, ука. Алтә күн ешектәк ишлидүк, әнди йерим күн болсому адәмләргә охшаш дәм алайли, — деди. Қәмирдин бешини мидирлитип күлди. Амма Надир ақиниң райичә болуп ишни жиғиштурди. Улар йол үстидики дуканлардин хәж хужелишип, өйигә қайтти.

Чүшлүк чайдин кейин Надир ақа сатрашханиға кәтти. Һәжәрхиндәм һойлидики язлиқ ашханида кәчки ғизаниң тәрәддүтини қилишқа башлиди. Ичкәрки өйдә болса, Қәмирдин билән биллә, учисиға һәрбий форма кийгән, кәң пешаниси билән көзлири Һәжәрхиндәмгә, қаңшалиқ бурни Надир акамға охшайдыған тәмбәллик бир жигит олтиратти. Қайси күни Надир ақиниң: “Қасимжан дегән командир оғлум бар” дегинimu, Қәмирдинниң ротимизда “Қасимжан дегән сәясий рәһбиришим болидиған” дегинimu мошу жигит болуп чиққан. Уларниң йәнә келип Надир ақиниң өйидә учришип қелиши, һәр иккiliisi үчүн күтүлмigен хошаллиқ болуп, өй егилиринimu һәйран қалдурған еди.

Назир бу икки жигитниң оттурисида болуватқан парап шу чағлардики Шәрқий Түркстан хәлқиниң диққитини өзигә тартқан он миңлиған адәмләрниң қанлири һесавиға барлықа кәлгән “Инқилавий Шәрқий Түркстан һөкүмитиниң” келәчәк истиқбали вә тәғдири тоғрилиқ болди.

— Бизниң алдимизда әнди иккила йол бар, — дегән бойичә өз чүшәнчисини ейтти поручик Қасимжан, — бири — пүтүн хитай хәлқини гоминдаңчилар зулмидин қутулдуруп, йеңи Хитай қурушни мәхсәт қылған Хитай Коммунистлар партияси билән бирлишип, өлкә хәлқини қан төкмәй азатлиққа чиқириш. Иккинчиси — өз күчүмизгә тайинип, Үрүмчи, Турпан вә Алтәшәһәрни егиләп турған гоминдаңчиларға қарши күрәш башлаш, йәни йенидин нурғунлиған қанларни төкүш арқилик өлкени азат қилиш.

Қәмирдин соал қойди:

— Әгәр Жәнубий Шинжандикі гоминдаңчилар қуал тапшуруп “йецилдім” десе, хитай коммунистлири өз вәтинигә кетемду яки гоминдаңчиларға охшаш Жәнубий Шинжанда қаламду?

— Мениңчә, хитай коммунистлири һәқиқий коммунист болса, өлкимиз толук азат болғандын кейин, вәтинимизниң тәғдирини өзүмизгә тапшуриду.

Қәмирдин поручикниң бу жававидин кейин һөзүрләнгендәк әлпазда сөзләп кәтти.

— Хитай коммунистлири, сиз ойлиғандәк қилидиған болса, у чағда өз ичимиздикі әзгүчиләрниң танавини һечкимниң ярдимисиз, өзимизла тартип қояр едуқ.

— Уни бир демәң, — дәп Қасимжанму жәнлинип кәтти.

Дәл мошу мәзгилдә:

— Талаш тартишлириңлар техничә тұғимишиму? — деген бойичә сатрашханиға кәткән Надир акам кирип кәлди.

Бу адәмниң хелидин бери устира көрмігөн үзлири пақирап, отақтін чиққандәк, ечилип қапту. Қәмирдин билән Қасимжан һөрмәт билдүрүп, орунлиридин турдидә, өйниң төригө өткүзді. Надир ақини күтүп, ашни усмай турған Іәжәрхиндәм дәстихан салды.

Қасимжан қаш қарийип, Или асминини юлтузлар егилигендә өйигे янди вә өзи билән талаға чиққан Қәмирдинни қолтуғидин тутуп алдидә, азгалдикі сазлиқтін өткүзді.

— Мән сизгә иш таптим, — деди вә қандақ иш екәнлигини ейтмай, ишләйдіған орни билән у йәрдики адәмләр тоғрилиқ сөзләп бәрди. “Мәркизий иттипақ” идарисидә, у йәрдә сапла көзи очуқ, хәлқимизниң илғар зиялилири ишләйдү. Уларниң һәммиси четидинла вәтән, хәлиқ десе женини пида қилидиған адәмләр.

— У йәрдә маңа лайик немә иш бар екән? — қизиқип сориди Қәмирдин.

— Һазирчә хадук найдайсиз, растла, болап алған кесигиндер қачан түгәйдү?

— Он күнләргиң түгәп қалар.

— Мәйли, шунғиң мән уларға йәнә бир қетим йолуқуп, пишиқдал қойимән, хәйир.

— Хәйир.

* * *

Қәмирдинниң қош ат қошуқлуқ хадукни найдап жүргинигә хелә күн болди. У һәр күни әтигөн бөлүм башлиғини хизмәткә әкелиду. Хизмәттін кейин өйиге апириду. Башқа вақитларда болса хожи-лиқ бөлүм башлиғи буйриған ишлар билән шәһәрдики идарә жәми-

йәтләргә берип келиду. Бош вақитлири болса, құндилик гезитларни оқуиду яки өзигө охшаш һарвукәшлөр билән миллий рәhbәрләрниң машинисини найдайдиган шоферлар билән параң селишиду.

1948 жили қуруулған “Шинжанда течлиқ вә демократияни һимайә қилиш иттипақи” дәп аталған бу идариә назир 1947 жили оміндаңчилар билән түзүлгөн 11 маддилик битимгө асасөн жүргүзүлгөн сайламда өлкеник һөкүмәтниң муавин рәиси болған Әхмәтжан Қасимий башлық Үч вилайәт инқилавиниң йетәкчи орунлардикі кадрлири жуғи жәмбөлушатти.

Қәмирдин бирнәччә күн өтмәйла шу нәрсини еник чүшәндіки, ғоминдаңчилардин азат қилинған Үч вилайәттиki хәлиқләрниңла әмәс, бәлки ғоминдаңчиларниң зулмida ятқан йәттә вилайәт хәлқиниңму тәғдирини һәл қилидиган “ұмұт кемиси” мошу идарә екәндә, бу кемини наят деңизида долқунларға чөктүрмәй, қия ташларға соқтурмай, азатлық қирғиғиға йәткүзүш униң рульлирида олтарған миллий рәhbәрләргө тапшуруулған екән.

Мошундақ ойларға берилгөн Қәмирдин бу идариқи кишиләрниң хизметини қилишқа мүйәссәр болғинидин наһайити хурсән болуп жүрди.

Бүгүн Қәмирдин найдиган һарву құндиқидин нәччә һәссә жық йол манди. Шәһәрниң мәркизидики идарә жәмийәтләрниңәзилиригө икки үштимдин берип көлди вә әң ахирида төрт бәшқадрни һарвусиға олтарғузуп, Гулжа бойичә мәшһур “УҚҚ” (уйғур, қазак, қирғиз) клубиниң алдиға бирақ тохтиди, чүнки бу клубқа Гулжа шәһәр иттипақ әзалири активлириниң жигини чақирилған еди.

— Жигинға кирмәмсиз? — деди хадуктин чүшкән бир кадр.

— Әхмәт әпәндим сөзләйди, — деди иккинчиси. Қәмирдин миллий армия сепидә жүргөн чағлирида бир қетим бу хәлиқ сөйидиган миллий рәhbәрниң адәмләргө күч ғәйрәтбеғишлийдиган нутқини тиңшиған еди. Шуниндин кейин бу адәмни бирнәччә қетим көргөн вә бирнәччә қетим саламлашқан. Назир болса әйнә шу адәм мону клубта нутуқ сөзләйдекән. Буни тиңшимаслиқ мүмкін әмәс.

У һарвусини айландуруп, су еқиватқан сайниң у тәрипи дики “Совет дохтурханиси” дегән нам билән шәһәр хәлқигә мәшһур ақ имарәтләрниң қешиғарақ апирип тохтаттидә, атлириниң яндуриғи ни қирғактика талларниң биригә бағлиди. Дәл шу чағда:

— Тайиржан, мону оғул һелиқи Қәмирдин ағиниңиз әмәстү? — дегән аял кишиниң авази билән:

— Իә, қачқун, қолумға чүштүңму? — дегән әр кишиниң үнини тәңла аңлиди.

У дәрһал өп чөрисигәз ташлидидә, өзигө қарап келиватқан

Тайирни көрүп қалди. Иккисиниң көрүшмегинигә икки айдәк вакыт өтсіму, йенип үйениң құчақлашти.

— Сени қандақ шамал уварди? — дәтти Қәмирдин.

— Я, пир, ахири тепилдиндә, — дәтти Тайир. Шу арида Қәмирдиннің хошаллық билән чақнап турған көзлири дохтурхана алдики узун яғач бәлдиңләрниң биридә өзигә қарап олтарған Һавахиндәмгә чүшүп, дәрһал униң үйениға бардидә:

— Бу йәрдә немә қилип жүрисиз? — деди течлиқ аманлиқорашниму унтуп.

Һавахиндәм жарап беришкә қанчә ғәйрәт қиласыму, өпкиси өрләп сөзләлмиди. Униң отуқуп, чәт чөрисиқизарған көзлиридин иссиқ яшлири еқип кәтти. Қәмирдиннің жүриги әнсирәп Тайирға қариdi.

— Апам бекарғила әнсизлик қиливатиду, — дегән бойичә бепәрвалиқ билән чүшәндүрди у. — Сарихан ағрип қелип, шуни дохтурға әкеливедук.

Бу гәп Қәмирдиннің әнсиригән жүригини техиму әнсирәтти. Униң көз алдиға Лосигундикі отунхана, өксүп жиғлиған қызниң титригән мүриси бирпәстә намайән болди вә һава йетишмәйватқандәк нәпәси боғулуп, калпуклири қуруп кәткәндәк билиндидә, ихтиярсиз үенидикі дәрәкқә йөлинип қалди. Униң бу һалитини сезип қалғандәк Һавахиндәм сөз қатти:

— Сариханниң ағриғи анчиму еғир өмәс, — деди у барлық ғәйритини жиғип. — Йецирақтила Тайиржан иккимиз кирип йоқлап чиқтук.

Қәмирдин назирқи һалитидин оңайсизлинип:

— У қыз қачан ағрип қеливеди? — дәп сориди.

— Елин селим болуп жүргинигә хелә вақит боливеди. Орун тутуп ятқиниға бир жұмәдин ешип қалди.

— Бу йәргө қачан өкәлдиндер?

— Бүгүн үчинчи күн.

Һавахиндәмдин Сариханниң қанчинчи өйдә ятиданлиғини соравалған Қәмирдин дохтурханиниң ичигә кирип кәтти. Униң бәхтигә йә ишик түвидә, йә залда һечким йолуқмиди. У, худди өз өйигә кирип барғандәк, сәккизинчи номерлық ишикни ачтидә, там түвидики каривәттә ятқан Сариханниң қешиға берип, униң пешанисигә алиқинини басты. Һарапити техи қайтмиған қыз көзини ғува ечиp, қайтидин жумди.

— Сарихан, бу мәнғу, Қәмирдин! — деди жүриги ойнап кәткән жигит. Қыз бу қетим көзини йоғанирақ ечиp, өзигә тәлмұруп турған Қәмирдингә қариdi. Амма бирпәстин кейин көз чанақлири ялтирап, яш билән лиққидә толди. Һалсиз кирпиклиригә бой бәрмигән иссиқ

тамчилар мәнзини бойлап ястуқса чүшти. Қәмирдин немә қиласыни билмәй туруп қалди. Шу тапта дохтурларниң бирси келип, “бу қизни сақайтиш үчүн сениң жүригің керәк” десә хошал болуп, өз жүригини беривәткән болар еди.

У дора дәрмәклириникөтирип киргән һәмширинин:

— Сизгә ким рухсәт қилди? Бу йәргә киришкә болмайду, — дегән сөзлирини аңлат өзигә кәлдидә, бөлмидин чиқип кәтти вә өзини күтүп турған Һавахиндәм билән Тайирни көрүп, уларни хатиржәм қилишқа урунди.

— Сарихан хелә яхши болуп қапту. Мени көрүп рәсмийла аманлық сорашти.

— Мән бая дедимғу, — қошумчә қилди Һавахиндәм. — Қизим бечарә бүгүн кичиккинә яхши, йерим чинидәк услугұ ичти.

Буларниң диққитини клуб алдыға көлгән машининин авази жәлип қилди. Һәммиси бурулуп шу тәрәпкә қариidi. Машинидин оттура бой, бешіға беғир рәң гүл басқан манчестер допа кийгән, қисқа, лекин қоюқ қара бурути бар адәм чиқтидә, өзини күтүп турған кишиләр билән көрүшүп, клуб ичигө кирип кәтти.

— Әхмәт Әпәндим, — зок билән өзичә сөзләп кәтти Қәмирдин вә Тайирға бурулуп, — силәр қәйәргә чүштүңлар? — дәп сориди.

— Ойман дөңгә, — деди у.

Қәмирдин унчуқмастин суниң яқисидики талға бағлиған атлириниң яндуриғини йәштидә, нарвусини айландауп:

— Қени, олтириңлар! — деди вә уларни елип, Надир ақиларниң өйигә барди. Һавахиндәм билән Тайирға күн олтарғичә йетип келишини ейтти. Андин кейин Һәжәрхиндәмниң қулиғиға немиләрниду пичирлиди.

Йұсуп Илиясниң тәржимә нали һәққидә қандақ мәлumatлар бар? Униң қәлимігә мәнсүп өсәрләрни атаңлар. Әдипниң өсәрлири қәйәрдә йүз бәрген вақиәләргө асаслиниду? “Унтулмас он икки жил” повестиодики вақиәләр тоғрисида өз пикриңларни ейтиңлар. Надир, Қәмирдин, Қасимжан образлиридики пәриқләр қандақ? Сарихан билән Қәмирдин иккисинин мунасивәтлиригө тохтилиңлар.

Немә үчүн Қәмирдин өзи ишлөватқан идариниң хизметини қилишқа интилиди? Фулжа бойичә мәшінур “Иттипақ” клуби һәққидә немә ейтқан болар единцлар?

1. “Унтулмас он икки жил” повестиңи толук оқуңдар.
2. Мәзкүр өсөргө қисқычә тәнқидий пикир йезиңдар.

Ңезим Бәхниязов

(1929—1991)

Ңезим Бәхниязов — заманивий уйғур әдәбиятiniң сұръетлик риважлинишиға өзиниң зор төһписини қошқан шаир, мәрипәтчи-тәржиман вә истедатлиқ публицист. Шаир 1929-жили Алмута вилайитиниң Чоң Дехан йезисида туғулған. Өзбәкстанда Оттура Азия дөлөт университетини тамамлап, педагогикилиқ училищеда устазлиқ қылған. Өзбәкстан Коммунистик Партия Мәркизий комитети йенидики бирләшкән нәшриятиниң уйғур әдәбияти бөлүмидә муһәррир, “Коммунизм туғи” (назирқи “Уйғур авази”) гезитидә тилчи-журналист, әдәбият бөлүминиң башлиғи, Қазақстан Язғучилар Иттифакида әдәбий мәслихәтчи, “Жазушы” нәшриятида муһәррир хизметлирини атқурған. У дәсләпки шеирини Панфилов наһийәлик “Колхозчилар авази” гезитидә елан қылған. Әнді әдипниң 1954-жили “Дәсләпки қәдәм” намлиқ биринчи шеирлар топлыми нәшир қилинди. Әйнә шу чағдин башлап китапханлиrimiz униң “Шеирлар” (1958), “Илham гүлзари” (1965), “Дехан оғли” (1969), “Атилар қәдими”, “Сұбһидәм” қатарлық өсөрлири билән йүз көрүشتі. Ңезим Бәхниязов балиларғому шеирларни беғишлип, “Алмутиниң алмиси”, “Алтун saat” қатарлық нәширлирини тәғдим қилди. Әдип ижадийитидә биз һәрхил бәдии әнъәниләрни еник байқаймиз, У Әлишер Навайи, Зәлилий вә Билал Назимниң изи билән меңип, көплигән ғәзәл, рубайи вә мухәммәсләрни язди. Ң. Бәхниязов Қеңәш уйғур әдәбиятiniң алтун дәвридә яшап, көрнәклик намайәндиләр Илия Бәхтия, Хелил Һәмраев, Долқун Ясин, Савутжан Мәмәтқұлов, Рәһимжан Розиев қатарлық шаирлар билән бир қатарда ижат қилди. Уруштин кейинки Қеңәш уйғур әдәбияти жошқун тәрәкқий қилғанлиқтин, муәллип бу өзгиришләрни қоллап-кувәтлиди. Әмгәкчи деханларниң қолға кәлтүргән утуқлирини мәденийилиди. “Йолдаш агроном”, “Йол”, “Сегинчи” қатарлық шеирлар әмгәкхумар, роһи

үстүн инсанларниң тәғдирини улуклайды. Шаир өзиниң бир шеирида
Кеңеш дәврини:

Сәндә туғулдум, өстүм, йоқ арман,
Мәндәк миллионға өзәң меһриван
Сәндәдур бәхит, сәндәдур имкан,
Сәндәдур есил, әң таза виждан, —

дәп алайдың иссиятлар билән мәденийилигән. Униң “Бәхтияр екән мәндәк” шеири хәлиқ нахисиға айлинип, узақ вақит давамида яшларни йеңи ғәлибиләргө һәм йүксәк нишанларға йетәкләйдү. Бу шу заманға мувапиқ аң-сәвийә болуп, униң типик вә умумлашқан ғайәвий-эстетикилық түрткиси еди. Шаир өз хәлқиниң тарихиға вә мәдәнийитеттеге беғишиланған “Майимхан”, “Атамниң қоли”, “Дехан әвләди” қатарлық шеирлирида ярқын шәхсләрниң вә ишчи-деханларниң облизини яритиду. Һезим Бәхниязов көплигән қазақ, рус вә өзбек шаирлириниң әсәрлирини уйғур тилға тәржимә қилған. Өз новитидә униң әсәрлириму қериндаш хәлиқләр әдәбиятида йорук көргөн.

Атамниң қоли

Даланиң йеқимлиқ, мәйин шамили
Бешимни сийпайды қанити билән.
Шу чағда жәнлинар жүрәк мадари,
Сезимән өзәмни сәгәк, бәк тимән.

Әтрапқа бақымән, болимән хошал,
Кәң дала тавлинип, көрүнәр гөзәл.
Шаңлардин тепилди күтүлгән висал,
Йекілди дилимда өчмәс бир мәшъәл.

Далаға рәң бәргән шаңлар кәштисин
Көргәндә яш жүрәк әйләр иптихар.
Сөзлисә бу дала сәргүзәштисин,
Іәр сөздә бир аләм мәзмун, сири бар...

Далаға жан бәргән, әлгә нан бәргән,
Атамни өрзийду десәм пәһливан.
Мән үчүн келәчәк гүлини тәргән,
Ақ көңүл һәм аддий шу туғма дехан.

Далани яшнитиш үчүн тутқанди,
Һәм соқа, һәм қилич көйүмчан атам.
Күрәштә дүшмәнниң белин уштқанди,
Топракни сөйгөчкө ишләмчан атам.

Алиқанда көтирип жүримән һазир,
Шу дала топриғин әйләймән һөзүр.
Әмгәктин яратқан йемишилик әсир,
Атамниң қолиға миң минғашәккүр!

Дехан әвлади

Көкләм һөкмини жака қилғанда,
Дехан қозукқа жуга илғанда,
Йезамға келәр баһар мәйрими,
Йәрниң бағрини соқа тилғанда.

Шунда өзгичә соқиду жүрәк,
Кәлгәндә қизғин дәмләрдин дерәк.
Жош урған чәксиз деңиз мисали
Етис қойнида башлинар әмгәк.

Көккә учиду әмгәк наваси,
Қанат бәргөчкә етис һаваси.
Зимистан қишта һошидин кәткән,
Тепилар шунда йәрниң даваси.

Нава тағлардин ешип кетиду,
Чигич ишларни йешип кетиду.
Дехан әвлади болған шаирниң,
Шунда илнами тешип кетиду.

Булақ

Тәшвиштә әмәс, наяжанлинип,
Булақ тұвидә тизим пүкимән.
Дүм чүшүп судин ичип жәнлинип,
Шерин хиялға — ойға чөкимән.

Булақ көзиниң орғуп етилип,
Булуклишиға қулақ тутимән.
Қирғаққа охшаш бағримни йеқип,
Наятбәхш судин йәнә жутимән.

Шу булақ үчүн ана йәр зәмин,
Меһриң қәдригә дайим йетимән.
Булақ сүйинин таза, паклиғин
Дилимға жәмләп елип кетимән.

Незим Бәхниязов қәйәрдә туғулған? У қәйәрдә билим алған? Н. Бәхниязовниң қөлимигө мәнсүп өсөрлөр тоғрисида немә ейтқан болар едиңлар? Шаир “Мәндәк миллионға өзөң меһриван” дәп кимни нәзәрдә тутиду? Н.Бәхниязов шеирлиринин асасий мавзулирини атаңлар.

“Даланиң үеқимлиқ, мәйин шамили бешимни сийпайды” — деген мисрани оқуғанда ким көз алдинларға келиду? “Атиниң қоли” обризини немигө қияслашқа болиду? Дала образи неминин рәмзи сұпитидө күйлиниду?

1. “Булақ” шеириниң турақлирини вә қапијәдашлиқ усуллирини ениқлап, ядқа елиңлар.
2. “Атамниң қоли”, “Дехан өвлади” вә “Булақ” шеирлиридин әпитетларни ениқлап, дәптириңларға йезивелиңлар.

Зордун Сабир

(1937—1998)

Зордун Сабир — XX əсирниң иккинчи йерими дики уйғур әдәбиятиниң көрнәклик намайәндиси, тәнқидий түс алған үеци реализм еқиминиң йетәкчи вәкили, гөзәл тил етиқатиға егә өткүр мәрипәтчи-публицист. Әдип 1937-жили Фулжә наһийәсинин Байтоқай йезисида туғулған. У 1957-жили Фулжә шәһиридә оттура билим елип, Үрүмчи迪ки ғәрбий-шымал милләтләр институтиға оқушқа чүшиду. У шундақла Шинжәң хәлиқ нәшриятидиму ишлігөн. Зордун Сабир кичигидинла зерәк болуп өскән. Сөз чевәрлириниң сөһбәтлиригә, чақчақ-һәзиллиригә қизиқип, жәмийәттә йүз бериватқан вақиәләрни убдан үгәнгән. У һәр дайим чөчәк вә нахша-

сазларни тиңшашқа адәтләнгән. У башқиларға охшимайдыған хисләтләргө егө болуп, ижадий һәвәскә амрақ, йеңиликқа үзлүксиз тәлпүнүш билән интилидиған яш жигит еди.

Зордун Сабирниң 1972-жили “Сирдаш қәлбләр” намлық дәсләпки некайиси китапханлар арисида зор тәсир қозғиған. Әдипниң “Баһар бовайниң күнлири”, “Долан яшлири”, “Хошнилар”, “Тәйярлик иш”, “Сұбни”, “Баһар һаман иллик”, “Арчә яприғи” повестьлири заманивий уйғур турмушиниң һәртәрәплимә реал бәдии гәвдисидур. Зордун Сабирниң 80—90-жиллири нәшир қилинған “Аврал шамаллири” романлири, “Издиниш” вә “Ана юрт” үч томлук китави уйғур әдәбиятиниң ғәзниси вә тилиниң тәкрарланмас байлиғидур.

Мунәввәр язғучи өзиниң “Ана юрт” романыда 1940-жиллири Шәрқий Түркстанда йүз бәргән Или инқилавини, униң мурәккәп һәм көп қирлиқ сәясий вә ижтимаий-мәдәний арқа көрүнүшини тәсвирилігән. Бу трилогия (үч китап) язғучиниң жапакәш уйғур хәлқыгә қалдурған әң муһим вә чәксиз қиммәткә егө әдәбий мираси болуп һесаплиниду. Мәзкүр зор һәҗимлик тарихий роман язғучи вапатидин кейин, йәни наһайити қийин сәясий вәзийәттә нәшир қилинған. Немис алими Томас Хоппе Зордун Сабир билән чонқур достлук ришигини орнатқан вә язғучиниң ижадий паалийитини интайин жуқури орунға қоюп, “заманивий уйғур жәмийитиниң, мәдәнийитиниң вә тарим ойманлиғиға хас тәбиий муһитниң зор тәтқиқатчиси” сүпитетидә етирап қилған.

Амәт

1

Разак йерим кечидә охинивелип, йенида ятқан хотунини еғандатти:

— Көзүңни ачқина, Мәрийәм, сөзүмгә қулак салғина, амәт кәлсә шундақ болидекән, бешиниң тонурға тиқивалсаңму, бәхит қуши бешинға қониверидекән, дүйжанлиққа (бригадирликқа) көрсөтмәйду дәп ойлидин? Разактын кишиләр безар болди, әнді уни нечким дүйжанлиққа көрсөтмәйду дәп ойлиған болғедин, һә? Жәэмән шундақ ойлидин, кам әқилсәндә! Шу тапта ериң хошаллиғидин ухлиялмайватиду, шерик бол; хапилиғиға тәң ортақ болисәну, хошаллиқни ериңгә оңчә қоюп берәмсән? Яқ, күл, хошал бол!

— Овшаш, хошал болғидәк немиси бар екән, ким дүйжан болмап-текән? Дүйжанлиқ, иссиғи қалмиған чапанға охшап қалғанда сизгә тәккини...

— Сараң, немини биләттиң? Йеңи сәясәт, катта өзгириш дәвридә дүйжанлиқ маңа тәгди, биләмсөн, дүйжан дегән — һоқуқ, қириқ-әллик өйлүкниң тәғдири сениң қолунда дегән сөз. Сөн немини билисөн, һоқуқ — амәт! Аброй, пул, раһәт-парағәт дегәнләрму әшу һоқуқниң карамити. Сөзлигинә, әтө кәчтә қанчилик мәһман чақирай, мени дүйжан сайлашқа қол көтиришкәнләрниң һәммисиниму? Яқ, қанат-қуйруқ, қол-пут болалайдиған алтила адәмни чақиремән. Амма әллик кишини күткәндәк күтисөн, улар бизниң тәрәпниң түврүклири, мән шуларниң күчи билән Бешир түргүнниң тәрәпдарлирини йәңгәнмән, әтигәнликкә нан-тоғач яқ, һүнириңни көрсөт, мәһманлиримниң жәнлири яйрисун!..

Аяли ухлап қалди, лекин әтиси кәч киргичә мәһман күтүшкә тәйярлик қилди.

Қараңғу чүшмәйла мәһманлар келишти. Улар мошу қетим Разакни дүйжан қилип көтириштә “жәнпида қилишқан” кишиләр. Бу алтә адәм ичидә бир йәргә жиғилса ғевәт қилиш, иғва таритиш, башқиларни кәйнидин тиллашта бирси-бирсидин қелишмайдығанлар бар, улар үз туранды маңынан махташ-махтиниң, хошамәт, ялғанчиликта үзи қизармайдыған, һәрхил мұжәзлик, амма бир пикерлик, һәрхил авазлиқ, амма бир тиллиқ адәмләр, улар бир көз бекишиш билән бир-бириниң жүригини чүшинәләйду, нийитини биләләйду...

Әнди қалған гәпни уларниң өзлиридин аңлайли: мана уларниң ичилики Ңесам “зуғый” дейилидиған пешқәдими сөз башлиди:

— Қени, әмисә, биринчи рюмкини Разак дүйжанниң саламәтлиги үчүн көтирәйли!

Алтә қол көтирилди. Алтә пиялә бир-бирисигә уруштурулди.

— Иккінчи рюмкини көзи ярашқан алтун үзүктәк дүйгә (бригадирға) ярашқан йеңи рәhbәрниң шан-шәрипидегі!

— Қени, ичтуқ!

— Хошә!

Икки пиялә ақ нарақ ашқазанға киргәндегі кейин, уларниң кичик тиллири чиққини турди, ясидақ сарайниң юмшақ чүшәклиридә бәдәшқан қуруп олтиришқан алтә дост бир-биригә гәп бәрмәй, алтә хил авазда тәңла маҳтиниң қашының башлиди:

— Буғдайниң раса охшиған йәрлирини өз адәмлиримизгә тоғрилидим.

Беширға ялғандың шорлуқни маҳтап қойдум, әнди ишттәк харлинип, шорлуқта пашиға йәм, пақиға һәмра болсун!

— Беширниң тәрәпдарлири гүңшеге (коммуниға) әризә қилармекин дәймән!

— Сән Разак, аттын чүшмәй көкбешилиқ қилип бәргин, етиз ишиңни әзаларға қилғузимән!

— Қени, ғәлибә үчүн йәнә бирдин қақайли! — деди Разак һәм-ралириға зок билән бир-биридин қарап чиқип, — бүгүн өйүмни көтириветиңлар, кигиз-кечәкләрни тилғиветиңлар, һәрқандак ғизани буйрушқа, уссул, нахша, иш қилип, һәммигила рухсәт, мән силәргә бешим билән хизмәт қилишқа тәйяр, өмләп минип ойнисаңларму, қолумни көсәй, бешимни дап қылсаңларму разимән, хошал болайли, күләйли! Биз жутниң меңиси, жулуни, журиги, бизла тик туруп бәрсәк пешимизни тутқанлар көкләйду, пейимизға чүшкәnlәр дағда қалиду. Қени, хошаллық үчүн көтирәйли!

Уларниң париңи бара-бара бир нұқтиға — Бешир түргүн үстигә мәркәзлишишкә башлиди. Улар бир-биригә гәп бәрмәй, өзлириниң ғәлибиси, Беширниң һалакити тоғрисида сөзләшмәктә, бәлки улар таң атқичә мошу темида сөзлишәр яки арилиридин бир “бузаки” чиқип көңүллүк олтириш жәдәл билән ахирлишар, хәйир, биз уларни шу йәрдә қоюп туруп, әнди Беширниң өйигә келәйли.

2

Беширниң тәрәпдарлири уни дүйжан қилишқа бурунқидәк қизиқмиди. Тиркәшмәйла дүйжанлиқни Разакқа өтүнүп беришти. Улар Беширниң дүйжан болмиғиниға султаймиғини билән дүйниң икки миң бәш йүз мө күзгисидин алиқанчиликмұ алмиғиниға хапа болушти.

— Сән немишкә ағзиндики нанни хәйиргә бериветисән! — деди улар аччик билән. Бешир күлүпла қойди, униң йә аччик қылғинини, йә қосиғиға бир план пүккінини билгини болматти. У башқиларниң жемиләш, тәсәлли, хошаллық, һисдашлиқлириға писәң қымай өйигә қайтип кәлди.

У пешайвини астидики супида зонзийип олтарди вә:

— Маңа әллик мө йәр тәгди, — деди аялиға қарап котмәк бурути астидин мулайим күлүмсирәп.

— Аңлидим, һелиқи шорлук, һелиқи пашилиқ, ишт өлүгиниму қойғини болмайдиған илжириқ басқан көлнима? У йәргә nemә теримәкчи. Бәш балини чүчүк буя, кәкри-будушқақ билән бақаттимму мән? Бәргән йерини қаримамдиған! Вуй, шундақ дүйжанниң тили еқип кәтсун, қачангичә аний тапмақ? Зади Разак тармуш иш беши болсила бизгә баласи тәғмәй қалмайду...

— Қойсанчу, хотун!

— Дәймән, — әнди тил қисинчилиғим йоқ, үч вақ суюқниң вақтида шу тармуш дүйжан болуп немиләрни қымиди? Қой

бодайдиған күнжүрни йегүзди, полат тавлаймән дәп, бағдикі қучак йәткүсиз қарияғачларни кесип кетип бир тийин бәрмиди. Һә, десила сизни колайду: урук-туққан, ағинә-өңгіни қоймай ғажиди, солиди, урғузди, жазалиғузди! Құчақтиki баламни сөрөп жүрүп күнигә миндин бағлиқ ешип тапқан номерлиrimни илик алмиди, дажәй вақтида беғимизни тартивалди, һойлимизни қорайға бастурувәтти; өйүмизни тола чаңтуруп төрт қетим тонурумни йөткәптимән, вуй, бешини йәйдиған тармуш, йә өлмиди, йә жиқилмиди, қачанғичә һапаш болидекин бизгө, тайлик өзи суға баш, қара чилан, мәлигә йеқин йәрләрдин еливалғанду? Өзәм баримән, яқисиға есилимән, чашқан қуйруғидәк бурутида гүләңгүч учимән! — аял дүйжанды кайигиничә талаға қарап манди.

— Қайт!

Бешир аялиға аччиқ билән вақириди. Йелим билән қатқан башлирида серилип тохтимайдиған яғлиғини бир қолида тутуп, бир қолини һавада пуланлитип кетип барған аял дәрһал тохтиди. У узун жиллик һәмрайинин қоюқ қашлар арисида пилдирлап турған өткүр, газир көзлиригә әйминип қариidi:

— Һә, бармайму әмисә?

— Барма!

Бүйрукқа көнгән аял қанчә тез дәрвазига барған болса, шунчә тез супиға қайтти. У бирдинла юмшақ- пәскойға чүштидә, йелиниш билән:

— Әллик мо шортаңға немә теригүлүк, әмисә?! — дәп сориди.

— Тавуз.

— Немә, бәздәк йәргима?

— Бәздәк әмәс!

— Һә?

— Яғдәк йәр у, дадам рәмити у йәрдин тағар-тағар буғдай алған...

— У чағда йәр йешиқимиған, үч-төрт жил боз ятатти, назирчу? Һәммә етизниң аяқ сүйи шу йәргө топлиниду, язичә пақа кокирай-диған бир көл турса у йәр!

— Көл болса йәр қилимиз!

— Трактор билән илжириқни ағдуруп берәттиму, немә билән түзүгүлүк?

— Кәтмән билән.

— Немә? Ким чапиду кәтмәнни?

— Иккимиз чапимиз, чейиңни әт, кәтмән айлатқини баримән.

Оғлуңға ейт, мәктәптин келипла ешәк һарвуни қатсун!

Бешир түргүн орнидин турди. Орнидин турғанда тизлири ғичириди. У ақирип кәткән өтүгинин қонжисини жириқ, тармуштәк

қатқан қоллири билән тартти, андин кейин, өңүп кәткән қара нотисини чиңитип қойди. Бу униң бир ишқа тутуш қылғанлигиниң бәлгүси еди.

Бешир тұргұн — бу исимни мәлидә ким билмәйдү? Қайсибир халис ишқа муһтаҗ болғучи униңдин миннәтдар болмиған? Қайсибир жени ичигे патмиған тәлвә униң намини аңлиса чөчумигән? У наңжәтмәнниң дәрдиге йетип, бурни көпкәнниң безини елип кәлгән адәм. Бешир он бәш йешидин қириқ сәккиз йешиғиче болған оттuz үч жилни етіз иши билән өткүзгән дехан. Униң қатмал қоллири қанчилиған чепишлиқ кәтмән, иштиқ оғақ, тараң-тараң һарву, ойнақ атларни қатардин чиқарған. Униң чапқан кәтмини бир йәргә топа дөглиған болса, бу мәлинин ғана өткүзгән болар еди, навада униң оғақ-чалғисида жиқилған бедә-чөп, ашлиқтарни бир йәргә дөгилап тұрмәл ясиган болса, бу тұрмәл Или дәриясиниң еқинини қинидин чиқарған болатти. Бу мұлаһизиге һечким қарши чиқмиса керәк. Чүнки көпчилик билиду: Бешир бир жилда үч-төрт қетим Фулжә шәһиригә кириду. Үрүмчи турмақ, техи Фулжиниң ғәрбидики Баяндайни көрүп баққини йоқ. У йезинин һәммә еғир ишлириниң қатнашчысы, Қаш дәриясини тизгинләштә күнигә жигирмә-оттуз кубометр топа қезиш билән даңқ чиқарған. Полат тавлашта һәр қетим йүз килодин руда көтириш билән илғар аталған, чалға чапса он нәччә мо чүширип, омичилиқта тилға елинған, челишқа чүшүш, оғлақ тартиш, қисқиси, әрлик билән көрүлидиган ишларниң һәрқандиғида тилға елинип кәлгән. Әйнә шу қәйсәрлиги үчүн “тұргұн” деген ләқәмгә егө болған әмгәкчи. Һәр йезинин әкса-қал-мөтивәрлири болғинидәк, һәммә ишта көпчиликни ағзига қариталайдиган сәркилири болиду. Уларсиз той-төкүн, нәзир-чирақларда дәстихан селинмайду, уларниң мәслиһитисиз қиз-жигитләр үчүн мақул жарап болмайду. Улар өзлириниң сап диллиғи, һалал тәри, халислиғи билән әйнә шундақ һөрмәт-инавәткә егө болған...

Гәпни Бешир тұргұнгә йөткәйли: у, супидин чүшүп, амбириға кирдидә, у йәрдин ақланмиған ирғақ дәстисидин иккини елип чиқти. Һойлиниң бир булуңыға гүлхан йеқип, дәстиләрни пучулап матиғуч билән матиди. Бу чағда аяли супида пәйда болдидә:

— Һуй, чай ичмәмdu? — деди.

Март ейинин ахири, күн убданла иссиған, мекиянлар сайришип әнсиз қақақлашқан, горазларниң таж һалқилири алайидә қизирип, авазлири, қанат қекишлири жәнланған, мозай, қозиларниң қийғи-тишлири, қаригожиниң дорамчилиғи, құшқачларниң сөһбәтлири әвжиге кәлгән чағ. Мана бу чағда деханниң көңли план билән толиду, уларниң гепи азийип, иши билән ғеми көпийип кетиду.

Бешир тұргұн һойлисидики тәбиәт кәлтүргөн шавқун-сүрәнни аңлап, бәлвиғини техиму чиңитип қойди вә қолини жуюп пота учиға сұрттидә, уштиса чачрап туридиған непиз ақ нани әткән чайға бесип йәп, етизға тезирәк меңиш үчүн супиға берип олтарди.

3

Қишичә қар астида салпийип ятқан буғдай майсилири баһар қуяши билән жаңланған: япрақлири ялтирап, худди йәрдин көтирилип чиқип кетидиғандәк тез өрлимәктә. Туташ етизниң у йәр-бу йеригө хадилар, байраклар қадалған. Бәзи йәрлиригө һәтта шахшәмбә санчилип четилған, деханлар әнди мошу парчә йәрләрниң ғожайини, улар өз йәрлиридә байлық яритиш үчүн назирдин тартип тәр тәкмәктә: бәзилири оғут чачмақта, бәзилири ериқ чапмақта, бәзилири һәтта алаңғу йәрләргө чөләк билән су тошуп майсө көчүрмәктә еди.

Бешир тұргұн йолда кетип берип буғдай етизиде ишләватқан һәмралириға қарап хурсинип қойди. Чүнки униңға буғдай етизи берилмиди. Әллик мо шорлуқ йәрни көпчилик мозай-топақ отлиғи қилимиз дегендә йәр зайд болмисун дәп, Бешир тұргұн у йәрни тохтам билән өткүзүвалди. Мана әнди униң ғеми һәмминиңкідін көп. Лекин Бешир чиш йерип бирсигө нал ейтмиди. У көпчилик алдіда қылған вәдисидин йенивелишни гуна һесаплайду. Немила болмисун, әшү йәрдин нан тепип йейиш, күлкігә-мәсқиргә қалмаслиқ керәк.

— Һә, Бешир, меңисәндә! — деди дүйжәң өз етизидин чиқип құлұп турup, — көңлүм ғәш, адаш, кечичә түзүк ухлалмидим: саңа буғдай етизи бөлүнмиди. Төрт модин йәттә жаңға жигирмә сәккиз мө буғдай териидиған йәр тегәтти. Саңа таза яхши йәрдин бөлүп бәрсәкму бирси ғин қымматти, лекин йәнә бир қетимлиқ тұргұнлук қилдиндә, трактор лазимму?

— Яқ.

— Бопту, бекарға ағдуруп берәйли. Һә, раст, сән ейтқина, “төмүр өкүзни” он миң йұвән баңалап, Һакиға бәрдин, бәш жилда төләп болиду. Қандақ бопту.

— Ңесапладап көрәй...

— Бизму ңесаплидүк, қиммәтму, әрзәнму әмәс.

— Һакиға ейтай, әллик мо йерини бекарға ағдуруп бәрсун, һә, бүгүн барса қандақ?

— У чағда кәтмәнни нәгә ишлитимән?

— Тола тұргұнлук қымма, Бешир, қеридүк әнди, қени чәктүргинә! Бешир ялаң чибәрқут тужуркисиниң янчуғидин ғуллұқ халтиси

билән түрмәлләңгән гезитини чиқирип дүйжанға сунди вә униң чирайиға қаримай туруп:

— Ыә, раст, аяқ сүйини соң өстәңгә чүшириветиңлар, әзаларға ейт, һәммиси өстәңгичә ериқ алсун, болмиса мениң етисим су астида қалиду.

— Бу гәпни яхши дедиң, ойливедим, унтуptимән, әтила пүтүн әзаларға чүшүгө ериқ чепишни буйруймән.

Улар яндишип меңиши. Уларниң тән қурулушиға қараң: Бешир доғлан, қисқа бой, кәң йәлкә, аяқлири мәзмут әзимәт. Рazaқ униң тәтүрсичә шодима, путлири инчикә, тизи егилип туридиған, дұмчә-гирәк адәм. Чираилиричу? Бешир қариқумчақ, үзлири япилақ, узун бурниниң учи қызил, сақал-бурутлук, көрүмсиз адәм. Рazaқ униң тәтүрсичә ақ-серік, аяллардәк силиқ үз, бурни кичик, көзи йоған, коса жигит... Беширниң авази ғараң-ғуруң, мозайниңкідәк қопал. Рazaқниң авазиму бойидәк инчикә вә жараңлық. Әнди мүжәзигә кәлсәк, Бешир кам сөз, униң ағзидин һәрбир сөз худди амбур билән тартип чиқирилғандәк тәстә чиқиду. У камдин-кам құлиду. Оюн-тамашида йоқ. Рazaқ болса иштин оюнни, уйқидин гәп сеңишиңни яхши көриду, у гәп билән жиғлаватқан балини жиғидин, тәрсани аччиқтиң тохтиталайду, мәлигә тарқилидиған пүткүл йеңи хәвәрләр, дөләт сәяситидики өзгиришләр Razaқниң тили билән тарқилиду... Бу иккиси мүжәз жәһәттин бир-бирисини зериктүридиған, бир-бириниң жәниға тегидиған икки хил адәм, бу ишләп чиқириш дүйи әшу икки адәмниң сәвәви билән иккигө бөлүнгән. Узундин бери бу иккиси алмишип дүйжан ғолуп келиватиду. Бәр иккисиниң күчлүк һимайи-таянчилири бар. Уларниң сайлиниш қаидисиму аддий: сәясий һәрикәт болсила дүйжанлық Razaққа тегиду. Дүй қийинчиликқа қалғанда, әзалар Беширни дүйжан қиливалиду. Razaқ гәп билән, Бешир әп билән әзаларни башлайду. Бирси бай қилиду, бирси гадайлаптуриду.

— Адаш Бешир, бәртә атни үч йүз сом баһалап қойдум, қандақ? Сән ал, резинка чақлиқ һарвуниң һелиқи икки атлиғи йеңи, униму әрзән баһада ал. Мениң пикримгә кирсәң, өкүзлириңи сат, йәнә бир ат қил, соқилардин иккиси бар екән, бирни таллавал, Ақсайский соқа билән ағдурсаң трактордин қалмайду жұму, қандақ, ат һарву соқини бүгүнла нойланға әкелип берәйму?

— Өзәңмиғу өкүз қошқа амирақ, бопту әмисә. Ыә, растла, нойланда қой қиғи жиқ тураттиғу, қол тракторлири билән тошутуп берәйму, йә?

— Яқ, қиғниң лазими йоқ.

— Оғутлимамсән, маңа жигирмә һарву қой қиғи лазим болуп қалди.

— Оғутни мән берәй.
 — Ағзидың қәнт, адаш, күзлүккә икки мишкап буғдай бир мишкап зифир беримән, билимән, сениң бу жил той ишиң барғу. Ын, раст, сән язлық буғдай теривалсаң болатти. Чарвинин үеридин саңа йәнә оттузни берәй.

— Яқ.

— Ын, тохта, адаш, әнди ядымға көлди: тохтамда әллик моярдин әллик тонна тавуз чиқиду дейишкән әмәсмеди, һесаплисам, вәзипәң еғир болуп кетипту. Мундақта тонниси әллик сом, жәми икки мин бәш йүз сом болидекән, бәк еғир, саңа вабал, һәр мосидин 300 килодин тапшурсаң болидекән. Болди, мән буни түзәймән.

— Көпчилик түзгән тохтамни сән немишкап түзәттиң?

— Ундақ болса, саңа зиян болсичу?

— Ыәммила адәм пайда алаттиму, әмисә.

— Яқ, қариғина...

— Болди, чүшүгә ериғини чап!

Бешир тұргұн қолини бирла шилтиидә, илгириләп кәтти.

— Оғутиңни етизимға тошуймән, һә, әмисә.

Бешир зуван сүрмиди, шу күнила дүйжәң қол трактори билән Беширниң һойлисидиқи һәммә оғутни буғдай етизиға тошувалди вә چашқузупму болди.

Зордун Сабирниң тәржимә нали һәккідә қисқиң ейтеп бериңлар. У қандақ өсөрлөрни язған? Немис алими З.Сабирға қандақ баға бәрген? Зордун Сабирниң соң романлирини атаңлар.

“Амет” өсөридиқи образларға тәпсилій тохтилип, баға бериңлар. Бешир вә Разақларниң мұжәзидиқи өзгиришлөр қачан йүз бериду? Немишкап оқурмәнни өзиге жөлип қилиду? Муәллип немә үчүн аддий кишиләрдиң сәмимийлик, растчиллиқ мұнасивәтлиригө алайындә көңүл қойиду?

1. Зордун Сабирниң өзәңлар халиған йәнә бир һекайисини оқуп келиңлар.
2. Өсөрдиқи тәбиәт көрүнүшлирини дәптириңларға йезиңлар. Улардиң қанатлық сөзләрниң астиға сизиңлар.

Маһмут Абдрахманов

(1934—2013)

Маһмут Абдурахманов — Қазақстан уйғур әдәбиятиның вә илим-пәниниң көрнәклиқ вәкили, өткүр публицист, бәдий тәнқитчи һәм шаир. У шундақла театр вә сәнъәт тәрәккиятиға салмақлық үлүш қошқан әдип. М. Абдурахмановниң көплигөн шеирлири нахша мәтинигө айлинип, аммибаплиқ түс алған. У 1934-жили Алмута вилийитиниң Ташкәнсаз (Әмгәкчиқазақ наһийәсидә) дунияға қалған. Кәлгүси сәзгүр тәнқитчи вә отлук қәлб егиси М. Абдрахманов 1953-жили Түргүн педагогикилиқ училищесини тамамлап, 1958-жили Киров намидики Қазақ дәләт университетида (назирқи әл-Фарабий намидики Қазақ Миллий университети) оқушини давамлаштуриду. Уни түгәткәндин кейин, әмгәк паалийитини “Коммунизм туғи” (назирқи “Уйғур авази”) гезитидә мухбирлиқ хизмети билән башлайды. Илим-пәнгә болған ихлас уни Қазақстан Пәнләр Академиясиниң Уйғуршунаслиқ бөлүмігө елип келиду. 1983-жилдин тартип Абай намидики Қазақ педагогика институтиниң уйғур бөлүмидә кафедра башлиғи вә әдәбият пәнидин дәрис бериду. Униң қәлимигө мәнсүп “Жүрәк хәниши” (1967-ж.), “Қәлб нахшилири” (1967-ж.), “Өрләш йолида”, (1979-ж.), “Даванлар” (1983), “Қәдәмләр” (1984-ж.), “Уйғур кеңәш әдәбиятиның тарихи” (1984-ж.), “Жиллар садаси” (1999-ж.), “Тұгұнләр” (2004-ж.), “Маһарәт чоққисиға интилип” (2009-ж.) вә башқыму нәзмий һәм нәсрий топламлар заманивий уйғур әдәбиятиның упимас байлиғи. М. Абдурахманов Пушкин, Абай, Расул Гамзатов, Қайсін Ерғалиев, Қадыр Мирзалиев, Тұмәнбай Молдағалиев қатарлық көплигөн шаир-язғучиларниң әсәрлирини уйғур тилиға тәржимә қылған. М. Абдурахманов Қазақстан уйғур маарипиға қошқан төһписи зор. У “Уйғур тили дәрислигигә 5—7-синиплар үчүн көнүкмиләр топлими” (1960-ж., И. Семәтов билән һәммуәллипликтә), 10-синип үчүн “Уйғур совет әдәбияти” (1970-ж. һәммуәллип), 8-синип үчүн “Уйғур әдәбияти” (2000-ж. П. Мәхсәтова билән һәмкарлиқта), 8-синип үчүн “Уйғур әдәбияти. Хрестоматия” (2000-ж.), “Уйғур әдәбияти” (2003-ж. С. Моллавутов, П. Мәхсәтова вә Г. Молотова билән һәммуәллипликтә), 10-синип үчүн “Уйғур әдәбияти. Хрестоматия” (2003-ж. С. Моллавутов билән һәммуәллипликтә) дәрисликлири,

“Уйғур совет әдәбияти тарихиниң очерклири” (1967-ж.), “Уйғур совет әдәбиятиниң шәкиллиниш вә риважлиниш дәври” (1967-ж.), “Уйғур әдәбиятидики традиция вә новаторлук мәсилеләргө даир” (1970-ж.), “Уйғур әдәбияти вә фольклоридики жанрлар” (1980-ж.), “Уйғур совет әдәбиятиниң тарихи” (1986-ж.) топламларни тәйярлаш билән бир қатарда йетәкчи муәллип сұпитидә қатнашқан.

М. Абдрахманов Қазақстан өз мустәқиллигини жарий қылған күнлиридин башлап, уйғур әдәбиятниң йеңи йөнилишини бәлгүлиди. Көплигән шеирларни язди. Мәзкүр шеирларда наятниң “егиз-пәс вә имир-чимир” йоллири, “жаһанға тарилип кәткән” сәргәндарлик тәғдир, “дехан қоллиридики қадақлар” алайиңдә шаирлик һиссият вә ритм билән күйлиниду.

Сөз қәдри

Іәрбир сөздә адәмниң бир қәдими,
Іәрбир сөзни бир даванға тәң қилдим.
Дуния кәби болсиму сөз қедимиң,
Мәнасини ачар һәрким йеңидин.

Чиқсиму тил кишиләрдә “ана” дәп,
Ана қәдрин биләр инсан бәк кейин.
Әзиз жутниң қәдрини анаңдәк,
Чәт йәрләрдә жүрмәй билиш һәм қийин.

Шатлиқ берип чиққанда яр алдидин,
“Мұһәббәт” дәп жигит қәлби яшнайду.
Кәст дүшмини урмиғичә далдидин,
“Дост” сөзини адәм оңай хәшләйду.

Іәрбир сөздә адәмниң бир қәдими,
Најат ачар сөзниң сирин хилму хил.
Еғир пәйттә чүшәрмәй сөз қәдрини,
Әр қилиғи болуш сөзләргө бехил.

Најатқа мұһәббәт

Граниттәк қаттиқ цемент,
Зәйип, аҗиз.
Гия мұсни униң бағрин йерип чиққан...
Іәйран болдум мән күчигә чәк паянсиз,
Йәр астидин — қараңғудин елип чиққан.

“Апирин!” дедим күч қудрәткәшү гияға
Қелин цемент бағрин йерип һаят бәргән.
Фолини тикләп нурға салған сап һаваға,
Ада күнни сөйдәргүзүп, түнни йәңгән.

У күч күнгә болған бүйүк интилиштур,
Бу мүкәддәс интилишни нурлук дәймән!
У һаятқа болған чәксиз муһәббәттур,
Мән буниңдәк муһәббәтни улук дәймән!

Мән адәммән!
Бу интилиш, бу муһәббәт
Мәндә чәксиз деңиз кәби долқун уар.
Шунда өмрүм мәзмұни вә нур нишани,
Андин мениң оюм, ишим йоруп туар!

Қутлук таң

Ақ таң атти шундақ йеник нәпәслик!
Нәпесликини йейип тәкши аләмгә.
Сұңгұп кәтти уялчақ нур дәсләпки,
Гүл мәңзидә титрәп турған шәбнәмгә.

Йопурмақта ухлаватқан сәлкинму
Пәрваз қилип раван болди йолиға.
Улук күнгә шатланмасқа мүмкинму!?
Парлап ташму нурни яқти ғолиға.

Ашиқ булбул сайримакта мәстанә,
Таңни қутлап қизил гүлму көз ачи.
Хуш толғинип ақмақта су — сәйланә,
ТАР ТӘБИӘТ ҚУЯШ БИЛӘН СӨЗЛӘШТИ.

Қарши алмақта сени, адәм, қутлук таң,
Нурға чөмүп қойнин ачар Йәр өйүң.
Гөзәлликтин нәпәс алғин, боп аң таң,
Яңрисундә мунда пәкәт хуш күйүң.

Қоллар

Бу мениң икки қолум — жүригимниң давами,
Иссигимни йәткүзәр қолум мениң тәккәнгә.

Бу мениң икки қолум — наятимниң илһами,
Наман алға башлайду, көңүл толмай әткәнгә.

Бу мениң икки қолум — көзлиримниң гөһири,
Адашқанда ғарлардин елип чиқар түзләңгә.
Бу мениң икки қолум — вужудумниң азави,
Тәр аққузуп маңлайдин, арам бәрмәс өзәмгә.

Бу мениң икки қолум — тириклигим әйниги,
Тимән көңлүм арами — қоллиримниң қадиги,
Қадақлири юмшиса, мән тәғдирниң әмиги,
Шунда мәндин мин артуқ, содигәрниң ямиғи!

Авалдинла билип қой, һәр инсанниң тәғдири
Имир чимирийоллардәк, бу йолларда сизилар.
Тәғдиримгә ейтарим: наятимниң ахири
Пешанәмгә йезилмай, қоллиримда йезилар.

Пәләк чәрһи

Өз ели болсиму чәксиз, паянсиз,
Жаһанға тарилип кәткән уйғурум.
Тәғдиргә тәлмүрүп жүрдүң амалсиз,
Тәлийинң талашта өткән уйғурум.

Йеригә сиғмастин қанчә көчсими,
У әлдин үмүтләр һәргиз үзмиден.
Бекияс күлпәтләр қанчә чүшсими,
Сегиниш, сегиниш оти өчмиден.

Пәләкниң чәрһи шу — болдуқ сәргәрдан,
Әвлатлар қәлбидә мукәддәс арман.
Чарисиз уйғурум тәнтирәп һәр ян,
Вәтәнниң ишқида пәрванә болған.

Анамға

Сегиндурууп мени йәнә
Көз алдимға һөснүң кәлди.
Сегинишни, женим ана,
Қанат қилип барғум кәлди.

Иссик соғдапана болған
 Қоллириңни сөйгүм кәлди.
 Женим анам, ғәмкин қилған
 Ойлириңни бөлгүм кәлди.

Меһриваним, улук панам,
 Саңа чәксиз қәриздармән.
 Барчә аләм шатлиғини
 Саңа бәрсәм, азлик дәрмән.

Маһмут Абдурахмановниң ижадий паалийити һәккідә қисқичә тохтилип өтүңлар. Шаирниң қәлимигө мәнсүп қандақ өдәбий өсөрлири бар? Қайси шеирида “жаһанға тарилип көткөн” сәргөндарлық тәғдиримиз тилға елиниду? Қадақ қоллар неминиң рәмзини билдүриду?

Муәллипниң ойичө, наят — у күрөш. Ташни йерип чиққан гүл кәби. Қайси шеирида бу поэтик образ өзиниң өмриниң мәзмуни сұпитидә шәрхилениду?

1. М. Абдурахмановниң бир нахисини тиңшап, униң мәзмуни һәккідә пикир жүргүзүңлар. “Пәләк чөрһи” шеирини ядқа елиңлар.
2. “Уялчақ нур” қайси шеирида мұжәссым? “Қутлуқ таң” шеирлиридики турақларни бөлгүлөңлар вә қапијәлишиш усулирини еникланлар.

Қурван Тохтәмов

(1932—1988)

Қурван Тохтәмов — XX əсирниң иккинчи йерими迪ки уйғур әдәбиятиниң төһпикар вәкили, Қазақстан язғучилар Иттипақиниң əзаси, истедатлиқ прозаик вә тәнқитчи. Әдип 1932-жили Йәттисуға қарашлиқ Садир (Талдиқорған вилайити, Панфилов наһийәси) йезисида дунияға кәлгән. У йәрдә башланғуч мәктәптә оқуп, андин хошна йеза — Сарибәлдә давамлаштуриду. Қейин у Өзбәкстанға берип, Ташкәнт Оттура Азия дәләт университетиға оқушқа чүшиду. Алмутиға қайтип келип, “Коммунизм туғи” (назирқи “Уйғур авази”) гезитидә мухбир болуп ишләйду. Абай намидики Қазақ педагогика

институтида уйғур бөлүми ечилип, уйғур тили вә әдәбияти бойичә дәрис бериду. Өмриниң ахирқи жиллири Қазақстан Пәнләр Академияси Уйғуршұнаслиқ бөлүмидә илмий хадим болуп ишләп, әдәбият саһаси бойичә көләмлик тәтқиқатларни жүргүзиду. Алим “Уйғур совет әдәбиятиниң шәкиллиниш вә риважлиниш дәври” (1967-ж.), “Уйғур әдәбиятидики традиция вә новаторлук мәсилеләргә даир” (1970-ж.), “Уйғур әдәбияти вә фольклоридики жанрлар” (1980-ж.), “Уйғур совет әдәбиятиниң тарихи” (1986) қатарлық көплигөн коллективлик әмгәкләргә турақлық муәллип сүпитетідә қатнашқан. Қурван Тохтәмов өз ижадийитини шеир йезиштин башл исиму, амма соң язғучи-прозаик болуп йетилгән. Униң қәлимигө “Аддий кишиләр”, “Кәдирданлирим” қатарлық һекайиләр топлыми мәнсүп. Амма язғучиниң “Жағистайлиқтар” вә “Таң йорувататти” қатарлық повестьлири китапханларниң қиммәт қарашлириға жиғдий тәсир йәткүзиду. Муәллип үчүн XX әсир Йәттису уйғурлириниң ижтимаий вә мәдәний турмushi, инсанлар ара мунасивәтләр, қариму-қаршилиқтар вә уларниң жәмийәтлик аң-сәвийәгә болған ижабий вә сәлбий тәсирлири мүһим бәдий әһмийәткә егә. Язғучи өсәр қәһриманлириниң бәдий қияпитини вә йеза тәбиитини тәсвирләшкә мәнир. Униң өсәрлири арқылыңыз “қара тәләй”, “родупай вә галмус”, “қәләндәр, қуруқ сөзлүк” кишиләрниң “моңғул қапақлирини” вә “жутқан түкүрүклирини” сәлбий образлирини соң маһарәт билән ипадә қылса, илғар пикирлик инсанларниң “hәқиқәтчанлиғини”, “адаләтлик үчүн женини пидак қиливатқанлиғини” hәртәрәплімә алайдың қизғинлик вә сөйгү һиссияти билән тәрипләйдү.

Бир түп алма

(некайә)

Бәлки, бизниң бүк баражсанлық өстицидә шақирап еқиватқан сүйи һемишәм сүзүк йезига барған болсиңиз көргәнсиз: қорук тамлири анчила егиз әмәс, һәтта униң бәзи җайлири өрүлгән, һойлимизда шахлири әтрапқа кәң йейилған бир түп алма бар. Язниң қайнак күнлириму бу алминиң түви салқин. Униң қоюқ шахлири арисидин күн нури задила чүшмәйдү. Йәр җаһаңарғијип, алтун күз кәлгәндә, бу алминиң йопурмақлири төкүлүп, һойлимиз ғазаңға толиду. Йезидикиләр ғазаңни очаққа қалиса, мениң анам, немишкиду, һәр

күни әтигәнлиги һойла сүпәргәндә, шу алминиң йопурмақлирини дасқа жиғип, бағ ичигे апирип төкүп қойиду.

Шу алма шехиға әтияз күнлири сегизған қонуп шараклиса, чуғи кичик, сөл созуқ ұзиниң сүйәклири ашкарә көрүнгән, кәң қашлири шалаң анам өйдин чиқидудә, таш билән қопурулған супа гирвигигә келип:

— Сегизған хуш хәвәр ейтиватиду. Бу жил йәнә яхшилиқ бар охшайду. Һә, худа, армиягә кәткән туққанларниң бирәси келәмдекин... — дәп қарап қалиду. Бирнәччә қетим сәп салсам, анамниң сегизғанға әмәс, әйнә шу бир түп алмидин көз үзмәй қараватқинини көрдүм...

Анамға һәйранмән. Тұни қисқа яз кечилири қанчә кәч ятсиму, йәрдин қараңғулуқ қечиши биләнла орнидин туридудә, һойлини, әтрапни чинидәк пакизә қилип сүпириду. Есимға кәлгәндін бери әйнә шу алма түвидә әхләт турғинини билмәймән.

Байиқи бүк алминиң сайиси астидин каравәт язичә елинмайду. Қизиғи шуки, билмігән адәмләр “бу аял алмилирини күзитип, шу йәрдә ятиду” дейишиду. Хоп, мәйли, шуларниңкініму раст дәйличу. Бирақ алмилар бир жил һосул бәрсә, иккінчи жили “дәм” алидигү. Анамниң һелиқи алмини “күзитиштин” дәм алғинини техічә көрмидим. Һәтта сим симямғур яққан, асман қап қаратутулуп, қаттиқ шамал чиққан күнлириму мениң мискин анам...

Мошу алма башқылардин бурун пишиду. Немә үчүнкин, анам урук туққанларни жиғип, униң баш бурнини биллә үәйду. У тәхсиләрдики сүп сүзүкбір мәңзи қип қизил алмиларға еғиз тегип болушимиз биләнла, инчике қоллирини еғиз көтирип дуа қилиду. Шуниндін кейин, анам юмшақ пишқан бежирим алмиларни илғап алидудә, уни икки яғлиққа чигип:

— Бирини, балам, Мәсімкамға, иккінчисини Ңетахун бовайға апирип бәргин. Дадаңниң роһиға атап, дуа қилип қойсун, — дәйду.

Шу әһвал һәр жили тәкраглини вәргөчкө, мән бир қетим:

— Ана, һәрқачанла дадамға дуа қиливерәмdu? Бовам, момамларму барғу зәрәткаллиқта, шуларниму бирәр қетим әскә елип қойсун, — дедим.

Алминиң өп чөрисиниң үзләп, кичиккинә супа чиқирип қойған едүк. Униң төвәнки йенида қачидики қызыл гүлләрни гирвигигә көчирип қойған ериқ бар. Шу ериқниң сүйидә үз қолини жикуваткан анам маңа мулайим қаридидә:

— Башқа алмилар пишқанда уларни әсләп, йәнә әвәтимәнғу. Һазирчә дадаңғила дуа қилип қойса купайә, — деди.

Шу чағда мәнму анамниң сөзигө етивар қилмай, яғлиқтарни көтирип, бовайларниң өйигө кәткән едим...

Мана хелә жиллар өтти. Мән оқушумни түгитип, шәһәрдә қалдим. Анам “йезидин қайтип келип, мениң билән турғин” десәм, көнмәйду зади. Йезига пат патлабаримән. Мошу язда бир күни қарисам, анамниң қара чачлирини ақ арилиғандәк, һелиқи алминин бәзи шахлири қуруп қалған екән. Өйдин кичик палтини елип чиқип, униң қуруған шахлирини кәсмәк болуведим, һөмүдәп жүгрәп кәлгән анам мени тохтитивалди.

— Кәсмигин, учидин чүшүп кәт, балам. Шундақ туривәрсүн, өзи сунуп чүшсә, чүшә. Булту бир шехи сунуп чүшкән, әйнә өгүзгә ташлаң қойдум, — деди. Униң қоруклири қоюқлашқан үзидә ечиниш көрүнди.

Анамниң сөзи раст, өгүздә алминин шахлири туриду. Ана: “Әти-язда отун йоқ, икки үчкүн қийналдим, девиди. “Шуни немишкә қалимидекинә?” — дәп ойлап қалдим.

— Ана, немишкә? — дәп соридим йәргә чүшкәндә. — Қуруқ шахларни кесивәтсә убданғу.

— Палта билән кесишкә көзүм қиймайды, балам. Дадаң тиккән әмәсму бу алмини.

Бағдикі башқа алмиларниму дадамниң тиккәнлигини билимән. Лекин уларниң путақлирини кәскәндә анам һеч сөз ейтмиғанғу? Һәжәп, бу алмода қандақ сир бар? Анам бу һәққидә қоли бошиғанда, ахшамлиққа ейтип бәрмәкчи болди.

Тұн қараңғуси қара пәрдиси билән йезини оравалди. Бараплиқта кәчки тамақни ичкәндин кейин, алма түвидики каравәткә кәлдүк. Бағ ериғидики су сирлиқ садалар чиқирип шир ширекиватиду. Шахлири асман гүмбизиниң қараңғулиғи билән туташқан алма жим жит. Униң бир путиғиға қонувалған горазму бешини ичигө чөкирип, уйқиға кетипту. Жирақ жирақлардажөрүнгөн юлтузларниң нурлири хирә.

Каравәт үстигә чиққан анам тизлирини шириқ чапан билән оравелип, һекайисини башлиди:

— У вакиәләр мениң билән зәрәткалиққа кәтмисун, сәнму аңлап қалғин, балам, — дәп улук кичиктініп қойди. — У чағда колхоз йенидин қурулувататти. Сән техи туғулмиған.

Анамниң муңлук сөзи қараңғу өтмүшни көз алдымда намайән қилди. Аччиқ һәсрәтниң қоюқ чеци гоя әтрапимда һөкүм сүргән қараңғудәк пүркәвалди.

* * *

Мөмүн етизда қош һайдап, өгүзидә кокатлар өскән, гүпүлдәп зәй пурған қараңғу өйгө гугум чүшкәндін кейин кәлди. У йеңидин үз қолинижкувататти, теші жулум жұлумқигиз билән қапланған ишикни улук ечиپ, мөшү һойлида турған Мәңсүр қазиниң кичик оғли кирдидә:

— Сени дадам қичқираватиду. Һазир чиқсун дәйду. Бол, — дәп босуға йенида туруп чапсан сөзлиди.

Мөшү күни Жансахан айимниң: “Сән зеди пәс гадайларниң қосиғи тоюп қеливеди, әнди питнихорлук қылғили туруп силәрдә. “Атиси атмиған қонғузни, балиси етиптү тоңғузни” дегендәк, мону Мөмүн сараңға немә йоқ...

Ахшам жиғинда һағиғе билжирлапту. Вайәй, һүй, сән гадайлар, йоқал бу йәрдин. Биз бу йәрдин һәргиз көчмәймиз... Айниң он бәши қараңғу болса, он бәши йоруқ. Сән дәһриләрниң 3—4 күнлигила қалди. Немәңгә махтинишисән..., — дегендә охшаш һәрбири зиқ сөзлирини Меһрихан бирнәччә қетим аңлат, көзидин йеши қурумиған еди. Амма Меһрихан Мөмүнгә нечнәрсә ейтмиведи, әнди мону хәвәрни аңлат, өзи техиму әндишидә қалди.

Мөмүн қосиғи ачсиму, тамиғини ичмәй, Мәңсүр қазиниң өйигө манди.

Қизил сир билән сирланған икки ишиктин өтүп, ичкәрки өйгө киргән Мөмүн:

— Әссаламу әләйкүм, — деди босуғидин оң айиғини ичкиригө ташлиши биләнла. Төрт тамға хотән гиләмлири тартылған азадә өйдә мамуқ тәһийиләрни қолтуғыға қоуп, икки адәм йеничә ятатти.

Мөмүнниң салимини қобул қылмиған Мәңсүр қелин монғул қапаклирини түргән пети түкруклирини жуттидә, чишлирини ғучурлитип:

— Мөшү әбләх, Әлака, ата маканни ташлайли, мал мұлұкни-пирларниң умумий қазиниға өткүзәйли дегендә. Бу әбләх андақ мели бар, мундақ қоши бар дәп, мени чишелепта.

— Әлака, пүткүл наятим мөшү қара тәләйләрниң дәрдини тартип, муңи билән қайғусини жиғлап өттүмғу. Ата анисинибекип, ахирида өлүгини узаттим. Мону зогили бош родупай билән һелиқи галмус сиңлисисиңиң қанчә қанчәмәшәққитини тартмидим, һә?.. Әндизә, аш орниға муш. Мәһәммәт билән немә чаттиғиң бар сениң. Хәқниң мелини у оғрилаватқини йоқ. Көзүң билән көрүп, қолуң билән туттиңму? Һәй, қара еғиз... Худа бәрсун жажаңни. Қени, си-ләр сөзлишип көрүклара, зади мөшүниң мудиайи немекин? — деди.

Мәңсүр Алладин рәһим сориған адәмдәк торусқа бирнәччә қетим ғәзәп билән созған қоллирини тизиға қойди. Униң ағзидә көвүк қайнап, икки жағыннан аппақ болған еди. Бешини қимирлитип, қазиниң сөзини бирнәччә қетим қувәтлигөн Әла бовай супа гирвигидә бешини төвән саңгилитип олтарған Мәмүнгө муғәмбірлик билән қарап, әстәрлик “несиһитини” башлиди.

— Қазиниң сөзи бирдин биртогра. Әгәр Мәңсүр болмиса, мән саңа ейтай, сениң карамитиң ашқарыланди. Тиләмчилик қилип тәнтирең, деванә болуп жаһан кезәттиң... Әнди қарниң сәл тоюведи, бу төрт өйлүкни чишлигиниң қандақ? Тұнұғұн әву чокундиларниң мәжлисидә ейтқан сөзүңни аңлат, мәнма ғәзәпләндим. Найайити уятлиқ иш қипсән, немә дегән рәсвачилик, өзәң ойлиғина! Мундақ бейиш жайни нәдин таписән? Отун әлвәк, су тәйяр, йәр азадә. Өзәң бәг, өзәң хан. Мал варанғажәң таша Шундақ әмәсму?

— Шерин сөзлири ағизлирида, егәким, мошу йәргә от қоювәтсиму, бу йәрдин көчмәймиз. Бу йәрдә мону қәләндәрләрниң қуруқ сөзлүк һөкүмити қурулмастиң бурунма бәш өйлүк туриведук, назирма яшаймиз. Әву Худани айигида чәйләп, шәриәтниң тәвәрүк қанунилирини пайтима қылғанларға беридиған малма, жабдуқма йоқ биздә. Кәмбәғәлма, бурунқи байма әнди охшашла адәм. Улар бизгә нечнәрсә бәрмигәндін кейин, биз немишкә маңлай тәримиз билән тапқан ненимизни уларға беримиз. Мону гүлдүри бар, ямғури йоқ һөкүмәтниң қануни билән қариғандиму дурус әмәсқу, — деди Мәңсүр.

Әла бовай “пәнди несиһитини” йәнә давам қилди:

— Хәйир, әнди өткән иш аққан судәк өтти. Сән, Мәмүн, найайити наданлиқ қилдиндә. Іәтта әрваларму қозғилип кәтти. Өткән кечә да-даң рәмити чүшүмгә кирипту... Әнди саңа бир яхшилиқ қиласы, мону дадаң орнидики дадаң Мәңсүр билән хиртиң сиртиңниңдә, яхши бол. Буни рәнжиткиниң — гәрдики дадаңни рәнжиткиниң! Сән йенес калла кесәр башлиқлириңға берип ейтқин: тұнұғұнки сөзлириңдин тан, мән ялған ейтиптимән, бу йәрдикиләрдә малму, қошму йоқ екән дегин. Заман мундақла өтивәрмәйду, һә. Йәнә нәччә қетим дүм көмүрүлиду. Худаниң һәқ бәндилири ахири дегинигә йетиду...

Әла бовай котмәк сақилини сийап, Мәмүнгө қариди. Мәңсүр сүрлүк қияпитини өзгәртмеди.

Конириған қулақчисини жирик алиқинида миҗиғлиған Мәмүн мошу кәмгичә Мәңсүр қазиға үзму үзлтирип, бирәр қетим қарши сөз ейтмиғачқыму, сөзлимәстинла һодуқуп, тәрлиди. Униң йоған авази назир боғулған еди. Үнидә титрәк бар. Бирақ Мәмүн йенидин қурулған колхозниң ахшамқи мәжлисидә ейтқан сөзидин танмиди.

— ...Ойлап көрүңа, қази дада, жуттин бөлүнүп, бәш өйлүк жаңгал ичиңде қачанғичә чәттә яшаймиз. Іәр күни ишқа бериш үчүн 7—8

чакирим йол мениш керек. Чэттә турғачқа, көп нәрсидин мәһрум қеливатимиз. Жутниң балилири бир убдан йеңи Совет мәктивидә окуватиду. Әнди бу йәрдикиләр балиларниң келәчиги һәккідә ой-лапму қоймайды...

Мәмүнниң сөзи ағзидა қалди. Мәңсүр қази Мәмүндін “яқ” деген инкарни өмридә аңлимиғачқыму, һазирқи униң сөзлирини өзи үчүн наһайити тоң ақарет дәп билди. Уғазиви қайнап, орнидин турдидә:

— Жұм ағзиңни, әбләх, зеди пәс! — деди өйни дүм көмүрүвәткідәк вакирап. — Көрдиліму, Әлака, заман бузулғачқа, адәмләрниңму бузулғинини. Йәнә бу ахмақлар ағзини толтуруп, “келәчәк келәчәк” дәйда. Һәй, келәчәк силәрниң әмәс, мана бизниң... Худаниң һәк бәндилиринин.

У йоған муштумлирини мәйдисигә урди.

...Нойлиниң ичи жим жит Нәм һавада баһарниң үеқимлиқ пурити димаққа келиду. Шалаң булутлар арисидин тавақтәк көрүнгән айғерипкә қарап илдам кетип бармақта. Қазиниң егиз суписидин төвән чүшкән Мәмүнниң көзигә йәр жаһанйоруқлуқтын мәңгүгә мәһрум болғандәк көрүнди. Униң қәлбиму һазир гоя шундақ. Белини тутқан Мәмүн ишиги пака өйдин ицишип киргән адәмдәк, мұжчи-йип дәрваза қешидики өз өйигә айиғини сөрәп маңди.

Өпкиси ағзига тиқилип, көзлири чаниғидин чиқиватқан Мәрихан ишик тараққидә қилип ечилип, Мәмүнни көргәнділа “худая шүкри!” дәп бир һазаға арам алди. Амма Мәмүн жоза үстидә пилдирлап йениватқан чирақниң йениға олтарғандыла Мәриханниң жүрәк бағриғасрәт ичидә қалди. Мәмүнниң үзи қан, оң көзи ишшиған еди.

Мәрихан тәғдирдишиниң бойниға есилдидә, көксигә бешини қоюп жиғлавәтти.

— Жиғлима, Мәри. Мениң жәнимни азаплиған қамча кечикмәй униңғому қайтиду... Буларниң зулми бир күнлүк әнди. Мошу жайни талишип, атамни өлтүргүзгән, ағриқчан сиңлимни әтидин кәч киргичә ишлитип, әқли һошидинаштурған бу қара нийәт вәһшиләрдин кимгә нәп тәгсүн. Eh, Алла таалләғем, сениң адил адәмлириң әшуларғу. Һәммә үеқи, һәммиси зәһәр... Жиғлима, Мәри! Әнди заман бизниңғу. Йоруқ күнләр алдимиздигу техи, — деди Мәриханниң чугулған чачлирини сийпап.

— Кетәйлук бу нойлидин. Қөчүп кетәйлук. Бизма әл қатарида өз тирикчилигимизни қылсақ болмамду, қачанғичә буларға чирай сарғайтип тәлмұримиз?! — Мәриниң көйүк арилаш үни титрәп чиқти.

— Гепиң раст. Бу зиндандин кетиш керек. Әтиликкә әтигән көчимиз...

Үзидики қанни жуюп, көзини яғлиқ билән таңған Мөмүн жоза үстидики апқурға қуюқлуқ суюқ ашни ичмиди. Униң ач қосиғи әнди дәрт билән тойған еди. У йәнлири қирқилған, мұрисигә ямақ селинған қелин көйнігіни селиватқанда, ишикни кимду бириқат-тиқ урди.

Мөмүн илғурни ечишқа үлгәрмәйла байиқи адәм күч билән тар-тиведи, чәт чөрисі билән түви чиригән ишик ян яғичи билән қоми-рилип өрүлди. Бу вәһшияна һәрикәт Мәхриханниң залимлар зулми-дин чөчигән жүригини техиму парә паражиливәтти. Борниң үстидә ялаңғидақ турған Мөмүнму һечнәрсигә чүшәнмәй, даңқетип қалди.

Іаңғирқай өйгә қәдимини ғәзәп билән гүс гүбесип Мәһәммәт кирди. Қолида милтиқ. Униң қешида йәнә бир намәлум адәм бар. Йезидики адәмләрниң мелини оғрилап, тоқайниң ичидә союп сатиди-ғанму, икки мәмликәт арисида қатнап, содигәрлик қилидиганму — мошу Мәһәммәт. У йезидики калла кесәрләрниң өнімі, бая у өйдә йоқ еди. Мәһәммәтни көргәндә, Мөмүн чөчүп, арқисиға дажиди.

— Һәй, тамғини йәп, тавиғиға... Дадамға сөз қайтуруп, гүрниңни көпиридиған қанчә жүригиң бар сән қәләндәрниң... Сәндәк чокунди-ларниңчу жақыси бир пай оқ. Тур бир чәткә. — Мәһәммәт милтиғини шараклитип, тамдәк татирип кәткән Мөмүнгә тәңлизиведи, Мәхрихан есилип чүштидә:

— Жәним таға, уни атқиң мени етиң. Қәчүрүң биз бечариләрни. Хаталиқ қилған болса, өз жәддиңизғу... — дәп яловуруп һөкүрәвәтти.

Лекин берәһим, қәлби таштинму қаттық Мәһәммәт ажизниң зарлық үнигә құлақ салғини йоқ. У милтиқниң тәпкисини басмиғини билән, аччиқ ғәзивидә Мөмүнни гәжгисидин тутуп, уни там яққа жалаққидә иштәрдидә, наһаллиқ йоған өтүгі билән тәпти.

— Мундақ дүшмән түққанниң баридин йоқи яхши. Ташла адас қини талаға, йоқал бу кечә һойлидин! — Мәһәммәтниң өкүз һө-күригәндәк үнидин тамлири ислашқан өйму титригәндәк болди.

Үзичә берип, беші тамға қаттық тәkkән Мөмүнниң деми ичигә чүшти. Униң билән тәң жиқилип, чекирап жиғлиған Мәхрихан нәччән адәмләрниң қенини төкүп, көзи қизарған Мәһәммәтни наләт оқуп қарғиди. Лекин Мәһәммәт униңға пәрва қилмай, һошсиз ятқан Мөмүнни өйидин дақиритип сөрәп чиқип, һойлиға ташлиди...

Арилиқта бир қетим услугқи ичкән Мөмүн әнди көзини ачти. Мәх-риханниң чачлири чугулған, ялан қөйніги жиртилған еди. Зулум пурғи пураватқан, нәччән адәмләрниң адил маллири құмға сиң-гәндәк сиңип кәткән һойлида һазир иккисидин башқа һечким йоқ.

Мөмүн пүткүл ғәйритини жиғип, белиниң қахшап ағриғиниға бәрдаш бәрдидә, қийнилип, орнидин зорға турди. У бир қолиға таяқ

тутуп, иккинчи қолини Меһриханниң мұрисигә артип, қени билән тәри төкүлгән қазиниң һойлисидин мошу кечә мәңгүгә чиқип кәтти.

Улар бу түнни Меһриханниң жаңғалдиқи кәмбәғәл түккүниниң өйидә өткүзді. Мөмүн икки үчкүн орнидин қозғилалмай йетип қалди. У сәл яхши болғанда, соң үезиға берип, бир кичиккинә өйни таптидә, шу яққа көчмәкчи болуп қайтти.

Әтигәнлик вақит еди. Мөмүн бир ат қошқан икки чақлиқ һарвуға кичиккинә дәз қазанни, бир борилик кона кигизни, әстәрлири житилған икки үйтотқанни селип маңғиливатқанда:

— Сәл сәвир қылғина, балам, — дәп Меһриханниң үеқин түккүни Абдуманап бағ тәрәпкә жүгрәп кәтти. У бағдин икки түп алма көчитини көтирип кирдидә:

— Мөмүн балам, мениң саңа беридиган һечнәрсәм йоқ. Тұрмуш әһвалимсаңа тайлиққу. Хапа болмассән. Дадаң рәмити мошу йәргә кәлгәндә, гәмә колапла, баққа алма тиккән еди. Хелила жирақ үәрдин 5 түп алма әкәпtekән. Шуниң икки түпини маңа бәргән. Мошу алмилар шуларниң шуцидин тараплан. Ата кәспиғу, сәнма әзу өйүндин алдиға тикип қой, аманчилик болса, мөгә берип қалар. Заман яхши болуватидиғу, балам. Мәнма бир иккүндә шу яққа көчимән. Үшшағирақ алмиларни көчирип кетәй дәп, тұнұғұн комуруп қойдум, — деди.

Мұшқұл наятынниң дәрдини тартип, зәһәр сулирини қанчә қанчә ичкән деҳанниң тәвәрүк қолидин алма көчәтлирини алған Мөмүн:

— Рәхмәт, соң дада. Рәхмәт. Бу тұгимәс байлиққу, дадамдин сизгә, сиздин маңа қалған мирас... Мошу алма көчитидәк келәчәк наятымиз көкирәр. Икки түп миң болар. Бизму бала жақилибулуп, әл қатарида тирикчилик қылармиз, — деди хошал кәйпиятта.

— Шундақ, шундақ, балам. Алдиндарни мал, арқаңдарни бала бассун! Ақ йол силәргә! — деди Абдуманап һарву шотисини тутуп туруп.

Мөмүн билән Меһрихан чүшкән һарву үезиға қарап маңди...

Анам өтмүш наятынниң мошу мұшқұл әстәрлирини бирдә жиғлап, бирдә һәсрәт толған қери көзлиридә тәбәссүм ойнитип узак сөзләп бәрди. Мәнму бу һекайигә пүтүн қәлбим билән чөкүп кәткән едим. Һәр иккимиз хелә вақитқиңә жим олтарғандын кейин:

— У көчәтләрни немә қылдиндар, апа? — дәп соридим.

— Дадаң бир ишни шу күни түгәтмисә, кечиси уйқиси кәлмәйдиган әңгиз адәм еди. Биз мошу йәргә көчүп кәлгәндә, күндүзи қоли тәғмәй, ахшими лампа йоруғида алмини олтарғузған еди. Һәр күни әтигәнлиги уларға зоқлинип қарап қоятти. У чағда мону өйму йоқ еди. Садиған кетәй жут дегөн, дадаңниң ағинилири жиғилип, тәрт

там соқуп, үстини йепишип бәрди. Әву склад авалқи өйүмиз еди. Шу жили шу йәрдә қишлидуқ. Өлмігән адәмгә йәнә яз кәлди...

Мән техичә Мәңсүр қази билән униң оғли Мәһәммәттин хиялимни бөләлмигәчкә, анамниң сәл тохтишини пайдилинип:

— Мәңсүр қазилар назир барму? — дәп соридим.

— Улардин, балам, нечким йоқ. Мәңсүр дегиниң колхозниң бир дога чөпигә от қоюветип, қечип кәтти. Мәһәммәт бандит болса, кечиси келип мал оғирлайдыған... Униң өлүги құмда қалди.

Анам үзүлгән ойини йәнә давам әтти.

— Ңелиқи икки тұп алминиң бири тутмиди. Шуни көрүп өзәмма бир қисма болған едим. Мошу көкливеди, дадаң рәмити түвини колап, қиғ тәкти. Әшу-жили шундақ чирайлиқ чечәкливеди, бирак көписи ялған чечәк екән. Пәқәт әшу учида икки талла алма болди. Шу икки тал алма құзлук буғдай орулуп тұғигичә учида турған.

Бир күни чүшлүги дадаңға ейтиведим, өзи учиға чиқип үзүп кирдидә, бирини маңа бәрди. Бир тални жəза үстигә қоюп қойди. Мән дәррула йәвәттим. Ңелиқи бир тални кейин иккимиз йәнә тәң йедуқ.

Құз кәлди. Аңғичә өй ичимизму қоюқлишип қалди, мал варанму қилип алдуқ. У чағда дадаң бригадир болуп ишләтти. Я Алла, шу вақиттиki байларниң қилған зийини билән қаршилиғиниң көплигичу?! Бир кечиси колхозниң икки өкүзи билән бир ети құмға сиңгәндәк йоқалди. Ңәқәси уни Мәһәммәттин гуман қилди. Бирлири хаманға от қоювәтти. Ңечкимни туталмиди.

Дадаң әл ятқанда, бәзи кечилири мильтиғини есип, йезини арилап чиқатти. Бир кечиси шундақ чарлап жүрсә, дөңдин чүшкән 4 атлик ата бовисбай өткән Нодәр кекәчләрниң беғиға кирип қапту. Дадаңму қорук тамдин артилип, уларниң кәйнидин һойлиға кирсә, нечким йоқ, жим жітәкән. Сийир қораниң ичидә атлар пурқиватқидәк. Дадаң шу яққа маңған екән, уларниң бир яман ишти бар еди, шу туюп қапту. Дадаң арқисиға йенип, қорук тамға қоли илиниши биләнла иштма қоғлап келип айиғидин чишелепту. Өзи бирнәрсә қилип, қорук тамниң үстигә чиққан охшайду, амма қара тәләй, қеришқандәк, қулақчиси йәргә чүшүп кетипту. Ишт қулақчини чишеләп, у яқтın бүнкә хекирап жүгәргән екән; өйдикиләр туюп қелип чиқипту. Шу йәрдин мөкүп қачқан дадаң өйгө келип маңа шу нәрсиләрни сөзләп бериведи. Қулақчисиға һәр иккимиз ерәнма қилмиведуқ. Амма...

Анам тәсадипи үзүлгән радио авазидәк, сөзини жимла тохтатти. Шу чағда асмандин бир юлтuz көчти. Дәрәқ учида түнгән бир топ қарға, бирнәрсидин үркігәнму, үстимиздин учуп өтти. Жирақта бир йәрдә қавиған иштниң уни аңланди...

Анам мұңға толған үн билән аста жиғлаватиду. Ақ кәшмир яғлиғи билән көзиниң йешини сұртти.

Әжәплиғу таң, немишкә жиғлайды?

— Шуниндин кейин немә болди? — дәп соридим бирәр күлпәтниң әләңгисини сәзгәчкә.

— Oh, женим балам, пүткүл мусибәт шуниндин кейин башланди, — анам йәнә тохтиди. У “uh” дәп улук кичиғиндиң, бағрида көйуватқан күлпәт отиға су сәпкәндәк, соғ һавадин қенип қеништәпәс алди.

— Әтиси һава бузулди. Құни бойи симилдап ямғур яғди. Әлниң алди техи ятмиған. Дадаң иштин келип, тамиғини ичип олтиратти, бири “Мөмүн” дәп икки қетим вақириди. Дадаң рәмити, һазирму көз алдымдин кәтмәйду, қозуқтика чапинини йепиндиң, өйдин алдираш чиқти.

Мән қазан бешіда қача қомұчжуовататтим. Қулиғимға бир түрлүк үн аңланғандәк қилдидә, чапсанла жим болди. Өзәм икки қат. Чөчүп кәттим. Қол, теним ғалилдаватиду. Қулакқлирим әзән қичқирип, тенимни тәр басты. Ишик яққа қарисам, жим жит, деризиму қап қараңғу Қоңлұм әнсиәрәп, һойлиға чиқтим. Қөзүмни яғлиқ билән теңип қойғандәк, дәсләп һечнәрсә көрәлмидим. “Мөмүн, Мөмүн”, — дәп дадаңни вақираймән. Өпкәм ағзимға тиқилди. Сәл есимни жиққанда, мошу алминиң тұвидин зәйип үн аңлидим. Жүгрәп кәлсәм, дадаң қанға милинип, патқақта йетипту. Рәһимсиз жаллатлар униң канийидин боғузлап, жүригигә пичақ уруп кәткән екән. У маңа һеч сөз ейтальмиди. “Мә...м” дәп товлидидә, шу дәм жан үзди. Мошу алминиң ғоли дадаңниң қени билән боялған, балам...

Иңигини тутқан анам бешиниму қимирлатмай, шүккідә олтирип қалди. Мәнму униңға қаралмидим. Қәлбим аччиқ дәрттин ечишип, көзлиримдин яш әгиди.

Қараңғулук қойнида мұңланмиған алминиң қоюқ йопурмақлири қандақту бир күсиз шамалда шилдирлиди. Йәргे “ток” қилип алма чүшиведи, анам уни тәмтирең жүрүп таптидә, каравәтниң астидики севәткә селип қойди.

Мошу кечә өйгә кирмәй, анамниң қешида кигизни селип, шу йәрдә яттым.

Язниң сүттәк айдиң кечиси. Толун ай барғансири чараклап сансиз юлтузлар арисиға шунғуп, жуқури өрлимәктә. Мән униңдин көзүмни үзмәй, ғәм қанитида учуватимән. Һелиқи өзи йегән йерим алмидәк аз өмүр сүргән, бәхитлик наятниң босуғисинила атлиған дадам мениң уйқумни қачурувәтти. Каравәттә туруп туруплау^h, uh, дәп һәсрәт чекиватқан анамму ойғақ. Қандақ қилсун әнди? Һәр язлиғи шу йәрдә ятқан кечилири дадамни йүз мин қетим әсләйдекәндә?

Ah, мениң бечарә, ғерип анам...

Құрван Тохтәмовниң туғулған вакти вə жути һөкқидə немə ейтқан болар единлар? Язғучиниң қəлимигə мəнсүп қандақ əдəбий əсəрлири бар? Қ. Тохтәмовниң “Бир түп алма” əсəридики сəлбий қəһриманларни атаңлар. Улар ижабий қəһриманлардин қандақ пəриқлиниду? “Көрдиліму, заман бузулғачқа, адəмлəрниң бузулғинини” — бу пикирни қайси қəһриманниң еғизидин аңлаймиз?

“Бир түп алма” һекайисидики асасий тоқунуш немидин ибарəт? Тоқунушни һəл қилғучи қəһриман һөкқидə пикир ейтиңлар.

1. Құрван Тохтәмовниң өзəнлар халиған йəнə бир əсəрини оқуп келиңлар.
2. “Бир түп алма” əсəридики ана образы һөкқидə қисқичə эссе йезиңлар.

Шайим Шаваев

(1938—2010)

Шайим Шаваев — көрнəклик драматург, язғучи, маһир тəржиман, Қеңəш уйғур əдəбиятиның салмақлиқ, парасəтлик вəкиллириның бири. Әдип 1938-жили Алмута вилайити Түгмəн (назирқи Уйғур наһийәси) йезисида дунияға кəлгəн. У ана жутида оттура мəктəпни тамамлап, 1961-жили Қазақ дəлəт консерваториясиниң театр факультетиға оқушқа чүшиду. Мəзкүр алий билим дəрганини утуқлуқ тамамлиғандын кейин, Уйғур театриға хизмəткə елиниду. Дəслəпки чағда Жүмһурийәттик Уйғур дəлəт театрида актер, кейин қойғучи режессер болуп ишлигəн. 1975-жили Алмута сəнъэт институтиниң режиссерларни тəйярлайдыған бəлүмини пүтирип, йеңи уйғур драма əсəрлириның вужутқа келишидə түрткилик өз һəссисини қошиду. 1979-жили Қазақстан Язғучилар Иттипақи уйғур əдəбияти бойичə мəслиhəтчи хизмитини атқуриду. 1977-жили “Цветная тюбетейка” повесть вə һекайилəр топлими Москвадыки “Советский писатель” нəшриятыда елан қилинған. Әйнə шу топлам Ш. Шаваевқа choң шану-шəһрəт елип кəлгəн.

Жүмһурийәтлик уйғур театриниң сәһнисидә “Сениң қара көзлириң” намлық музыкилиқ драмиси (1976), “Акам өйлиниду” намлық комедияси, “Билал Назим” драмиси (1981), “Гунасизға бәш әйип” драмиси (1990) қоюлған. Бу әсәрләр 70—80-жиллардике уйғур драматургиясинин зор тәрәкқиятидин деректерин, униң иқбалини һәртәрәплимә испатлиған. Ш. Шаваев М. Әвезовниң “Қарам заман” романини, “Айман-Шолпан” драмисини, С. Муқановниң “Аққан юлтұз” романини, Ф. Мусреповниң “Қызы-Жибек”, Ч. Айтматовниң “Ақ кемә” драмилирини вә шундақла Шекспир, Мольер, М. Горький, М. Шолохов, В. Шукшин, Р. Ибрагимбеков, С. Шәймердинов, Қ. Турсынқұлов, Иран-Файып қатарлық көплигендегі язғучиларниң ижадийитини уйғурчиға тәржимә қилип, сәһниде қойған. У шундақла уйғур маарипиниң тәрәкқиятиғому өз үлүшини қошқан. Әдип уйғур мәктәплириниң З-, 5-, 6-сынаплири үчүн “Музыка” дәрислигини вә оқуш қураллириниң муәллипи. Ш. Шаваевниң қәлимигә “Имзасиз хәт” (1970), “Анар гүл”, “Келиңлар нахша ейтайли” (1978), “Йоқалған қәләм” (1983), “Цветы граната” (1985), “Издәймән сени” (1987), “Мирзигүл” (2000), “Билал Назим” (2001) қатарлық һекайә-повестлири, романлири вә һөжжәтлик қиссилири мәнсүп.

Язғучиниң “Йоқалған қәләм”, “Имзасиз хәт” “Анар гүл” қатарлық әсәрлиридә романтикилиқ кәйпият бесим, әсәр қәһриманлириниң мәвқәси жиддий, ижтимаий-мәдәний тоқунушлар жаңалиқ вә тәсирлик. Язғучи “Билал Назим” драмисини сәһниләштүргендә, сәясий тәләпләргә аит хелә көп нәрсиләрни ейтальм乏анлиғини сәзгән. Шуңлашқа “Билал Назим” романини йезип чиқиши үчүн көп издәнгән һәм узақ вақит жәриянида уйғур хәлқиниң мунәввәр пәрзәнди Билал Назимниң симасини әбәдийләштүрген.

Билал Назим

(романдын парчә)

Бәйтулла мечитиға мүкәддәс жүмә намизи пәрзини ада қилишмаққа кәлгән жамаә: ишану ғожақазиу каланғай бәтәсодигәрләр, касиплар, ашпәзләр, кавапчи навайлар, төмүрчи, яғач устилири, тикинчи сәйпуңлар, қассаплар, киракәш нарвукәшләр мәдрисә талиплири, муритлар, сәраю кәнтләрдің базарға мелини әкелип сетиш, чай туз, кийим кечәк, һажжәтмәнлирини алғини кәлгән деханлар, мәдикарлар; жәми жәмисиниң арасында: “ахунум бетап ятқидәк, бешини көтирәлмиgidәк, жүмә намазни ихтиярсиз қурван қилишқа мәжбур бопту”, — дегән гәп сөзарылап кәтти. Ахунум бойима, өзима ғурур ғурбәтлик ғалип бәстикар қәддини дайим тик тутуп,

тимән тетиқжүридиған мәрданә есил зат еди. Ахирқи бәш төржил мабайнида ахунумсиз жұмә намизи оқулматти, бұгұн, немишиқиду, бирнәрсә һәммигә йетишмәйдиғандәк ғөлити ғапиғилинәтти. Мәдрисә пәштиғини ахунумсиз тәсәввур қилиш зади мүмкинму? “Ахунумму ағрип қалидекән”, — дегән гәпкә кишиләрниң ишәнгүси кәлмәтти. Шу мубарәк затсиз бұгұн намаз бәжирилмәкчи. Қандақту жамаәт арисида кәйпият сұлашқандәк болди. Бұгұн мечитқа һәдди-несапсиз жиғилған намазханларни уларниң путиға қарап, кийгән аяқ кийимидинла бирдин айривелишқа болатти. Вал вулшашнилиқ өтүк, әмрикан мәсә билән кәшә кийгәнләр мечит пәштиғига йеқинириақ топ болуп турушқан болса, авам көпчиликниң айғида кигиз пайпаққа тизиғичә чорук бағ оралған чорук, четик, бу жамаәт вәкиллири һәрхил қатламдикі кишиләр екәнлигини бирдин тонувелиш асан еди.

— Немә ағриққән? — дәп сориған һарвукәшкө:

— Қим билиду, шамаллап қалғанмекин, — дәп бир ақсақал жавап берди.

— Ахунум ундақ мундағағриққа бой бәрмәйдиған зат, бәлким жиiddий бир иш болдимекин? — деди тәхмин билән төмүрчи касип.

— Яқ, гели ағрип, авази боғулуп, зувани тутулуп қапту.

— Бу әтиязниң туму пушқаңдайимлиқ адитигү. Өй бесипла на-зир зокам. Бала жақаңотун қызларшундақ баш көтирәлмәй дүпла чүшүп, қанчиси йетиватиду, — деди қелин бурутлук навай.

— Жұмә намизиидики ахунумниң қираити үчүнла бу Бәйтүллиға келимән, жуму. Йәнә бир жұмәгичә мубарәк ғожамниң авази қулиғимдин кәтмәйду, — деди һелиқи һарвукәш. — Бұгұн қираәтни ким қиласкин?

— Зордун қари, болмиса нәпәси очук Әйса напизму барғу. Бир гәп болар...

Шу мәһәл “сәпрасс!” дегән Нодәр мәзинниң ағаһландуруши яңриди. Мөмүн мусулманлар рәт рәтболуп қиблицә қарап турушти. Mehrap пәштиғигә чирайлиқ ақ сәллә орап, пакизә ақ перижә кийгән сумбатлиқ яш жигит ешан қариларқатаридин чиқтидә, Зордун қарим үч рәкәт намаз пәрзини бәжә кәлтүргәндін кейин, ешан яш жигиткә құръанни қираәт қилишқа има қилди. Әжайип жараплиқ, яңрак бом вә очук аһанда сүриләрни мейәңгә қоғушун қуйғандәк тәжвитлик тәләппуз қилиши билән яш қари бирдин һәмминиң дикқитини жәлип қилди. Қираәтниң аһандарлығи жүрәкләрни чимир чимирайнитип, сүрлүк вә тәнтәнилиқ һисларға чөмдүрәтти. Файibanә бир хиялларға бәнт қилип, бар вужудунни егиләп, наяжанлиқта сехирланғандәк һаләткә салатти. Бәзидә наһайити узак,

егир вә зерикәрлик билинидиған бу айәтләрниң жәмиси яш жигитниң салмақлық вә саватлиқ тәжүритидә қанчә вақитниң өткәнлиги билинмиди. Аллаһу әкбәр! — дәп Худавәди ғожа дуа тәдбиридин кейин жамаә худди уйқидин охандандәк бир түрлүк ғәлити һаләттә бир биригәжишатти. Һәқиқәтәнму, сехирлиқ бир мәжүзә йүз бәргән, авам пухра өз ара пичирлишип, көзлири болса пәштақтика сумбатлиқ жигиттин үзүлмәй, һәрхил муләзизиләргә бериләтти. Бу қираәт мөтивәр, акабир такабирлар ешану моллиларға қаттың тәсир қылған болса керәк. Уларму тарқалмай, пәштақ әтрапида топлинип, өз ара яш жигитни има қилип ғодун ғодунұжүр бүжүр гәп қилишмақта. Намаз аяқлашқинида мәдрисә муритлири, талипплар дүрридә пәштақ тәрәпкә йекинлашти. Зордун қарим шагиртini тәбрикләп, икки мұрисидин құчақладап:

— Үмүтүмни ақлидин, барикалла! — деди. Атақлиқ мөтивәр, Фулжиниң даңлиқ бай бәглири Қадир бай, Муса бай, Султан байвәччиләрму яш жигитни тәбриклишип, қоллирини тутушти. Талиппларға йекинлишиш мүмкін болмиди. Улар ешану қари, ғожамлардин әйминип, алдилиридин өтәлмәй һәс һәболувататти. Болупму яш талип Әли ағинисиниң бу дәқиқидики һалитини өзиниңкідәк һис қилип, шатлиғи ичи ичигәсіғмайвататти. Яш қари жигит болса, яшлиғи қаримай, өзини салмақлық тутуп, тәбриклигүчиләргә икки қолини көксигө қоюп: “Қәдирәһвал, миннәтдармән”, — дәп бешини егип қоятти. Худавәди ғожам болса:

— Зордунум, бу силиниң шагирт таливицизму? — дәп Зордун қарифа муражиэт қилди.

— Իә, шундақ, жанаби ғожам.

— Тәсанна! Толиму ибрәтлик шагирт тәйярлаптила. Аллаһу тәала шәрипицизни техиму ашурғай!

— Иншаалла...

— Бу жигит ким екән? — деди ча сақал, инчикә оруқ адәм қешидикисигө муражиэт қилип.

— Бухарайи шериптин кәлгән яш қарилардин бири болса керәк... — дәп тәхмин билән жавап бәрди хошниси.

— Իә, яқ, бу Зордун қаримниң таливи, һелиқи моздуз Йұсүпни тонамсиләр?

— Қайси моздуз у? — деди ча сақал қизиқиши техиму әвҗигә елип. — Топадәндикиму?

— Իой, әву пишт базири дохмушидики Сәйдулла қаримниң қораси удулидики моздузханидики гәврилик, егиз, қошма қаш қазанчилик Йұсүпчу... — деди һелиқи мойсәпит киши қелин бурутлирини толғимачлап.

— Іә, һелиқи нахшиға уста Йұсүпниң дәңла. Пан, әжайип оғул өстүрүпту у бечарә. Өзимиғу маңа охшаш бир қара түрүк еди, оғлини болсому молла қилай дәптудә, — деди гәпкә баятин қулақ селип турған үзи чокур, қарамту, ғоллуқ адәм.

— Раса амити кәптудә, худайимниң рәһми келип бечаригә. Униң икки оғли бар дейишивататти, бу өзинекин яки кичигиму? — деди қара сақал пакинәк адәм.

— Қоңы өзи билән ишханида ишләйдигү. Бу кичиги, Билал, — деди һелиқи қелин бурутлук мойсәпит киши. — Толиму зерәк бала, нахшиниму дадисидәк вайиға йәткүзүп ейтиду, авази һәтта дадисидинму күчлүгирәк, яңрақ екән. Пан, пан!

— Һелиқи қоشاқчи балиси мошу болса керәк, андақта, — деди қара сақал пакинәк адәм. — Қучак құчаққитап көтирип жүрүп оқуиду дейишидиган, өзиниңме мәһри иссик, адәмниң зоқи кәлгидәк иллик оғул екән.

— Іә, биз, касипларниңму, ичидин әшундақ киши туғулиду! — деди пәхирлиниш билән қелин бурутлук. — Йұсүпни тәбрикләп, бир хошал қилайли бечарини. Мундақ оғли бар ата сөзсиз бәхитликтә! Ной, Қасимка, базар тәрәпкә өтәмсиләр?

— Іә, әлвәттә.

— Жұсилә, мениңма базарға киридиған бир муһим ишим бар еди. Биллә һәмра болуп кетили, — деди қелин бурутлук касип.

— Іә, жұсилә!

Мечит қоми тарқилишқа башлиди. Һәрким өз тирикчилиги билән мәшғул болушқа киришмәктә. Байиқи Қасимахун билән қелин бурутлук кишиләргә йәнә бир иккисінші. Улар бир топ болуп, пишт базири тәрәпкә мәңип кетиши.

Бұгүнки қираәттин кейин Билал кишиләрниң толиму нәзәригә чүшүп, илтипатиға сазавәр болушидин өзини бир қисма хижаләт сезинип, қандақту тезирак кишиләр арисидин кетип қелишқа алдиратти. Яш жигиттики тәбиий бир кәмтарлық, аддийлик орунсиз махташ, мәденийиләшни яқтурматти, тәбрикләшләр болса, униңға камситиватқандәк туюлатти. Билал мудәррисниң кәйнидин мәңип мәдрисә нойлисига чиқти. Баярақта жұмә намаздин кейин гепим бар, девиди устази.

— Мән Шавқәт ахунумни йоқладап қойсам девидим. Баримән десиңиз жүрүң, биллә барили, — деди.

— Бәжанидил, мудәррис жанаплири.

— Андақта жүрүң.

— Хоп.

Зордун қари билән Билал Шавқәт ахунум розғарига қарап қәдәм қойди.

* * *

Шавкәт ахунумниң нигаһи толима солғун, наарати чидиғусиз, аппақ татирип кәткән маңлийидин соғ тәр тамчилири мөл мөлөкүлсө, бәдинидин шур шұрқуюлған тәри орун көрпиләрнишилик чилик су қиливәткән еди. Ахунниң мәзлуми Секинхан аппақ таң атқичә сәкпарә болуп көз илмиғанлиқтин, көзлири гиртийип кәткән.

— Ah... Ah... Вай, баш... Чекилип кетәрму?.. — ағриққа чидалмайватқан ахун товлап кәтти.

— Сөвир такәтқилип, чидамлиқ болсила, — деди аппақ вәһим билән. — Товва, шамаллап қалдимекин? Худайим бир мәдәт берип қалар, ичсилә мону қақ сүйини. Ичип бақсила, иссиқни тартип қалар, илаһим. — Өй ичи гоя булут күнниң көзини қаплиғинидәк қараңғулишиб кәтти. Шу мәһәл ишик ғач қилип ечилдидә, ханиға Жұмиләм кирип кәлди. Қизниң көзидин тәшвиш намайән болуп туратти. Қиз сипайилик билән аста келип, анисиниң қешида тизлинип олтарди.

— Қизим, дадиңизниң қоллирини тутуп қоюң, — деди Аппақ Жұмиләмгә има қилип. Гүллүк көрпиниң үстидә ятқан ахунниң қоллирини Жұмиләм аста тутушқа башлиди.

— Дада, көзлирини ачсила. Қандағирақ? — деди мәйүс авазда.

— Ай... Ah!.. Uh!.. Баш... чекилип кетип бариду... Бешимни тутун, қизим... — деди ахун вә қаттиқ йөтилип кәтти. Иккила мәзлум паракәндә болуп, немә қиласыни билмәй һодуқуп қелишти. Йөтәл бесилғандын кейин, ахунум товлап туруп:

— Ah... Uh!.. Жан чиқип кетәрму? Вай... Алла... — дәп йәнә беарам болди bemar.

— Шәйтаниң вәсвәси бу тайлиқ, — деди аппақ. — Учуғдан, дәм селивәтсө, йениклишиб қалатти. Мону хошнимиз Гайит қарини бизман кирсун дәп чақириңа, қизим, дәм селип қойсун. Зовалдин қалмисун, мән бағдин буя, әмән терип қояй.

— Хоп, — деди қиз орнидин дәс туруп.

— Тезирақ берин, қизим. Йәнә бир яққа кетип қалмисун. Ңелиқи малайлар нәдә жүридекин, худайим!.. — Аппақ орнидин турди.

“Шавкәт ахунумниңма армини бармекин?” — дәп ойлатти уни билидиған чоң кичикниң қәмиси. Дәрвәкә, ахунумниң жут ичидики инавити, иззәт һөрмитшор еди. Ахунумниң дайымлиқ нәзир чирак, той төкүндәтөрниң бешида олтириши, униң қаш қапиғиғарап жамаәтниң әмәл қилиши, жут чоңлири болса униң мәслиһитисиз, қоллап қувәтлишизбирәр иш қылмаслиғи, әмәлдар, акабир такабирларму өлүма бу мубарәк затниң алдидин тоғра өтмәслиги, илмий

талипликтиму өткүрлүги ахунни Или тәвәсидә бу хил алий шан шөрәп, абройға ериштүргөн еди. Турмуштиму паравәнчиликтә яшатти. Кәң қора жайиңашамәтлик сарай өйлирии чи толған жиһаз, гиләм зилчиләр һәрқандак бай бәгләрдин камчилік қылматти. Ахунум пәкәт бирла нәрсидин кам қылғанлиғына худайимға налийдиган. У болсима, ахунумға Жұмиләмдин өзгө пәрзәнт несип болмиған. У Алла тәалағабәш вақ намазда ялвуруп бир оғул беришини соратти. Лекин өшу ялғуз қизидин өзгө пәрзәнт көрмиди. Шавқәт ахун өзгө ешан, қари, моллилардәк үстәкләп хотун елип, әйши ишрәткә берилмиди. Шу вәҗидинму уни мүқәддәс зат дәп мусулманлар әзизләтти. Жұмиләм ахунумниң ялғуз қизи болғини билән, худайим тәл төкүзһөсүндін аймай яратқан еди. Қизниң гөзәл қәдди қамити, әвришим зилва бой турқиәқил параситизерәклиги һәрқандак инсанни бирдин мәһлия қилидиган. Қиз бу жили 17-гә толған. Өткән баһарда бойи йетип, чачлиқ болған қизини кишиләр көзидин рәшқ қылғандәк, ахунум мәдрисидин тәлим еливатқанлиғини тамамлитип, бир жылдин ошуқ қизини анисиниң йенида яр йөләк болғинини, тала түзгәчиқармаслиқни өла көрди. Лекин Жұмиләмниң даңқи тарилип, яхши нами еғизға илинип, алий сүпити тәрипленип, қуда болушни халиғучилар истәклири көпийивататти. Ишик ечиш, әлчиликкә кәлгүчиләрдинму хали әмәс. Лекин қизини Нурдун байниң оғли Зеридин бәккә 5 йешидин ейттурулғинини аңлиғанда, әлчиләрму ачқан ағзиға тувақ йепилғандәк наилаж қайтатти. Ахунум билән Аппақ айим иккисини бир дәһшәт ой азаплатти. Қизини узи тип қойғандын кейин, бу соң сарайларда ғоңғарап ялғуз қелиши чөчүтәтти. Шуңа кәлгүси күйөғулни Бухарайи шерипта тәлим елип, узағирақ кәлмәслигини тиләтти. Қисқиси, қизидин айрилғуси йок.

Билални дадиси дәсләптә мәдрисигә әкәлгинидә, Шавқәт ахунумниң талиплири қатарида Жұмиләмму тәлим еливатқан еди. Жұмиләм билән Билал бир жилла савақдаш болди. Қиз Билалдин бир иккииң соң болғачқа, мәдрисидә икки үжил илгири тәлим елишқа башлиған еди. Мана улар бир жилдин ошуқ көрүшмігән, шу қәрәл ичидә Жұмиләм пәри сүпәт болуп кәткән, әтималим, бүгүн көрүшкінидә бир дәқиқә көзқарааш билән жигит қәлбини онтәй тоңтәйқиливәтти. Жұмиләм Гайит мәзингә бармақ нийәтлик нойлидин чиқишиға, дәрваза алдыға келип қалған Зордун қари билән Билалларға йұзму йүзчүришип қалди.

— Әссалам, мудәррис қарим! — дәп қиз инавәт билән егилип салам қилди.

— Ва әләйкүм әссалам, қизим. Дадиңизни йоқлиғили қәдәм тәшрип қиливедүк. Хелә яхши болуп қалдыму? — деди Зордун қари.

— Таң атқичә яталмиди, қаттиқ зокам болса керәк, наарити үстүн.

— Тевип кәлдиму?

— Гайит мәзинни чиллиғили меңиведим, дәм селип қойсун де-види апам, — Жұмиләм алдираш екәнлигини ухтурди. — Өйгә кириңлар...

— Мәзин ахунум мәдрисидә, мән берип башлап келәй, — деди Билал.

— Дәмәл кәлсун десилә, зовал болуп қалмисун. Қарим, жүсилә, өйгә кирсилә, — дәп ишиктин дажип мудәррисни һойлиға башлиди Жұмиләм. Қиз бота көзлирини ялт юлтақнитип Билалға бир қарири вә қаримниң кәйнидин һойлиға кирип кәтти.

Билал қызниң изиға тәлмұруп йәнә бираз турдидә, униң дилида нә бир жошқунлук долқун әвжигә келип, қандақту бир есил һислар илкидә жүриги һәдди несапситетирлап кәтти. У кочиниң у тәрипігә қарап қәдәм басқач, қәлбидә нә бир отлук мисралар туғулуп, вұжудини тамамән сехирлап, мәсхүш һаләттә хияллириға егә болалмай қалди...

“Мән Ила шәһридә көрдүм бир әжайип һур пәри,
Нә пәридур мәһвәшиким һур сипәтлик дилбәри!”

Билалниң атәшин отлук дилида бу мисралар жошқун булақ сүйидәк орғуп, қапийәлинип туғуливәрди.

...Кәйнидин сүръәт билән бәрдим көрәй дәп йүзини,
Нагиһан ачти йүзини у саадәт әхтәри.

Ул заман көрдүм йүзини, бу бешимдин кәтти һош,
Қалди һәсрәттә қәмәр, һәйран хуршид хавари...

Чеқилғандәк Билалниң жүригигә от чүшүп, өз әркигә бекиндурмай хияллирини егиләп алған еди. Тәғдир, ирадиму? Нә бир вақиә?.. Нә бир сәвәп екәнлигини жумран қәлби чүшинишкә қадир әмәс еди. Өз һислириға егә болалмай хиялән қиз ишқида зәбун болмақта: “Нагиһан ул айни көрдүм, һөсни елигә шаһ екән!” — дәп ғайипқа хитап қиласатты. Дилема тизилип, һағда болуватқан мәрмәр сөзләрни жар жарғелип вақириғуси келәтти.

Билал шу күни кечидә ичи қизип, нә бир хиял деңизида чөмүлүп, қайнақ вұжудиға бәрдашлиқ берәлмәй, орнидин у ян бүн өрүлүп, ухлалмиди.

Вә нә хуштар хәстәликтә көрсәләр ярим келип,
Яки ялғузлукта янда турса дилдарим келип, —

дәп хиялән йәнә қизни тәсөввур қиласатты. Шу пәйт Жұмиләмниң көзлири, өзи мөкүвельип көрүнмәстин, Билалниң һәрбир һәрикитини

күзитип турғандәк һис қилатти. Униң бешини айланурмаққа кәлгән ғәм ләшкирини тар марқилип, қәлбигә чирақ йеқип йорутатти. Ләzzәт һислириға бәһriman болуп раһәтлинәтти. Шу тапта қизниң қешиға қанат пүтүп учуп беришни халатти. У немила қилмисун, хиялидин Жимиләмниң қияпити бирдәм нери кәтмәтти. Өзидики бу һаләткә һәйран болсимиу, уни унтуш, хиялидин жирақлитишқа ажыз еди, һеч چарә тәдбиртапалматти... Сәһәрликтә униң көзи илинип кәткән екән. Қешида беғәм пушулдал қаттық ухлаватқан акиси Жалални дадиси келип охатти:

— Жалалидин, тур, балам! Қени, тезирақ туруп кийингин, хошниларниң ешәк һарвусинисорап қойдум, мал базириға берип қайтайли. Жедәллә, оғлум.

Жалалидин хелигичә керилип, әснәп, андин орнидин турди. Шу пәйт мәһәллә мәзининиң авази аңланды: “Аллаһуәкбәр! Аллаһуәкбәр! Әйю әләссалаһ! Әюю әләпа!..” Билал охинип кәтсиму, оханғинини билдүрмәй, бираз ятти. Жалал бу кәмгә қәдәр кийинип, сиртқа чиқип кәтти. У көрпини қайрип олтарди вә баш тәрипидики кечә тәйярлап қойған сәллисини бешиға ориди.

* * *

Йұсұп билән Жалал мал базиридин қайтип кәлгәндә, күн коза чүш болуп қалған еди. Ешәк һарвудақызығуч рәң, қуйруқлуқ бир пахлан ятатти.

— Жалалидин, оғлум, пахланни авайлап чүшәр, андин әву қорага мәккәм бағлап қойғин. Қозук бошап қалған екән, мән палта елип чиқай, пухтарақ қеқиветәйли, — деди Йұсұп вә өзи далан өйгә кирип кәтти. Билал өйдин чиқиши билән, Жалалниң ирчиң, жүлкунуватқан пахланни еғил тәрәпкә сөрәп кетип барғанлиғини көрүп, һәйран болди.

— Ака, бу нәдин?
— Базардин алдуқ.
— Һой, немә болуп қеливеди, неминиң шәрипигә?
— Бәлли! Жутниң һәммисиниң еғизида сениң тәрипиң! Қоң молла болғиниңға дәп дадам атап алди.

— Һә?! Базардин алдиңларму? Нәччә пулға тохтиди бу?
— Бир өтәкниң пули! Ңе һәһә, укам, дадам сениң “чушиғиңни йепшімиз” дәйду. Әтә жаңзига чиқип, “қих” қилип бу пахланни боғузлаймиз. Андин путунға илишивалған чушақни йешиветимиз, халас!

— Һой, мән чушақлық ешәк әмәскү?
— Болмисаң, әнди болисән.
— Қандақчә?

— Ың, жүкни көпирәк көтәргидәк бопсән, демәк, ешәк болмай, немә болғиниң! Ha ha!

Ака уқақаҳлап құлұшұп кәтти. Өйдин тәңла чиққан ата билән ана бу құлқигә қошулуп, һойла ичи жараңлап, өзгиче жәнлинип кәтти. Бу бир инаклиқни, көңүлләр хушлиғини жәнуптин учуп кәлгән баһарниң хәвәрчиси қаригожа қутлиғандәк, сайрап кәтти. Қуяш нурини болса айимай төкүп, йеңидин баш көтириватқан майсиләрни, зәйип дилларни, жими жәнлиқ тирикликтин исситмақта. Ферип көңүлләр бир пәйт болсиму шадиянә яйримакта еди.

Шайим Шаваевниң тәржимә нали вә ижадий паалийитиге қисқиче тохтилиңлар. Әдипниң ижадий паалийитидин қандақ ибрәт алдиңлар? Язғучиниң қәлимиғе мәнсүп өсөрлирини атап көрситиңлар. Ш. Шаваев қандақ өсөрлөрни тәржимә қылған? “Билал Назим” романидикі Бәйтүлла мечитидики вақиәлөрни тәпсилій сөзләп беріңлар. Язғучи немә сөвәптин Билал Назимниң “Мән Ила шәһридә көрдүм бир өҗайип һүр пәри” бәйтини мисал қилип алиду?

“Билал Назим” романидикі қәһриманларға баға берип, уларниң образини тәриплөңлар. Немишкә романдикі бай вә өмәлдарлар “Анархан” драматидики бай-өмәлдарлиридин пәриқлиниду?

1. Ш. Шаваевниң мәзкүр өсөрини толук оқуп чиқип, Билал Назимниң бир пүтүн гөвдисини вә портретини (бәдий қияпитини) тәсөввүр қилиңлар.
2. Шайим Шаваев вә Әхмәтжан Һаширийниң қисқа бир һекайисини оқуп, баға беріңлар.

Рәһимжан Розиев

(1937—2015)

Рәһимжан Розиев — XX əсирниң иккинчи йеримидағы уйғур әдәбиятиның көрнәклиқ вәкили, отлук жүрәк, төһпикар шаири. Шаирниң ижтимаий турмушни тонуштиқи асасий бәдий мәвқәси вә тәсвиrlәш услуги — тәнқидий реализм. Р. Розиев 1935-жили Ғулжә шәһиригә қарашлық. Уч он мәһәллелисідә диний аилидә дунияға кәлгән. Атиси Һәмрахун диний билими жуқури, саватлық киши болуп, униң

шы дәвиргә мувапиқ чоң китапханиси бар еди. Р. Розиев кичик чеғидин башлап, атисиниң ейтип бәргән hekайә-чөчәклирини, шеир-қошақлирини зәң қоюп тиңшиған, әрәп-парс вә өз хәлқиниң классик әдиплиринин әсәрлирини оқуған. У қазак қериндашлиrimизниң hәрхил айтислириғиму қизиқип, “Киз Жибек” дастанлириниму тиңшиған. У Фулжидики “Үмүт” мәктевидә билим алиду. 1952-жили Урумчидикى Шинжан институтиниң рәссамчилиқ бөлүмігө оқушқа чүшиду. Р. Розиевниң яшлик дәври наһайити мәшәкәтлик вә шәпкәтсиз заманларға дуч келиду. Чигич вәзийәт униң арзударманлирини күмпәйкүм қиливетиду. У илғар уйғур яшлири қатарида hәрхил тәқипләргө учрашқа баштайту. 1958-жиллири ана диярда “истил тұзитиш” сәясий hәрикити башлинин кетиду. Униң тәтүр қуюн тәсиридин көплигән илғар вә аңлиқ уйғур яшлири тар милләтчиликкә әйиплинип, жирақ йәрләргө сүргүн қилиниду. Уларниң ичидә Р. Розиевму бар еди. У башқа яшлар билән тәңла әлятқу зәй гәмиләрдә, ач-ялиңаң күнләрни өткүзүшкә баштайту. Уйғур жәмийитини умумийзлүк қараңғулуқ қаптайту. Әйнә шу еғир жиллар түпәйли, тәлийигә яриша 1960-жили Қенәш Иттипақиға, йәни Қазақстан дияриға көчүп келишигә имканийәт яритилиду. Бу йәрдиму у еғир жапалиқ мәһнәт йолиға чүшүшкә мәжбур болуп, асфальт-бетон заводида аддий ишчи, төмүр йол вокзалида һаммал (жүк тошиғучи) болуп ишләйди. Амма у Қазақстанда әрқинчиликини һис қылғанлиғи үчүн еғир әмгәктин қачмиған, hәрқандак еғир бир вәзийәттә роһсизланмиған, ишәнчә-үмүтини йоқатмиған.

1967-жили радио-теледидар комитетиға ишқа орунлишип, кәспи бойичә hәжжәтлик мақалиларни язған. Әйнә шу жилдин башлап, әдип өмридә йеңи бурулуш насыл болиду. 1968-жили шаирниң “Йекимлиқ сөз” шеирлар топлими “Жазушы” нәшриятидин йорук көриду. Шуниндеги башлап хәлқимизгә “Алтун тәвә” (1975), “Отлук еқин” (1978), “Миң өй” (1981), “Сирлиқ долкунлар” (1985), “Роһлардин мәдәт” қатарлық шеир-дастанлар топлимини тәғдим қилиду. Р. Розиев уйғур шеирийитиниң гүлтаҗиси болған әпос-дастанчилиқта чоң нәтижиләргө еришиду вә арқисидин өсүп келиватқан көплигән шаирларға үлгә-әндәзә болған. Қазақ хәлқиниң улуқ ақини Олжас Сулейменов әдипниң “Миң өй” дастанини наһайити жуқури баһалайды. О. Сулейменов төрт миң мисралиқ “Миң өй” дастани hәжим жәһәттинге әмәс, муәллип тәпәккүринин чоңқурлуғи биләнму пәриқлини түридиғанлигини тәқитләйди. Һәқиқәтәнму

үйгур шайри өзини әтраплиқ билими, салмақлиқ ой-пикри, турмуш тәжрибиси вә қәтый мәвқәси билән пәриқлинәтти. Қазақстан өз мустәқиллигини қолға алғандын кейин, Р. Розиев вакитни ғенимәт билип наһайити соң романларға тутуш қылған. Әйнә шундақ мәшәқәтлик, амма шәрәплик әмгәк нәтижисидә у “Кишәнләнгән жүрәкләр” вә “Өзидин ваз кечиши” қатарлық соң әсәрләрни язди. Язғучи бу әсәрдә тамамән башқа, шәпкәтсиз көзқараашларни алға сүргән еди. Тәсвирилиниватқан вакиәләрдә кәсқинлик вә жиғдийлик могут. Язғучиниң бу мәвқәси көп талашларни пәйда қылди. Амма вакит һәммә нәрсигө асасий өлчәм. Қандақла болмисун, Р. Розиев өз хәлқиниң тарихий тәғдири һәккүдә көп ойланди, надир әсәрлири билән шөһрәт қазанди. Улар хәлқимизгә үмүтвар роһ бегишлайду.

Сирлиқ долқунлар

(поэмидин парчә)

Еh.., Или, мән саңа муңлук бақимән,
Баққанчә долқунлар билән ақимән.
Сән маңа анамдәк яқисән, Или,
Мәнчу, нә хислитим билән яқимән?
Қалсанму мениндин, Или, йиракта,
Қәлбимни долқунлар тартқан бирақта.
Мән бала чегимда долқунин ү билән,
Елишип яшлиғим қапту шу яқта.
Бу мениң вайиға йәткән чағлирим,
Йәлкәмгә бир еғир жүкни бағлидим.
Шу еғир жүк билән өткәлдин өтүп,
Долқунда өзәмни нурғун чағлидим.
Бу ишим айлинип қалди адәткә,
Сән мәдәт берәттиң мән тартқан дәрткә.
Нәй, Или, чүшәндим кейин атамдин,
Гувакән долқунин нурғун күлпәткә.
Бир күни өтмүшни атам ядлиди,
Көңлигә у улук сирни қатлиди.
“Биләмсән, долқунлар сирини, балам?”
Бу соал әнди қәлбимни татлиди.
Жарапқа өшу чағ мән ажиз едим,
Атамға тикилип туруп қалдым жим.
Йешилди алдимда соң бир мәжүзә,
Әжайип сирларға келип четилдим.

* * *

Чоққидин учқандәк гояки аққуш,
 Толун ай асманда учар еди хуш.
 Тәбиәт жуюлди күмүч нур билән,
 Амма жұп сөйгүгө кәлмиди у дуч.
 Толун ай өтти шу дәриядин үзүп,
 Өтүп бу қирғақни келәр күзитип.
 Хадида яш жигит чалар еди нәй,
 Турғандәк гояки бир айни күтүп.
 Нәй дилға қуятти дәһшәтлик мұнни,
 Торатти шатлиққа тутқан йолуңни.
 Әслитәр көзләргө үнчиләр тизип,
 Матемгә айлинип кәткән тоюңни.
 Нәй мұнци аңлинар жирак жиракқа,
 Мұң төкәр нәй жим жиғашу қирғаққа.
 Шу чағда булатқа кирип кәтти ай,
 Мұнлинип қаралмай шу жигит яққа.
 Шу чағда нәйниң hәм үни пәслиди,
 Нәй мұнци түпәйли жигит мәс еди.
 — Ah, — деди у еғир бир нәпәс елип,
 Ким билур, бу жигит немә әслиди?!

* * *

Бағланған жұп саллар қирғаққа йеқин,
 Келәтти дәриядәк нәйдин бир еқин.
 Гүлханни чөрәдәп тиңшар салчилар
 Вә бәзән бәзәндәлип еғир тин.
 Булаттин ай йәнә йәрни йоқлашқа,
 Чикқанда вадилар турди ухлашқа.
 Гүлханға кәлдидә, жигит тиз пүкти,
 Іеммә жим айлинип қалғандәк ташқа.
 Жимлиқни буздидә, бовай сөз қатти,
 Сөз қатти,
 Аридин мұң таратти.
 — Атаңни алдимға әкәлди бу нәй, —
 Дедидә, бовайниң яшлири акти.
 — Болғанда атаң көп оғулға ата,
 Бирақ бу шум пәләк қилмиған әта.
 Кәнжиси сән болдуң, атаң бу қетим,
 Турған дәп, ат қоюп қилмиған хата.

Сән туруп, атаңниң орнини бастың,
 Йәлкәңгә сәнму һәм еғир таш астиң.
 Шу еғир таш билән дәрияға чүшүп,
 Салчилар қатари саға улаштиң.
 Дүшмәнниң қәстидин атаң болди йок,
 Атаңни көргөнләр саңа әйләр зок.
 Атаңдәк пәйли яхшидин болдуң,
 Болсому заманниң пәйли бәк бузук.
 Оғлум, бил, бу дәрия ана салчиға,
 Салчи у долқунға қоран қарчуға.
 Мошу бай вадидәк гөзәл әтиниң,
 Гөзәлдин шөһрәтлик болған барчиға.
 Чаң әллик бир сәйяһ келип Құмулға,
 Пичакни елип у шу чағ қолиға.
 Қоғунни тилғанда, униң ширниси,
 Пичакни маңғузмай қапту қоғунға.
 Қоғунчи көрүпту меһман ишини,
 Тилипту, лиңшитип қоюп бешини.
 Чәт әллик қоғунни бир чишиләм чишиләп,
 Ажритип алалмай қапту чишини.
 Бу тәмсил шәриққә тарилип кәткән,
 Тибәттин өтүп, та Һиндига йәткән.
 Чәт әллик Құмудин қайтиш чеғида,
 Жүтиға қоғундин урук әкәткән.
 Хитайлар шу чағда анар йәпtekән,
 Анарни гояки “рин син” дәпtekән.
 Вәтиниң уларға ғәрип болғачқа,
 Қуяшқа әгишип, тепип кәпtekән.
 Шу чағда бир сәйяһ келип Қәшкәргә,
 Толупту һәсәттин ичи зәһәргә.
 (Бу хәлиқ дилини нахшиға орап,
 Яшатти йерини гүлләргә орап).
 Сәйяһниң вужуди көйүпту оттәк,
 Шу нийәт көңлигә толуп булуттәк.
 Ойлапту у сәйяһ: “Мениңдә турған,
 Гөзәл вә кәң йәр йок, маңа бу жуттәк”.

* * *

Мошу әл әң авал ипекни тапқан,
 Сәнъәткә әң гөзәл бир рәңни қатқан.
 Шу аддий қурутқа пиллә йөгитип,

Жаһанға ипәктәк һүнәр таратқан.
 Қизларни ипәктә безимәк болуп,
 Жаһанда ипәккә һәвәс қозғилип.
 Чәт әлдин кәлгән көп содигәрләргә,
 Кәткәнді Хотәнниң базири толуп.
 Пиллини оғрилап кәтмәкчи болуп,
 Бир мәккар һасиниң ичини оюп,
 Қорғандың түйдурмай чиқип кетипту,
 Һасиниң ичигә пиллини қуюп.
 Шу чағда жаһан бу һүнәрни көргән,
 Бу һүнәр бешиға салалмай жүргән.
 Көп шаһлар бу йәргә әлчи әвәтип,
 Хәлиқниң алдида тизи пүкүлгән.
 Шуңлашқа пәхриңдур Қәшкәр вә Хотән,
 Бу икки көзидур, үз болса — Вәтән.
 Махтансаң әрзийду, мана шуниңға,
 Шу улук хәлиқниң нәсли, оғлум сән!

* * *

Бу әлниң қедими Ипәк йоли бар,
 Шу йол бар, бу әлгә жаһан улинар.
 Шу чағда жаһанниң содиси үчүн,
 Қучарниң базири болған әмәс тар.
 Шу йолдин бу әлниң даңқи таралған,
 Шу йолда пүтүн бир шәриқ оралған.
 Шу йолниң шиң ши дәрвази болуп,
 Шу йолда дүшмәнниң йоли торалған.
 Шу йолдин өткәндә Һиндига карван,
 Шу йолдин өткәндә Хитайға Иран.
 Шу йолдин ачилар бу сехи өлкигә,
 Үмүттә қол созуп сорап кәлди нам.
 Бәзиләр келишти дуния булашқа,
 Бәзиләр ипардәк қызни овлашқа.
 Бәзиләр келишти ханлар зулмидин,
 Қөзини толтуруп, қан билән яшқа.
 Бәзиси шу йәрдә өй маканқурған,
 Бәзиси көп жиллап меһманда турған.
 Бәзиси ненида күчлинип елип,
 Таш елип, хәлиқниң бурниға урған.
 Хорлуққа чидаш — у намәртниң иши,
 Дүшмәнгә егилмәс, мәртләрниң беши.

Номусни қан билән жүймиса кәтмәс,
 Шуңлашқа киришти хәлқиңниң чиши.
 Бирсигे дүшмәндін миң келишти,
 Бир ғерич йәр үчүн миңлап өлүшти.
 Кәң йәрдә өлүшни чүнки у хәлиқ,
 Тар йәрдә яшаштын өла билишти.
 Хәлқиңгә бирақ һеч йорумиди таң,
 Қанчиләп батурдин чиққан билән даңқ.
 Вәтән дәп төкүлди батурлар қени,
 Мана шу мәртләрниң биридур атаң.
 Бу өлниң шөһрити шунда болди жим,
 Бу жимлик өслитип кәлмәктә өлүм.
 Бу көркәм сарайға селинди қулуп,
 Ейтқина, қулупни ачар әнди ким?
 Тор йерип чиққандәк әрләр йоқ һели,
 Барларниң жәңдәрдә сунғанди бели.
 Шуниңдин бери көп әсирләр өтти,
 Мұң зарғапұркәнди уйғурниң ели.
 Шу мұң зарқеп қалди елиндин кәтмәй,
 Өтмәктә бу күнләр дилни шат әтмәй.
 Шатлиқта гүл қисип жүрсөң яришар,
 Қандақ гүл қисисән, дәртни түгәтмәй?!
 Гүлханни чукчилап жим болди бовай,
 Қөрүнди жигитниң үзи от чирай.
 Шу отни көрдидә, аста ләйлиди,
 Булутниң кәйнигә мөкүп алди ай.

Рәһимжан Розиевниң тәржимә нали вә ижадий паалийити һөккідә немә ейтқан болар единлар? Әдипниң қәлимигө мәнсүп өсөрлирини атап көрситіңдер. Немишкә әдип өз поэмисини “Сирлиқ долқунлар” дәп атиди? Шаир “Еh, Или, мән саңа бақимән, баққанчә долқунлар билән ақимән” деген ибарисини қандақ чүшинисиләр? “Сирлиқ долқунлар” поэмисида “Шу йол” ибариси нәччә рәт тәкраплиниду?

Немишкә шаир “Йәлкәмгә еғир жүкни бағлидим” дәп еитиду? Немә үчүн Қәшкәр билән Хотән униң икки көзи болуп һесаплиниду?

1. “Сирлиқ долқунлар” поэмисини толук оқуп чиқындар. Әсөрниң турақлирини вә қапийә услубини ениқлаңдар.
2. “Сирлиқ долқунлар” поэмисидики “Ипек йоли бар — Шу йол” бәйтлирини ядқа елиңдар.

Қурбан Барат

(1946—2016)

Қурбан Барат — ана диярдики заманивий уйғур әдәбиятиның даңлық вәкиллиринин бири, атақлық шаир вә тәржиман. У өзинин “Кесилгөн тоғрак”, “Ақ ромаллик пәризат”, “Йоқалмас Палестина” намлық шеирлири билән уйғур хәлқинин қәлб төридин өчмәс орун алған шаир. Қ. Барат 1946-жили Қәшкәрниң Атушқа қарашлиқ Ағу йезисида дехан аилисидә дунияға көлгән. Өз жутида оттура мәктәпни тамамлап, 1958-жили Үрүмчи институтинин тил-әдәбият факультетига оқушқа чүшиду. Мәзкүр алий дәрганни утуқлуқ тамамлап, “Шинжаң гезитигө” тәхсим қилиниду.

Бу йәрдә авал мухбир, андин муһәррир хизметини өтәйду. 1986-жили уйғур дияри бойичә Үрүмчидики әң choң нәшриятқа йөткилип, “Булақ” журналида муһәррир болған. Қурван Барат 1956-жили әдәбият мәйданында “Каккук” намлық шеири билән кирип көлгән еди.

Каккугум чирайлиқ көкләм мәвсүми,
Жутумни сөгинип кәпсән жирақтин.
Тәбиәт яп йешилнәпәс алисән,
Гүлләрдин орғиған шириң пурақтин.
Бостанлар арилап, бағларда сайрап,
Зиминға ташлайсән мәптүн бир нәзәр.
Көзүңгә челиқмай қалғанду тайлик,
Қәдимий сайлиқлар, янтақлық йәрләр.

1957-жили ана диярда сәясий өзгиришләр пәйда болуп, униң тәтүр қуюнлири көплигөн яш ижаткарларни өз қайнимиға елип кирип кетиду. Қурван Барат у дәвирниң жапасини вә сазайини башқа миллий зиялилар билән тәң тартишқа мәжбур болиду. “Мәдәнийәт зор инқилави” аталмиш жаһаләт дәвир униң ижадий арзу-арманлирини бәрбат қиливәтти. Қ. Барат пәкәт 1981-жили,

йәни сәясий вәзийәт бир оңшалғандын кейинла, “Йешил наят” намлық шеирлар топлимни елан қилишқа мүйәссәр болиду. Шуниңдин тартип у “Ақ ромаллық пәзиләт”, “Азия асминида чақниған юлтұз” намлық дастанини, “Той чачқуси”, “Баһар жилвиси”, “Тарим өркәшлири”, “Диваниниң һәйкеси”, “Аминә”, “Дәрия шақирайду қаранғулукта”, “Жиға қошиғи”, “Қизниң өлүми”, “Ана вә равап” қатарлық шеирий өсәрлирини йезип чиқиду. Униң 1993-жили елан қилинған “Қар гұли” шеирий дастанлар топлими китапханлар тәрипидин иллик қарши елиниду. Шаир Қ. Барат оттура өсир чағатай дәвридики бирқанчә өсәрләрдин Сәидиниң “Бостан” дастанини, “Диванә Сәккаки”, “Дивани Атаи”, “Дивани Зөһүри”, “Сәдди Искәндәр” қатарлық классикилық өсәрлирини, А. Пушкинниң, М. Лермонтовниң вә Әй Чиңларниң ижадийәтлирини уйғур тилиға тәржимә қилип, нәширгө тәйярлиған.

Шаир лирикисиниң мәзмуни бай, шәкли хилму-хил. У жәмийәтниң адаләтсиз тәрәкқиятиға вијданән қарши турған әдип. Болупму у “Мәдәнийәт зор инқилави” дәвридә көплигән ижаткарлар қатарида һәрхил хорлуктарға, камситиш вә сазайә қилишларға учриғачқа, өз өсәрлиридә адаләтлик үчүн күрәшни әң аласлық мавзу қилип бәлгүләйду. Хәлиқ бешиға чүшкән күлпәтләрни, дәрт-әләм, аччиқ һәсрәтләрни шаиранә туйғуда һис қилип, ләнәт-нәпрәт яғдуриду. Униң лирик обризи “Чечәк вә боран” намлық шеирида мужәссәм. Әдипниң уйғур дияриниң гөзәл тәбиитигә бегишлиған көплигән лирикиси өсәрлириму елан қилинған. “Йешил рәң тоғрилық нахша” вә “Яшлиқ ташқини” өсәрлири әйнә шундақ мәзмунға егө.

Йешил рәң тоғрилық нахша

Йүргим сөйүниду йешил рәңни көргәндә,
Туғулған йерим мениң — яп йешилтүлстанлар.
Нәзәрим чүшкән жайниң һәммиси йешил рәңдә,
Мән маңған кочиларда өсиду йешил таллар.
Йешил нур чачар бағда гүлләрниң йопурмиғи,
Қызилгүл ечилиду күйлигәндә булбулгоя.
Улинип бир биригөозулар йешил бағлар,
Вадилар көкүлмәйдан, өлкіләр — йешил дуния.
Көмүлгән йешиллиққа мән өскән мәһәллиләр,
Ана йәр йешиллиқниң ичидә алиду тин.
Етизда зираәтләр үниду йешил рәңдә,
Ненимму, кийимимму келиду йешиллиқтин.
Упукқа тутушиду бепаян йешил дала,

Шах яйған кевәзликтә қониду йешил булут.
 Алтун рәң пөпүчәклиқ қочақлар йешил рәңдә,
 Буғдайниң йешил көки өсиду долқунлинип.
 Сөйимән йешил рәңни бир иссик мәһир билән,
 Гүмбәзләр йешил хишин қедимий шәһәрләрдә.
 Әждадим излирини көримән йешиллиқтин,
 Бовамниң әзиз тени ятиду йешил йәрдә.
 Бараңлиқ һойлимизда бар еди йешил үзүм,
 Йүксәлгән суваданлар алдида дәрвазиниң.
 Өрүклүк кичиккинә беғимиз йешил еди,
 Бүккидә көләңгиси өстәңгә чүшкән униң...

Чечәк вә боран

Сунуп ахир узақ қишиң жұдуныри,
 Зимин илип, асмандин төкүлди яш.
 Туман көккә вадилар ачти чирай,
 Чечәклиди жәнлинип бағлар туташ.
 Чечәклигән бағларда тавлинатты,
 Алма рәңги қызыллық, йешил вә ақ.
 Гөзәл еди нурланған бу чечәкләр,
 Құлұп турған бовақтәк мәсүм, омақ.
 Йеңи көкләм һаяти, тәбәссүми,
 Сунған дилда ойғатти тиләкләрни.
 Көтирилди дәһшәтлик боран, лекин
 Төкүвәтти бу боран чечәкләрни.
 Қомурулди дәл дәрәк суңди шахлар,
 Топа тозаңәрлиди сап һаваға.
 Гүл гүлстаңадилар охшап қалди
 Қар туманни ойниған айдалаға.
 Амма йәрдә өлмігән йилтизлар бар,
 Қәйсәр йилтиз бихлинип йәнә гүлләр.
 Йоқалмайду һаяттын чечәк пәсли,
 Боранларни көп көргән бу қәдим йәр...

Яшлик ташқини

Сән баһарниң ташқинини көргәнму?
 У чағ дәрия өз қинида ақмайду.
 Худди шундақ, яшликтиki жошқун қан
 Орғуп, уруп томурларға патмайду.
 Яшлик күчи тепип һаман тешиға,

Баш банарниң әгизидәк ямрайду.
 Яш наялниң ташқин роһи, қудрити,
 Долқунлайду, опқунларда қайнайду.
 Ах, кимләр болмас дәйсөн намайән,
 Өркәшлигән у долқунлар әвҗидә!
 Ялтирайду наяжанлиқ һәвәсләр,
 Долқунларниң таң нуридәк мәвҗидә...
 Мән учраттим узун йоллуқ бекәттә,
 Қоналғуға чүшкән бир топ яшларни.
 Улар сорун түзгән еди уссулға,
 Челип дасни, тәңкәш қилип ташларни.
 Икки йигит оттурида ойнатти,
 Егиз бойлук кәлгән қавул икки яш.
 Қонур рәндә еди көзи, чачлири,
 Йоған көзлүк, қирлиқ бурун, қоюқ чач.
 Һәрикәтлири еди ойнақ, ритмлиқ,
 Шәкиллири әркин, раван вә сәби.
 Аяқлири йәр тепәтти бәзидә,
 Қутриғандәк явайи вә өсәбий.
 Тосун тайдәк тепчәкләтти, сәкрәтти,
 Қол путлиримас һәрикәттә болуп тез.
 Айлинатти, пекиратти яз күни —
 Чөлдә қуюн қозғалғандәк туюқсиз.
 Пекиритип қойди мениң бешимни,
 Бир рәт улар бәкму узун пекирап.
 Көз алдимда һәммә нәрсә айланди,
 Қарлық тағни көрдүм бирдин мән қарап.
 Тағниң бағри отлақ еди яп йешил,
 Гүл чечәккәтолуп кәткән һәммә яқ.
 Үнда отлап йүрәр еди икки ат,
 Бири чилан торуқ рәңлик, бири ақ.
 Бир топ кәклиқ йорғилишип йүрәтти,
 Хада ташниң арқисида, чатқалда.
 Таш алдида икки жигит туратти,
 Бир биригатиғ тәңлигән әһвалда.
 Улар кийип алғанди көк савут
 Вә қалпаққа охшайдыған дубулға.
 Ялиңачлап елип әгри қилични,
 Үзитишип тураг еди удулға.
 Тағ бағрида қиличвазлиқ қилатти,
 Егиз бойлук кәлгән қавул икки яш.

Қонур рәндә еди көзи, чачлири,
 Йоған көзлүк, қирлиқ бурун, қоюқ қаш.
 Улар қилич урушатти шиддәтлик,
 Изләп йүргән рәқибини тапқандәк.
 Һәрикәтлири чакқан еди уларниң,
 Етилатти бир биригәппланда.
 Тирәжишип қалса бәзән чекинип,
 Турсун күтүп қув тұлқидәк пайлатти.
 Урушиму, тосишиму қилични,
 Қариғанда, бир биридинжаматти.
 Йүз көзлирикәткән еди қизирип —
 Отқаш кәби, ташлиқ ташқан бу ишта.
 Һәрикәтлири өзгиретти тез тезла,
 Қуяш нури йүгрігендәк қиличта.
 Улар йәнә тирәжәтти, қиличлар —
 Ажралмиди қылған кәби чачлишип.
 Чирқирашти, йәнә мениң алдимда —
 Уссулчиға қалди улар алмишип.
 Гүпүлдәштин тинчип қалди ахири,
 Өлүк топа өрләп турған қақас йәр.
 Хошал чуқан көтиришти әтрапқа,
 Бу билетсиз шох номерни көргәнләр.
 Қаһ қаһлишикүлди икки уссулчи,
 Уруп қоюп бир бириниңделиға.
 Гаңгириған, тенәп қалған хиялим,
 Қәтти йәнә йешил тағниң бойиға.
 Пекирашта мән айлинип қуюндәк,
 Йетип бардим дәрия кечип, тағ атлап.
 Улар тохтап қапту қанлиқ оюндин,
 Құлұшәтти хошал хорамқаһ қаһлап...
 Бу күлкидин чөчүп кәткән кәкликләр,
 Учуп кәтти хада таштин йиракқа.
 Чилан торук кишинәп қоюп достанә,
 Қарап қойди от йәватқан ақ атқа...

Қурбан Баратниң тәржимә нали вә ижадий паалийити һәққидә қисқичә ейтеп беріңдер. У қандақ қийинчилиқтарни өз бешидин өткүзді? Әдипниң қәлимигө қандақ өсөрлөр мәнсүп? У кимниң өсөрлирини уйғурчыға тәржимә қылған? “Чечөк вә боран” шеириниң мәзмұни һәққидә өз пикриңдарни ейтиңдер. Немишкә муәллип “сунған дил” дәп тәкитләйдү?

Боранларларға қарши туралайдыған қандақ образни байқидиңдар? “Йилтиз” образи неминиң рәмзи болуп несаплиниду?

1. “Яшлик ташқини” шеириниң шеирий өлчимини ениқлап, ипадилик оқуңлар.
2. “Яшлик ташқини” шеиридики қилич тутқан икки жигит һәққидә өз мәвқәнларни изнар қилиңдер.

Мөмүнжан Һәмраев (Мәмнун)

(1940—2010)

Шаир Мөмүнжан Һәмраев 1940 жили Гулжа шәһиридә туғулған. У оттура мектәпни түгәткәндін кейин, Шинжан педагогика институтиниң филология факультетиға оқушқа чұшұп, мәзкүр билим орнини 1960 жили тамамлады. Көлгүси шаир Ақсу вилайитиниң Тохсун наһийәсидә муәллим болуп ишләйді.

1962 жили Қазақстанға чиқип, Челәк тәвәсидә уйғур тили вә әдәбияти пәни муәллими, андин “Рауан” нәшриятыда муһәррир, “Уйғур авази” вә униң қошумчиси “Йеңи наят” гезитида әдәбият вә сәнъэт, мәдәнийәт бөлүмлиридә мәсъул хадим болуп ишләйді.

“Рубайилар”, “Сада”, “Өмүр ялқуни”, “Чоққидики қар”, “Ғунчилар”, “Вата”, “Шаир дунияси”, “Ақ чоққилар” қатарлық шеирий топламлири бар.

Әждат топрақлирида

Көрдүм миң жиллиқ йезиқни, гүмбәз, равақлирида,
Гүл нәқиши парлайду өңмәс рәссам бояқлирида.

Қайси нәққашниң тәвәррүк қоллири тәккән екән,
Әйлинәр исми намайән, мунар сугақлирида.

Көккө елип чиқти мени тәгсиз хияллар дулдули,
Төмүрниң излирин көрдүм равақ, пәштақлирида.

Күн күмүч чечин тараң, пәштақта Биби Ханимниң,
Бир заман унтулуп қалған алтун тағақлирида.

Eh, Регистан ичрә көрдүм сир һекмәттийир жаһан,
Түзүлгөн бу Улугбәгниң өқил, бармақлирида.

Улугбәк роһи гоя чарлар, әйнә чәксиз көктин,
Көзүмни тартқан гөзәл шу — асман чирақлирида.

Жараңлап жаһан чинидәк мәрмәр таш сада бәрди,
Әлишер Навайиниң шох ғәзәл қошақлирида.

Вәтән пәрзәндимән

Шәриқниң бир юлтузи, уйғурниң бир пәрзәндимән,
Төрилип Қәшкәрдә өстүм, Или һәм Ярқәнтимән.

Ақ, қара дәп айрип һечким пешанәмгә чекәлмәс,
Мән улук әлгә граждан, шуниң үчүн күлмәмдимән!?

Шу паракәндичиликтә аққан йешим қурутқан,
Өмүрвайәткә бүйүк рус хәлқидин хурсәндимән.

Сайриса чаң кәлтүрүп, булбул висал арзусида,
Мән жутум вәслигә ашиқ ғәзәлхан, сазәндимән.

Мәйли, мән рази ана жут һидини гүлдин әмәс,
Сезишкә һәтта көзүмгә санчилған тикәндимән.

Интизар пүткүл вужут, рази өзәм бу диярда,
Бу дияр — Қазақстан, демәк, ана Вәтәндимән.

Устаз

Адимий адәм десәң, көз алдимға устаз келәр,
Жүрәк бағрикәң жаһандәк, меһри иссик яз келәр.

Хуш йеқимлиқтәвзидин дана пикирләр төкүләр,
Мәна мәзмундарәзидин булбулдәк аваз келәр.

Илим пәндиңиңидин өвлатқа яр әткән қанат,
Әшу қәлб еқидисидин бир бүйүк пәрваз келәр.

Оң қолум көксүмдә, мәғрур бешимни төвән егип,
Әкәлсәм қучак қучанғул жан устазға аз келәр.

Сөзлисә чакмақ кәби чаң кәлтүрүп мәктәп ара,
Гөзәл сәнъет андин яңрап гоя шох саз келәр.

Устазға бақ, Мәмнун, әйнә тәлпүнүп шагиртсизман,
Униң һәр қәдимидин чин үлгөю әндажеләр.

Мәмүн Һәмраевниң тәржимә нали вә ижадий паалийити һәккідә тохтилар. Әдипниң қәлимигө қандақ өсөрлөр мәнсүп? Немишкә шаир яманлар дилини қара тұнгө, яхшиларниң дилини қуяшқа қияслайды? Әдип үчүн “Төрт мисра” неминиң рәмзи? Немә үчүн у наятниң қисқа екәнлигини күйләп, соң нишанларни арзу қилиду? “Әждат топрақлирида” намлық шеири немигө бегишланған?

“Әждат топрақлирида” шеирида қандақ бәдии өнъөниләрни байқиғили болиду? Мәзкүр шеир қайси жанрға тәөллук?

1. “Вәтән пәрзәндимән” шеириниң мисралари диқи турақлар һәккідә өз пикриңларни ейтىлар.
2. Мәмүн Һәмраевниң бир ғөзилини ядқа елиңлар.

Әхмәтжан Һаширов

Әхмәтжан Һаширов — назирқи заман Қазақстан уйғур әдәбиятиның атақлиқ вәкили, көрнәклик романист, драматург вә мәдәнийәт әрбаби. Язғучи 1938-жили Алмута вилайити Маливай йезисида (назирқи Әмгәкчиқазак наийәсигө қарашлик) дүнияға көлгөн. У Маливай йезисидиқи оттура мәктәпни түгәткәндін кейин, Ярқәнт педучилищесида оқуиду. 1956-жили Қазақстандики әң соң билим дәргани болған М. Киров намидики Қазақ Дәләт университетиға оқушқа чүшүп, жәмийәттә тонулған алим вә устазлардин тәlim алиду. Әйнә шу жиллири униң дәсләпки һекайиси Әмгәкчиқазак

нанийәсінің мәтбуат орни “Әмгәк туғи” гезитидө елан қилинған. 1965-жили И. Алтынсарин намидики педагогика пәнлири илмий тәтқиқат институтинің (назирқи И. Алтынсарин намидики оқутуш Академияси) аспирантурисида өз билимини техиму ашуриду. У дәсләп Талғир наһийәсигө қарашлиқ Қызил Фәйрәт йезисида муәллим болуп ишилгән. 1968-жилидин 1982-жилғичө “Коммунизм туғи” (назирқи “Уйғур авази”) гезитидө әдәбият вә сөнъет бөлүминиң хадими, мәсъул катип сұпитидә хизметләрни атқуриду.

Әйнә шу жиллардин башлап, Ә. Ңаширов уйғур мәтбуатиниң вә мәдәнийитиниң риважлинишиға өз һәссисини қошуп кәлмәктө. У 1982-жили Қазақстан Язғучилар Иттипақида уйғур әдәбияти бойичө мәслинәтчи болуп ишләп, шу чағдикі даңлық намайәндиләр Ңезим Искәндәров, Хелил Һәмраев, Илия Бәхтия, Ңезмәт Абдуллин, Зия Сәмәдий қатарлық зиялилар билән биллә һәмкарлықта болған. 1986—1994-жиллири Қазақстан Язғучилар Иттипақи башқармисиниң кативи, “Арзу” журналиниң баш муһәррири хизметлирини атқуриду.

Ә. Ңашировниң 1965-жили елан қилинған “Яшиғиним яшиған” намлық дәсләпки һекайилири күчлүк тәсир қозғап, уйғур шаир-язғучилириниң дикқитини тартқан еди. Әнди 1969-жили “Жазушы” нәшриятидин чиққан “Уни унталмаймән” повести әдипниң заманивий уйғур әдәбиятидикі йәнә бир салмақлық прозаикниң кирип кәлгәнлигидин учур бәрди. Язғучиниң 1970-жиллири елан қилинған “Яшиғиним яшиған”, “Солмас гүл”, “Кәчмәс көңлүм” қатарлық проза топламлири уйғур реалистик прозисиниң гүллиниш дәвригә тоғра кәлди. Бу ижадий ғәлибиләрдин кейин язғучи соң әсәрләргө тутуш қилды. Униң “Ялғуз ялпуз” вә “Нур ана” (1988) эпикеслиқ әсәрлири Йәттису уйғурлириниң ижтимаий-мәдәний турмушини һәртәрәплімә гәвдиләндүрүп бәрди. Ә. Ңаширов уйғур театрчилик сөнъитетигimu зор үлүш қошқан язғучи. Униң “Өлмәс болуп туғулғанлар”, “Муқамчилар”, “Дехан”, “Ялғуз ялпуз” қатарлық драма әсәрлиридә уйғур хәлқиниң ижтимаий-мәдәний турмушидиқи қариму-қаршилиқтар, тәрәкқият йецилиқлири әкс етилди.

Қазақстан өз мустәқиллигини қолға алғандын кейин Ә. Ңаширов ижадий паалийитидә соң бурулушлар йүз бәрди. Униң 2003-жили “Идиқут” вә 2013-жили “Баурчук Арт Текин” тарихий романлири йорук көрди. Бу романлар қазақ, түрк вә рус тиллириға тәржимә қилинған.

Солмас гүл

(некайә)

Мәңгү солмас гүл — у мениң момам!

Бизниң бағда, баранлик әтрапида, хушпуралық рәңму рәңгүлләр ечилиду. Бу гүлләрниң тәғдири момамниң тәғдиригә охшаш. Мән момамниң қолидин йетиләп жүрмәймән. У қайси гүлниң қәйәрдә ечилғанлиғини уларниң пурғидин сезип, өзи тепивалиду. Момамни гүлгә охшитимән. У мениң нәзәримдә гүл кәби гөзәл вә йекимлиқ. Адәмләр момамниң қолидин көңүлни мәптуң қылғучи чирайлиқ гүлләрни алған пәйтләрдә, уларниң чеһрисидә пәйда болған мәмнүнийәтлирини көрәлмисиму, униң гүлдәк назук қәлби уларниң шатлиғини чапсанла сезивалатти.

Момамниң гүллирини тойларда дәстихан үстидә, Мәңгү шөһрәт оти йенида, Әмгәк Қәһриманлириниң қучиғида ... көримән.

Момамниң исми — Гүлшәнәм. Бовам урушқа маңғанда: “Мән сени қызларниң гүли болғачқа алғанмән. Сән қәлбимдә гүл болуп қалисән... Балиларға яхши қара”, — дәп хошлашқан еди. Мениң дадам вә кичик дадилирим: “Апа, өшу бағдика гүлләр — биз. Сән тирик жүрсәң, биз нечқачан солмаймиз”, — дәп бир иккіжетим хәт йезип, жим болушти. Мәлидикиләр мениң исмимниң барлығы қаримай, “Гүлчи момайниң нәвриси”, — дәп атишип кәтти. Мән буниңға неч хапа болмидим. “Гүлчи момайниң нәвриси” дегән гәп мениң жумран қәлбимни пәхирлиниш түйғулири билән чулғап алатти. Мән, момам вә апам үчимиз биллә тураттуқ. Момам колхоз ишиға арилишатти. Апам таң сәһәрдә тамака үзүшкә кетип, кечиси наһайити наған налда өйгө кирип келәтти. Апам қапақ түрүп, момамниң көңлини ағритқан әмәс. Шунин үчүн болса керәк, момам дайим: “Худайим мени келинимдин айримисун”, — дәтти.

Икки ана гүлләрниң арисида олтирип, узак үзақмұндишатти. Гәп немә һәққидә — аңлиматтим. Пәкәт гүлләргө қонған кепинәк, һәриләрни қоғлап жүрүп, мундаш, сирдаш, меһрибанларниң қешиға келип қалғинимда уларниң чирайлириниң мискинлишип қалғинини көрәттим.

Бизниң бағдика гүлләр урушқа маңған жутдашларға тәғдим қилиннатти. Улар момамниң гүллирини һимайә қилиш үчүн вәдә берип, өзлири билән биллә елип кетәтти.

— Гүл — у адәм, адәмниң наяты, — дәп қоятти момам. Мән у чағларда бу саддә, аддий гәпләргө көпни көргән наһайити сәмимий момай әқлиниң назук пәлсәпәси йошурунғанлиғини билмисәмму, момамниң бу гәплиридә қандақту бир сир барғу дәп ойлаттим.

— Іаятниң өзи гүл, уни сақлашни билиш керәк, — дәп урушни башлиған фашистларға нәпрәт оқатти момам. — Гүл үчүн күрәшкәнләр мәңгү яшайды. — Момам йәнә гүл һәккідә ривайәтләрни, гүл үчүн қурван болған өжайип инсанларниң қәбри үстигә гүлләрниң өсүп чиққанлиғини ейтатти...

Момамниң қизиқла қилиқлири болидиған. Мени пат патлатурап қоятти.

— Мән саңа гүлмедим? — дәп күлсәм:

— Мән сени бөшүккә бөләп, гүлләрниң арисида ухлитаттым. Пүтүн гүлләрниң пурғи саңа сицип кетипту.

— Демәк, мәнму гүл екәнмәндә!

Бир күни момам мени әтигән охитивалди. Униң қолида чирайлик гүлдәстә. Гүлдәстә шунчилік чирайлик. У кичик дадамниң яхши көридиған гүллири еди. Момамниң чирайи болса, немишкиду, мискин көрүнәтти. Дәрия бойиға кәлдүк. Жутдашлар көчүп чиқипту. Жиға зерә...

— Жиғлиманцлар, қәдирданлирим, — деди момам сәвирилик билән.

— Мону саңа, оғлум. Новәт саңиму келип қапту... немисни йеңип, аман қайт...

Момам у жигиткә узаққычә қарап кәткини һелиму ядимда.

Шуниндин кейин униң чачлири техиму ақирип, үзлиридә, маңлайлирида қоруклар көпийип, мұқчийип қалғандәк сезилди маңа. Қарап қарапичим серилди. Биз мәңип келиватимиз, момам маңа буруулуп:

— Гүлләр солуватиду, гүлләр тозуватиду, оғлум, — дәп муң ейтқандәк болди. Мән бу гәпкә чүшәнмидим.

— Солғини немиси? Бизниң гүлләр солғини йоққу, мома? — дедим униң алдиға өтүп.

— Йезимизниң балилирини дәймәна!..

Момамниң көзидин икки тал яшниң үзүлүп чиққинини дәсләп көрдүм.

Кейин униң мөтивәр көзлиридин йәнә иссиқ яшлар толарак ақидиған болди.

Момамниң гепигә қариғанда, мән өйниң чоңи, чириғи, түврүги, бәрикити екәнмән. Барлық үмүти мениңдә көрүниду, мениң билән мәслиһәтлишиду, сөзлишиду. Бәзидә ейтқанлирим момамға йеқип кетәмдекин, әйтәвир:

— Бешин ғуччидә әқил сениң, — дәп әркилитәтти. Бу махташларға мениң бешим көккә йетип, өзәмни чоң кишидәк һис қилаттым.

— Апаңниң қешиға берип ят, — дәтти момам бәзидә мени ноқуп. Бу гәп мениң қулиғимға кирмәтти.

— Бу мени унтиди, мән буниң ядига кирипму чиқмаймән, — дәпла қоятты апам.

Шундақ күнләрниң биридә үчимизниң арисида чоң вакиә йүз бәрди. Мән падиниң алдига берип, сийирни найдап кәлдим. Уни бағлаветип өйгә кирсәм, өйдә бир иккиаял, апам вә момам мени күтүп олтарған екән. Мени көрүп, момам сөз башлиди:

— Саңа немә дәймән, келиним, — дәп момам яш тамчилири пақирап турған көзлири билән қариди. — Бәхтиңи чигмәймән...

Дәсләп мән һечнәрсигә чүшәнмәй қалдим, бир апамға, бир момамға қараймән. Апам қызил гүллүк йоған яғлиғиға кийим кечигиніфрап қоюпту.

— Жұр, оғлум, момаң билән хошлаш, — деди апам. Мән момамға қариведим, момамму маңа муңлук көзлирини тикти.

— Қәтсәң, өзәң кәт! — дәп нәпрәтләндим.

— Немә дәватисән, оғлум? — дәп апам маңа ялвурди, — сени қандақ ташлап кетимән?

— Сән немишикә момамни ойлимайсән, момамни кимгә ташлаймиз? Бовам, дадам, кичик дадамларни ташлап кәтмәкчиму сән? — дәп вакирап кәттим.

Апам жиғлавәтти.

— Һәммиси өлүп кәтти... Аллиқачан өлүп кәткән...

Мени титрәк басты, көзлиримдин яшлар акти. Момамни мәккәм құчақлавалдим. Униң иссиқ яшлири чечимға ихтиярсиз тамчип чүшүвататти. Мошу дәқиқидә мән өзәмни тутуп, апамға оюмдикни ейтивәттим:

— Мән момам билән қалимән!

Шундақ қилип, баһарда йерилған муздәк, үчимиз парчилинип кәттүк...

Момам баққа муңлук кириду, муңлук чиқиду. Әнди у гүлләр билән тамамән башқичә сөзлишидиган болуп қалди. Мана қызилгүлни ләвлиригә сүрүп, бағриға басты. Көзлиригә яш алди... Бу кичик дадамниң яхши көргән гүли еди. “Еңтимал, момам уни есиға еливатқанду”, — дәп ойлидим.

Момамниң әжайип мәнир, чевәр қоллири тегип кәткән гүлләр бирдин жаңалинип, һәммини өзигә жәлип қылғучи сехирлиқ бир гөзәллик тапқандәк сезилиду маңа. Момам у гүлни қолиға елип пурап, уни силатти, худди балилирини әркіләткәндәк әркілитетті. Һәрқачан узаққичә, бәк узаққичә шундақ қилидиган адәт чиқиривалди. Мундақ чағларда мән артуқ параң қилип, униң изгү һислирини, мұқәддәс хатирилирини бузуп қоюшқа жүръәт қилматтим. Униң улук, лекин зедә жүригидә қанчилик мәхпий сирлар бардур,

бәлким! Мениң меһрибан момамниң көз алдидин яшлик чағлири, шат хорамтойлар, бовамниң ипаргүл билән көңлини елиши, туюқсиз башланған уруш, вәйранчилиқ өтидиғанду?

— Биләмсөн, қара көзүм, — деди момам ипаргүлни силиған налда, — буни боваң тиккән. Тарихи бар гүл. Мән мәлидики әң чирайлиқ қызларниң бири едим. У чағларда әрләр билән тәңла етизда ишләттим. Жигитләрниң нечқайсиси мениң дилимни чүшинәлмәтти. Гүлни яхши көридиғанлығымни ким билсун, боваң әқиллиқ чиқти. Етизда ишләвасам, боваң ипаргүлдин бир дәстә көтирип келип, маңа бәрди. Мән һәммини унтуп, боваң билән өй отақлиюлуп кәттим. Биз баққа дәслөп мошу гүлни тиккән едуқ.

Мән мәктәпкә хелила соң бардим. Тиришип оқуп, 10 синипнитүттимдә, колхозда несанчи болуп ишлидим. Бир күни момам маңа:

— Шәһәрдә оқуш бар охшайду, берип оқи, — деди, — мениңдин ғәм қилма, жут бар, мән ялғуз әмәсмән.

— Өзәң болсаң қерип қалдиң. Кимгә сени ташлаймән? — дедим мән. — Мошу оқуш назирчә маңа йетиду.

— Мени аяватисөн, оғлум, билимән, бирак оқушун қерәк. Гепимни тиңша.

Ахир момамниң дегиничә болди. Шу жилила йеза егилиги институтиға чүштүм. Сирттин оқуидиған болдум.

Жиллар өтивәрди...

Қерилиқтинму яки еғир дәрт әләмдин мумомам тамамән көрмәс болуп қалди...

— Бәлки мошунин билән йорук дунияни, гүлләрни, сени, келинни көрмәй, көзүм жумуламду, ким билиду, — деди маңа мәслиһәт бериветип. — Әнди өйләнгін, оғлум, гүлләрни қәдирләйдиған келин ал.

Бу мениң оюмдики гәп болди.

— Сени қәдирләйдиған келин тепип қойдум, ети Мейизгүл.

— Мәлимизниң қызылирима? — дәп сориди момам.

— Яқ, жирақтин.

Момам, немишкиду, бираз жұм туруп қалди.

— Мәйли, — дәп разилиқ билдүрүп, орнидин турди. У аста баққа қарап маңди. Гүлзарларни арилап жүрүп, гүлдәстә тизидидә, андин мени чақирип:

— Мана бу келинимгә. Момам әвәтти, сени күтүп олтириду дә, — деди.

Мән гүлни елип шәһәргә берип, Мейизгүлни издәп таптимдә, момам әвәткән гүлдәстини бәрдим.

— Гүлдәстә тизишиңа уста екәнсиз, рәхмәт, — дәп хошал болди Мейизгүл. — Лекин бекар аварә бопсиз.

— Бу гүлдәстини момам тизған. Гүл бебана нәрсә! Гүл — инсан! Гүл — у ана! Гүл һечқачан дәпсөндә болған әмәс!.. Бу мениң момамниң гүллири...

— Сиз шаир екәнсиз, — дәп күлди Мейизгүл. — Момиңиз гүлчи охшайду, — дәп гүлдәстигә мәмнүн болди қыз.

— Момамниң тәргән гүллирини көрүшни халамсиз?

— Әгәр уят болмиса, шу момиңизниң гүлзарлиғи билән чевәр қоллирини көрүшни, әлвәттә, халаттим.

Мәлигә қандақ йетип кәлгинимизни билмәй қаптимиз. Момам өйдә йоқ екән. Хошнилардин сорисам, Ренгүл иккиси намәлум солдат һәйкелігә гүл қойғили кәткән екән...

Әхмәтжан Һашировниң тәржимә һали вә ижадий паалийити һәққидә қисқичә сөзләп беріңдер. Әдипниң қәлимигә қандақ өсәрләр мәнсүп? Язғучиниң қандақ драма өсәрлири бар? Әсәрдикі “Солмас гүл” ким? Немә үчүн момай “Гүлләр солуватиду” дәп тәшвишлиниду?

Ә. Һаширов өзиниң мәвқесини кимниң образи арқылы беришкә интилиду?

1. Синипдашлар бирдин гүл елип урушта өлүп кәткән қәһриманларниң һәйкелігә гүл қоюңдар.
2. Момай вә бовайлар һәққидә қисқичә эссе йезиңдер.

Илахун Һошурев

Илахун Һошурев — Кенәш уйғур әдәбиятиның тәрәкқиятиға салмақлық үлүш қошқан истедатлиқ шаир, тәһпикар журналист. У 1941-жили Алмута вилийити Уйғур нацийәсиниң Ақтам йезисида дунияға көлди. Оттура мәктәпни Ақтам, Ақсу вә Аватта оқуп тамамлиғандын кейин, һәрбий хизмәткә чақирилған. 1965-жили М. Киров намидики Қазақ дәләт университетида (назирқи әл-Фарабий намидики Қазақ миллий дәләт университети) оқушқа чүшкән вә уни утук-

лук тамамлап, “Коммунизм туғи” (назирқи “Үйгур авази”) гезитигे йолланма алған. И. Қошурев пүтүн аңлиқ һаятини миллий әдебият билән публицистика саңасиға беғишилиған. У өзиниң “Өмүрнамә” әсәридә һаятиниң егиз-пәс изғириилиридин өткәнлигини, униндики қарму-қаршилиқтар билән болған күрәшлири қызғын шаирлик һиссият билән баянлайду:

Дәрия қирғақлирини бойлап,
оイラп
интилдим долқунларға.
Θзәмчә қайнап,
тавландым ялқунларда.
Таң бекіп
суға тәшна Чолпандәк
кунләрни кинәп
Қошияр күзәттим.
Бевакит
оти өчкән гүлхандәк,
түнләрни
пәдәзләп
Ай-жилларға узаттим.

Әдипниң қәлимигө мәнсүп “Гүлдәстә”, “Аял қәлби”, “Бәхиткә башлайдыған йол”, “Жүрәк соқуп турғанда”, “Сениң наминдин сөзләймән”, “Ейтсам тилим көйиду, ейтмисам — дилим”, “Өмүрнамә” қатарлық шеир вә поэмилар топламлири, китапханлар тәрипидин иллиқ қарши елинған. Шаирниң ижадида улук қазақ шаири Абайниң “алтиаяқ” вә “сөккизаяқ” шеирий шәкиллириниң тәсирини көрүшкә болиду.

Диярим

Жанға мәдәт нану тузундияrim,
Әмгәктә мәрт оғул қизиндияrim.
Қачан болсун, сән тоғрилиқ ойлисам,
Жүргимдә шатлиқ сезим, диярим.

Ейтсам нахшам, чалсам сазим, диярим,
Берәй өмрүм болса лазим, диярим.
Ата қәдрин, ана меһрин сегинсам,
Ейтип налим, қилас тазим, диярим.

Интизар боп қара үзүм, диярим,
Ғәмғузар боп ейтар сөзүм, диярим.

Тамча судәк өң ахирқи дәмләрдә,
Мәңгү зар боп бақар көзүм, дияrim!

Илhamлинип яқсам назим, дияrim,
Күлкәңгә жөр зил авазим, дияrim.
Чұнки роhий байлиғимниң мәнбәси,
Тил тumarim haman өзәң, дияrim.

Қәлбим сөйүп чалсам сазим, дияrim,
Тилим көйүп, ейтсам өрзим, дияrim.
Яшлиғимни өскә селип чиллиған,
Саңа тазим, саңа тазим, дияrim.

Илтимас

Әйивим болса, йошурмастиң ейт,
Утуғум болса, ашурмастиң ейт.
Шәклим, хислитим яқмиса әгәр,
Зади қорунма, қисилмастиң ейт.

Қарни сөйимән ақлиғи үчүн,
Левидә неч дағ йоқлуғи үчүн.
Тәбиәт шаһи адәмләрни мән,
Сөйимән қәлбән паклиғи үчүн.

Қуруқ парадни сөймәйду жәним,
Көрсәм көрәңни қайнайду қеним.
Әпсус, сөзмәлгә ичим ағрийду,
Баққа таш етип тапмиса тиним.

Өзәмниң шәхсий ғемимни ойлап,
Яхшилар йолин жүрмишим пайлап.
Жил өткәнсири жут қәдрин унтуп,
Жүргиним hәм йоқ күндә той тойлап.

Іәddимдин ашсам, махтима мени,
Күрәштин қачсам, яқлима мени.
Айралмай бәзән достни, дүшмәнни,
Адишип жүрсәм, ақлима мени.

Йолларниң әгир тоқайлиғиаст,
Парлақ өмрүмгә әмгигим асас.
Йоқумни издәп, болмай аварә,
Баримни бар дәп ейтқин, илтимас.

Әссалам, Ақтам

Әссалам, учқан угам, йезам Ақтам,
Көңлүмниң гүлбаһари өзәң, Ақтам.
Адашсам йорук юлтуз көзүм, Ақтам,
Махтансам әлгә дастан сөзүм, Ақтам.

Анамдәк меһривансән, қәдирансән,
Атамдәк һөрмәтликсән, намиң улук.
Жиракта сени азлап, пәхирләнсәм,
Көксүндә құлди көңлүм нурға толуп.

Мөтивәр қерилириң билән мәшһүр,
Паянсиз бир аләмсән мениң үчүн.
Күйлисәм хислитиңни йәтмәйду тил,
Қәриzmән қаймақлиқ чай, нениң үчүн.

Әссалам, учқан угам, йезам Ақтам,
Сеғинип һозуруңға кәлдим мана.
Соғилиқ гүлдәстәм йоқ, қобул қылсан,
Көңлүмни, жүригимни берәй саңа.

Ана жутум — дана жутум

Чирайим солса, дәрдимгә дәрман,
Көңлүм баһари һур жутум мениң.
Көзлирим талса, чириғим арман,
Жүригим тари нур, отум мениң.

Күйлисәм намиң дилимға гүлхан,
Қәдир қыммитим һөрмитим мениң.
Бәргән туз, дәмиң дилимға илһам,
Шану шөһритим һиммитим мениң.

Хислитиң ейтип махтансам әгәр,
Аләмгә даңлар дөлитим мениң.
Нахшамға қетип роһлансам әгәр,
Бәрикәт, байлық, сөлитим мениң.

Қойнуңға барсам шаһ болуп жүрәр,
Нурлук жамалим, шан, тәхтим мениң.
Бойнум қисилса, жирактин көрәр,
Пәхри, амриғим, нам, бәхтим мениң.

Йұсупниң изи, Қәшқирий сөзи,
Қәлбидіңгә сиңгән бостаним мениң.
Бақидәк оғул, Назуктәк қизға,
Баш пана болған дастаним мениң.

Чөлләрдә чақнап өтмүш заманда,
Көчмәнләр дәрдин қошакқа қатқан.
Ашиқлар бекип Қара далаңға,
Алванға кәткән ярини күткән.

Бұгұн құш мисал қанитиң раслаپ,
Яшнап, яшарған гүлзарим мениң.
Ишчи дехинин^{Пәрх}нәттәк ишләп,
Даңқиң ашурған иптихарим мениң.

Исмим жисмимни^билмәкчи болсаң,
Мәғрур көрситәр һөжжитим мениң.
Ана меһрини сегинип кәлсәм,
Кәң қоюн ачар һур жутум мениң.

Тайинар наrim, барим бир өзәң,
Көтәргән егиз қамитим мениң.
Бир өмүр тәшна ярим бир өзәң,
Жүригим сөйгән амитим мениң.

Долқунлар

Долқунлар, долқунлар, долқунлар,
Көвәжәп толғинип ақисән.
Бәйгидин кәлгән шох тулпардәк,
Кирғаққа ойнақладап чиқисән.

Йолуңда учрашса тосқунлар,
Поңзәктәк ирғитип ташлайсән.
Сән дажип қирғаққа дәмму дәм
Қудрәтлик һужумлар башлайсән.

Тилимлап деңизниң бетини,
Арқанда ақ сизик из қалди.
Узартип қирғақниң чекини,
Құм ташларорнидин қозғалди.

Долқунлар, долқунлар, долқунлар,
Мән саңа әзәлдин инизар.

Мамуқтәк сүйүңгө оринип,
Сән билән бәслишип үзгүм бар.

Жүригим от кәби ялқунлар,
Дилимда учқунлар сезимлар.
Долқун боп өмүрниң көлидә,
Мәнму бир өркәшләп қалғум бар...

Мәлдүр булак

Мәлдүр булак,
Турсам қарап.
Булук булуңайнаисән.
Таш түвидә,
Йәр левигә,
Орғуп чиқип ойнаисән.
Икки қоллап,
Очумлап,
Ичсәм сүйүңни,
Сәгип теним,
Ойнап қеним,
Қиздуриду боюмни.
Мәлдүр булак,
Турсам қарап,
Шир ширажилап ақисән.
Йәр беғирлап,
Дүр йорғилап,
Қуштәк қанат қақисән.
Өйләргә чай,
Йеримгә мәй,
Жүреккә от яқисән.

Сайлар ара,
Бағлар ара,
Көксүмгө гүл тақисән.
Мәлдүр булак,
Сениң охшаш
Сехи болғум келиду.
Адиллиқниң,
Дадиллиқниң,
Туғи болғум келиду.
Мәлдүр булак,
Саңа қарап,
Көңлүмгө ой пүкимән.
Жұтниң меһир булиғиға
Сұңғұп сұңғұниқимән.
Таңға бекип,
Қанат қекип,
Ишләп, яйрап кетимән.
Әлниң ойин,
Булақ күйин,
Башлап сайрап кетимән.

Илахун Һошурониң тәржимә һали вә ижадий паалийити һәккидә қисқичә сөзләп бериңлар. Әдипниң қәлимигө қандақ өсөрлөр мәнсүп? Язғучи немишкә “ейтсам тилим көйиду, ейтмисам — дилим” дәп тәшвишкә орилиду? Шаир ижадида кимләрниң тәсирини байқығили болиду? “Диярим” шеири немә һәккидә? Немишкә дияр яшлиқни чиллайду?

Әдипниң мәденийә жанрини пайдилиништиki алaнидиликләрни көрситип өтуңлар. Шаирниң Ана йәргө вə туғулған жутқа болған муһәббити қандак изнар қилинған? Немə сөвөптиң у “Көризмән, қаймақлиқ чай, нениң үчүн” дәп күйләйдү?

1. “Мөлдүр булақ” шеириниң турақлирини бөлгүлөңлар вə ядқа елиңлар.
2. “Ана жутум” шеиридики қанатлық ибариләрни дәптириңларға йезивелиңлар.
3. Ана жут һөккідә қисқычә эссе йезиңлар.

Хелил Һәмраев

(1928—1993)

Хелил Һәмраев — XX əсирниң иккинчи йерими дики уйғур поэзиясиниң даңлық вәкили. У наят вақтида “ғөзәлхан шаир” хәлиқ унваниға еришкән. Х. Һәмраевниң ижадийитидә шәриқ классицизми билән реализм сөз сөнъитиниң үлгилири бириккән. Шаир 1928-жили Йәттису вилайитигө қарашлиқ (назирқи Панфилов нахийәси) Пәнжим йезисида дунияға кәлгән. Амма Йәттисуда йүз бериватқан “кулакларни йоқитиши” сәясити башланғанда, униң ата-аниси Или тәвәсигә көчүп кетишкә мәжбур болиду.

Кәлгүси шаир яшлиқ дәврини Гулжә шәһиридә өткүзиду. У Или гимназиясини ғәлибилик тамамлап, авал мүəллим, андин Или театрида хадим болуп ишләйдү. Шу чағдик аммибаплиққа айланған бирнәччә нахша мәтинлириниң мүəллипи. Амма тәғдир тәққазиси түпәйли, 1956-жили Қазақстанға көчүп келип, Абай намидики Қазақ педагогика институтида тәhcил көриду. Дәсләп мәтбуат саңасида ишләйдү, андин өзи таллиған кәспи бойичә мүəллимлик хизметини атқуриду. Хелил Һәмраев 1945-жилдин башлап шеир язди. Әйнә шуниңдин башлап униң көплигән әсәрлири елан қилинди. Әдипниң “Жүрәк сирлири” (1958), “Или бойидики нахша” (1962), “Садир чакқан” (1964), “Дала шұңқарлири” (1975), “Талланма әсәрләр” (1978), “Вәтнимни күйләймән” (1979), “Гүләмхан” (1987) қатарлық көплигән шеирлар топламлири нәшир қилинған.

Әлләй батур

(ривайәт)

Әлләй дәм-дәм түрғанда,
Йеши биргә толғанда,
Елишипту йәкму-йәк
Дүшмән билән мәйданда.
Әлләй йеңип дүшмәнни,
Сақлаң қапту гүлшәнни.
Бу әжайип жасарәт
Бопту әлдә һекайәт.
Бу һекайәт изидин
Йезилди бу ривайәт.
Ана һежирни жуюп,
Қаймақ билән сұт қуюп,
Чиқти өзи барандин,
Әлләйни ялғуз қоюп.
Көзи чүшүп қаймаққа,
Тәмшәлди у алмаққа.
Сұт үзидин қаймақни
Иливалди бармаққа.
Ағзиға сеп бармиғин,
Ялиди у барлығин.
Шундақ қилип, Әлләйжан,
Йеди сұтниң қаймиғин.
Қаймиғи йоқ сұт қалди,
Әлләй демини алди.
Сұт жуқи қоли билән
Үз-көзигө из салди.
Әлләй қаймаққа тойди,
Ана йоқлиғин туйди.
Лекин өзи гуцирап,
Бараңлиққа зәң қойди.
Бараң ичи һүппидә,
Әтрапи гүл бүккидә.
Қосиғи тоқ — ғеми йоқ,
Әлләй ойнар шүккидә.

* * *

Ойнар деҳан балиси,
Йоқтур қәғишиш-налиси.

Шуңа ялғуз қалдуруп,
Чиқип кәткән аниси.
Ана һайдап сийирни,
Бойлап келәр бедини.
Худди қүйған өпкідәк
Лигирлайду йелини.
Әлләй кинәр анисин,
Ана сағар калисин.
Аздин кейин мозайниң
Йешивәтти танисин.
Мозай сийирни емип,
Қалди мөрәштин жимип.
Униң жавғайлиридин
Ақти көвүк — сұт емип.

* * *

Қоғунлуқни чарлап,
Чөнәкләрни арилап,
Жүрәр униң атиси
Пеләкләрни чарлап.
Пеләк қирға йейилип,
Тураг аста йәлпүнүп.
Дехан болса йәң түрүп,
Қарап пеләкни өрүп.
Рази болар өзигә
Қош-қош хәмәкни қөрүп.
Дехан ойи һосулда,
(Тавуз билән қоғунда).
Қоли ишта болсими,
Ана ойи оғулда...
Бирақ ана шу тапта
Отни яқти очаққа.
Сұтни қуюп қазанға,
Қаримиidi барапға.
Жиғлимиғач балиси,
Йоқлимиди аниси.
Техичила чөнәктә
Жүрәр, әйнә, атиси.

* * *

Әшу пәйттә Әлләйжан,
 Құлұп ойнатти һаман.
 Елип сүтниң һидини,
 Пәйда болди ча илан.
 Илан сұрлұқ күшулдап,
 Сүткә йекін кәлмәйла,
 Қәтти нәпси теқілдап.
 Бойнин созуп неридин,
 Йеқінлашти йенидин.
 Сүткә беші егилди,
 Өрләп һөжир қиридин.
 Илан мидирлап қәтти,
 Тили пидирлап қәтти.
 Сүт давалғуп бирдинла
 Һөжир қимирлап қәтти.
 Илан артқа янмиди,
 Ач көз нәпси қанмиди.
 Сүттин бешин көтәрмәй,
 Тили билән ялмиди.
 Әлләй аңа бойлиди,
 “Немиқин?!” дәп ойлиди.
 Илан уни түймиди,
 Сүт ичишни қоймиди.
 Әлләй нери қәтмиди,
 Явға үзин бәтлиди.
 Құрәшмәк боп, йәкму-йәк,
 Қолин созди — йәтмиди.
 Әпләп, өмүләп барди,
 Қисип, гәжгидин алди.

Бирақ явниң қүйруғи
 Билигигә оралди.
 Әлләй жиғип күчини,
 Алмақ болди өчини.
 Амбур қилип бармиғин,
 Боғди яшниң гелини.
 Амбур-бармақ қисилди,
 Явниң деми сиқилди.
 Һалсизлинип биләктин
 Қүйруғиму йешилди.
 Әлләй ғәзәпкә кәлди,
 Явни силkip кәтәрди.
 Сүткә тиқип бешини,
 Тунжуктуруп өлтәрди.
 Шу чағ кирип аниси,
 Чикти “Дат!” — дәп налиси.
 Қоюп бәрмәй иланни
 Тутувалди балиси...
 Ана налисин аңлап,
 Ата йәтти бир чамдап.
 — Яша, мениң батурум! —
 Деди оғлинин маҳтап.
 Үзүлгән сим қамчикдәк,
 Бир ғулач ағамчикдәк.
 Илан ятиду жансиз,
 Әлләй қарап лачиндәк.
 Бу иш карамәт болди,
 Өлмәс ривайәт болди.
 Батур шундақ яралди,
 Даңқи жутқа таралди.

Иланниң өлүми

(шеирий чөчәк)

Бурун заман бурунда,
 Бурун өткән заманда.
 Қалиғач билән Ячивәк,
 Айрилмас дост боптудәк.
 Қалиғач екән бәк зерәк,
 Сөйәр екән чин әмгәк.
 Қөрсәң салған өйини,
 Аңлisaң шох күйини.

Отлук екән жүрги
 Течлик екән тилиги...
 Чаққан екән Ячивәк,
 Пәшвачикән дачидәк.
 Пути өткүр нәштәркән,
 Өзи қорқмас қәйсәркән.
 Қалиғач билән дост екән,
 Нийити дурус екән.

Сәйлә қилип бағларда,
Гөзәл баһар чағларда.
Улар биргә жүрәркән,
Мундишаркән, күләркән.
Йекин екән иккиси,
Қизиқ екән күлкиси...
Илан буни көрәлмәй,
Улар охшаш күләлмәй.
Уларға бәк өч екән,
Әмәли жиртқүч екән.
Ятар екән инида,
Бир дости йоқ йенида.
Чиқар болса өмләп,
Өз-өзини жемиләп.
Байқайдекән адәмни,
Тиңшайдекән қәдәмни.
Қарайдекән қомучқа,
Қалиғач ятқан торусқа.
Хали болса йәйдекән,
Болмиса “Хәп!” дәйдекән...

* * *

Бу ишни ана Қалиғач,
Яшлиғини аңлиғач.
Қилар екән көп вайим.
Ношияр екән һәр дайим.
Күнләрдин бир күнлири,
Ялғуз қапту балилири.
Өйдә һечким йоқ екән,
Пәнжири очук екән.
Буни сезип шу заман,
Йемәкчи бопту Илан...
Ана Қалиғач навада,
Дан издәпту далада.
Туталмастин бир чивин,
Наял бопту у бүгүн.
Балилири бепәрва,
Ухлап қапту угида.
Чүнки улар кичикти,
Аниси зәп кечикти...
Илан болса күшулдал,
Меніпту йәр бегирлап.

Боюн созуп марапту,
Һәр тәрәпкә қарапту.
Өйдә һечким болмиғач,
Пана бопту тик яғач.
Илан аңа чирмишип.
Еғиз чиши киришип,
Ямишипту тұвруққә,
Охшаш худди сұлуккә!..
Тивиш келип яғачтин,
Үн чиқипту Қалиғачтин.
Анимиз дәп ойлапту
Түмшүқ созуп бойлапту.
Жуқурилапту жүт Илан,
Бопту әнди бәк яман...
Шу чағда ана Қалиғач,
Йетип кәпту дан алғач.
Көрүп қапту Иланни,
Рәһимсиз шум чаянни.
“Дат！”, дәптудә, учупту,
Ячивәкни қучупту...
Ейтипту әһвални,
Балилириниң налинини.
Минут өтмәй угида,
Бопту Ячивәк пәйда.
Илан кәпту йекинлап,
Нәпси униң текілдап.
Уни күтүп Ячивәк,
Турупту дәл сакчидәк.
Жиғип пүтүн күчини,
Алмақ болуп өчини.
Илан йетип берипту,
Ячивәк бир тепипту...
Қапту Илан “сөзидин”,
Айрилипту көзидин...
Өрүлгән сим-қамчидәк,
Үзүлгән ағамчидәк.
Илан ғулап чүшүпту,
Тепирлапту, өлүпту...

* * *

Қапту қалиғачлар аман,
Яшапту теч, көп заман...

Хелил Һемраевниң тәржимә һали һөккідә ейтіп беріндер. Шаир қандақ өсөрлөрни йезип қалдуруған?

Х. Һемраевни неме үчүн хәлиқ “ғөзөлхан” вә “дехан шаир” дәп атайду? Униң “Әлләй батур” өсөридин қандақ тәсират алдындар? Ривайёттиki образлар қандақ пәриқлиниду? “Иланниң өлүми” шеирий чөчигидики вақиә тоғрисида пикириңдар қандақ?

1. “Әлләй батур” шеиридин төрт мисраны дәптөргө көчирип йезиңдар. Улар неме үчүн силәрдө тәсир қозғиди?
2. “Иланниң өлүми” шеирий чөчигидин икки охшитишни тепип, уни тәһлил қилиңдар.

ЖАҢАН ӘДӘБИЯТИ

Александр Сергеевич Пушкин

(1799—1937)

Александр Сергеевич Пушкин — улук рус шаири. Рус әдәбияти алтун дәвринин вәкили, тәк-рарланмас истедатқа его прозаиги һәм драматурги. У 1799-жили Россияниң Москва шәһиридә “Немецкая слобода” дегән мәһәллисидә туғулған. А. Пушкин наһайити нурғун бәдий әсәрләрни язған. Униң “Руслан вә Людмила”, “Кавказ мәһбуси”, “Бахчисарай фонтани”, “Цыганлар”, “Полтава”, “Мис атлик”, “Евгений Онегин” қатарлық әсәрлири дуниявий әһмийәткә егә. А. Пушкин проза жанридиму аләмгә мәшһүр әсәрләрни яратти. Униң повестьлири автобиографиялик мәзмунға егә. Уларда өз көзи билән көргөн реал вақиәләр шу чағдики һаятқа уйғун вә тәпсилій тәсвирилиниду.

Капитан қизи

(повестьтин парчә)

Гвардия сержанти

- Гвардия болса, өтисила у капитан.
- Униңға наҗити йоқ; өскөрдө хизмәт қилсун.
- Тоғра гәп. Мәйли, уму азап чәксүн...
- Униң дадиси ким еди?

Княжнин

Мениң дадам, Андрей Петрович Гринев, яш вақтида граф Минихниң қол астида һәрбий хизмәт қилип, 17...жил премьер мајор болуп истипаға чиқти. Шуниндин кейин Симбирскидикі Авдотья Васильевна Ю... дегән қызға өйләнди. Бир ата, бир анидин тоққуз бала екәнмиз. Мениндін башқилири кичик чеғида өлүп кетипту...

Апам маңа һамилдар вақитта, мени йеқин түкқинимиз гвардия майори князь Б...ниң ярдими билән Семенов полкиниң сержанти қилип яздуруп қоюпту... Лекин оқушум пүткичә мени дәм елишта дәп несаплайдыған болди. У вақитларда биз һазирқидин башқичәрәк тәрбийилинәттүк. Мән бәш йешимдин ат бақидыған Савельичниң тәрбийисигә берилдім. У яхши әхлақидин маңа таға болуп несапланди. Шуның тәрбийисидә жүрүп, он икки йешимда русчә хәт тонудум. Овчи иштлар тоғрилиқ, уларниң яхшилири тоғрилиқ қызық һекайиләрни ейтидиган болдум. Шу мәзгилдә дадам Москвадин мәхсус мениң үчүн мусъе Бопре дегендеген французни тәрбийичи қилип яллап алдурди. Униңға бир жилға йәткідәк нарақ шарағылән зәйтүн йеғи алдурди. Французниң келишигө Савельич задила көңүлләшмиди. “Худаға шұқри, балиниң үз көзшакиз, үсти бешізаза, ғизасиму өз мәзгилидә берилиду, пулині қойидыған йәр тапалмиғандәк, мусъени яллап әкәлгини немисикин, өзиниң адәмлириму йетәттиғу”, — дәп ғудуңшиди Савельич.

Бопре өз жутида сатраш болуп, кейин Пруссиядә солдат хизметини өтигән; һазир әнди муәллим болуш үчүн Россиягә кәлгән екән. Өзиниң нарамлиғи йок, лекин шалақ, тутамсиз адәм еди. Шу қилиғи үчүн бирнәччә қетим дәшнәм йәп вә суткилап аh уруп ятатти. Шундакла у нарақ ичишниму яман көрмәйдиган, өзиниң ейтишичә, у бир жутум болсиму артуғирақ ичсәм, дәп ойлатти. Лекин бизниң өйдә пәкәт чүшлүк ғизадин илгирила бир рюмкидин вино берилидиган, бәзи вақитларда униңға бу бир рюмка виному тәғмәй қалидиган, шунлашқа бизниң Бопре кечикмәйла русниң ақ нариғиға үгинип алди. Ақ нарақни өз елиниң һәммә нарақлиридин артуқ несаплан, қәдирләп, ашқазанға әң пайдилиқ нәрсә, дәп маҳтайдиган болди. Биз униң билән дәррула йеқинлишип кәттүк, шәртнамә бойичә у маңа француз тилини, немис тилини үгитиши керәк еди. Шуныңдин кейин биз иккиләнла өз алдимизға башқа ишлар билән мәшғул болуп кетәттүк. Биз өйдә чин достларчә биллә турдук. Мәнму башқа устазни керәк қилмидим. Көп өтмәйла тәғдир бизни мону сәвәпләр билән айривәтти.

Кир жүйидиган чоқур, семиз қызы Палашка билән кала бақидыған Акулька дәйдиган әләс аял иккиси бир күни өз ара келишип, һөкүрәп жиғлап, апамниң путиға жиқилип туруп, алди билән өзлириниң ажызлиқ әйивини бойниға апту, шуниндин кейин тәжрибисизликтін вә яшлиғиниң тәсиридин мусъениң алдамчилиғиға берилип қалғинини ейтип, шу заманла һәммә вақиәни дадамға йәткүзиду. Дадамниң жазаси тәйярла еди. У дәррула касапәт французни чақирғузди. Лекин әвәткән кишиси мусъе балиға дәрис бериватиду, дәп йенип

бариду. Дадам кирип кәлгән чағда, Бопре һечнәрсидин хәвәрсиз, каравитидә ухлавататти, мән өз ишим билән мәшғул едим. Шуниму ейтиш керәкки, мени оқутуш үчүн москвадин мәхсус география хәритисини сетип алтурған еди. Узактин бери пайдиланмай, тамда есиқлиқ турған бу хәритини кәң вә чирайлиқлиғига қизиқип жүрәттим. Мән униндин ләгләк ясимақчи болдум. Бопрениң қаттиқ уйқыға кетишидин пайдилинип, шу арминимни һәл қилишқа киришкән едим. Дадам кирип кәлгән чағда, мән хәритидин ясиған ләглигимгә қүйруқларни чаплавататтим. География дәрисини қандак оқуватқинимни көрүп, кәлгән бойичә аччиғига пәс келәлмәй, дадам мениң қулақлиримни бир иккىжетим қаттиқ буравәтти. Шуниндин кейин илдам Бопрениң йениға берип, наһайити қопаллик билән уни ноқуп охатти: һәммә гуналирини бир бирләпейтқили башлиди. Гаңгирап қалған Бопре орнидин учуп турмақчи болуведи, лекин туралмиди. Бечарә француз ғық мәс еди. Он балаға бир дава дәп, дадам уни каравәттин сөрәп йәргә чүширип, гәжгисидин сөрәп әпчиқип, босуғидин талаға иштиривәтти. Шу күнила, Савельичниң көңлигә яриша, уни һойлидин тамамән қоғлап чиқарди. Мени тәрбийиләш ишиму мана шунинң билән тұғиди.

Мән кәптәр қоғлап, кәмбәғелләрниң балилири билән чехарда (бириниң үстидин бири сәкрәп ойнаш) ойнап, бәңвшашлиқ билән өсүваттим. Шундақ қилип жүрүп, йешим он алтидин ешип кәтти. Мана шу мәзгилдә мениң тәғдиirimдә соң өзгириш болди.

Күз күнлиринин бири еди, апам меһманханида варенье қайнитиваттатти. Поруклап қайнап турған варенъениң көвүклиригә ағзимни тамшитип қарап тураттим. Дадам деризинин алдида һәр жили алдуруп туридиган “Придворный календарь” деген китапни оқуп олтиратти. Унинға бу китап көп тәсир қиласатты: йенип йениңғасыму, һәрбир оқуғинида өзини аранла тутуп олтиратти. Апам унин бу мұжәзини яхши билгәнликтин, һелиқи китапни бир амалини тепип, көзгө челиқмайдиган йәрләргә тиқип қоюшқа тиришатты. Шундақ қилип, “Придворный календарь” бәзидә бирнәччә айлар дадамниң қолиға чүшмәй ятиверәтти. Әгәр қолиға чүшүп қалғидәк болса, узактин узаңқолидин чүшәрмәйла оқуиду. Һазирму уни оқуп, мұрисини көтирип қоюп, өзичила бирнемиләр дәп, пицирлап сөзләп кәтти: “Генерал поручик!.. У мениң ротамда сержант еди!.. Россияниң икки орденлиқ кавалери!.. Шуниндин бери хелә жиллар өтүп кәтсә керәк, һә?”. Шуниндин кейин календарьни диванға пекіритип ташлаветип, нәтижиси хапичилиққа елип келидиган хиялларға чөкүп, үн чиқармай олтарди.

Туюқсиз апамдин:

— Авдотья Васильевна, бизниң Петрушка нәччиғә келип қалди? — дәп сориди.

— Он йәттигә чиқип қалди, — деди апам. — Бизниң Петруша һелиқи Настасья Герасимовна чоңнамниң ағзи қиңғир чиқип кәткән жили туғулған әмәсмеди, шуниңдин кейин һелиқи...

— Болди, — деди дадам апамниң сөзини аяқлатқузмай, — буни әнди хизмитигә әвәтиш керәк. Қызыларниң ишигини әгип, кәптәр қоғлаш йетәр әнди.

Пат йеқинда мениңдин айрилиш пикри апамниң журигигә шундақ от туташтурдики, униң қолидики қошук кориға чүшүп кәтти, униң көзлиридин аққан яш үзлиригә мончақтәк төкүлди. Мән болсам, әксичә, тәсвирилігүсиз хошаллық түйғусиға чөмдүм. Іәрбий хизмәткә бериш деген пикир, азатлиқта чиқиш, Петербургниң раһәт наятиға чүшүш деген пикир билән қошулатти. Мән өзәмни гвардия офицери дәп пәрәз қилдим. Мән бу мәнсәпни инсан балисиға аз учрайдиган әң алай бәхит дәп несплаттим.

Дадам өзинин қилимән деген ишинин орунлинишини кечиктүр мәйдиган адәм еди. Мениң йолға чиқидиган күнүм бәлгүләнгәнді. Мениш алд�다 дадам мениң келәчәк башлиғимға хәт язмақчи болуп, қәғәз, қәләм сориди.

“Андрей Петрович, князь Б...ға мениңдинму салам ейтеп қойғин, — деди апам, — Петрушиға көз қулаң болуп турушини үмүт қилимән.

— Бу немә дегинин! — деди дадам қапиғини түрүп: — Князь Б...ға хәт йезип немә кериги бар?

— Өзиңиз Петрушкиниң башлиғиға хәт язайли дәватисизғу?

— Деген болсам дегәндимән, немә болғидәк?

— Петруша Семенов полкиға йезилған әмәсмеди, демәк, униң башлиғи князь Б.... болмай ким дәйсиз?

— Йезилған! Йезилған болса мениң ишим немә? Петруша Петербургқа бармайды. Петербургта хизмәт қилип немә үгинәтти? Пул чечиш, бекартәләпликни үгинишкә барамда? Яқ, униңдин көрә армиядә хизмәт қилип, еғирчилиқни тартип көрсүн, милтиқ дориси ни пурисүн, һаңвақти болғичә, солдат болсун, униң гвардияғә йезилған паспорти нәдә? Маңа әпкелип бәргинә!

Паспорт мени биrinчи қетим чокундурғанда кийгән көйнигим билән биллә кичиккинә сандуқниң ичидә екән, апам шу йәрдин тепип әпкелип, титригән қоллири билән дадамға сунди. Дадам паспортни алдиримай оқуп чиқип, үстәлниң үстигә қойди. Шуниңдин кейин, хетини йезишқа киришти.

“Петербургқа әвәтмисә, нәгә әвәтидекин?” — дегән ой мени қийни-ғили башлиди. Мениң көзүм наһайити аста һәрикәтлиниватқан қәләмниң учида. Бир чағда хәтни йезип болди, хәт билән паспортни бир пакетқа селип, ағзини йепиштуруп болуп, көз әйнигини қолиға алди. Шуниңдин кейин мени йениға қичқирип елип: “Бу хәтни кона достум, ағинәм Андрей Карлович Р ғақаритип яздим. Сән шуниң қармиғида хизмәт қилиш үчүн Оренбургқа барисән, — деди.

Шуниң билән мениң хошаллық туйғулиримниң һәммиси тери перәң болди. Демәк, мени Петербургниң шатлық һаятиниң орниға, қандақту жирақ чөл даланиң ериктүридиған һаяти күтмәктә. Бир минут илгири һәддидин ташқири қизиқтуруп, көңлүмгә шатлық туйғусини берип турған хизмәт ғайип болди. Әнді турушниң орни йоқ еди. Әтиси сәһәрлиги йепик чана ишик алдыға келип тохтиди. Униңға узақ сәпәрниң йол жабдуғи: чемодан, қача қомучйол озуғи, түрлүк татлық нанлар, самсилар селинған халтилар тәртиплик селинди. Ата анам маңа разилиғини бәрди. Меңиш алдида дадам маңа қарап: “Хош, оғлум Петр, кимгә қәсәм яд қылсан, шуниңға чин ихласиң билән хизмәт көрсөт; башлықлириңниң ейтқинини қил; уларға яхши көрүнимән дәп ялақчилик қилма, жуқури хизмәт сорап ялвурмиғин, тапшурулған ишлиридин өзәнни қачуруп, гәдәнкәшлик қилма, “күйимиңни йеңи чегидин, аброюңни яшлиғиңдин сақла” дегән мақални һәрдайым есіндә тут, — дегән сөзләрни ейтти. Қөз йеши қурумай жиғлап жүргөн бечарә апам йенип йениңсаламәтлигимни сақлаш үчүн сақ болушумни жекиди. “Көзүндін нери қилма, қарап көз қулақ болуп жүргүн”, — дәп Савельичқому жекиди. Маңа тошқан терисидин тиккән жұуга, униң үстигә түлкә жұуга кийгүзди. Савельеич билән йепик чаниға чұштүм. Қозғалған чағда көзлиримдин яш төкүлди, шу маңғанчә менип кәттим.

Шу күни кечиси Симбирскиға йетип көлдим. Қерәк нәрсиләрни сетивелиш Савельичқа тапшурулған еди. Мән трактирға чұштүм. Әтигәнлиги Савельич дуканларға кәтти, деризидин патқақ кочиға қарап туруп зерикип, башқа бөлмиләрни көрүшкә чиқтим, бильярдханиға киргәндә, йеши оттuz бәшләргө келип қалған, узун бойлук, мойлавлик, үстигә халат кийгән, ағзида трубка, қолида кий — бильярд тайиғи бар бир төригө көзүм чұшти. У маркер билән бәслишип, бильярд ойнаветип, әгәр маркер утса, төрә униңға бир рюмка нарақ елип бериш, әгәр төрә утса, маркер бильярдниң астидин бир қетим өмләп өтүш шәрти билән ойнаветипту. Оюн узаққа созулғансири, бильярдниң астидин чиқалмай қелишлар көпәйди. Оюн маркерниң бильярдиниң астида қелиши билән аяқлашти. Төрә маңа бир мәртәм ойнашқа тәклип қилди. Мән билмәйдиганлиғимни ейтип, ойнал-

маймән дедим. У һәйран қалғандәк вә маңа ичи ағриғандәк қилип, бир қарап қойди. Бираздин кейин биз тонушуп, йеқин адәмләрдәкla болуп қалдуқ. Сөздин сөзиқип, униң ети Иван Иванович Зурин екәнлигини, гусар полкиниң ротмистри, Сибирскиға солдат қобул қилишқа келип, мошу трактирға чүшкәнлигини билдім. Зурин мени өзи билән чүшлүк тамақ ичишкә, худаниң солдатқа буйриған рисқисидин еғиз тегишкә елип барди. Мән хошаллық билән мақул болдум. Бир ұстәлдә олтардук. Зурин өзи наһайити нурғун ичти; хизмәткә үгиниш керек дәп, мәниму ичиришкә башлиди. Армия турмушидики һәр түрлүк анекдотларни аңлат, күливерип көзлиримдин яшлар чиқип кәтти. Қисқиси, иккилән ұстәлдин ич сирлишқан үеқин кишиләрдәк турдуқ. Шу арида маңа бильярд үгәтмәкчи болди. “Бу, — деди Зурин бильярдни маҳтап, — әскәрдики қериндашлиrimiz үчүн наһайити зөрүр нәрсө. Мәсилән, жүрүштин келип бир йәргә тохтиған чағда немә қилисән? Зерикисән, илажисиз трактирға барисән, мошуни ойнайсән. Шуниң үчүн үгинип қойғанниң зийини йок!” Мәнму униң ейтқан сөзлиригә ишинип, үгинишкә кириштим. Зурин қанитимниң астиға су пүркигендердәк мени маҳтап қойиду. Оңайла үгинип қалғинимға һәйран қалғандәк болуп, ахчиға ойнашни тәклип қылди.

— Пул тикип ойнайли, мәхсәт ахча утуп елишта әмәсқу, шундақ болс imu азирақ бирнәрсә тикип ойниғинимиз көңүллүгирәк болиду. Болмиса қуруктин қуруғынавериш лайиқсиз адәтләргә үгитип қойиду, — деди. Мән униңғimu көндүм. Зурин пунш әпкәлдүрди. — Униңсиз хизмәт қилмаймән, — деди. Бу сөзлириниму әскә елип қойдум. Оюн давам етивәрди. Маңа қуюлған нарақни сүмәргәнсири өзәмгә күч қошулғандәк болатти. Пат патлашарлиrim борттин атилип чүшүп кетидиған адәт тепип алди. Оюн қизиғансири, турған маркерға чечилип, вақирап қойидиған болдум. Униң қандиғиға санап турғинини ким билиду, қисқиси байқаш астидин қутулуп, әркинликкә чиққан өзи бәг, өзи хан балиниң қилидиған һәммә қи-лиқлирини қилип көрдүм. Қизиқчилиқта вақитма өтүп кетип бариду. Зурин саатиға қарап қоюп, кийни бильярдниң үстигә қойдидә, мениң үйүз сом уттуруп қойғинимни ейтти. Бу сөз мени бираз хижаләт қилип қойди. Ахча Савельичта еди, шу тәрипини ейтип, кәчүрүм сорашқа башлидим. Зурин сөзүмни бөлүп: “Униң үчүн тола хижаләт болмисаңму болиду, кейин бәрсәңму болиду, жүрү, әнди Аринушкиниңкигә барайли” — деди.

Немә десәңлар өзәңлар билиңлар, таңни қандақ атқузған болсам, күнниму шундақ әдәпсизлик билән олтарғуздум. Кәчки ғизани Аринушкиниңкидә ичтүк. Зурин һәrbий хизмәткә мана шундақ үгиниш

керек, деген сөзини тәкраплап олтирип, маңа куюп бәривәрди. Мән сән-түрүлүп, аранла орнумдин турдум, путлиримни пәкәтла дурус басалмаймән. Йерим кечиләр билән Зурин мени трактирға елип кәлди.

Савельич бизни ишик алдиды күтүп алди. У мениң һәрбий хизмәткә қандақ үгинип жүргинимни көрүп, төрт пути өрө болди.

“Жанаплири, бу немә қилип жүргинин?” — деди у зарланған аваз билән, — Қәйәрдә жүрүп мунчиваля ичиваңдин? Вай, худайимәй! Туғулуп көрмигән бир балағу бу! “Немә унчә ғиңшийсән, қери дәллә! Ағзиңни жум”, — дәптимән тиллиримни калвалаштуруп. — “Сән мәс болуп қапсән, йетип ухла, менима ятқузғин!”

Әтисигә башлирим гаңгирап, аранла көзүмни ачтим. Ахшамқи ишлиримни чүшүмдә көргәндәк қилип, есимгә чүшәрдим. Мениң бу хияллиримни бир стакан чай елип кәлгән Савельич бөлүвәтти.

“Толиму алдираң кетипсән, Петр Андреич, — деди бешини еғаңлитип, — оюн тамашиниәтигән башлапсән. Атаңму, боваңму нарақхорлуқ қилмайдыған, сән кимләрни дорап қалдин? Анаң болса квастин башқа һечнәрсинаң тамини татмиған аял. Бу ишлириңға ким әйиплик? Әлвәттә, илгири кәлмиғүр һелиқи мусъе әйиплик. Антипьевнаға пат патлаңежијиң кирип келип: “Мадам, же ву при, нарақ паракбармекин”, — дәп туридиған әмәсмеди. Мана саңа әнди же ву принин нәтижиси мошу! Гәп қилишқому орун йоқ. Мошу яман қилиқларниң һәммисини шу иплас ичип үгитип кәткән һүнәрләр. Төрәмгә адәм тепилмиғандәк, шу касапәтни нәдин тепип келиведекин!”.

Мән наһайити уялдым. Тәтүр қарап йетип: “Савельич, мән чай ичмәймән, чиқип турсаңму болиду”, — дедим. Лекин у сөзни башлап алса, тохтатмиғиң тәс еди. Шу адити билән у тохтимиidi: “Мана көрдүңму, Петр Андреич, оюнниң нәтижиси шундақ болиду. Баш ағрип, иштийиң тутулуп кетиду. Һәтта чайғиму көңлүң тартмайду. Ичимлиkkә берилгән адәм һәргиз илгири кәлмәйду. Тәрхәмәкниң сүйигө бал қошуп әпкелип бәрсәм ичәмсән?”

Шу арида бир бала кирип кәлди, у И.И. Зуринниң маңа язған хетини бәрди. Хәтни елип қарисам, мундақ сөзләр йезилған екән:

“Сөйүмлүк, Петр Андреевич, мәрһәмәт қилип, мошу балидин ахшам маңа уттуруп қойған йүз сомни беривәтсиңиз, сиздин миннәтдар болған едим. Ахчиға наһайити муһтаж болуп туримән.

Хизметиңизгә һазир турған Иван Зурин”.

Башқа илажә йоқ, мән һечнәрсигә пәрва қилмиған кишигә охшаш, кийим кечәклиримгә, пулумға сақчи болуп келиватқан Савельичқа қарап, униң балиға йүз сом ахча беришини буйруқ қилдим. “Қандақ? Немә үчүн?” — дәп сориди Савельич һәйран болғандәк

болуп. Мүмкин қәдәр өзәмни чиң тутуп: “Мән униңға қәриз едим”, — дедим. “Қәриз дәмсәна? У немә қәриз?” — деди барғансири һәйран болуп. “Қандак қилип оңайла униңға қәриздар болуп қалдин? Бу қандак дегән гәп? Мәйлиң өзәңниңки, бегим, лекин мениң униңға беридиган пулум йок”, — деди.

Әгәр мошу тапта бу жаһил қерини йеңип, көндерүп аламисам, кейин униң мени егиләп елишидин қутулалмайдиғинимға көзүм йәтти. Шу пикиргә кәлгәндін кейин, униң үзигө тикилип қарап турup, қаттиғирақ сөзлигили башлидим: “Мән сениң ғожайинин, сән мениң хизмәткаrim. Пул мениңки. Өз ихтияrim билән ойнап уттуруп қойдум. Шунин үчүн тола данишмәнлик қилмастин, буйруғумни орунлашқа мәслинәт беримән”, — дедим.

Савельич мениң сөзлиримгә шунчилік һәйран болдеки, қоллирини силкигән һалда, қетипла қалди. Мән аччиқ аваз билән:

— Немә пақирап турисән? — дедим. Савельич жиғлавәтти.

— Қәдирданим, Петр Андреич, — деди үнини титритип турup, — маңа дәрт бәрмиғин. Мән қериниң сөзини алғин, күн нурум! У булаңчыға: мән ялғандын ойниған едим, унчилік ахча биздә болғанму әмәс, — дәп жавап йезип қайтурувәт. — Йүз сом, һә! Худайим сақлисун! Атаң билән анаң яңақ оюнидин башқа оюн ойнимиғин дегән әмәсмеди...

— Ялған ейтма! — дедим уни силкигәндәк қилип, — ахчини маңа бәргин, болмиса һазир гәдиниңгә уруп һайдап чиқиримән.

Савельич маңа еғир қайғурған чирай билән қариdi. Шуниндин кейин, мениң қәрзимни төлигили кәтти. Бечарә бовайға ишим ағрип қалди, лекин әркинликкә чиққандын бери, әнди мән кичик әмәслигимни көрсәтмәкchi болдум. Зуринниң қәризи төләнди. Әнди Савельич мени бу касапәт ордисиға охшаш трактирдин елип кетишкә алдириди. Бираздин кейин йенип кирип, чана һазирлинип қалғанлиғини хәвәрлиди. Номустин жүрәклиrim еғип, улук кичиқтинип, Симбирскидин меңип кәттим. Устам билән хошлашмидим, униң билән йенип учришишни ойлапму қоймидим.

Йетәкчи

Мениң өлкәммүү бу өлкә,
Бу тонуш әмәс өлкә!
Саңа өзәм кәлдиммүү
Яки яхши ат әкәлдиму:
Мән ғәйрәтлик жигитни,
Кәлтүргән яшлик күчүм,
Мәйханиға хас мәсхүшлүғум.

Йолда кетип берип ойлиғанлирим анчилада көңүллүк әмәс еди. Тұнұғұнки утқузған ахчам шу мәзгилдики баһа билән хелила нурғун пул еди. Симбирскидікі трактирда қылған қилиқлиримниң лайиқсиз екәнлигиге ичимдә иқрап болуп, Савельичниң алдидар әйипкар екәнлигимніму билип келиватимән. Мошуларниң һәммиси маңа хелила тәсир қилип, мени қийнатти.

Бовай қапақлири чүшкән һалда маңа тәтүр қарап олтириду. Анда сандагекитигини қирип, йөтилип қойиду, лекин задила сөз қилмайду, қандақ қилип сөз башлашни билмәй келиватимән. Ойлап ойлапбір чағда сөз башлидим.

— Савельич! Әнди мошуму йетәр, гуна менинда, мән намақул. Яхши хөб болайли. Тұнұғұнки мениң ишлиримниң һәммиси жи-найәт иш, сенимү хелә рәнжиттим, хапа қилип қойдум. Буниндин кейин өзәмни чиң тутушқа вә сениң дегининдин чиқмасқа вәдә берәй, бир қетим мениң гунайымдин кәч, яхши хөб болушайли.

— Һәй, төрәм, Петр Андреич! — деди у еғир дәм елип, маңа бурулуп қарап олтирип. — Мән һазир өзәмниң гөшини өзәм йәп олтири-мән. Бу ишларниң һәммисиге мән өзәм әйипкар. Сени трактирға ялғуз ташлап кәткінимни қаримамсән. Мени ғәпләт басты, ахмақ болуп олтиrimән, кашила деген буниндин артуқ боламду? Фожайин-ларниң көзиге әнди қайси үзүм билән көрүнимән? Балисиниң нарақ ичиp, қима ойнап жүргинини аңлisa, немиму дәр? Шәрмәндә!

Бечарә Савельичниң көңлини елиш үчүн, буниндин кейин униң рухситисиз бир тийинму ошук хәшлимәскә вәдә бәрдим. У бара бара аччиғидин янғили башлиди. Лекин анда сандбешини еғаңлитип қоюп, өз өзидин “Йұз сом, һә! Асан ишму бу!” — дәп ғуңшуп қоятти.

Баридиған йеримизгә йекінлишип қалдуқ. Әтрапта қирқа дөңләр-дин, яр жираздардан башқа нечнемә көрүнмәйду, чөл баяван һәммә әтрапни аппақ қар қапладап алған. Құн петип кәтти. Бизниң чана тар йол билән, ениғирақ ейтқанда, деханларниң маңған чанилиринин изи билән илгирилимәктө. Бир чағда нарвукәш туюқсизла әтрапқа сәп селип қарап, қулақчисини қолиға елип, маңа қарап:

— Кәйнимизгә йенишқа рухсәт қиласыз, төрәм! — деди.

— Сәвәп?

— Һаваниң азайи яман: шамал көтириливатиду, қарниң үстини сұпирип кетип барғинини қараңа!

— Шуниндинму қорққан барму!

— Әву тәрәпни қараң, — дәп нарвукәш қамчиси билән шәриқ тәрәпни көрсәтти.

Мән очуқ һавадин, ақ даладин башқа нечнемә көрәлмидим.

— Сәп селип қараң, әву көтирилип келиватқан ақ булат. — Һәқиқеттә, жирақта ақирип көтириливатқан буутларни көрдүм, илгири мән уни жирақта қар бесип ятқан дөңгө ошшатқан едим. Һарвукәшниң ейтишичә, бу буутлар боранниң бәлгүси еди.

Мән бу йәрләрниң шувурғанлири тоғрилик аңлиған едим. Бу йәрниң шувурғанлири пүтүн карванларни қарға көмүп ташлайдиган лиғини биләттим. Савельич һарвукәшниң тәклиvigө қошулуп, кәйнимизгә янсақ янайли, дегән пикиргә кәлди. Амма шамал маңа бәкла қаттиқ болидигандәк көрүнмиди. “Боран йетип кәлгичә, жайимизға берип қалмаймизму?” — дәп атларни илдамирақ һайдаттим. Һарвукәш илдамлатти, амма өзи һелидин һели шәриқ тәрәпкә қарап қоятти. Атлар тәң йорутуп кетип бариду. Дегән билән шамал барғансири илдамлап, күчийиватиду. Ақ буутлар ойнақлишип, жуқуриға көтирилмәктә. Шундақ қилип, аста астаасманни буут қаплиди. Қаттиқ шамал чиқип, шувурған болуп кәтти. Ушшақ қар йеғишиңа башлиди вә бирдинла йоған қарға айланди. Қөз жумуп ачқычә, тутуқ асман қар деңизиға арилишип кәтти. Қөзгә һечнәрсә көрүнмәйду. “Һә, мана бәхитсизлик, боран!..” — дәп вақириди һарвукәш.

Мән йепиқ чанидин бешимни чиқирип қаридим; қараңғучилиқ, шувурған, қар қуюп, қөз ачқили болмайду.

Шамалниң чиқиши шу қатарлық қаттиқ еди, һәтта бирси демиңни сиқип алғандәк туюлиду. Менима, Савельичниң қар көмүп кәтти, атлар астилап берип тохтап қалди. Мән тақәт қилип туралмай, һарвукәшкә: “Немә тохтап турисөн?” — дәп соридим. Савельич уни яқлап аччиқ қилип: “Униң сөзини тиңшиғуң кәлмиди, йенип кәтсәк немәң хорап кетәр еди, берип тохтиғанда меңип кәтсәңма болидиган иш еди, нәгә алдираттуқ? Тойға кетип барғандәк алдирап кәттиң”, — дәп аччиқ қилди. Савельич һәк еди. Алдирашлиқ һечнәрсә йок еди. Шувурған қарни тиқивәтти. Чанимизниң әтрапиға қар догилинип кәтти. Атлар башлирини саңгилитип, титришип, шүмшийип туриду. Һарвукәш чөгиләп жүриду, немә қилишни билмәй, атларниң хамутлирини оңшап қойиду. Савельич котулдашни давам әтмәктә. Бир йәрдә болмиса бир йәрдә өйниң яки йолниң бәлгүси көрүнүп қалармекин, дәп әтрапқа синчилип қарап турдум. Амма пекирап йеғиватқан қардин башқа бирнемини көрәлмидим. Бир чағда туюқсизла көзүмгә қарамту бирнемә көрүнди. “Һәй, һарвукәш! Әву қарийип көрүнгән немә?” — дәп вақиридим. Һарвукәш синчилап қариди. “Ким билиду дәйсиз, төрәм, һарву десәң, һарву әмәс, дәрәк десәң, мидирлиғандәк қилиду, адәм яки бөрә болуш керәк”, — дәп берип өз орнида олтарди.

— Шу көрүнгөн немә тәрәпкә маң, — дәп буйруқ бәрдим. Ума биз тәрәпкә қарап манди. Икки минуттин кейин, биз у адәм билән учраштуқ. “Най, яхши адәм! — дәп вакириди һарвукәш, — йол қәйәрдә қалди, биләмсән?”

— Йолғу мана, мән қаттиқ йәрни дәссәп туrimән, лекин унин немә пайдиси бар дәйсән, — деди йолувчи.

— Мана қара, бурадәр, — дедим мән унинға, — бу йәрләрни сән яхши биләмсән? Бизни қонғидәк бир өйгө апиришниң һәддисини алаламсән?

— Бу йәрләр маңа тонуш, худаға шүкри, бу йәрләрниң узуни билән тоғрисини бирнәччә қетим өткөн йәрлирим, — деди йолувчи. — Лекин һаваниң райини қаримамсән, йолдин тенәп қелишимиз мүмкин. Униңдин боран бесилғиң мәшәдә юлтузларға қарап тепип алимән.

Униң сәвирилиги мени хелә роһландуруп қойди. Өзәмни Худаға тапшуруп, айдалада конушқа қайил болдум. Бир чағда һарвукәш нарази болуп, “немишкә оң тәрәпкә маңидекәнмән, қәйәрдә йол көрдүм? — деди. — Атлар өзгининән, хамут жабдуқлармұзәмниң әмәсқу, найдавәргин, тохтима, мениң немәм хорайду дәйсәндә”. “Мениңчә, һарвукәшниң дегини раст. Өйләрниң жирак әмәс екәнлигини нәдин билдин?” — дедим мән. “Сәвәви шамал шу яқтн келиватиду, исинң пурғини сәздим, демәк, йеза жирак әмәс” — деди йолувчи. Униң сәзгүрлүги, зерәклиги мениң һәйран қалдурди. Һарвукәшкә: — “Маң!” — дедим. Атлар күлтүк қарда аранла чамдал менип кетип ба-риду. Йеник чана чайқилип чоңқұрларға чүшүп, йәнә чиқип орнидин аранла қозғилиду. Бу меңиң долқун көтирилгән шох деңизларда кетип барған кемиләргә охшатти. Савельич һелидин һелиламаңа өрүлүп, йәнә еғаңлап товлайду. Мән жүгіфа һим оринип йетип, шамалниң гүрүлдиши, чаниниң чайқилишидин тәсирлинип ухлап қаптимән.

Шу арида бир қисмила чүшләрни көрүптимән, бу чүш өмүрва-йәт есимдин чиқмиди. Һазир бешимдин өткәнләрни ойлап есимға алсам, пүтүн наятимда кәчүридиғанлиримни маңа шу чүшүмдә көргөндәк чүш көрүптимән. Оқуғучи кәчүрәр! Чүнки һәркимниң өз тәжрибисидин мәлумки, чүшкә ишиниш, бәзидә ишинип кетиш тәбиий налдур.

Нелиқи онумдики түйғулирим көзүм илинип кәткәндә, чүшкә айлинип кетипту. Онумдики ойлар билән чүшүм улишип бир хиялдики оюмни давам етиптимән. Шувурған барғансири күчийип, биз техичила қар билән көмүлгән сәһрада тенәп жүримиз дегидәкмән... Туюқсизла дәрвазини көрүп қалдымдә, қоруқни арилап, өзимизниң һойлисига кирип кәлдүк. Оюмда бир қисмила сәскиниш түйғуси бар

еди: ейтқан несиһәтлиригә қулақ салмай, әвәткән йеригә бармастин, тәрсалиқ билән йенип кәлгәндәк қилип туримән, дадам рәнжигәндәк бир һаләттө қарши алармекин дегидәкмән. Шу тәшвишләңгән боюмчә чанидин иргип чүшүп қарисам, анам босуғиниң алдида, қайғулук бир һалда мени қарши елип, маңа қарап: “аста маң, оғлум, дадаң ағрип қалди, бир һалда ятиду, сениң билән хошлишип қелишни халайду”, — дегидәк. Қорқуп турған һалитимдин апам билән биллә дадам ятқан өйгө кириптудәкмән. Өйниң ичи хелә йорук екән, қайғулук бир адәмләр ағрип ятқан дадамни қоршап апту. Каравәткә йеқин кәлдим. Апам чимилдиқни көтирип: “Андрей Петрович, Петрушаң кәлди, сениң ағрип қалғиниңи аңлап, йенип кәпту, вәсийитиңи ейтип, дуариңи бәргин”, — дәпту. Мән тизлинип олтирип, пүтүн диққитим билән ағрип ятқан дадамға тиклинип олтирип қарисам: дадам дәп қарап турған кишим маңа құлұмсирәп қарап ятқан қара сақаллық бир мужик екән дегидәкмән. Һәйран болуп, кәйнимгә шохшуп, апамға қаридим. “Бу немә иш? Дадам әмәскү? Нәдики бир мужикларниң дуасиниң немә кериги?” — дегидәкмән.

“Пәрқи йок, бу сениң өгәй дадаң, қолини сөйүп қой, дуасини ал...”

Мән унимиғидәкмән. Шу арида мужик орнидин иргип туруп, белгө қистурған палтисини суғирип елип, өп чөрисига тәңлигили башлаптидәк. Қечип кетәй десәм, putt қолумдаудың дәрман йоқ, қачалмиғидәкмән; өйниң ичини өлүк бесип кетиптүдәк. Мән өлүктәргө сүрүнүп, қан кечип тайтаңлаш жүримән... Ңелиқи қорқунучлук мужик иссиқ чирай билән мени қешиға қичқирип: “Қорқма, йенимға келип, дуаримни ал...” дегидәк. Қорқуп һеч налим қалмиди... Шу чағда мән охинип кәттим. Атлар тохтап турупту, Савельич мениң қолумдин тутуп: “қени, төрәм, чүш, йетип кәлдүк”, — дәветипту.

— Қәйәргө кәлдүк? — дәп соридим көзүмни угилаң.

— Дәңгә иетип көлдүк. Худаим өзи сақлап, дәңниң корук темиға тирилип қаптимиз. Илдамирақ чүш, төрәм, дәңгә кирип иссинип алғин, — деди.

Мән йеник чанидин чүштүм. Шувурған бираз селиккәндәк болған билән, техи тохтимапту. Түн қараңғу, нечнәрсә көрунмәйду. Фонарьни чапининиң пеши билән торап алған дәңчи бизни дөрвазисиниң алдида қарши алди. У мени тар, лекин таза, йорук бир өйгә елип кирди. Тамда бир милтиқ билән бир папаха есиқлиқ туратти.

Дәңчи яиклиқ казак екән, униң иеши атмишларға келип қалған болсиму, техи тетик, хушхүй еди. Савельич чанидикі жұклирини көтирип елип кирди. Савельич дәңчигө муражиэт қилип, бир чай қайнатқидәк отун сориди. Өмрүмдә биринчи қетим иссик чайни

ишишкә арзу қилдим. Дәңчи бизниң тәливимизни орунлашқа чиқип кәтти.

Савельичтин : “Йетәкчи кишимиз қени?” — дәп соридим.

— Мән мәйәрдә, тәхсирим, — деди жуқуридин бирси. Бурулуп қарап, егиз бүглүкниң үстидә көзлири йенип турған, қара сақал кишини көрдүм.

— Қандақ, акиси, музлидиңму?

— Ялаң қәвәт, яғақ чапан билән музлимайдығанму? Йошуридиғини йоқ, иссик җұгамму бар еди, ичкән һарифим үчүн тұнұғұн гөрүгө қойдум. У чағда бәкла соғму йоқ еди.

Шу арида дәңчи қайнаپ турған самоварни елип кирди; мән һелиқи йетәкчини чайға тәклип қилдим: у төвән чүшти. Униң чирайи наһайити салапәтлик еди. Йеши қириқларға келип қалған. Оттура бойлуқ, оруғирақ, лекин гәвдилік адәм еди. Қара сақилиға йенидин ақ киришкә башлапту. Йенип турған йоған йоғаңқөзлири ойнап туриду. Чирайи иссик, лекин муғамбиралиги билинип туриду. Чечини дүгләк қилип яситипту. Учисиға кийип алғини жұл жұлғақ чапан билән татар шалвури. Мән униңға чай сундум, у бир жутум ичиши билән, чирайини қоруштуруп, сәскәнгәндәк қилди.

— Бегим, мүмкін болса кәңчилик қилип, маңа бир стакан вино буйрутсиз толиму убдан болатти. Бу чай дегән немә биз охшаш казакларға услугұ болаламду?

Гәп сөзқилмайла, униң тәливини орунлидим. Дәңчи оюқтин алған ботулкисидин бир стакан винони қуюп, униң йениға йеқинирақ бардидә, униң үзигे қарап туруп;

— Իой, бизниң мәлигә йәнә кәлдиңму? Худа қәйәрдин ташлиди сени? — деди.

Қара сақал сир билдүрмәстин көзини қисип қоюп, тәмсиз билән жавап берди:

— Арилап жүрүп көктатни, чокулидим кәндири, қери момай таш етип, тәккүзмиди, бош атти. Силәрдә қандақ йецилиқлар бар?

— Биздә немә болатти дәйсән? — деди дәңчиму тәмсил билән — попниң аяли көнмәпту, поп меһманға кетипту, чиркоға шәйтән толупту.

— Болди, акиси, — деди йетәкчи дәңчиниң сөзини бөлүп, — ямғур қанчә яғса, могу шунчә өсиду. Нурғун могу өссә, алидиған қачидин ғәм йемәң, — шу йәргә кәлгәндә, у йәнә бир қетим көзини қисип қойди. — Палтаңни тениңгә тик, жаңгалчи жүриду мәшәдә. Бегим! Сизниң саламәтлигиңiz үчүн, — дәп стаканни ишишкә әпләп туруп, бир қетим чоқунуп елип, стакандикини бирла көтәрди; андин ицишип маңа тазим қилдидә, йенип өзиниң орниға берип ятти.

Мән у чағда бу өжайип сөзләрдин һечнәрсә чүшәнмидим. Кейини-рәк уқсам, сөз 1772 жиликүч билән бастурулған Яик дала әскири-ниң ишлири хусусида болған екән. Бу сөзләрни Савельичму көңүл-сизлик билән тиңшиди; у бир туруп дәңчигө, бир туруп йетәкчигө шуббилинип қарап олтарди. Бу дәң йолдин жирак, йезидин хелила нери айдалада болғанлиқтін, бу йәр худди оғри вә булаңчиларниң ордисиғила охшатти. Лекин башқа илажә йок. Бу йәрдә тохтимай, илгириләп кетиверишкә мүмкин әмәс. Савельичниң тәшвишлинини маңа наһайити қизиқ туюлатти. Шуниңға қаримай, мошу дәндә қон-мақчи болуп, бәлдиңгә ятты. Савельич пәчниң ұстигө жайлышти. Дәңчи йәргә орун селип ятты. Бирдәмдин кейин әтрапимдикиләрниң һәммиси хорәк тартип ухлап кәтти. Мәнму өлүктәк қетип қаптимән.

Узак ухлап кетиптимән, әтисигө вақчә охандим. Құн егиз көти-рилип, пақирап туриду. Баш учжөрүнмәйдиган кәң далани көмгән ақ қар құн нури билән елишип, көз чекип туриду. Атлар чаниға қошулупту. Дәңчинин қондурған һәққигө алған пули шунчилик әр-зән едики, һәтта Савельич содилишип олтармиди. Мән йетәкчини чақирип, миннәтдарлиғимни билдүрүп, Савельичқа униңға нараққа әллик тийин беришini буйридим. Бовай йәнә териккәндәк болуп: — “Немә үчүн? Яки чанаңға олтирип, чүшүп кәлгини үчүнму? Өзәң-ниң мәйли, төрәм, лекин бизниң ешип тешілкәткән пулумиз йок. Көрүнгөнла бирсигө нарақ үчүн пул беривәрсөң, аз күндә ач қалам-сәнкин?” — деди.

Өзәмниң вәзиписи бойичә, ахчиға егидарлық қилишни Савельичқа бәргән әмәсмедин, шуңлашқа мән гәп қиласындым. Бала қазадин қутулдуруп алмисиму, келишмәсликтин қутулдуруп алған адәмни рази қилмай қоюш мәниму уят еди.

— Раст ейтисән, — дедим өзәмни жиддий тутуп, — әгәр әллик тийининди айисаң, мениң кийимлиримдин бирсини бәргин. Кийими толиму йеник екән, соғ әмәсму, болмиса тошқан терисидин тикилгән жүгамни бәргин.

— Қоюң, төрәм, немә дәватисиз, Петр Андреич? — деди Савельич. — У сизниң тошқан терисидин тикилгән жүгицизни немә қилиду? Бу уни биринчи учрашқанға нарақханида нараққа бериветиду, — деди.

— Ичиветимәнму, йоқму, униң билән сән қериниң иши болмисун, үстидин жүгисини йешип беримән десө, у яш төринин өз әрки, сениң ишиң тамамән башқа, пәкәт униң әмринила орунла, жұму, — деди йолувчи.

— Худадинму қорқмайдыған немә екәнсән, көрдүңму буни, — деди Савельич терикип. — Сән бу әқли йетилмigен яш гөдәкниң

көңүлчәклигидин пайдилинип, булаңчилик қилмақчимусән? Болмиса төгидәк боюң билән кичиккинә балиниң жұғисини немә қилисән?

— Данишмәнлик қилмастин, дәрһал жүгини елип қәлгин, — дедим Савельичқа.

— Қудрәтлик егәм! — дәп аһ урди Савельич. — Йеп йеніжүгини, ھә! Нәдики бир нарақхорға бәрмәй, башқа бирсигे бәрсәңму бир нөри еди.

Иш қилип, жүгини елип қәлтүргүздүм. Йолувчи дәрру жүгини өлчәп кийип көрди. Мән өскәнсири өзәмгиму тар келип қалған жұга, униңғиму кичик келип қалди. Лекин у әнди қолидин чиқарғуси кәлмәй, тикишлиридин чәк кәткениңгә қаримай татуштуруп жүрүп, кийип алди. Жүгиниң тикичлири етилип тирсилдіған авазни аңлат, Савельичму жиғлавәткіли тас қалди.

Макансиз қәләндәр мениндин наһайити миннәтдар болған охшайду, мени чаниғичә узитип келип, инишип тазим қилип туруп мундақ деди:

— Бәргән соғицизға рәхмәт, тәрәм! Мениндин янымса, Худадин яңсун. Бу рәхмитиңни өмүрвайәт унту масмән, — деди. У өз йоли билән кәтти. Савельичниң аччиғиға пәрва қилмайла, мәнма мәңип кәттим. Бара баражшамқи боранда туюқсизла учрап қалған йетәкчи вә тошқан терисидин тикилгән жүгиму есимдин көтирилди...

Оренбургқа келишим биләнла топ тоғрагенералниң йениға бардим. У узун бойлук, лекин қерилиқ йетип, сәл мүкчийип қалған адәм екән. Узун чачлири аппақ ақирип кетипту. Өңүп кәткән кона мундири Анна Ивановна заманисидики жәңчиләрни өслитиду, әнди униң сөзлири, тили немис тилиниң аһаңиға охшап туриду. Мән елип кәлгән хәтни қолиға елип, дадамниң етини оқуп, маңа қарап:

— Худая товва! — деди генерал, у нурғун сөзләрни кәмтүк ейтатти, — тұнұғұнла Андрей Петровичниң өзи сениң йешиңда әмәсмеди, бұғұн қараңлар, униң оғли чоп өнделік болуп қапту! Мана қара! Күн дегән өтүп кетип баридудә!

У пакетни ачти, өз тәрипини дадамға қаритип, достлук сөзлирини ейтип олтирип, хәтни аста оқуғили башлиди: “Меһрибан улуқзадимиз Андрей Карлович, сизниң улуқ мәртивицизгә ишинип, мән...” “У чағларда... Фельдмаршал Мин... мәрһум билән походта... Униңдин башқа Каролинкини...” яшлиғимизда қилған бәңвшалиғимизни унту миған охшайду, ھә! “Әнди ишқа келәйли... Мән сизгә бәңвшалиқ билән өскән баламни әвәтип олтиrimән... ھә... кирпә пәләй билән тутуш керәк” ...Бу қандак пәләй?.. Бу русчә тәмсил болса керәк... Кирпә пәләй билән тутуш дегини немисиқинә? — деди маңа қарап.

Мән униң соалиға бегуна адәмләрчә жарап қайтурдум: көп қат-тиқ қоллуқ қылмастин, меһрибанлиқ билән муамилә қилип, мүмкін болушичә өз әркигә қоюп бәрсилә, кирпә пәләй билән тутуш дегини шу мәнада болса керәк, — дедим.

— Іә, әнди чүшәндим... “Өз әркигә қоюп бәрмисилә...”. “Йоғуси, кирпә пәләйниң мәнаси башқицирәк болиду...”. “Мошу хәт билән биллә паспортиниму әвәттим...” Дурус, дурус һәммисини орунлаймиз... “Мәртивәм болмисиму, өзәңни құчақлашқа рухсәт қил... Конан дос-тум һәм йолдишим...” Іә, һә! әнди чүшәндим... вә һаказа, вә һаказа.

Генерал хәтни оқуп болғандын кейин, паспортни бир чәткә қоюп, маңа қарап: “Іәй, балам, һәммиси уқулди, һәммисини орунлаймиз. Сән полкқа офицер болуп барисән, вақитни бекар өткүзмәс үчүн, әтә сәһәр туруп Белогор қорғиниға менип кәт, шу йәрдики капитан Миронов дегендә ақ көңүл, адаләтлик капитанниң командисида хизмәт қилисән. Бу йәрдә сән һәқиқий хизмәт қилисән, тәртипни үгинисән. Оренбургта турушниң һечқандақ наңжити йоқ; артуқчә оюн құлқә яш адәмгә зиянлик. Бүгүн бизниң өйгә чүшлүк тамақ ичишкә мәр-һәмәт қилишиңни өтүнүмән”, — деди.

Өзәмдин өзәм һәйран болуп: “Күндин күнгәһвалим еғирлишип кетиватиду! Апамниң қосиғида туруп гвардия сержанти болуведим! Ахири немә болуп чиқти! Униң нәтижиси *** полкини елип кәлди... қазақ қирғизбилән чагара болуп ятқан чөл далағақәтмәкчимән!” ...Мән Андрей Карловичниң өйидә болдум. Униң конан адъютанти билән үчилән чүшлүк тамақ ичтуқ. Немисларниң пишшиқлиғи яйған дәстихинидинму көрүнүп туратти, чағлап, һесап билән һазирланған ғизасиға ошуқчә меһманлар ортақ болуп кәтмисун дәп қорқиду, мени алдирашлиқ билән гарнизонға қоғлавәткіниму бир йекидин шу сәвәптин болуш керәк дәп ойлидим. Әтисигә генерал билән хошлишип, тайинлиған йәргә менип кәттим.

A. Пушкинниң ижадий паалийити һәққидә қисқиңе сөзләп бериндер. Әдипниң қәлимигө қандақ өсөрлөр мәнсүп? Әдипниң повестьлири қандақ мәзмунға егө? “Капитан қизи” повестилики “уму азап чөксүн” дегендә ибарини қандақ чүшәндиңдар? Немишкә баш қәһриманниң хошаллық түйгулириниң һәммиси тери-перәң болди?

Рус хәлқиниң ижтимаий вә мәдений турмushi һәққидә өз пикриңларни ейтиңдер. “Іәрбий хизмәтни өтәш мәшәкәтлик, амма шанлық” дегендә пикиргә қошуламсиләр?

1. Пушкинниң бир шеирини ядқа елиндер.
2. Язғучиниң өсөрлири һәккідә қысқичә эссе йезиндер.

Чиңғиз Айтматов

(1928—2008)

Чиңғиз Айтматов — улук қирғиз язғучиси. Қенәш қирғиз әдәбиятиның ярқын намәйәндиси, мутәпәккүри. Язғучи ижадиниң уйғур шаир вә язғучилириға болған тәсириму зор. Әдип өз вақтида көплигөн уйғур язғучилири билән қоюқ һәмкарликта болған. Чиңғиз Айтматов 1928-жили Қирғистан Жумырийитиниң Талас вилайитигө қарашлық Шакер авулида дүнияға көлгөн. Униң қәлимигө мәнсүп мәшһүр өсөрлири дүниявий миқияста шан-шөһрөт елип көлди. Униң қәлимигө “Сипайчи” (1954), “Рәқипләр” (1955), “Ақ йегин” (1955), “Бәтму-бәт” (1957), “Жәмилә” (1958), “Төгө көз” (1960), “Мениң қизил ромаллиқ терәклирим”, “Бириңи муәллим” (1963), “Ана қәлби” (1962) “Қизил алма” (1964), “Байдамтал дәриясида” (1964), “Әлвида, Гүлсарә” (1966), “Ақ кемә” (1970), “Фудзиямиға сәпәр” (1973), “Дәсләпки турнилар” (1975), “Дениз қирғаклирида жұгригөн ала ишт” (1977), “Боранлық бекәт” (башқа нами “Әсирләрдин һалқиған күн”) (1980), “Қәтилған” (1986), “Йүксәк роһ һәккідә қиссә” япон философи Дасаку Икәда билән һәмкарликта, (1990), “Кассандра тамғиси” (1996), “Чиңғизханниң ақ булути” (1992) қатарлық рус вә қирғиз тиллирида йезилған көплигөн китаплири мәнсүп.

Жәмилә

(повесть тин парчә)

Мән йәнә аддий рамкидики анчә йоған өмәс сүрәтниң алдида тұримән. Әтә әтигәнликкә мәлигө кетишим керәк, мән, у худди маңа ақ йол тиләйдиғандәк, бу рәсимгө узак тикилип қараватимән.

Бу сурәтни техи һечқандақ көргөзмігө қоймидим. Уни аз дәп, өйүмизгө мәлидин урук туққанлирим желип қалса, уни нерақ йошуруп қойимән. Сурәттә уялғидәк һечнәрсә йок, амма у сәнъет үлгисиму әмәс, худди өзидә әкис етилгән йәр охшашла аддий.

Сурәтниң ичкисидә — күз күнки өңүп кәткән асманниң чети. Шамал жирақтика тағ тизмилириниң үстидин ала чипарулутларни қоғлимақта. Алдинқи тәрәптә — шивақ басқан қызил күлрәң дала. Техи йеңила яққан ямғурдин кейин әкчип үлгөрмигән йолму қап қарabolуп ятиду. Йолниң четидә сунған чиғлар. Су оюп кәткән йолда пиядә маңған икки йолувчиниң изи бар. Жирақлиғансири у излар яхши көрүнмәйду, йолувчиларниң өзлири болса йәнә бир чамдисила худди рамқидин чиқип кетидиғандәк. Уларниң бири... Ейтмақчи, мән сәл илгириләп кәтсәм керәк.

Бу мениң ялаңғидақ яш чағлиримда болған. Уруш үчинчи жил давам қиливатқан еди. Бизниң дадилиримиз билән ақилиримиз жирақтика, тәхминән, Курск вә Орел йенидики уруш мәйданлирида жәң қиливататты. Һә, биз, шу чағларда он бәш яшлардики яш өсмүрләр, колхозда ишләттүк. Деканчилиқниң күндикі мәшәқәтлик еғир иши бизниң техи қатмиған мұрилиримизгө артилған еди. Болупму орма мәзгилидики тонур тәптидәк иссиқта бешимизни татлиғидәк чола тапалмай қалаттуқ. Һәптиләп өйлиримиздә болмастин, кечә күндүзетизда яки ашлиқ тошуйдиған станцияниң йолида вақтимиз өтәтти. Әшундақ худди оргақлар ормидин қизип кетидиғандәк сезилидиған күнләрниң биридә, мән станциядін қуруқ нарвуни найдап келиветип, өйгө йолуқуп кәтмәкчи болдум.

Коча түгәп судин кечип өтидиған йәрниң қешидики дөңниң үстидә чөриси кесәк билән чирайлық қилип егиз қопирилған икки нойла бар. Қора жайниятрапида суваданлар егиз өскән. Бу бизниң өйлиримиз. Әзәлдин бизниң икки аилимиз хошна туриду. Өзәм — чоң өйниң. Мениң икки акам бар, улар бойдақ, иккилиси фронтқа кәткән. Бир талай вақиттин бери улардин хәт хәвәрйоқ.

Мениң қери яғашчи дадам таң сәһәрдә намизини өтәп, һәммә яғашчилик қилидиған жайға кетәттидә, у йәрдин ахшими кәч қайтатти.

Өйдә апам билән сиңлим қалидиған. Хошна нойлида яки, мәлидикиләрниң ейтидиғинидәк, Кичик өйдә, бизниң йеқин туққанлиримиз яшайду. Улар билән бизниң бовимизниң бовилириму яки уларниң бовилириниң бовилириму аға иниболған екән, мән уларни бир айлә болуп яшиғанлиқтін, йеқин туққанлиримиз дәймән. Бизниң бовилиримиз көчмән болуп, һәммиси биллә өй тикип, маллирини биллә бекип жүргөндін тартип билсә керәк, бу әнъәнини бизму

сақлидуқ. Бизниң мәліміздә колективлаштуруш башланғанда, атилиримизму хошна болуп өй салған екән. Пәкәт бизла әмәс, өстәң бойлап, мәлімізни яқынап селинған Арал кочисиниң һәммиси — бизниң әвладимиз — әшундақ өй салған һәммимиз бир қәбилә.

Колективлаштуруш жиллиридин кейин көп өтмәйла Кичик өйниң егиси вапат болғанда, униң аялы иккі кичик оғли билән қалған. Шу чағларда техи мәліміздә сақлиниватқан қәбилимизниң кона рәсім қаидисибайичә, тул хотунни балилири билән чәткә чиқармайдыған еди, шуңлашқа бизниң қәбилимизниң киләр униңға мениң дадамни өйләп қойған екән. Буниңға уни әвлатлар роһи алдидики пәриз мәжбурл иса керәк: сөвөви у рәмәтликниң әң үеқин туққини едіғү.

Бизниң иккінчи айлымиз әйнә шундақ пәйда болған. Кичик өйниң өз алдига тирикчиліги: өз жайи, өз мели бар еди, лекин әмәлиятта биз биллә яшаттуқ.

Кичик өйму армиягә иккі оғул әвәтти. Чоңи Садиқ өйләнгәндін кейинла кәтти. Биз улардин хәт елип тураттуқ, лекин хәт аз келәтти.

Кичик өйдә мән “кичик апа” дәп атайдыған ана вә униң келини — Садиқниң аялы қалди. Уларниң һәр иккiliisi әтидин кәчкічә колхозда ишләтти. Мениң меһрибан мөмүн кичик апам ериқ чепишта, йәр суғиришта, қисқиси, кәтмәнни қолида мәккәм тутуп, яшлардин қелишмай ишләтти. Тәғдир униңға худди соға қылғандәк ишләмчан келин әвәткән екән. Жәмилә қейинанисиға охшаш нармас, чаққан еди, пәкәт мұжәзи жәһәттін сәл башқичә. Мән Жәмиләни нағайити яхши көрәттім. Уму мени яхши көридиған. Биз иккилән интайин үеқин дост болсақму, бир бирикимизниң смимизни атимайдыған. Әгәр биз һәрхил аилидин болсақ, әлвәттә, мән уни Жәмилә дәттім. Амма акамниң аялы болғини үчүн мән уни “йәңгә”, һә мән кичик болмисамму, иккиләнниң йешимиздики пәриқ анчила чоң әмәслигигә қаримастин, у мени “кичик бала” дәп ататти. Әслидә мәліміздә келинләр ериниң инисины әшундақ “кичик бала” яки мениң қейининим дәп атишатти.

Икки өйниң ишини мениң апам қилидиған. Униңға чечинин үчиға жип бағлавалидиған мениң омақ сиңлим ярдәмлишиду. Мән униң әшу еғир күнләрдә қандақ тиришип ишлигинини һәргиз унтурмаймән. Икки өйниң қозилири билән мозайлирини көктатлиқниң четидә бақидығанму, шу өйдә дайим қалайдыған отун болуши үчүн тезәк билән отун жиғип жүридиғанму шу. Апамни ялғузчилиқтін сақлап, уни хәвәрсиз йоқап кәткән оғуллири һәкқидә еғир ойдин жирак қилип жүргәнму әшу пучук бурунлуқ сиңлим.

Бизниң өйдіки инаклиқ вә һәммә нәрсиниң йетәрлик болғанлиғи

үчүн, чоң аилә апамға көп миннәтдар. У — аилә очиғини сақлайдиған икки өйниң толук һоқуқлуқ егиси. У бизниң көчмән бовилиризиниң аилисигә интайин яш кәлгән вә аилини барлық жәһәттин садық башқуруп, уларниң хатирисини алайидә һөрмәтләйдү. Мәлидикиләр унин билән әң һөрмәтлик, уйити бар, тәжрибелик өй егиси ретидә муамилә қилишатти. Өйдикі барлық ишни апам башқуратти. Һәқиқәтәнму, мәлинин адәмлири дадамни аилиниң ғожайини ретидә тонумайдыған. Мән адәмләрниң бирәр мәсилә тоғрилиқ: “Най, сән устамға бармаяқ қой, у өшү өзиниң палтисинила билиду. Уларниң өйидә барлық ишни чоң ана башқуриду, мана шуниңға берип йолукқиниң дурус болиду...”, — дегәнлирини бирнәччә қетим аңлиған. Шуниму ейтиш керәкки, мән өзәмниң кичиқлигимгә қаримастин, пат патлағилик ишлириға арилишаттым. Бу пәкәт ақилиримниң урушқа кетиши нәтижисидинла еди. Шуңлашқыму көпинчә чақ чақ сүпитидә, бәзидә растина мени икки аилиниң жигити, һимайичиси дәп ататти. Мән униңға пәхирлинәттим, жавапқәрлик сезими маңа дайим һәмра еди. Апамму мени өз алдымға егидарчилиқ қилип кетидиганлирим үчүн махтап қоятти. У мениң дадамға охшаш бешимни ичимгә тиқивелип, әтидин кәчкічә яғач кесип, рәндиләпла жүрүшүмни әмәс, әксичә, егилік ишлириға пишшиқ, зерек адәм болушумни халатти.

Мән нарвуни өйниң қешидики талниң далдисиға тохтитип, аттарниң постромкилирини бошитип, ишиккә йеқинлашқанда, һойлида бизниң бригадир Оразмәтни көрүп қалдым. У адәттикидәк һаса тайиғини егәргө бағлап, атлик туриду. Қешида апам бар еди. Улар бирнәрсө һәккідә талашмақта. Йеқин келишимгә апамниң үнини аңлидим.

— Бу дегиниң болмайду! Худадин қорқсанчу, аял киши нарвуда мишқап тошупту дегәнни нәдин көрдүң? Яқ, садиған кетәй, мениң келинимни аварә қилма, у өзиниң қиливатқан ишида ишлөвәрсун. Униңсизму күнниң серигини көрмәс болдум, икки өйниң тирикчилигини башқуруш оңай дәмсән! Ңелима қизим чоң болуп қалди... Бир һәптә болди тиним тапмай, кигиз басқандәк, белим ағрип журиду, әйнә көмүқонақму су ичмәй чаңқап туриду, — дәп териқәтти у халта жипини йенип йеникәйнәк яқисиниң кәйнигә ташлап. Униң аччиғи кәлгәндә мошундақ адити бар еди.

— Қандақ адәм өзиңиз! — деди амали қалмиған Оразмәт егәрдә чайқилип қоюп. — Әгәр мону көтөкниң орнида өзәмниң пути болған болса, мән силәргө ялвураттимму? Бир чағлардикидәк нарвуға мишқапларни бесивелип, аттарни һайдап кетивәрмәттимму!.. Бу аялниң иши әмәс, билимән, һә әр кишиләрни нәдин таписән?..

Шуниң үчүн солдат аяллириға муражиәт қилишни мақул көрдүк. Сиз өз келиницизгө рухсөт бәрмәйсиз, һә башлиқлар бизниң бит читимизни кириватиду. Жәңчиләргө нан керәк. Һә, биз болсақ планни орунлалмайватимиз. Бу қандақ, бу ишимиз ярамду?

Мән қамчамни сөрәп, уларға йекинлаштым, бригадир мени көрүп бөләкчә хошал болуп кәтти. Әтималим, униңға бир ой кәлсө керәк.

— Бопту, әгәр өз келинициз үчүн қорқсициз, мана униң қейининиси, — хошал кәйпиятта у мени көрсөтти, — һәдисиниң қешиға нечкимни йолатмайду. Униңға шубһиләнмәң! Бизниң Сейит әзимәт. Мана мошу балилар, бизниң баққучилиrimиз, пәкәт мошулар қутулдуруватиду.

Апам бригадирниң сөзини аяқлаштурғузмиди.

— Вай, кимләргө охшап кәткәнсөн, сәргөнданим?! — вақирапла кәтти у, — чечин өсүп кәткиничу... Атаңму хойма адәмғу, чечиңни чүширип қоюшқа вақит тапалмайду...

— Хоп, мақул, бұгүн балиңиз қериларниң қешида жүрүп тұсун, — Оразмәт апамниң көңлигө лайиқ сөз тепип кәтти, — Сейит, бұгүн өйдә қал, атларға йәм бәр, әтә әтигәнликкә Жәмиләгә нарву беримиз, биллә ишләйдіған болисиләр. Есинда болсун, униң үчүн сән жавапкәр. Сиз ғәм қылмаң, бәйбишә. Сейит һәдисини бозәк қылғузмайду. Әгәр шунчилік ғәм қилидіған болсициз, буларға қошуп Даниярни әвәтимән. Сиз уни билисиз, жугач бала... Ңелиқичу, йекинда уруштин қайтип кәлгәнчу. Мана үчи станциягә ашлик тошуйду. Әнди сизниң келиницизни ким рәнжитәләйду? Раст әмәсму, Сейит? Сениң пикриң қандақ? Жәмиләни нарвукәшликкә тайинлайли десәк, апаң унимайватиду, сән қайил қылсаңчу.

Бригадирниң мени маҳтиши вә униң өн адәмләрдәк көрүп менің билән мәслиһәтишеватқанлиғиға пәхирләндим. Униң үстигә Жәмилә билән биллә станциягә қатнаш қандақ яхши болидиғанлиғини көз алдымға кәлтүрдүм. Мән жиддий қияпәттә апамға:

— Униңға нечнәрсө болмайду, бөрө йәп қойиду дәмсән? — дедим.

Худди чәвәндаzlардәк йәргө чирт түкәрдимдә, қамчамни сөрәп, мүрәмни чайқап нери кәттим.

— Қара сени! — һәжәпләнди апам, һәтта хошал болуп қалғандәк болди, бирақ дәррула аччиғи билән вақирап кәтти. — Мән саңа бәриләрни көрситимән. Сән нәдин билисән, әқиллиқлиғиңиң қара!

— Униңдин башқа ким билиду, у икки авулниң жигити, пәхирлинишиңдар керәк! — Апамға тәшвиш ара қарап қоюп мениң қоллашқа башлиди Оразмәт. Апамниң йәнә тәрсалиқ қилиши мүмкін.

Бирақ апам униңға қаршилиқ қилмиди, пәкәт бирдинла деми ичигө чүшүп, еғир уһ тартип сөзлиди:

— Нәниң жигити болсун, техи гөдәк, шундима кечә құндузиштін баш көтөрмәйду. Бизниң қәдиридан жигитлиrimiz нәләрдә жүридекин? Һойилиар, худди ташлинип кәткән қишликтәк, қанғирап бош қалди...

Мән хелә жирақлап кәткәчкә, апамниң йәнә немиләри дегинини аңлимидим. Қетип берип өйниң булузини қамча билән бир уруведим, чаң тозуп кәтти. Һәтта һойлида тезәкләрни тамға чаплавәтқан сиңлимниң күлүмсиришигimu ерәң қилмай, гедәйгән петимчә ләмпигә кирип кәттим. Бу йәрдә олтирип, чөгүндикису билән алдиримай қолумни жүйдүм. Андин бөлмигә кирип, бир чинә қетиқ ичтим, иккинчи чинидики қетиқни деризигә апирип қоюп, униңға нан уштуп салдим.

Апам билән Оразмәт техи һойлида еди. Әнди улар сөз талашмай, бирхил вә аста сөһбәтләшмәктә. Улар мениң ақилирим тоғрилиқ гәп қилишиватқан болса керәк. Апам йенип йениплакәйнигиниң үеци билән отуқуп қалған көзлирини сұртүп қоюп, Оразмәтниң сөзлиригә бешини лицитип жақап берәтти, һә у болса туманлашқан көзлири билән жирақ жирақларғадәрәқләрниң үстидин, худди өз балилирини көрүшни үмүт қилғандәк, қараватқан апамға тәсәлли бериватса керәк.

Һәсрәткә көмүлгән апам бригадирниң тәклиvigә көнгән охшайду. Бригадир болса, өз мәхситигә йәткинигә рази болуп, етини қамча билән бир урдидә, уни йорғилитип, һойлидин чapsan чиқип кәтти.

Апамму, мәнму буниң һәммиси немә билән аяқлишидиғинини билмigен едуқ, әлвәттә.

Жәмиләниң икки ат қошулыған һарвуни башқуруп кетидиғиниға шубhә кәлтүрмәттим. У атларни яхши биләтти, чүнки Жәмилә — тағдикі Бақаир мәлисидики илқичиниң қизи. Бизниң Садиқму илқичи еди. Бир қетим бәйгидә у Жәмиләни қоғлап йетәлмigен охшайду. Ким билиду раст ялғинини, амма шу вақиәдин кейин, уйилип қалған Садиқ уни әпкечип кәлгән дейишиду. Бәзибирлири уларниң бир бириңкөйүп қошулығанлиғини тәстиқләйdu. Амма улар қандақ қошулсими, пәкәт төрт айла биллә турди. Униңдин кейин уруш башланди, Садиқни армиягә чақирди.

Қандақ чүшәндүрушни билмәймән, Жәмилә яш чегидинла атиси билән илқа баққачқиму — у атисиниң ялғузи үчүн һәм қизи, һәм оғли еди, — униң мүжәзидә әр кишиләргө хас қандақту кәскин, һәтта қопалирақ хусусийәтләр можут еди. Жәмилә ишлигөндиму тиришип, әр кишиләргө хас ирадә билән ишләтти. Хошнилар билән чиқишиши биләтти, һә әгәр униң чишиға тәгсә, тиллашта һечкимдин қалматти, у бәзибирлирини чечидин тутуп сөригән пәйтләрму болған.

Хошнилар талай қетим уни чекипму кәлгән:

— Келиниңиз қандақ адәм? Келә кәлмәйла, җапилдап нечкимгә сөз бәрмәйдиғу! Һөрмәтниму, уятниму билмәйду!

— Шундақ болғини яхши! — жавап берәтти апам. — Келинимиз һәқиқәтни үзүңгә ейтишни яхши көриду. Бу кәйнидин ғевәт қилғандын көрә яхши. Силәрниңкиләр жугач көрүнүшкә тиришиду, ундақлар сесип кәткән тухум охшаш; теши силиқ, ичи сесик.

Дадам билән кичик апам Жәмиләгә қейинната вә қейиннаниға хас қәтъийлик вә тәвәзлик қилматти. Улар меңрибан, уни яхши көрәтти вә пәкәт бирла нәрсини: униң худаға вә йолдишиға садиқ болушини тиләтти.

Мән уларни чүшинәттим. Армиягә төрт балисими узатқан үчүнму икки өйниң келини Жәмиләдин көңлигө имин тапатти. Амма өзәмму апамни чүшәнмәй қалаттим. У һәркимни яхши көридиган адәм әмәс. Мениң апамниң һакимдарлық вә жиддий мүжәзи бар. У өз наят қаидиси билән яшайды вә шу қаидигә нечқачан хилаплық қилған әмәс. Һәр жили баһар келиши биләнла, у дадам техи яш вактидила ясиған бизниң көчмән кигиз өйүмизни һойлиға тикип, уни арча билән ислатти. У бизни әмгәк сөйгүч вә өзіндең һөрмәтләш роһида тәрбийилиди. Апам өйниң барлық әзалиридин сөзсиз бойсунушни тәләп қилатти.

Һә, Жәмилә бизгә келип, дәсләпки күнләрдин башлапла келинләргә хас итаётчанлық көрсөтмиди. Расть, у өзіндең һөрмәтләтти, уларниң сөзигә кирәтти, амма уларниң алдиды баш әгмәтти, башқа келинләр охшаш чәткә қаравелип ғевәт қилматти. Ңемишәм ойидикини йошурмай, пикрини ейтиштин қорқматти. Апам көпинчә уни қувәтләп, униң билән келишәтти, амма хуласә сөзни өзи ейтатти.

Мениң оюмчә, апам удул, ақ көңүл вә аддий мүжәз Жәмиләдин өзгө тәң адәмни төпип, бир күни уни өз орниға қалдуруп, һөкүмран өй егиси, худди өзидәк аилә очиғини сақлиғучи бәйбишә қилишни йошурун арман қилса керәк.

— Худаға шүкри дә, қизим, — үгитәтти апам Жәмиләни, — сән пухта вә һөрмәтлик өйгө кәлдин. Бу сениң бәхтиң. Аялниң бәхти — бала туғуш билән өйдикі мәмүрчилик. Һә, саңа, худаға шүкри, немә жиққан болсақ, һәммиси қалиду, биз, қерилар, қәбримизгә биллә елип кәтмәймизғу. Бәхит пәкәт өзиниң номус вә уйитини сақлиған адәмдила болиду. Шуни есінда тут, шуниңға риайә қил!..

Бирақ Жәмиләниң бәзи қиликлири қейинатилирини хижаләт қилип қоятти. У, худди кичик бала охшаш, толиму көңүллүк еди. Бәзидә нечқандақ сәвәпсизла хошал болуп кетәтти. Һә, иштин қайтқан вактида һойлиға мәнип әмәс, ериқлардин атлап, жүгрәп кирәт-

ти һәм һечнемидин һечнемә йоқла қейинанилирини новәтму новәт құчақлап сөйәтти.

Жәмилә шундақла нахша ейтишниму яхши көрәтти, чонлардин уялмай һемишәм бирәр аһаңни ейтеп жүргини жүргөн. Буниң һәммиси, әлвәттә, мәлидә қелиплашқан аилидики келиннин жүруш туруши тоғрилиқ чүшәнчигә тоғра кәлмәтти, бирақ қейинанилири Жәмилә бир күни сипайи салапәтли болиду дәп үмүтлинәтти: яшлиғида уларниң һәммисила шундақ әмәсмеди. Мениң үчүн дунияда Жәмиләдин яхши һечким йоқ. Иккимиз биллә болсақ, интайин көңүллүк, биз һечбир сәвәпсизла парапап күлүшүп, һойлида қоғлишип ойнаттуқ. Жәмилә һөсүнлүк еди. Сумбатлиқ, қәдди қамити келишкән, у чиң қилип иккигә өрүлгөн түз, жирик чачлириниң үстидин ақ яғлиғини чаққан теңип, уни сәл қийсайтип маңлийиға чүширип қоятти, һә бу униңға өжайип яришип, сидам, буғдай өңлүк үзигә чирайлиқ түс берип туратти. Жәмилә күлгөн чағда қариқаттәк қара көзлиридә хошаллиқ оти йенип кетәтти, у бирдинла мәлинин мұңлуқ нахшилирини ейтишқа башлиғанда, чирайлиқ көзлиридә қизларға хас әмәс учқун пәйда болатти.

Мән пат патлауницә жигитләрниң, болупму фронттин қайтип кәлгәнләрниң көзи чүшүп жүргинини байқап қалаттим. Жәмилә өзиму чақчақ қилишни яхши көрәтти, амма, раст, һәддиин ешип кетип барғанларға вактида дәшнәм беридиған. Шундиму мундақ наләт мениң чишимға тегәтти. Мән уни өз һәдилирини қоғдиган балилардәк қызғинаттим. Әгәр Жәмиләниң йенида яшларни көрүп қалсам, уларға сәвәпләр билән кашила болушқа тиришаттим. Мән уларға нәпрәт вә ғәзәп билән қарап, өз чирайим билән: “Силәр бу йәрдә анчила ғақылдашмаңдар. У мениң акамниң аяли, униңға болашқидәк һечким йоқ дәп қалманлар”, — дәп билдүрмәкчи болаттим.

Мундақ пәйтләрдә орунлук болсун, орунсиз болсун, париңиға қистурулувлеліп, уларни заңлиқ қилишқа тиришаттим, әгәр униңдинму һеч нәтижә чиқмиса, өзәмни йоқитип, додилинип, мачилдап қалаттим.

Жигитләр парапап күлүп:

— Пән, монуни қараңлар! Мошунин қейинһәдиси охшимамду!
Мана қизик, биз һәтта билмәптимиз! — дейишәтти.

Мән чидамлик көрситимән, амма қулақлирим қизирип, мениң сиримни паш қиливатқинини туюп туримән һәм әләмгә чидимай көзлиримдин яш әгип кетиду. Жәмилә, мениң қейинһәдәм, мениң налимға йетәтти. У сиртқа чиққили турған күлкисини бесипла, жиддий қияпәткә киравалиду.

— Іә, силәр қейинһәдә йоллардила ятиду, дәп ойливедиңларму, — дәйду у жигитләргә қәддини руслап, — бәлки силәрдә шундақту, биздә ундақ әмәс. Жұр, кәттүк, қейинниним, қойсаңчу уларни! — Жәмилә уларниң алдидин өзини мәғруранә тутуп, мүрилирини си-лиқ тәвритип, күлүмсирәп өтүп кетиду.

Бу күлүмсирәштин мән һәм әпсуслиниш, һәм шатлиқни көрәттим. Бәлки у: “Іәй, надан! Әгәр өзәмгә әрик бәрсәм, ким мени туалайды? Барлық аиләңлар билән күзәтсәңларму, туталмайсиләр!” — дәп ойлайдиған болғеди. Мундақ һаләттә мән әйипкарларчә жим болимән. Іә, мән Жәмиләни қызғинаттим, уни көккә көтиреңтим, униң қейинһәдәм екәнлигигә, гөзәллиги вә мустәқил, әрқин мұжәзигә пәхирлинәттим. Биз униң билән жән дост едуқ вә бир бири-миздин һечнәрсини йошурматтуқ.

Чиңғиз Айтматовниң тәржимә нали вә ижадий паалийити һәққидә қисқичә сөзләп берінділар. Әдипнин қәлимигә қандақ өсөрлөр мәнсүп? У қайси тилларда қәләм тәврәткөн? “Жәмилә” повестидин алған тәсиратиңларни ейтеп берінділар.

Әсәрниң баш қәһримани — Жәмилә тоғрисида қандақ мәвқәни тоғра көрисиләр? Униң қарапи тоғриму? Жәмилә өнъенә вә урпи-адәткә хилаплиқ қилдиму?

1. Чиңғиз Айтматовниң интернет торидин “Жәмилә” өсәри асасида чүширилгән кинони көрүп чиқындар.
2. Язғучиниң ушбу өсәри һәққидә қисқичә эссе йезіндар.

Ғәбит Мұсрепов

(1902—1985)

Ғәбит Мұсрепов — қазақ хәлқиниң улук язғучиси, өткүр тән-қитчиси, драматурги вә дөләт әрбаби. У 1902-жили язғучи Шималий Қазақстан вилайитиниң Жамбул наһийәсидә туғулған. У Қазақстан хәлиқ язғучиси унваниға еришкән талантлик әдип.

Язғучи дәсләпки һекайилиридин башлап, өзиниң язғучилиқ маһаритини намайиш қылди. Униң “Қош чәксизлик” (1928), “Көк өйдикі хошнилар” (1929), “Һаят ривайити” (1930), “Тутқун қиз” (1938), “Йецилгән Есрафил” қатарлық әсәрлири қазақ әдәбиятини алтун ғәзниси болуп һесаплиниду. Фәбит Мусреповниң “Қазақ солдати” (1945), “Ойғанған өлкә” (1953) “Ятниң қолида” (1984) қатарлық романлири нәшир қилинған.

Аниниң һимайиғиси

(*некайә*)

Бу жиғлаңғу күз әмәс, гүкиригән шамаллық күз еди. Тұңлук япқұчларниң һеммиси чаңғирақни уруп соқупқара өйләрниң конириғанлиғини билдүрүп, зар қахшап, ғичир ғичирқилиду. Фазаң болуп төкүлүватқан күзниң сериқ йопурмақлири авул қотанлирида қуюндәк айланмақта. Қеріған, күни өткәнниң барлиғи чөчүп титирәп турғандәк туюлатти.

Қизил мәйдан бу авулларниң үстігө әндила йекинлап келиватқан мәзгил еди. Үч күндин бери гүлдүрлиши аңлинишқа башлиған зәмбірәк үнігә хәлиқниң қулиғи техи үгәнмиғән еди. Зәмбірәк үни бәзидә туюқсиз гүпла қилип қалғанда, төрдә көтәктәк чоқчийип олтарған қери молла:

— Я Алла дәңлар... — дәп қойиду.

Йәрниң дүкүрлишидин пүткүл әзайи титрәп, алақзадә болған өйегиси Жұманбай:

— Жүригим ағзимға тиқилип, тамақ өтмәй қалди, — дәп ястуқтәк помпайған қосиғини бесип қойиду. Жүригим дәп олтарғини ашқазини екәнлигиниму сәзмәйду. У қазанниң бош турмайдиғанлиғиниму есидин чиқарған еди.

Кәң көйнигиниң етиги кәйнидин шамалда турған тохудәк түрүлүп көткән Жәниш бәйбишә өйигө келип:

— Башландиғу йәнә! .. Бу немиси тохтимайдиған? Хумариму тарқымайдекән? — дәп ишик тәрәптә тамақ ичип олтарған Жұпарниң түмшуғини кәмзулниң етиги билән йәлпүп өтүп, төргө қарап маңди. Жұпарниң удул алдиға келип, икки тепип, икки кәшисини икки тәрәпкә учартип чүшәрдидә:

— Жұпармусән техичила тоймай олтарған? Саңа охшаш Оразалиму жүридиғу таң сәһәрдин бери отун тошуп! — дәп тәтүр қари-

ди. Жұпарниң алдидар турған қетиқниң үзи қыл жуңғақаң топиға толуп кәтәнлигиниму байқимиған болуши керәк. Кишинин тапинидин учуп келип қетиқниң үзигө санчилип чүшкән тезәкниң парчиси күйруғини чиқирип, Жәниш бәйбишени көрсөткәндәк болуп туриду.

Миң хорлукқа чидисиму, миң бириңисигә чидимай кәткән Жұпар орнидин ирғип туралы, алдиқи қетиқни пути билән өрүвәттидә, чиқип кәтти. Кигиз ишик... босуғиға урғанда, қоюқ ис келип Жұманниң үзигө урди. Өйдә олтарғанлар унчуқмиди.

— Буму бир новәтлик дуниядур. Жиғиштур! — деди Жұман аялиға көзи билән төкүлгән қетиққа шәрәт қилип. Бу əһвални йопудиған адәм ялғуз өзила екәнлигини билидиған қери молла:

— Алла дәң... — дәп көзини бир жумуп, йәнә ачтидә, — халайик, булут йоқта һаваниң гүлдүрләвериши һәрқачан бекар болған әмәс. Бунин ү тәрипидә бир һекмәтниң барлығи бир Алланиң өзигө мәлум болуши керәк, — деди.

Боран учуп турған қара өйлиридин иссиқ өйгө келип бираз олтирип кетишикә кәлгән түкқанлар һечнәрсә дегини йоқ. Бунин қәйнидә “Йәнә бир қетим құрванлиқ бериши керәк”, — деген сөзниң турғанлигини билидиған көпчилик һечнәрсә байқимиғандәк, етиварсиз олтиришти.

— Хәлиқниң пәйли яман, — дәп молла йәнә еғиз ечиреди, Жұман үзини түкқанлириға буруп:

— Һай, бузулуп болдиғу бу хәлиқ, — дәп түкқанлириға қачандин бери келиватқан тәртипниң бузулушқа башлиғанлиғини сәздүргүси кәлди. Амма новитини күтүп жүргән хәлиқ бу пәйттин пайдиланмай қоймиди:

— Мәртлик деген әң авал қолида бар адәмләрдә болуш керәккү...

— Қәмбәғәл немиси билән мәрт болиду? Йәргә салған терини қаққиниң билән, чецидин башқа немиси бар? — дейишип мәртликни Жұманниң өзигө қаритип өрүп:

— Бириниң түзүлгән үзи биригө бузулғандәк көрүниду. Униңға хәлиқ әйиплик болмайдиғанду, — дәп рәнжишиңиң четини көрситип қойди.

— Ңекмәт бар, ңекмәт! — деди қери молла башқа һечнәрсә тапалмай.

— Ңекмәт бар дегинимиз дурус болар. Бирақ кимниң оң тәрипидин, кимниң сол тәрипидин келәрини ким билсун... Әйтәвир, келиватқанлиғини жүрәк сезиду, — дәп олтарғанлар өз ара құлұшти...

...Қотанда топ тоғболуп, һәрбир авулниң өз қойи туриду, униң ичидә онлиған ақ әскәр жүриду. Бунин ахири немә билән тинарини пәкәт қойларла уқалмай турғандәк сезиләтти.

Ишик алдиға Нагима апайниң көк қошқариму келип қалди. Бир солдат бу қошқарни йетиләп, йәнә бири кәйнидин иштирип кетиватиду. Нарву астиға қалқа ясаватқан Нагима бурулдидә:

— Қошқарни қоюветиңлар. Орниға қой әкелип берәй. Қошқарниң гөшини йейишкиму яхши болмайду, — деди.

— Немә?

— Қой берәй, қошқарни қоюветиңлар, — деди Нагима йекинирақ келип.

— Һә... қоювәт дәмсән? .. Мақул, қоюветәйли...

Қошқарни йетиләп келиватқан солдат:

— Әлвәттә, момай тоғра ейтиду. Қошқарниң гөши сесик болиду, — дәп қошқарни қоювәткән чағда, кәйнидә келиватқан офицерниң қиличиму олтирип кетип барған күнниң көзигө чекилишип, қип қизил болуп, пакирап кәтти: қошқарниң беши йәргә бирдин тақ қилип чүштидә, тени бир иккижетим орғуп берип жиқилди. Офицерниң бу чаққанлиғиға қешидики солдитиму қизиқмиди...

Әтиси қилиқлириға хошал болған жазалиғучилар һимайисиз авулни қандақ хорлиғанлиғиға қақаҳлап күлүшүп, чүштин кейин мәңип кәтти.

— Антоновни өчләштүридиған мошу әлниң өзиғу. Болмиса, бизгә немишкә тәғмәйду? Бу өзи әқилсиз жигит әмәс! — дәп Жуманбай туққанлириға налини ейтип олтириду. — Һәй, мал орни толар, аниң аман қалғинини ейт... — дәп қойиду.

Антонов бу қетим он алтила ат әкәтти... Қәмбәғәлниң ялғуз етини тартип еливатқан чағда, Жуманбай жан ечинар сөзигиму берип қалған еди:

— Әттигинәй, илқиниң яйлақта болғинини көрдүңмү?.. Ундақ қилмиғанда, — дәп келип, өзәмла бериветәттим дегәнни ейтальмиған еди. Униң әндила көңүл сори һечкимниң қулиғиға кирмиди.

Жазалиғучи Антонов бираз йәргә кәткәндін кейинла, авулға разведчик қизил өскөр кәлди. Бу авул буларни бүгүнла көрүп турсиму, улар авулни бирнәччә қетим көргән еди. Шунин “узун қулақнин” әкәлгән миң бир ғевәтлириниң бириму һәқиқәт болмай қалди.

— Рухсәтму, бурадәр? Бизниң бираз тохтиғимиз келиведи мошу авулда, — деди булғар кийимлик узун бойлуқ сақалсиз жигит ишик алдида турған Жапарға.

Қураллық адәмләрниң рухсәт сориғинини авул биринчи қетим аңлат туриду. Болупму “бурадәр” дегән сөзи наһайити йеңи! Жапар йә ишинәрини, йә ишәнмәслигини, тоғра аңлиғининиму, хата аңлиғининиму ениқ пәриқ қиласлмай, бираз тицирқап қеливеди, һелиқи жигит күлүмсирәп:

— Йолдаш! — деди бираз ойлап, — йолдаш, биз байиқи отрядни көрдүк. Башбаштақлиқниң изи авулниң өп чөрисидағелиму сайрап туриду... Биз бираз һәйәл килип, менип кетидиған ишимиз бар. Рухсәтқу дәймән, йолдаш!

Жапар “рухсәт” дейишиңиң орниға:

— Һә, йолдаш, йолдаш! — деди.

Иккинчи бир қызыл әскәр аттин чүшүп, Нағимаға келип:

— Ана! — деди, — Ана, сүйиқиз барму?

Шу мәзгилдә авулниң четидә милтиқниң үни тарсла қилип қалди. Антонов бу разведчикларни көрүп қалдыму яки авулда қалған йәнә бир армини болуп йетип көлдиму, әйтәвир, ялан қиличлирини ялт юлқилип, авулға қарап йәнә янған екән. Дәсләп қалаймиқан опур топурболуп келиватқан атлик әскәрләр йеқинлишип келип, авулни икки тәрипидин орап алидиғандәк туюлди.

Бираз байқап алдидә, қызыл разведчиклар атлириға минип, қелин жаңғаллиққа қарап чепип кәтти.

Авулға дәсләп кәлгән бәш қызыл әскәрдин төрт чирайлық сөз қалди.

— Рухсәтму?

— Йолдаш...

— Ана!

— Бурадәр...

Бу қара тұңлук қазақ даласиниң бириңчи қетим өз қулиғи билән аңлиған һоқуқлук, қериндашлиқ сөзлири еди.

Яғачни шақиритип, очук асманни чақмақтәк тилип, оқлар еқип өтмәктә еди. Топ дәрәқлиққә йәткәндә, бәш қызыл әскәрниң бири аттин учуп кәтти. Узун тевилға рәңлиқ торуқ ат егисидин айрилип, қалған төртиниң кәйнидин кетип бариду. Дүшмәнниң қоли икки тәрәптин орап, төрт қызыл әскәр бешини бир көтирип алдидә, йәнә жиқилди. Андин аста дәрәқлиkkә қарап силжип маңди.

— Жүгәр, Жапар. Дәрәқләр пана болаламду бечарә балиға, қелин дәрәқлиққә апирип йошурғин. “Гәмигә, гәмигә! — деди Нағима ишик алдида қарап туруп. Жапарму тәкрагратмиди...

Қачқанларниңму, қоғлиғанларниңму қариси көрүнмәй кәтти. Анда сандабир тарс қылған милтиқ үни сәл пәлаңлиниду.

Жуман ишик алдиға чиқип:

— Һәй, һәй, хотун! Ериңниң түрмидә ятқини аз болуп жүрәмdu? Әндики арминиң балаң иккиң биллә түрмігө кетишмеди? Немә ишиң бар еди сениң балаға арилишип? Есіндә болсун, өз бойниң билән көтирисөн, — деди Нағимаға.

Нағима апа һечнәрсини аңлимиғандәк, Жұманға бурулуп қариди. Пәкәт балисинаң һәрбир қәдимини санап турғандәк көзи бүк дәрәқлиққә тикилип қапту.

— Орус билән орусниң арисиға мошу әлдин сениң ариға чүшкінин болдидә, — дедидә, Жұман өйигे кирип кәтти. Униң ойи һечнәрсиге гува болмаслиқ еди. Балисиғиму, өзигиму хәтәр барлығини Нағима ана сәлла сәзгәндәк болди. Бу сезим қайсибир йәрни ғидиқлапму қойиду. Бирақ ана аллиқаяқтын йорук көрүп, қош өпкисини қолиға елип, шуниңға қарап интилған адәмдәк, һечнәрсини байқимайды һәм несапму алмайды. Немила болса бәлни мәккәм бағлиған әр қияпитидә ишик алдида үнсиз туриду. Яғлиқ астидин чиқип кәткән бир топ боз чечини шамал пүқиритип, иңигиге урмақта. Құн төвән чүшүп, жаңгал тәрәпкә гугум чүшүшкә башлиғансири, талған көзини қоли билән көләңгә қилип, тикилип қарайду.

Құнму олтирип кетип бариду. Яридар солдатни һапаш қилип алған Жұпарму жаңгалниң қелин көләңгисиге арилишип, көрүнмәй кәтти. Нағима ана шу вақиттила қоғлиғучилар тәрәпкә қариведи, Антонов отряди кәйнігө қайтқан екән.

Көп узимай Антонов авулни йәнә тапти.

“Қизилниң солдити қени?” — дегән соалму узимай Нағима анини тапти. Бу соал авулни арилап, нурғун айлинип жүрмиди. Жұманниң өйиге кирдидә, йенип чиқип, тоғридин тоғра^{Нағима} аниға кәлди.

Қозуктәк путини қаттиқ бесип, Нағимаға қарап Антонов келиватиду. Икки көз бир бириға^икилип, икки от бир бириға^жадалғанда, ана кирпигиниң бир телиму қимир қилмиди. Антонов ғәзәплинип кәтти.

— Қизил қәйәрдә, балаң қәйәрдә?

— Иккиси силәрдин қутулди!

...Ана дүмбисидә тасма қамча иландақ сойлап жүриду... Ариға киришкә яримиған авул уйитиға тунжұққандәк теп теч^{Пәкәт} оттuz өрүм қамчыла аялниң дүмбисидә иландақ сойлимакта. Анида үн йоқ. Есил жигәр билән қара күч учришип келип, бир бириға^жиз пүкәр әмәс. Қара көңйопурмақ гүллүк ақ көйнәк қизилға өрүлүп, дүмбә тилим тилим ^{болуп} кәтти. Қанға боялған қамча ана тениниң ечилған йәрлирини пурал тапидигандәк, жәнға патқидәк йәрлиригә тоғра берип тегиду. Қамча чишлири бир бириға^жаттиқ йепишип, киришип қалған иңәклири чишни чишқа сүркәп ғучурлитиду.

Аччиққа боғулуп, қамчини үсти үстіг^жағдуруп турған Антоновниң өзи һалсирашқа башлиди. Һәммидин униңға алайыдә өтүп кетип барған нәрсә, солдатларниң көзиге көрүнүп қалған өзиниң һалсизлиғи еди. Әнди тохтатмиса, икки айланмай өзиниң номусини ечи

алидигинини есигे чүшүп көткәндәк, қамчини өзиге йекин турған солдатниң алдиға ташлиди:

— Уруңлар новәт билән!

“Іә, силәрму аниға қол көтирәмсиләр! Амал қанчә, көрүмәндә” — дегендәк аниның көзи өйиге толған солдаттарға қадалди. Солатларниң үзлири пүқуритип чөккән тамакиниң исидин сәлла көрүниду.

— Ал қамчини! — деди Антонов қешидики солдатқа. У қамчини қолиға елип, буниң немә екәнлигини наятида биринчи қетим көрүп олтарғандәк, айландуруп бир қаридидә, жиркәнгәндәк чирай көрситип, өзиге йекин турған солдатниң алдиға ташлиди...

Иккинчи солдат қамчини қолға алмастин, пути билән нери қилип...

— Рәхмәт... Алалмаймән... — дедидә, қамчиға тәkkән өтүгинин түмшүгини от бешида ятқан кигизгә бир иккисүркәп алди. Путтин путқаңөкүп, тепилған қамча солдатларни толук айлинип Антоновниң өзиниң алдиға келип чүшти. Әнди Антонов өзимү қамчини дәрру қолиға алар өмәс. Униң орниға, оң қоли ямпишидикі тапанчиға қарап кетип бариду. Аччиқтін құлұмсирәшкә башлиған қалпуклири йәнә бир сөзни ейтишқа тәмшилип келиватиду.

Жирақта һава гүлдүрлимәктә... Некмәт үни кәчки тинган һава билән очуқ аңлинишқа, йекин сезилишкә башлиди. Ана хорлуғини йошурғуси кәлгәндәк, күн билән түнниң чегариси — қараңғу чүшүп қалди. Лекин көк ис шалаңлап, солдат үзлирини ениклап, солдат көзлири аччик отини чечишқа башлиған еди.

Антоновниңму чөкчәйгән көзлиридин учқан от учқуни иланниң тилидәк ялт юлқилиду. Барлық қени бешиға қуюлуп кетип барғандәк, үз көзитатирип, қалпуклири дир диртитрәйду. Титригән қоли тапанчисиниң илигини аран тапти. Қой, у назир тапанчини суғирипму алиду. Шуниндин кейин? Уни техи өзимү байқимиidi. Униң алди билән үnsiz бекіндуруп елишқа тегиш жәнлири — өзиниң солдатлири. Офицерлар адити шуни ейтеп, шуни пайлап туриду.

— Сәпкә тур! — деди Антонов киришип қалған чишиниң арисини аран бузуп өткән үн билән. Солдатлар үnsiz сәпкә турушти.

— Елип чиқындар мону аялни!

Икки солдат орнидин аран қозғалған анини қолтуғидин йөләп талаға елип чиқти, униң кәйнидин башқа солдатлар, әң кәйнидин Антонов чиқти.

Нагима аниниң өйидә nemә болуватқанлиғини үн чиқармай, тиниғини тохтитип тиңшап турған авул барлығини сезип олтарған еди. Әнди авулниң күткини қараңғу теч кечидә тарс қилип етилған

бир пай оқниң үни еди. Амма униң орниға ұзұлұп үзүлүпниң аниң үни кәлди.

— Барлығындарниң анилири бардур... Пәкәт бириниңму аниси мешуниңға охшаш ақ топилаңниң қолиға чүшүп қалмисун дәп тиләп өлимән. Мән үч еғиз һөрмәтлик сөз аңлат өлгиливатимән: ана... бурадәр... йолдаш... — бу сөзләр үчүн рәнжимәйла өлүшкө болиду...

Жирақта гүлдүрлигән аваз аңлиниду... Кәчки сап һава зәмбірек үнини ениқ өкелип туриду. Оқниң тавушини күткән қараңғу авул жим жит. Бир чағда қараңғу кечидә йешил болуп, паллидә қылған қилич бирдинла шарт қилип қалди: кесилгән баш ток қилип йәргә чүштидә, бешидин айрилған тән еғаңлат берип ондисига жиқилди.

Солдаттарниң үни Жуманниң өйинин сиртиға йөткәлди. Талаш тартиш жаңжал башланғандәк.

От бешида қашлирини ликилдитип Жәниш бәйбишә олтириду. Жуманда болса үнму йоқ, рәңги ройзекен... Ишниң ахири тинғандын кейин из ахири аста мешу йәргә келидіғанлиғини қаттың сезиду.

Иккى солдат қолтуғидин йөләп, Нагима анини өйигө елип кәлди. Кесилгән баш Антоновниң екән. Йешил қиличниң шарт, вал вул қылғиниғиң бар ғәйритини жиғип, өгиси бир дирилдимигән ана әнди путини аран сөрәп кәлмәктә. Ана жүригиниң алиқандәк йеридин чиққан ялқуни ичи ичигәсіғмай, ичигә сиғмиғанлиғини тилему ейтальмай қалди.

Адәм бурадәр аталса, аял ана аталса, адәм балиси бир биригө йолдаш аталса, аниларниң шуниндин башқа тилиги барму?

— Бәхит дунияси келиватқанда, әң ахирқи бәхитсиз мән болушум керәкма? Қөргүм келиду шу дунияни! Мәнасиға көз йәткәндін кейин, һөснини көлтүридиған биз болармиз, — дәйду хошал ана. Бу сөзләр аниң тилиги болуп аңлиниду.

Антонов отряди түн ичидә иккигө бөлүнүп, иккى тәрәпкә қарап кетти. Авулниң сиртида қаршилишип алған ақ солдаттарниң иккигө бөлүнгән топи бир биригө:

— Сақлининдер!

— Аяш болмайду әнди! — дейишиду.

Қызылларға қошулушқа маңған топқа Нагима ана яридар қызил әскәр билән өзиниң Жапарини қошуп қоюп:

— Йолуңлар болсун, балилирим! — деди.

Күн қип қызылғодәк болуп чиқип келиватиду. Узап кетип барған әскәр топқа қарап, өйгө йөлинип Нагима ана туриду. Барлық қара өйниң аяллири чапсан бесип, көз яшлирини йәңлири билән етип, Нагимаға қарап жүгрәп кәлмәктә.

Фәбит Мұсреповниң тәржимә нали вә ижадий паалийити һәкқидә ейтіп беріндер. Әдипниң қөлімінде қандақ өсөрлөр мәнсүп? Униң “Аниниң һимайиси” некайисидин алған тәсиратиңдарни сөзлөп беріндер. Немишкә қәһриман “хәлиқ өйиплик болмайдиганду” дәп рәнжиді?

Әсөр қәһримани — Аниниң қәйсәрлигі һәкқидә ейтіп беріндер.

1. Фәбит Мұсреповниң йәнә бир некайисини (қазақ тилида) оқуп келиндер.
2. Язғучиниң некайиси һәкқидә қисқычә эссе йезиндер.

Сәбит Муқанов

(1900—1973)

Сәбит Муқанов — қазақ хәлқиниң даңлық язғучиси, шаири вә жәмийет әрбаби, Қазақ ССР илим-пән академиясиниң академиги. У Жамбул наһийәсиге қарашлиқ Жаманшубар аулида дүнияға келгән. У ата-анисидин гөдәк чеғидинла айрилип, наһайити жапа-мәшәкәт вә зәрдап чекиду. Яш Сәбит отунчи, сучи, қойчи, жилқичи болуп күн кәчүриду. Амма у кичигидинла зерәк вә тиришchan болуп өскәчкә, өз өмридә соң нәтижиләрни қазиниду. У “Бай балиси” (1928), “Мәлдүр муһәббәт” (1931), “Төмүрташ” (1935), “Ботакөз” (1938), “Сир дәрия” (1948), “Аят мәктиви” (1964), “Аққан юлтүз” қатарлық көплігін өсөрләрниң муәллипи. Сәбит Муқанов Зия Сәмәдий билән йекин ижадий һәмкарлиқта өткән. Уйғур хәлқиниң тарихини убдан үгәнгән.

Ипархан

Кәшкәрдә өмүр сүргән Сейит мирап,
Су тапқан қақас чөлдин қудук колап.
Даңқи бар уйғурларниң арисида,
Өткән у өмгөктинла бәхит сорап.

Жут уни һәммә йәрдә иззәтлиди,
Чөлләрдә қалди униң алтун изи.
Шу деханниң қайғусин тәң бөлүшкән,
Яри болди уйғурниң бир пак қизи.

Мұһәббәттин ечилип жүрәклири,
Ада болуп икки яшниң тиләклири.
Аяли бир қиз туғди қара көзлүк,
Бир пәрзәнт өсли өйгә керәк еди.

Той қилип рази қилди әл жутини,
Көрсәтти яш қериғаиззитини.
“Пәрзәндің наятиға нур болсун” дәп,
Қоюшти Шәмшинур дәп қиз етини.

Шәмшинур өсти өйниң күни болуп,
Күн санап ечилди у гүли болуп.
Аддий әмәс, димақ ярған ипар пурақ,
Әжайип хуш гүлләрниң бири болуп.

Гөзәл қиз яралғандәк сүт вә қандин,
Хижаләт болуп жүрди гүлму андин.
Қизиниң күлүшлири атисиға,
Шеринрақ сезилди һәм һәсәл балдин.

Әшу қиз атисиниң көзи болди,
Әшу қиз әлгә махтар сөзи болди.
Әшу қиз өйдә — чирақ, талада — күн,
Сейитқа чин бәхитниң өзи болди.

“Асминимға күн қилип тутарим” дәп,
“Жан тенимғақүч қилип жутарим” дәп,
Қизини бағриға у бесип, пурап,
Һемишәм әркилитәтти “Ипарим”, — дәп.

Атиси “Ипарим” дәп атап кәтти,
Шу исим әл жутқимугарап кәтти.
Ипархан Тәклимакан гүли болуп,
Күндин күнгәрәнлинип, чечәк атти.

Ипарханниң зерәклигин билип ата,
Мәктәпкә бәрди қизин йәттә яшта.

Бир палчи: “Билим билән, ғәйрәт билән, —
Деди, — Бу қиз болиду жутқа пана”.

Қолидин қелин китап чүшмәс болди,
Вақтида чейиниму ичмәс болди.
Өзиму арилишип шу вақиәгө,
Оюнсиз әнди ичи пушмас болди.

Айрилмай атисидин кечә құндүз,
Ухлиматти бир чағда мошу бир қиз.
Бүгүн униң атиға чатиғи йоқ,
— Әжәва, — дәйду Сейит, — бу қизиқ иш.

Буниңға Сейит мирап хапа болди,
Атиға ялғуз қелиш жапа болди.
Қиз балини яратқан худасиға,
Арилап көз яш, налә қилди.

Ахири көнди Сейит, соң бопту қиз,
Бу қанун тәбиэтниң, билимиз биз.
Бөлүнүп бир тән ахир қақ иккигө,
Атинин қайғусиму авушти тез.

Бой йетип Ипарханму толуп қалди,
Ата баләрунни бөләк салди.
Бирақта жүригинин бир қетиға,
Атилиқ муһәббитин йөгәп алди.

Қизини әркилитип, “құнұм” дәтти,
Көзүмниң гөнири сән, “нурум” дәтти.
Кечә құндужудадин өмүр тиләп,
“Сениң бәхтиң ечилсун, гүлүм” дәтти.

Атинин бу ойини қизму сәзди,
Тәғдиргә тән беришкә уму төзди.
Татлиқ хиял қәлбини долқунлитип,
Яшлик оти бәзидә қолни созди...

* * *

Бир йәргә бар деҳанлар жиғилишти,
Баш қошуп, соң кичигимәслиһәтләшти.

Лобнордин өстәң елиш арзусини,
Ахир келип деханлар бүгүн йәшти.

Буниңға башчи болди Сейит мирап,
Киришти ишқа уму, йәрни таллап.
Шу Сейит барлық ишни бөлүп бәрди,
Деханлар ишлириға кәтти тараپ.

Оханди Тәклимақан жаңни уруп,
Деханлар иш башлиди йәңни түрүп,
Әр хотунжекә күндүзестәң чапти,
Дәшти чөлниахша билән чаң кәлтүрүп.

Иссикқа қумниң өзи аран чидар,
Чоғдәк янар зәмбил билән ағамчилар.
Тәклимақан көксигә от кәткәндәк,
Биракта бәрдаш бәрди батур жанлар.

Бешидин елип дехан дописини,
Ориға бағлавелип потисини.
Терәк бойи ташлатти кәтмән билән,
Бу чөлниң қум арилаш тописини.

Хәлиқниң әтә ахшылар сорап,
Арилап жүрди күн түн Сейит мирап.
Қешида әркә қизи Ипархан бар,
Рази болди хәлиққә уму қарап.

Ажримай атисиниң қешидин у,
Нәрқачан биллә болар ишидиму.
Тойларғиму әгәштүрүп әкеләтти,
Сейит мирап қизини кечидиму.

Яш жигитләр һармиди кәтмән чепип,
Көңүлни ачар еди вақит тепип.
Таң атқичә болсиму мәшрәпләрдә,
Нәр вақитта келәтти ишқа йетип.

Бәзидә Ипарханму арилишатти,
Қизлар билән булбулдәк сайришатти.

Ойниған уссули көз йеғини йәп,
Зилва кәлгән бойиға яришатти.

Мундақ қизни көрмиғән тиригидә,
Жигитләрниң от янар жүригидә.
Дейишти: “Адәм мундақ гөзәл болмас,
Буниң өзи яралған бир периштә”!

“Саклисун Худа өзи яман көздин,
Жирак қылсун, илаһим, яман сөздин.
Жигитләрниң бәхтигә бу гөзәл қиз,
Аман болсун”, — дейишти бир еғиздин...

Жутиниң көрки болуп қиз толиду,
Жигитләр бир биридиң қизғиниду.
“Бир күни бир жигиткә кетиду” дәп,
Бәзиләрниң жүриги муз болиду.

Мошундақ бу гөзәл қиз жүривәрди,
Гүл болуп өз бәргидә туривәрди.
Көргәнләр тоймастин нур жамалиға,
Йенип йениңгөзәлни көривәрди.

* * *

Сейит мирап йол тутти шу тәрәпкә,
Бир жигит яшайдекән шу тәрәптә.
Жигит һәқтә қизига сөзләп бәргәч,
Көңүл бөлди Ипархан өшу гәпкә.

“Бир жигит бар, — деди у, — исми Қаппар,
Һәр ишқа өзи ойлап ачқуч тапар.
Мән өлүп, у кәйнимдә тирик қалса,
Гөрдиму жәним мениң арам тапар”.

Келишкән жигит екән ширғурандәк,
Кәң ғоли өз бойиға ярашқандәк.
Булжұң гөшләр тенида боғум боғум,
Томурлири күч болуп тарашқандәк.

Әжайип чаққанлиғи өл йетәлмәс,
Йолда ятса ширғиму йолни бәрмәс.

Кәтмән билән тағниму ғулитиду,
Нечкимгә махтанмайду кәлсә кәлмәс.

Дәйдекән: “Мұхәббәтни көз башлайду”,
Яшлар көзләр һәргиз бекар қарашибайды.
Оқ ядәнбир биригәжадалса көз,
Жүрәктин жүрәкләргә от ташлайду.

Жаппарға Ипар шундақ қарап қалди,
Көзи билән дилдин бал шорап алди.
Сәздүрмәй яш жигитниң жүригини,
Оғрилап өз ишқиға орап алди.

Іошиға аран келип шунда жигит,
Йолукти кейин қызға пәйтни тәпип.
Хали йәрдә қәлбидики пүткүл сирни,
Йошурмай қызға өзи ейтти чиқип.

Қызлар қув, сирни авал билип алди,
Андин жигит қәлбигә бир от салди.
“Немә дәп жөлүдиңіз?” — деген чағда,
Жигит сөздин тенәп кетип, қарап қалди.

“Кәчүруң, қәлмидим мән сизни издәп, —
Деди қыз, — өзиңизчә...йоқни сөзләп.
Өйләнгиңиз кәлсә жутта қызлар көпқу,
Тонушмай туруп техи бу немә гәп?!” —

Дедидә, қыз йолиға раван болди,
Жигиткә, өлвәттә, бу яман болди.
Нәйкәлдәк қетип қалди жигит бирдин,
Дәсләпки татлиқ үмүт тамам болди.

Іошиға келип жигит бирназада,
Айлинип жүрди бираз сап һавада.
“Жүрәкни өртимәктә ишқи пирак,—
Деди у: — нәгә барай мән даваға...” —

Андақ болса сөйүшкә алдиrimаймән,
Бу сирни неч адәмгә чандурмаймән.

Иш қилип мурадимға йәтсәм болди,
Үмүтни йерим йолда қалдурмаймән.

Ахири бу иккиси сир елишти,
Ишқи дәртниңиз жигиттәң бөлүшти.
Сирни қанчә йошуруп баққан билән,
Үстидин жут ичидә сөз болушти.

Әшу сөз тарқалди әл арисиға,
Ахири йетип барди атисиға.
Қиз яратса, атиси немә десун,
Тәғдиргә кимниң қандақ чариси бар?!

Бу ишқа башни бекар қатурмиди,
Миш мишсөзгә атиси қошулмиди.
Жиғивелип достларни бир ахшими,
Сөһбәтләшти, неч сирни йошурмиди.

Бәзиләр “яман бопту, бу сәт”, — деди,
Бәзиләр “қиз балиға иззәт”, — деди.
Бәзиләр “яман ети чиқмай туруп,
Шу балиға қизиңни узат”, — деди.

Бу һәқтә ата сөзләш әсли уят,
Шәриқтә мундақ ишлар қанунға ят.
Деди жут: “Кәлсун мәйли әлчилири,
Көрәйлүқ уларниң бир сөзин аңлап...”

Жұт ичи мундақ вакта теч боламду,
Сөз қилишқа биридин йол сорамду.
Гәп, сөз дегән улғайды күндін күнгә,
Узун қулақ, миш мишлартеч турамду.

Әшундақ күнләр өтти, амал барму,
Жүрүшти сир елишип Жаппарларму.
Бирақ қиз юмшимиди, техи мәккәм,
Қиз ачқучи оңайла тепиларму?!

— Көрәли узак болсун, йекин болсун,
Шәртим шу — авал мону өстәң пүтсун.
Сиз һәргиз қошулушқа алдиримаң,
Бир пәйттә икки той биллә өтсун.

Сөзүм шу, һөрмитимни билсәң әгәр,
Мәнму биллә кетимән сөйсәң әгәр.
Ишәнгин, жүригимму сана талик,
Мән сениң! Мошу сөзгә көнсәң әгәр.

Амалсиз көнди Жаппар мошу шәрткә,
Чидиди, башқа йол йоқ, ишқи дәрткә.
Қиз сөзи бекіндурди яш жигитни,
Бекінмас бәндә барму муһәббәткә?!

Икки яш кечилири мундишиду,
Әсли, достлар, яшлиқниң йоли шуғу.
Қара боран буларға қоюн ечиң,
Тәбиәт икки яшқа болишиду.

Мәлининң чети халә икки яшқа,
Яшлиқниң әзәлдинла йоли башқа.
Сәйлитип айдин қәчтә икки ашиқ,
Изи чүшүп қалди нәччә құм вә ташқа.

Чәксиз ятқан деңиздәк қызил құмда,
Айлинар улар әркин келип күндә.
Чекәткиниң үнлири қонғурақтәк,
Хойма мұңлуқ ацлинар салқин тұндә.

Толун ай кәң далаға нур чачиду,
Яшлиқта мундақ тұндин ким кечиду.
Бәзидә Тәклимақан опур топур,
Үшқетип боранларда құм көчижу.

Чөл шаһидәк көкирип заклар туар,
Кәчқурун құмни йәлпүп шамал ураг.
Тәклимақан һаваси қизик екән,
Құндуз иссип, кечиси салқин болар.

Икки яш сәйлитиду нахша ейтеп,
Ялқунлук муһәббәтни қошақ қетип.
Тоймастиң бир биригәйттар улар,
Қалиду кәң далани ай құзитип.

Нахшилар жәрәнләрни үркүтмиди,
Тиңшиди һәтта дала бүркүтлири.

Көз қисип икки яшқа қарар тоймай,
Сан йәтмәс көк асманниң яқутлири.

Бәзидә бағ арилап гүл териду,
Бир биригә соға қилип гүл бериду.
Тутувелип кепинәкни чаққан жигит,
Әмәк қип Ипархани күлдүриду.

Бәзидә кетәр улар дала кезип,
Құм үстигә чирайлиқ рәсим сизип.
Су чечип ойнишиду икки ашиқ,
Тиник көлниң үстигә кәштә бесип...

Кечиси ай шолиси күзитиду,
Бәзидә айни улар үзитиду.
Уларниң һәрикитин көргән киши,
Зоқлинип иккисигә қизиқиду.

Жүрүшти бир биригә әкәт тоймай,
Жүрәкниң соқушини тохтиталмай.
Гөзәлни бир қетимма сөйәлмәстин,
Бизниң жигит арманда қалди талай.

Арманда жүрди жигит көйүп пишип,
Халида туралмиди қучаклишип.
Овчиниң иши оңға тартмиғандәк,
Тутқузмиди кейиги жирақ қечип.

Қара күчкә йөләнгән жигит әмәс,
Қизда қириқ һейлә бар, тизгин бәрмәс.
Шерин сөзгә берилип, майдәк ерип,
Оңайла қучак ачар бу қиз әмәс.

Бәзидә Жаппар терикип, чечилиду,
Әсләйду бошқа өткән кечини у.
Өзигә өзийәнә сәвиր берип:
— Өз вактида, — дәйду, — гүл ечилиду.

Жигитниң бойниға артип қолни,
Бир күни Ипар ахир мақул болди.
Мәлидин чиқти улар күн патқанда,
Иккиси құмға қарап тутти йолни.

Жұгришип икки ашиқ айдалада,
Хошаллиғи патмиди кәң далаға.
Ахири күткән күнму кәлди йеқин,
Икки ашиқ йәтсекән арминиға.

Юлтузлар иккисини тәбриклиди,
Булуттин аста чиқип айму күлди.
Алдирап кетип барған шамал һәтта,
Олтарған икки яшқа көңүл бөлди.

Бир кәмдә булут айни йепивалди,
Шох шамал өз орнида қетип қалди.
Неминиду сәзгәндәк бир топ қулан,
Уялғандәк ахири кетип қалди.

Юлтузлар бир биригәчирилашти,
Кәң дала ашиқларға қучак ачти.
Арманниң ишигини ечиp кириp,
Икки яш астағина қучаклашти.

Салмастин көккә көзниң қиrinиму,
Чиқармай ичин сиртқа siриниму.
Қарисам жигит — булбул, қыз — қизилгүл,
Булбулға шу қизилгүл егилипту.

Иккиси тәлмүрүшүп туруп қалди,
Бир бириниңойниға қолни салди.
Өзини шунда жигит туталмастин,
Қизниң нәпис левидин сөйүп алди...

Тили йоқ, hәр иккиси кекәчләрдәк,
Дүпүлдәп ураг пәкәт икки жүрәк.
Мүhәббәт қучигида әркилитип,
Мәс қилип икки яшни қойди бирдәк.

Икки ашиқ һәммини унтуп қалди,
Яшларниң жүрәклири от бол янди,
Кечичә бир биригәймай қарап,
Сәзмиди һәтта улар атқан таңни.

Бир кәмдә Тәклиможан җаңни урди,
Икки яш бир дәқиқә хиял сүрди.

Нағра канайвази чақирғачқа,
Орнидин һәр иккиси ирғип турди.

Жаппар билән Ипархан жигип күчни,
Мәлигә қарап биллә оқтәк учти.
Яңриди барғансири нағра канай,
От кәткәндәк гояки йәрниң үсти.

Йолларда бирдә насирап, бирдә тейилип,
Жүгәрди өпкисини қолға елип.
Техичә нағриларниң бом авази,
Чиқатти тохтимастин, көкни йерип.

Һәммә хәлиқ кочида, булар кәлсә,
Жавапму беришмәйду соал бәрсә.
Немигиду аң таңбоп туришиду,
Сәзмәйду арисидин өтүп кәтсә.

Бу ишни билишкиму қийин болди,
Ахири сорап жүрүп улар билди.
Долқунлап жүргән хәлиқ башни қошуп,
Топлишиб кәң мәйданда жигин қилди.

Аңлапла һәммә адәм мошу зарни,
Соалға жавап тапмай қарап қалди.
Хелидин үмүт қилип кәлгән хәлиқ,
Бир орунда һәрикәтсиз туруп қалди.

Әлгә баш — жут чоңлири шунда әттәй,
Дастан боп таралған бу әлниң даңқи.
Нәгиду йоқап кәтти һеч көрүнмәй,
Құш болуп көккә учти из көрсәтмәй.

Аңланса бөриләрниң һувлиғини,
Тұлқиләр қистуриду қуйруғини.
Бай манапоя шундақ һейлә билән,
Жүриду йопурувелип қулиғини.

Февәт сөз әл ичидә яталмайду,
Шум хәвәр кәң жаһанға паталмайду.
Жаппарға дости турмақ, дүшминиму,
Петинип бу хәвәрни ейтальмайду.

Әл биләтти Жаппарниң тилигини,
Яриға пида қылған жүригини.
Хитайға Ипарханни бәрмәк турмак,
Һәттаки у тутқузмас билигини.

Иккиси вәдисидин кәчмәс болди,
Бири өлүп, әгәр бири тирик қалса.
Нәдә жүрсө ишқини үзмәс болди,
Өлгичә ятқа көңүл бәрмәс болди.

Питираң пүткүл хәлиқ кәткән еди,
Һәмминиң бешиға ғәм чүшкән еди.
Бир аваз барлық әлни чақирғанда,
Өзигә жутни бирдин жәлип қилди.

Бу аваз ойғатти пүткүл әлни,
Бир йәргә жиғилди әл бағлап бәлни.
Әшу аваз титритип йәр асманни,
Тәвритип кәтти бирдин чәксиз чөлни.

Сәбит Муқановниң тәржимә нали һәккідә ейтип беріңдер. Язғучиниң қөлимигө қандақ өсөрлөр мәнсүп?

Сәбит Муқанов уйғур хәлқи һәккідә қандақ пикирлөрни ейтиду? Уйғур хәлқиниң батур қизи Ипарханни немигә қияс қилиду?

1. “Ипархан” поэмисидин силәргө тәсир қылған мисраларни дәптәргө көчирип йезиңдер.
2. Ипархан образы һәккідә эссе йезиңдер.
3. Язғучиниң “Палван чолақ” өсөридин “Батур анидин туғулиду” үзүндисини оқуңдар.

Учебное издание

**Хамраев Алимжан Тиличикович
Садирова Гульчиҳрам Акрамовна**

ҮЙГУР ӘДӘБИЯТИ

Учебник для 7 классов общеобразовательных школ
(на уйгурском языке)

Редактор *P. Гожамбәрдиев*

Бәдийи редактор *A. Ақыл*

Техникилық редактор *I. Тарапунең*

Компьютерда сөһипилигөн *D. Шарипова*

Нәшриятқа Қазақстан Жүмһурийити Билим вә пән министрлигинин
№ 0000001 дәләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгөн

ИБ № 5654

Нәширгө 14.07.17 қол қоюлди. Формати $70 \times 100^1/_{16}$. Офсетлик, қәғөз.
Нәшир түри “SchoolBook Kza”. Офсетлик нәшир. Шәртлик басма тавиғи 23,86.
Шәртлик бояқ һәҗими 96,04. Несапқа елинидиған басма тавиғи 17,37.
Тиражи 2000 данә. Бүйрутма №

“Мектеп” нәшрияти, 050009, Алмута шәһири, Абай проспекти, 143

Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.

E-mail: mekter@mail.ru

Web-site: www.mekter.kz

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

